egyes esetek, 's már Januar. 1819 Colombólban, Febr. Candyban és Trinconomaléban volt. A' nyavalya az általellenben fekvő coromandeli partokról látszott ide jöni, 's itt egymástól távol fekvő pontokon ütni ki, ugy hogy a' közben fekvő helyek sokáig mentve maradtak. Schol sem uralkodott olly kegyetlenül, mint itt. A' benszülettek közül csak ritka menekedett meg. Ceylonból az indiai tenger többi szigeteire is, Sz. Móricz szigetére (*Isle de France*), Madagascar mellett (Oct. 1819), 's a' legkeményebb quarantaine ellenére a' szomszéd Bourbon szigetre is áltköltözött. Az elsőn 1802 közepéig 6, mások szerént 10 ezeret vitt el 100,000-ből; az utolsón Martiusig (1820) 256 beteg közül 178 holt meg. A' Ganges-deltából Arracanba, Malaccába, Sincaporeba terjedt el 1819 's ezen forró földhajlat mocsáros tájain darabig kegyetlenkedett. Csaknem egy időben csapott be a' siami tengeröbölbe is ezen tartomány fővárosába, Bancock-ba, hol több mint 40,000 embert megölt, kiknek nagy része emberek nem létte miatt a' házakban 's utszákon fekűvék halva. Ezen kákás és mocsáros lapályokon 1821—22 's kivált 23 ismét felébredt a' cholera 's százezereket elvitt. 1819, mint mondják, kereskedő hajók által Java szigetébe is áltplántálódott a' cholera 's 1821 és 22-ben is fel-felébredett és négy millio lakos közül 400,000-et seprett el. Hasonló dühösséggel látogatta meg Sumatra, Celebes és más moluccai szigeteket is. Egy szörnyü szélvész után (Oct. 2. 1820) harmadnap mulva Manillaban is — melly a' cholera keleti kiterjedésének legvégsőbb pontja — kiütött a' cholera 's 14 nap alatt 15,000 embert seprett el. A' siami tengeröbölből tavasszal 1820 a' tunkini és cochinchinai tengerpartokra költözött által, ott kegyetlenül dühösködött 's onnan Chinában Kantont látogatta meg Oct. 1820 's ott olly dühösséggel uralkodott, hogy a' megbetegedteknek fele megholt. Igy tartott ez Chinában — hol a' cholerát, az odavalók állitása szerént, már Hippocrates ideje előtt is jól esmerték — egész 1827-ig, midőn erős éjszaki szelek 's nagy havak az atmosphaerát megtisztitották a' ragálytól. A' megholtak számát — holtak lajstroma nem lévén — másfél millióra teszik.

A' cholera nyugotra terjedésének története bizonyosabb datumokon épül. Bombayból Surateba csapott a' cholera 's innen az Indus két partján vándorolt az arab és persa tengeren keresztül Arabia nyugoti partja felé a' persa tengeröbölbe (Jun. és Jul. 1821), hol Mascate nevü kereskedő városban olly példátlan dühösséggel uralkodott, hogy az emberek csaknem egy pillantat alatt végeznék életeket. Legalább 60,000 ember elveszté életét. Mascatéból nyugotra és délre terjeszkedett el a' Wechabiták és vándorló Arabok közt 's köztök szörnyü pusztitást tett, ugy hogy néhány hét alatt valami 125,000 ember veszett el. Innen Bender-Abbas és Abusir persa kereskedő városokba, 's ezekből részént Persia belsejébe, részént Bassora török kereskedő városba költözött. Ezen utolsóban 14 nap alatt 18,000 embert ölt meg. Bassorából ez a' népveszély az Euphrates partjain ment fel felé a' karavanokkal és seregekkel, ugy hogy Augustus végén 1821 már Bagdadban is kiütött 's 5—6 ezer embert elvitt. Innen a' karavanuton, áltmenvén a' syriai pusztán, egész Aleppóig terjeszkedett, hol Nov. felé 1822 ütött ki. Utjában több helyeken csaknem egyszerre ütött ki. Decemberben megszünt, de uj dühösséggel ébredt fel Junius elején 1823 Laodiceában 's tiz nappal később Antiochiában. Innen a' középtenger partjain délre és éjszakra terjeszkedett, egy felől a' Caspium-tengerig, más felől a' régi Antiochiáig. Éjszaknyugoti utján Aug. végén 1821 Bender-Abbasból egész Sirasig ment 's néhány nap alatt 16,000 embert ölt meg. Ispahan csak az által szabadult meg, hogy a' kereskedő utat Jesden keresztül parancsolták vinni, hol Sept. végén ütött ki, de Novemberben a' hideg idő beköszönésével megszünt. Felébredt azonban ismét 1822 és a' karavanuton mindég elébbre ment, kedvezvén ez uttal Teherannak 's majd minden városban

városban mulatván egy két hétig, nyár végén Taurisban princz Abbas-Mirza lakhelyében, üté fel sátorát 's Cormick szerént nem kedvezett Mirza hadi seregének sem, melly csak egy éjszakát töltött a' város falai alatt. A' cholera követte Mirza seregeit 's még Erzerum bevétele előtt kiütött közöttök, ugy hogy ezen armadia csaknem semmivé lett. Taurisból Ardebilba jutott az 's meglátogatta a' Caspium-tenger nevezetes városait, Reshdet és Balfarusht, de Novemberben itt is megszünt. Martiusban 1823 ismét kiütött Ghilan tartományban 's több az orosz birodalom határaihoz közel lévő kerületekben és Majusban elejénte az utolsó persa békekötés olta orosz birtokban lévő Sirvan tartományt, Juniusban Lenkorant, egy a' muszka ország déli határán lévő városkát, Juliusban pedig Salliant, a' Kurnak a' Caspium-tengerbe való kifolyásánál, jóforma dühösséggel. Innen a' sirvani lapos völgyeken a' Kur folyamát követvén fel felé, a' Caspium-tenger keleti partján fekvő Baku nevü muszka erősséget látogatá meg Aug. végén, de a' hol kevesen holtak meg, 20—30 beteg közül 4, 5, az itt szokásban lévő gyógymóddal szabadittatván meg, melly abban áll, hogy az öszverogyott beteg azonnal hideg vizzel végig öntöztetik, feje jeges vizzel borongattatik 's tagjai erősen dörgöltetnek és gyuratnak. Sept. 22 egyszerre a' nélkül, hogy ki lehetett volna tapogatni, honnan 's miként, hirtelen az innen távol lévő Astrachanban megholtak egynéhányan cholerában, még pedig egymástól igen távol lévő pontokon. Mint sok más helyeken, ugy itt is, ezen esztendő folyásában igen döglöttek az állotak is. Különös, hogy épen az uralkodó veszély alatt, melly itt keves embert ölt meg, más nyavalyák igen ritkán fordultak elő. Egy ide közel lévő városban, Krasnoyában, csak 25-en holtak meg, 's ezzel a' nyavalya megszünt. A' következett esztendőben, 1824, ismét megjelent ugyan, de sokkal gyengébben 's tovább nem terjedt. 1824 a' cholera csak lakhelyében, Keletindiában, ébredt ismét fel, még pedig Bengalában, 's a' Ganges és Jumnah partjain épen ugy, mint a' félszigeten innen a' Gangesen, a' golcondai, carnatiki, mysorei, madurai tartományokban, a' Mahratták földjén, 'sat. sőt Persiában is. Különösen nagyon uralkodott Calcuttában és Madrasban Aug. 1825. Még azon esztendőben innen a' Gangesen délfelé terjeszkedett ki 's megjelent ismét Pondicheryben. Még dühösebben uralkodott az 1826 Bengalában, kivált a' Ganges mellett 's a' Mahratták földjén. 1827 és 28 a' madrasi igazgatóságban ütött ki, 's ott a' gubernatort, Monrót, is megölte. Innen éjszak és kelet felé a' seikek tartományába 's a' delhi országuton Persiába és Samarkandba tolakodott. 1828 nem csak Calcuttában, hanem a' félsziget keleti partján, Bombayban, is megjelent a' cholera. Ezen esztendő azonban igen kedvező volt Hindostan nagy részére nézve. Bucharába 's nevezetesen Chiwába a' cholera Korasanból plántálódott 1829, hihetőleg a' chiwai khán serege által, mellyet Korasan határain a' nyavalya meglepett. Chiwából kereskedő karavanok Orenburgba vitték azt (asiai Muszkaország nyugoti határán), hol az ősszel 1829 ütött ki, de az esztendő végével megint kialudt, fel- felébredvén ismét a' következett esztendőben. Persiában már 1829 nagy dühösséggel uralkodott a' cholera, megtámadta az eddig megkimélt Teherant, Taurist 's más városokat. Innen 1830 nyáron által Georgiába, Kaukasiába 's déli és nyugoti Muszkaország több gouvernementjaibe behatott. Elisabethpolból két irányt vett magának: a) a' Kuron felfelé Tiflisnek, Grusia fővárosának környékére; b) a' Caspium-tenger mellett a' Wolgán felfelé Muszkaország belsejébe. Ezen az uton ismét kiütött Astrachanban Jul. 19 's naponként száz embert ölt meg. Aug. 4. 1830 Zarizynben 's 6. Saratowban mutatta magát a' cholera. Astrachanból a' moszkaui nagy országuton terjedt az előre olly nagy dühösséggel 's halálossággal, hogy a' megbetegedteknek fele, sőt némelly helyeken több is megholt. Augustusban Saratowon keresztül Pensát és Simbirsket, a' következett hónapokban Kasant és Nisnei-Nowgorodot 's több más városokat és gouver-

nementokat támadott meg, 's már Septemberben a' régi czárok fővárosában, Moszkauban, volt. Mennyit 's micsoda buzgósággal tett a' muszka országló szék ezen népeket pusztitó nyavalya elharitására 's megsemmisitésére, az a' közönséges ujságlevelekből tudva van. Sept. 29. a' császár maga utazott Moszkauba, hol rettenthetlen bátorságával 's emberszeretetével az elcsüggedt sziveket felelevenitette. Az első négy hétben a' gonoszfajuság 's halálosság legnagyobb fokát érte el a' nyavalya, melly magasb volt, mint magában Indiában 's Persiában is, mert száz beteg közül 80 holt meg, sőt némellyek szerént alig szabadult tiz közül egy. Öszveségesen Sept. 20-ikától 1830 Martius 23-ikáig 1831 8576-an betegedtek 's 4690-en holtak meg Moszkauban. Martiusban minden azt vélte, hogy a' cholera megszünt, 's hálaadó imádságokkal innepelték az örvendetes dolgot. Decemberben 1830 Bessarabiába és Podoliába 's innen Moldvaországba, Januariusban 1831 pedig Bulgariába is becsapott a' cholera. Podoliából, Satanowon keresztül az austriai Galitiába a' tarnopoli és czortkowi kerületbe ütött be, de áldozatjai kevesen lettek. Febr. 5. ment be három csapatban a' muszka armadia Lengyelországba. A' cholera, mint Keletindiában, ugy itt is követte a' seregeket. Dec. 1830 Luzkban mutatkoztak a' cholera nyomai, a' következett hónapban pedig Brzeschen uralkodott az, hova, mint mondják, Zsidók vitték be. Tavasszal 1831 a' pultawai, kiewi, podoliai, wolhyniai, grodnoi és wilnai gouvernementokat látogatta meg, ugy hogy Majus 5-ikéig 25,697-en betegedtek 's ezekből 13,219-en holtak meg. Martius elején megujult dühösséggel ütött ki Brzeschen a' Zsidók és katonaság között, 's innen csakhamar Terespol lengyel városba is általment, honnan fenakadás nélkül ment az országuton Varsónak, hol Aprilis 25. ki is ütött 's Majus 5-ikéig 2580 beteg közül 1110-et seprett el. Ekkor a' cholera mintegy megszünni láttatott, de az ostrolenkai ütközet után (Maj. 26.), mikor az armadia Varsó felé visszahuzódott, ismét nagy erővel kiütött. Valamivel később, mint Varsóban, Polangenben, a' keleti tengernél fekvő muszka határárosban, ütött ki a' cholera, de szeliden, 's csaknem egy időben Rigában, hol Junius 23-áig 4782 ember betegedett 's 1890 holt meg. Rigából Mitauba és Rauskéba vándorolt a' cholera. Látván az europai hatalmasságok a' veszélynek minden felől fenyegetődző közelgetését, minden kitelhetőkép igyekeztek annak ellenállani. A' svéd és burkus országló székek felszolitották alattvalójikat a' lehető óvakodásra. Az utóbbik több polgári és katonai orvosokat küldött Muszkaországba a' nyavalya természetének 's gyógymódjának kitanulására. Az austriai országló szék már Oct. 22. 1830, egy tulajdon biztosságot rendelt ki főcancell. gróf Mitrovszky előlülése alatt, a' legczélirányosabb eszközök felől való tanácskozásra. Két orvos Muszkaországba küldetett a' status költségén. A' felállitandó vesztegházakra nézve szoros instructio tétetett fel, 's a' Wolhynia, Podolia és Moldvaország felé álló cordonon kivül még egy másik is állitatott fel Muszkaország felé, 's Galitiában az egészség állapotja szoros felügyelés alá vétetett. Még Anglia is küldött egy orvost Moszkauba. Később kiütvén a' cholera Lengyelországban, a' burkus országló szék katonai cordont állitott fel vesztegintézetekkel a' lengyel határok felé, 's csak hamar azután a' kurlandiai határon is cordon huzatott. Egyszersmind mind Burkusország, mind Saxonia immediat-commissiókat állitottak fel a' cholera ellen való czélirányos munkálkodások végett 's orvosokat küldöttek Varsóba a' nyavalya tudományos vizsgálására. Azalatt Lengyelországban és Galitiában naponként oriási lépésekkel ment a' cholera előre. A' csaták után elszéledt katonák különösen sokat tettek annak elterjesztésére. Lassanként Lengyelország csaknem minden irányban megvesztegettetett, 's a' veszély kisebb nagyobb dühösséggel, több vagy kevesebb ideig uralkodott a' megmérgesitett helyeken. Jun 28. Czenstochauban és az ettől 1 ½ mértföldnyire, a' burkus határlszéleknél fekvő faluban, Lobodnában, ütött ki,

hova azt a' Varsóból elbocsátott kaszahordók vitték, mint mondják. Augustusban azonban megszünt. A' slésiai határszéleken sok lengyel falukban dühösködött, 's mindennap féltek a' veszély beütésétől a' burkus statusokba az erős cordon ellenére is, annyival inkább, mivel már Majus végén hihetőleg a' keleti tenger felől, Danzigba is utat talált magának a' cholera 's egész Németországot rettegéssel tölté el. Hasztalan igyekeztek Danzigban házelzárásokkal megakadályoztatni a' veszély tovább terjedését. Aug. 28-ikáig 1379 ember betegedett, 352 gyógyult 's 1003 holt ott meg. Danzig környékén azonkivül 90 helységet látogatott meg a' cholera. Az egész kerületben 3194 ember betegedett, 2118 holt és 854 gyógyult meg. Danzigból keleti és nyugoti Burkusországba is kisebb nagyobb mértékben kiterjeszkedett a' cholera, minek okát a' buzakereskedőknek a' muszka táborral való szakadatlan közösülésében keresik. Keleti Burkusországban a' gumbinneni és königsbergi kerületekben mutatta magát ez a' népveszély, de nem nevezetes erővel. Königsbergben magában, hol a' nép a' házak elzárásával megelégedetlen lévén, az orvosok 's politia ellen lázadást inditott Jul. 28., mellyet katonasággal csendesitettek le, Augustus 7-ikéig megbetegedtek 419, meggyógyultak 23, megholtak 217, cura alatt voltak 179. Noha a' cholerának kialvása Muszkaországban olly sok izben hirdettetett, mindazáltal folyvást uralkodott az az europai Muszkaország, uj Muszkaország és Bessarabia nagy részében 's ujra kiütött, a' hol már legkisebb nyoma sem volt. Igy Junius 24. 1831 ismét mutatta magát Moszkauban. Azon hónap 29-ikén Witepskben nagyherczeg Constantin is áldozatjává leve annak. A' muszka táborban ezen időben 8343 cholerabeteg volt, kik közül megholt 3692, meggyógyult 4638 's 313 betegen feküdt a' kórházakban. Kiütvén Rigában 's a' Wolga mellett lévő némelly városokban a' cholera, azonnal minden Petersburgba 's Kronstadtba vivő utakon erős és többféle cordonok állittattak fel, vesztegházakkal, 's mindenféle portékák és papirosok füstöltettek. Azonban mind ennek ellenére is Junius 14. kiütött a' cholera Petersburgban, de, mint mondják, szelidebb characterrel mint másutt, a' honnan azt két azelőtt Keletindiában volt angol orvos elfajult cholerának (*ch. dégénéré*) nevezte. Az epidemia legnagyobb erejében az orvosi mivészség semmit sem tehetett mindaddig, mig az alább nem kezdett szálani, 's akkor is csak a' nyavalya kitörésének első órájiban. Igen gyakran ment által typhusba a' cholera, a' mi Moszkauban ritka eset volt. Az elzárások miatt Julius 7. Petersburgban is lázadás történt, mellynél néhány orvosok is elveszték életeket, 's mellyet csak a' császár személyes megjelenése csilapithata le. A' betegek száma Julius 31. 8092 volt, kik közül 4136 holt meg. Augustus közepén már nagyon kezdett a' nyavalya szünni, ugy hogy 15-ikben már csak 9 beteg volt. Julius 26. a' finnlandi nagyherczegségben ütött a' cholera ki, mellyért az orosz igazgató szék cordont huzatott 's vesztegházakat állittatott fel, hogy a' nyavalya uj behozása megakadályoztassék. Egyébiránt noha Muszkaország sok helyein kialudt a' cholera 's köszönő inneplések tartattak a' szerencsés megszabadulásért, de még is sok helyt uralkodik az most is. Uj Muszkaországban 's Bessarabiában folyvást dühösködik sok helyeken, mint Odessában ujra kiütött (Jun. 24.), ha szinte charactere nem olly gonosz faju is, mint a' mult esztendőben. Nagy erővel ütött ki a' cholera ezen esztendőben Moldvaországban is. Jassyban rövid idő alatt 4000 embert ölt meg. Mint mondják, Aug. 10. egészen kialudt ott. Oláhországban is mindenfelé elterjedt. Bukarestben a' cordon ellenére is kiütött Julius 23., 's napjában 40, 50 ember betegedett meg. Kiütött Krajowában is, melly hg. Milost arra inditá, hogy országát a' török határ felől cordonnal elzárná. Szörnyü dühösséggel ütött az ki különösen tul a' Dunán Bulgariában, hol nagy sebességgel elterjeszkedett Rustsuktól egész Sumláig, 's a' fekete tengerpart egész hosszában Mingreliáig. Julius 11 Konstantinápolyban magában is, hol attól inkább félnek mint a' pestistől, mutatkoztak a' cholera symptomáji. Ga-

litiában, hol a' cholera, mint fen mondatott, Januarius elején 1831 a' tarnopoli és czortkowi kerületbe hurczoltatott be, egész Juninsig uralkodott ezekben a' veszély. Azonban leginkább lengyel generalis Dwernickinek az austriai birtokokba futása Tarnopol vidékén 's népének (4000 embernek) elszéledése adott alkalmat a' nyavalya hirtelen elterjedésére Gallitiában. Keves idő alatt száz faluban mutatkozott. Ennek következésében mind itt, mind Morva-, Cseh-, Magyar-, és Erdélyországokban állandó commissiók rendeltettek, 's erős cordonok huzattak. A' m. kir. helytartó tanács három királyi biztost 's orvosokat küldött a' határszélekre a' szükséges rendszabások fentartása végett. Lembergbe két orvos küldetett a' nyavalya ottani természetének kitanulására. Majus 6. Brodyban ütött az ki nagy dühösséggel, ugy hogy azon hónap végéig 1135 ember holt meg. Junius 7-ikéig öszvesen 4639 ember betegedett meg, kik közül 2093 meggyógyult, és csak 1767 holt meg. Julius 27-ikéig egészen kialudt a' nyavalya. Hasonló dühösséggel mutatta az magát Lembergben, hova azt Dwernicki táborából portékás Zsidók vitték, 's hol Majus elején ütötte ki magát egy szegény és mocskos Zsidóktól lakott külvárosban. Maga a' commandirozó generalis fmsll. Stutterheim 's felesége is megholtak. Aug. 4-ikéig 4857 megbetegedtek, 2186 gyógyultak és 2552 holtak meg. Nov. 5-éig Galitiában öszveségesen megbetegedtek 258,887-en, meggyógyultak 161,936-an, megholtak 937.288-an, cura alatt maradtak 202-en. Julius elején Krakóban is kiütött a' cholera, és pedig nagy erővel, 's legelőször a' zsidó városban mutatta magát. Mint sok más helyeken, ugy itt is, annyira félt a' köz nép a' kórházaktól, hogy készebb volt nyavalyáját eltitkolni, azzal elbuni, vagy az utszán halni meg, mint orvosi kezek alá jutni.

Junius közepén minden elzárások ellenére Magyarországra is becsapott a' cholera 's legelőször is Tisza-Ujlakon Jun. 13 's csak hamar néhány más falukban is mutatkozott Ugocsa vármegyében. Ugy vélik, hogy a' szálakkal jött volna be Maramarosból a' veszély. T. Ujlakról mindenütt a' Tisza mentét követte a' nyavalya 's csak hamar ismét a' szálakkal Szólnokot látogatta meg Heves vármegyében, de csaknem egy időben több helyeken is felütötte fejét, mint Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bereg 's Borsod vármegyékben kisebb nagyobb mértékben. Elejénte ugy látszott, hogy mindenütt a' Tisza mentét követi, de később kitetszett, hogy semmi bizonyos irányt nem követ, hanem félre, lefelé, felfelé szökdös, 's végre csaknem minden vármegyéket meglátogat. Megvalósodván csak ugyan az elejénte csak kétkedést gerjesztett cholera Heves vármegyében, Pest vármegye cordonnal elzáratott 's különösen Pest városa veszteg intézettel is felkészittetett. Nevezetes azonban, hogy már Martiusban, mikor még senki sem gondolkodott róla, a' többek közt egy igen gonoszfaju 's hamar halálos kimenetelü cholera-eset fordult elő a' városban egy első rangu uri házban. Julius közepén több gyanus esetek, adván elő magokat a' hidnak felszedése is szükségesnek itéltetett, de ez a' hirtelen elválasztása a' két egymás nélkül nem lehető városnak 's Pestnek minden felől elzárása a' lakosok közt nyughatatlanságot okozott, 's a' haza igyekező tanuló ifjuságot, később pedig a' dulakodni 's kicsapongani szerető pórnépet is lázadásra inditá (Julius 17-kén), melly csak katonaság által csendesittethetett le. Ennek következésében lerontotván a' veszteghász 's egyéb óvó intézetek, kapu nyittatott a' rossznak, 's ezen idő ólta naponként nevekedett a' két városban a' betegek száma. September vége felé szünni kezdett mind a' két városban a' cholera, 's még néhány napokig, csak keves esetek adták elő magokat, több napokig egy sem, meg ismét egynéhány, mig végre egészen kialudt a' gonosz járvány. Pesten öszvesen megbetegedtek 1459-n, meggyógyultak 920-n, mh. 1539-en. Pest vármegyéből csak hamar a' tul a' Dunaiak is részesültek a' félelmes rosszban. Fejér, Komárom - Györ 's más vármegyék bőven adták az áldozatot. Posony városában Sept. elején fordultak elő egyes gyanus

esetek, de a' cholera kétségtelen symptomáji csak 9-dikén tüntek fel, elejénte itt is gonosz, később szelid characterrel. A' m. k. helytartó tanácsnak tudósitása szerént Magyarországban a' nyavalya első kiütése napjától (Jun. 13) fogva Nov. 22-ikéig 3846 helység tapasztalta a' cholera mérgét, mellyekben megbetegedtek 435,330, meggyógyultak 215,464, megholtak 139,998, gyógyitás alatt maradtak 31,868. Egészen megszünt az 1728 helységben, ismét kiütött 63 helységben, megtamadt 25 uj helységet. Némelly vármegyékben, Abauj, Fejér, Borsod, Heves, Liptó, Nyitra, Pest, Posony, Szepes, Szabolcs, Torontal, Trencsin, Zemplén vármegyékben, a' Jászság- és Kunságon, igy némelly városokban, mint Debreczenben (hol 10,355 ember betegedett meg, 6574 gyógyult fel 's 3787 holt meg), Esztergamban, Pesten, Bártfán, Győrött, Lőcsén, Kassán, Szabadkán, Budán, Fejérváratt, Szegeden, különös méreggel dühösködött. A' cholera áldozatinak nagy száma kedves hazánkban nagyon szembetünő más europai országokkal öszvevetve; de tekintetbe kell vennünk, hogy azok közé igen sok más nyavalyákban megholtak is számláltattak, mivel a' rettegéssel tele egészségesek nem láttak egyebet, mint cholerát, kivált ha annak egyik vagy másik symptomája, hányás vagy hasmenés, mutatkozott. Nem kell azt sem feledni, hogy a' megholtaknak egy nagy része orvosi segedelem nélkül, mellyet vagy megvetett 's kikerült, vagy nem kapott, vagy ha kapott, kivált nemorvostól, azzal visszaélt 's vesztét siettette. Ide járul az is, hogy az orvosok nagy szüke miatt kénytelenek lévén a' törvényhatóságok mindent, ki az orvosi tudománynak legcsekélyebb esmeretével birt is, haszonra forditani, sokan a' tudatlán és ügyetlen orvoskodók áldozatjai lettek; ellenben az ügyes és gondos orvosok kezei alatt igen sokan meggyógyultak. Mint másutt, ugy Magyararországon is, mindennemü óvakodó intézetek megtétettek a' veszélytől való megmenekedésre. Az első hir a' nyavalya véletlen kiütéséről, Szolnokon, félelmet és rettegést terjesztett el minden felé. Az igazgató szék azonnal az egész országot 21 királyi biztos közt felosztotta, hogy azok czélirányos rendeléseik 's cordonhuzásaik által a' veszély tovább terjedését eltartóztassák 's a' törvényhatóságok egymással való öszveütkezéseit és a' közösülés lehetséges módjait elintézzék. Minden ember tulajdon ovó szerekkel vette magát körül, a' házak mindenféle szerekkel füstöltettek, különösen nagy divatban volt a' chlormész, — melly különösen a' lehelés organumaira való ártalmas befolyásinál fogva igen soknál több kárt tett, mint hasznot, — mellynek gőzében ferdett csaknem minden ház, azonkivül hogy számtalanok amuletum gyanánt hordták azt nyakokban. Sokan minden ruhájikat chlormésszel füstöltették ált 's nem olvastak semmi idegen kézből jött irást, minekelőtte azt meg nem füstölték volna. Számtalanok kámfort hordtak zsebeikben. Mások a' sok orvosoktól ajánlott füszerszámokban, erős italokban, tincturákban 's t. ff. keresék szabadulásokat. Sokan legszorosabban elzárták magokat minden közösüléstől. Nem kevesbbé gondosok voltak a' törvényhatóságok is. Több vármegyék rendentuli keménységgel voltak cordonjok megőrzésében 's a' fertézett házak elkülönzésében, a' mi sok helyeken, nevezetesen pedig Zemplén, Szepes és Nográd vármegyékben, sok vad kegyetlenségekkel tele lázadásokra nyujtott alkalmat, mellyeknek főczélja hol a' nemesség, hol a' papság, hol az orvosok voltak, kiket azzal vádoltak a' parasztok, hogy őket méreggel akarják kiveszteni, 's mellyeket katonasággal és a' bünösök kemény megbüntetésével kelle lecsilapitani. Egyébiránt a' cordonok fentartására katonaság nem forditthatván, azokat az adózó nép által sokáig fentartani nem is lehetett; részént mivel a' szegény ember nyomorult élelme mellett a' félbeszakadt kereskedés és közösülés, a' megakadályoztatott gazdasági foglalatoskodások miatt való elcsüggedés és busulás 's a' körülte hulló áldozatokon való megrettenés miatt erre alkalmatlan volt 's gyakran álló helyében öszverogyott; részént mivel minden cordonok ellenére is ott, hol senki sem vélte volna, kiütvén a' cholera, 's innen a'

nyavalya ragadóssága kétségbe hozatván, könnyen jött azon szerencsétlen gondolatra, mintha nekie vesztére igyekeznének. Mind ezek az igazgató széket arra indíták, hogy a' cordonok 's szorosb elzárások és vesztegintézetek további fentartását megszüntetné, mellynek következésében Sept. végén a' kir. commissariusok is visszahivattak. — Julius végén Erdélyországban is, hol igen erős cordonok és veszteghházak voltak, kivált Magyarország felől, kiütött a' cholera, honnan 's miként nem bizonyos. — Tótországban legelőször Borovoban, egy a' Duna mellett fekvő Verőcze vármegyei faluban, mutatta magát a' cholera Aug. 10-én. Nevezetes, hogy ezen falu lakosai, tökéletesen el voltak különözve, meg lévén már Julius 5 olta minden közösülés akadályoztatva a' Duna bal partjától, 's magok a' földmivelésből élő lakosok el sem hagyták falujokat; e' mellett a' cholera nyolcz mértföldnyi távolságra volt tölök Baranya vármegyében. A' magyarországi cholera történetében több illy esetek fordultak elő, valamint ellenben ollyak is, hogy némelly helységek, bár mennyire kivoltak is téve a' fertézésnek, mentve maradtak. Illyen volt a' többek közt Bucsa Zólyom vármegyében, hol a' cholera mindenütt a' Garan folyamot követte 's meglepett minden helységeket, kivévén ezt, holott ez szintugy a' viz partján fekszik, nagy országut 's minden felé cholerás falukkal volt körülvéve. — A' cholera mind tovább terjedvén a' Dunán tuli vármegyékben, a' császári város erős cordonokkal vétetett körül, 's Bruckban veszteghház állittatott fel. Augustus elején a' cordon mellett lévő helyekben, Rohrau, Gerhaus, Bachfart és Hollernben mutatták magokat a' cholera nyomai, 's csak hamar több helységekben is fordultak elő egyes esetek. Minden nagy vigyázat mellett is Sept. elsőjén Hernalsban 's ettől fogva hamar egymást követve Edelsthalban, Schwadorfban, Schönabrunnban, Enzensdorfban, Badenben, Hizingben, Penzingben, Pfaffstettenben, Scharndorfban, Ebersdorfban, Sechshausban 's több más Bécs körül lévő helységekben 's végre magában Bécsben is mutatkoztak a' cholera symptomáji, de szeliden, ugy hogy egész Dec. 5-kéig öszvesen 4017-en betegedtek, 1979-en gyógyultak 's 1922-en holtak meg, 116-an pedig még orvosi kéz alatt voltak. — Morvaországot Sept. közepén látogatta meg a' cholera, 's nevezetesen Brünnben Sept. 21-kén ütött ki, hol November 30-dikáig 1691-en betegedtek, 908-an gyógyultak 's 661-en holtak meg, 112-en pedig még cura alatt voltak. — Öszvesen Morvaország és Slesia kerületeiben Oct. 29-dikéig 307 helységekben megbetegedtek 16,193-an, meggyógyultak 7912-en, megholtak 3674-en, cura alatt maradtak 2697-en. — Burkus-Slésiában a' megerősitett cordon ellenére is Julius 27-ikén Benthenben egy katonai chirurgus cholerába esett 's 14 óra alatt meghalt. Minden egyes elrekesztések és elkülönözések sem használtak semmit, a' nyavalya mindég tovább harapodzott 's csak hamar több helységekben kiütött, de általjában véve igen keves áldozatjai voltak itt annak. Sept. 7-dikén a' breslaui kerületben is felüté az fejét. Breslauban Nov. 21-dikéig 1252-en betegedtek, 453-an gyógyultak és 655-en holtak meg, 144-en pedig cura alatt maradtak. — Csehországban a' grubichi uradalomban fordultak elő az első gyanus esetek Oct. 20, 's azolta több kerületekben is elterjedt a' nyavalya. Nov. 28 Prágában is kiütött az, 's Dec. 10-dikéig 29-en betegedtek meg, kik közül 15 megholt, 2 meggyógyult 12 cura alatt maradt. Általjában itt is kevesek a' cholera kiválasztottjai. A' burkus birodalomban Julius és Augustus hónapokban mindég tovább terjedt a' cholera, különösen a' poseni nagy herczegségben. Posenben magában Julius 14-dikén fordult elő a' legelső eset egy muskatéros katonán. Innen mindenütt a' Wartha mellett a' brandenburgi tartományban terjeszkedett ki. Aug. 28 egy hajós legény cholerába esett Charlottenburgban, 's még az nap másutt is fordultak elő gyanus esetek a' környéken. Aug. 31-dikén pedig Berlinben is kiütött, ugy hogy Dec. 7-dikéig 2226-an betegedtek, 1404-en holtak, 's 815-en gyógyultak meg. Az első 512 megbetegedtek közül Casper

szerént Berlinben csak 49; Danzigban 1202-közül csak 257; Posenben 268 közül csak 59; Königsbergben 153 közül csak egy gyógyult meg. Sept. 6 oderai Frankfurtban is adták gyanus esetek elő magokat, 's ezen napokban a' potsdami kerületben több esetek is fordultak elő. Igy terjedt lassanként tovább tovább a' veszély keleti és nyugoti burkus országban 's részént Pomeraniában és Brandenburgban. Fenebb Helsingfortsban és a' sweaborgi erősségben (orosz Finnlandiában) is kiütött az. — Oct. 9 már Hamburgban is találkoztak choleraesetek, 's egy héttel azután Altonában, de csak igen lassan harapódzott a' nyavalya maga körül, 's a' halálesetek száma kevés volt, ugy hogy a' halandóság általjában véve kisebb volt, mint a' mult esztendőben. Hamburgban Nov. 14-dikéig 787-en betegedtek, 409-en holtak, és 263-en gyógyultak meg, 115-en cura alatt maradtak. Oct. 22-dikén a' hannoverai királyságban ütött ki a' cholera, melly mint mondják Hamburgból plántálódott oda. Nov. 12-dikéig az egész királyságban megbetegedtek 87-en, meggyógyultak 21-en, megholtak 52-en. A' londoni Courir szerént Novemberben már Angliában is Sunderlandban, Duxhamshire-ban, Londontól 300 angol mértföldnyire, kiütött a' cholera. Némellyek szerént hamburgi hajók vitték azt oda, de mások azt mondják, hogy már az előtt Newcastle-ben egy kötelgyártó, ki a' hajókkal semmi közösülésben nem volt, igazi cholerában holt meg. Az eddig megbetegedtek számát bizonyosan tudni nem lehet, mivel a' Courir szerént az orvosok igen sok eseteket eltitkolnak. Az ujságok szerént Nov. 28-ikáig megbetegedtek 306-an, megholtak 93-an.

A' cholera különbkülönbféle módositásokkal szokott megjelenni, a' tartományok, népek, clima, esztendőszakasz, egyes emberek és sok más alsóbbrendü környülmények különbkülönbféleségéhez képest 's a' szerént, a' mint kóborlólag vagy néplepőleg áll elő. Innen sok orvosok kételkednek mai napig is, ha valljon az igazi indiai cholera e az, melly most Europát rettegteti. Azonban a' nyavalyának bélyegző létalapja, melly a' görcs, mindég megmarad. Az idegrendszernek ezen kitünő szenvedésében kell annak közelebbi okát keresni, hogy ezen nyavalya olly gonosz természetü, távolabbi okát pedig egy különös és mind eddig kimagyarázhatatlan földi okban, melly hozzánk Indiából költözött. A' nyavalyának sokszor vannak megelőző symptomáji is, de a' mellyek nem mutatnak mindég a' kifejlendő cholerára; illyek a' kedvetlenség, semmivel meg nem elégedés, nyomás és szoritás érzése a' gyomor szájánál vagy a' köldök környékén, étvágytalanság, hideg viz óhajtása, haskorgás, a' has falainak öszveesése, gyakori szék, lábikragörcs, lábak és kezek hidegsége, bővebb testkipárolgás, a' rendszerént valónál sebesb érverés, lankadtság 'sat. Ezek a' symptomák, mellyek diaeteticai okokból vagy meghülésből, de az epidemica constitutio befolyásából is származhatnak, hajlandóvá tehetik az embert a' cholera mérgének felvételére, kivált ha még ezekhez a' félelem is hozzájárul; a' mi sokszor egy két nap, máskor egy két óra mulva is megtörténhetik. Leggyakrabban az egészségesnek látszó embert hirtelen támadja meg a' kegyetlen nyavalya. Az egész testen végigfutó hideg borzongatás, a' fő nehézsége 's szédülése, a' test hirtelen elgyengülése, tagok görcsös öszvehuzodása sokszor olly hirtelen követik egymást, hogy a' beteg vagy csak tántorogva megy, vagy neha öszve is rogyik. Némellyek mindjárt elejénte szörnyü főfájásról panaszkodnak, a' mi sokszor a' szemek vérbeborulásával is öszve van kötve, mások a' melynek nagy nehézségéről, melly a' lélekzetvételt akadályoztatja, mások ismét igen fájdalmas öszvehuzásról vagy égésről a' gyomor szájánál, a' mit Annesley a' nyughatatlan tekintettel 's szorongó lélekzéssel öszvekötve a' cholera bélyegző symptomájának tart. Ezen symptomák csak igen rövid ideig tartanak, 's akkor a' nyavalya legveszedelmesb symptomáji lépnek fel. A' rosszabb esethen főbódultság, fülzugás, nehéz hallás, az arcz öszveesése, szemek mély bevonulása, rekedt hang, kezek és lábak elhidegedése 's érzéketlensége, vagy igen fájdalmas ösz-

vehuzodása, érverés aligérezhetősége, az egész test vagy csak a' végtagok kék foltossága, (márványossága) vagy egész elkékülése, körmök feketekéksége, kéz- és lábujak ránczossága, szorongattatást és nyughatatlanságot mutató arcz és mozgások, panaszkodó nyöszörgéssel vagy rekedt, csaknem érthetetlen hangon való panaszkodással, minden erő elvesztése, néha merevitő vagy állkapczagörcs jelennek meg, 's némellyeknél mint nálunk is több izben tapasztaltatott, hol gutaütés, hol sziv szélütés jelei közt egy, két, három óra alatt halált okoznak. Ott, hol ezen symptomák szelidebb mértékben tünnek fel, a' merevény (tonicus) görcsöt, rángató (clonicus) görcs váltja fel, 's a' nyavalyának mintegy második stadiuma áll elő, de legtöbbeknél mindjárt elejénte ennek symptomaji mutatkoznak, nevezetesen a' hányás és hasmenés, néha csak az egyik, máskor csak a' másik, legtöbbszer mind a' kettő. Rendszerént a' hányást megelőz a' hasmenés, melly sokszor olly nagy, mintha a' beleknek minden benneke egyszerre kiürülne, 's ez hol fájdalommal, hol a' nélkül, néha a' beteg akaratján kivül történik. Ez a' sokaknál patak módjára kizuduló ürület sokszor elejénte zöldes, később 's többnyire vizes, szinetlen, néha a' tojás fejéréhez vagy a' keményitős vizhez vagy savóhoz, néha husmosadékhoz hasonló, néha szagatlan, máskor igen büdös folyadék. A' hasmenést hol követi, hol megelőzi, hol vele csaknem egy időben áll elő a' hányás, mellyet többnyire kegyetlen öszveszoritó fájdalom a' sziv gödrében 's gyakran olly nagy hasfájás követ, hogy a' beteg, gyenge és rekedt hangjával csak ezen baj enyhülését kéri. A' hányás által elejénte a' gyomorbennék, néha epével vegyitve, később pedig szinte, mint a' hasmenés által, vizes, néha büdös folyadék ürittetik ki könnyü kivetéssel 's gyakran a' beteg könnyülésével. Ezen kiürülések, mellyekben rendszerént az epének legkisebb nyoma sincsen, a' mi a' most uralkodó epidemiát bélyegzi, egymást érik és sokszor csaknem hihetetlen mennyiségüek. Ugy látszik, mintha a' testnek minden nedvei a' belekre tódulnának. Ennek következésében az egész test öszveesik 's mintegy megsoványodik. Az arcz különösen nagy változást szenved, halotti képbe öltözik, elhalványodik, beesik, a' kékelő orr megvéknyul, a' többnyire halvány kék gyürüvel körülvett lankadt 's félignyilt mocskos és merő szemek a' szemgödörbe visszahaznak 's az egész arcz tulajdon kinyomással jeleli a' nagy szenvedést, szorongottatást 's elbusulást (*facies cholerica*). A' szünet nélkül való kiürülések, mellyek később minden fájdalom nélkül valók, kimeritenek majd csaknem minden életerőt, noha mind a' mellett is a' betegek szörnyü nyughatatlanságokban, mellyet a' megakadályoztatott vérforgás és lélekzetvétel okoznak, takarójokat elhányják 's az ágyban csak alig tartóztatthatnak. A' bőrgörcsnek 's a' testnedvek belrészekre való sietésének, vagy egy szóval, a' bőr felfüggesztett functiójának következésében, elhervad a' bőr 's öszveránczosodik, kivált a' kéz- és lábujjakon. A' test egész felületét, különösen pedig a' végtagokat, márvány hidegség 's néha szagatlan vagy kellemetlen szagu hideg izzadtság önti el 's még a' száj üregébe is elterjeszkedik. A' nyelv, melly némelly esetekben tiszta, halvány és száraz, többszer sárgásfejér mocsokkal fedett, jéghidegségü, valamint maga a' lehelet is; és még is a' betegek nagy belső hőségről panaszkodnak, melly csaknem mindeniknél kiolthatatlan szomjusággal 's a' hideg viz után való epedéssel van öszvekötve, mellynek szakadatlan befolyását kivánnák szájokba, noha azt többnyire azonnal kihányják. Az elerőtlenitő ürületeket elébb vagy később többnyire görcsök követik, mellyeket elejénte kisebb rángások előznek meg a' kezek és lábak izmaiban. A' görcsök rendszerént a' kezek és lábak ujain kezdődnek 's azoktól terjeszkednek tovább a' test egyéb izmaira, kivévén a' legtöbb esetekben a' hátgerénczt, arcz és nyak izmait; leginkább pedig a' lábikrákat 's az előkarok izmait szeretik 's iszonyu fájdalmakat okoznak. A' görcsök néha olly erősek, hogy a' beteget több emberek is alig tudják tartani. Vannak azonban olly esetek is, hol épen

semmi görcsök sem tapasztaltatnak, 's ezek a' legjelesb orvosok állitásai szerént leggonoszabbak 's veszedelmesebbek, mivel ez a' környülmény az idegrendszernek neminemü szélütéses állapotjára mutat. Ezekhez járul a' nagy szorongattatással együtt járó, nehéz és szorult lélekzés, az érverés érezhetetlensége, melly a' vérforgás valóságos fenakadásának következése, a' sziv igen gyenge, reszkető verése 's gyakran alig érezhetősége. A' bélcsatornába olly nagy lépcsőre hágott elválasztás 's az egész testet elfoglaló görcsös szenvedés következésében, a' vizellet, 's ritkább esetekben a' nyál 's könnyek elválasztása is megszünik, noha valamint minden eddig előadott symptomáji a' cholerának, ugy ezek is különbkülönbféle módositásokat szenvednek. Az idegrendszer szenvedésénél fogva, szenvednek a' külső érzékek is, különösen a' hallás és látás. Hátgerenczét csaknem minden beteg fájtatja. A' felsőbb lelki functiók nem láttatnak szenvedni, sőt ha el voltak is azok nyomva, a' nyavalya vége felé az öntudat visszatért. Sokszor a' beteg egész a' végszempillantásig beszél, máskor csendesen, minden fájdalom nélkül 's mintegy kábulva láttatik feküdni 's csak a' szomjuság, vagy a' vissza-visszatérő fájdalom ébresztik fel elalélt állapotjából. A' halál kapnja felé közelgetésében könnyebbséget érez a' beteg; a' hányás és hasmenés valamint a' görcsök is alább hagynak 's néha egészen meg is szünnek. Ezen kivül ritkán beszél a' beteg, sőt gyakran halála oráját előre megmondva, de teljes érzéketlenség állapotjában alszik el. Gyakran a' cholera ideghideglelésbe (typhusba) megy által, kivált ha a' segedelem sokáig halasztatott, 's a' beteg helyezete kedvez ezen kimenetelnek, leginkább pedig akkor, ha az ingerlő szerek adása mértéken tul üzetett, 's akkor ezen állapotnak esmeretes symptomáji lépnek fel. A' nyavalya kedvező kimenetelének jelei: az egész testbe visszatérő melegség, langyos párolgása a' bőrnek, a' gyomorgörcs szünése, az érverés emelkedése, a' rekedtség mulása, szabadabb lehelés, a' székürület sárgás szine, a' vizelet visszatérése, vidámabb tekintet, csendes álom. Rossz jelek ellenben a' hányás és hasmenés hijánya, vagy hirtelen megszünése, a' hideg izzadással fedett bőr érzéketlensége és elkékülése, a' láb- és kézujak ránczossága, a' nyelv ránczossága 's hidegsége, álmosság, a' szarubártya beesése, hideg és nehéz lehelet, igen nagy gyomorgörcsök, csuklás, nyughatatlan hánykolódás, görcsök nemléte 'sat. A' felgyógyulás több vagy kevesebb ideig tart; némellyek néhány óra alatt visszanyerik elébbeni egészségeket, de mások igen sokáig elgyengélkednek 's különösen a' has organumainak bajaival vesződnek, a' honnan könnyen 's gyakran származnak visszaesések, mellyek az első nyavalyánál rendszerént sokkal veszedelmesebbek. Némelly esetekben, kivált ha tökéletlenül vagy rosszul gyógyittatott a' cholera, más nyavalyák állnak elő, nevezetesen a' hideglelésnek többféle nemei, a' eachecticusoknál lábvizdaganat vagy közönséges vizkórság, hosszas gyomorfájások, hasmenésre vagy makacs szorulásra való hajlandóság, a' lábak szélütése, gyengesége, szemek gyengesége, siketség, fuladozások, sőt sokszor gutaütések is, mint Sokolow tapasztalatjai mutatják. Nevezetes és valóban csudálkozásra méltó dolog, hogy a' cholerában megholtak teste csak későn megy ált rothadásba, holott a' vér vegyelékének olly nagy megzavarodásából ellenkezőt kellene várni; de még inkább az, hogy az izomingerelhetőség sok esetekben a' halál után is darab ideig fenmarad. A' napkeleti és muszka orvosok sok esetekben a' holt testeken erős görcsös rángásokat láttak. A' többek közt Marshall Ceylonban két illyen esetet látott, 's Sokolow ugyan annyit Orenburgban, de nálunk több példáji voltak annak; sokan 20—24 óra lefolyása után is rángásokat 's mozgásokat láttak a' holt testeken. Dr. Schröter szerént Lembergben egy égiháboru alatt, a' halottak kamarájában, a' holt testek vonaglottak 's ujaikkal játszottak. Hasonló jelenet tapasztaltatott Bécsben is sok holt testeken, mint dr. Reider tudósit, minden égiháboru nélkül, 's azólta danzigi és berlini orvosok

is sok illyen példákat láttak. Ezen jelenetekből nem ok nélkül következteti prof. Marx, hogy azok a' még nem egészen kialudt élet részecskéjére mutatnak, 's hogy ez valóban igy van, mutatja azon nálunk egynehányszor előfordult szomoru tapasztalás, hogy az illy látszatos halálban lévő szerencsétlenek otthon vagy a' halottak kamarájában ismét magokhoz jöttek 's nehány esetben beszéltek 's jártak. Szerencsések, kiket ezen felébredés a' halál álmából nem a' sirban ért, mint sokakat valójában ért! A' holt testek bontásai a' nyavalya belvalójának kitapogatására nem sokat tettek, mint egyéb nyavalyájiban is az idegrendszernek. Külsőkép igen hasonlitanak azok némelly esetekben az opiummal vagy kéksavannyal megmérgesitettek vagy a' széngőzben megfultak holt testéhez, a' mennyiben hajthatók és lágyak maradnak vagy lesznek a' test izmai, de máskor ellenkező állapotban találtatnak azok. Sokszor Keletindiában 's egyebütt is az azelött jéghidegségü testek ismét felmelegednek 's néha mely- és hasüregeikben 10—12 óráig is lágymelegek maradnak. Többnyire, kivált mikor a' nyavalya tovább tartott, a' belső nemes részekben az agyvelőkérek 's agyvelőnek, tüdőknek, gyomornak, májnak, lépnek edényei a' szív 's nagyobb edények fekete sürü vérrel tele vannak, a' mi a' bőrrendszert elfoglaló 's annak functióját, a' kipárolgást, lehelést 's melegnemzést teljesen felfüggesztő, különösen pedig a' vérforgást megakadályoztató görcs következése. A' kaponya üregében sokszor a' kérek közt kiizzadások, máskor öszveragadások, az agyvelő üregeiben sokszor nagy mennyiségü vér, vagy savós nedvesség találtatott. A' hátgerénczvelő hasonló állapotban volt. A' szivben sokszor polypusok találtattak. Az epehólyag tele van setétzöld, vastag epével, ellenben a' belekben annak semmi jelensége, honnan a' cholerát némelly muszka orvosok acholiának nevezték. A' gyomorban 's vékony belekben, mellyek sokszor szörnyen ki vannak terjeszkedve, többnyire gyuladás jelei mutatkoztak a' belső hártyán. A' hugyhólyag többnyire üres és öszvetöpörödött. Mind a' verő mind a' vérerek, valamint a' szivnek mind két kamarája egyforma fekete sürü vérrel találtattak tele, másutt a' szív- 's verő erek öszve voltak esve, 's csak keves fekete vér találtatott bennök. A' cholera természetéről való nézetek különbkülönbfélék a' szerént, a' mint az orvosi figyelmezőt a' nyavalyának ez vagy amaz szembeszökő tüneménye foglalja el. Innen ki a' gyomorban 's bélcsatornában, ki a' májban, ki a' szivben, ki a' bőr functiójának megzavarodásában, ki a' ki- és elválasztások megbomlásában, ki a' nagy, ki a' kis agyvelőben, ki a' hátgerénczvelőben, ki a' bujdosó idegben, ki a' ganglionok rendszerében, ki valamelly savanyuságban, ki egy a' belekben lévő mérges anyagban keresi annak okát 's ülőhelyét. A' legszorosb figyeletek 's tapasztalások, a' nyavalya symptomájinak feltünése 's kifejlése, mellyeket prof. Harless olly szép öszvefüggésben 's olly szellemmel tele dologesmerettel ád elő jeles mánkájában, kétségkivül valóvá teszik azt, hogy mindenek előtt az idegrendszer, nevezetesen pedig az n. n. plexus solaris, a' ganglionok rendszerének középpontja (a' has agyveleje), azon része az organismusnak, mellyet a' cholera mérge legelőszer 's mindenekfelett érdekel, 's innen terjeszkedik el a' gyomor és belek hártyájira 's azoknak edényeire, a' májra, mellynek functiójit, az epekészitést és a' kapuvérérvér áltváltoztatását (decarbonisatióját), megakadályoztatja, a' bujdosó idegre (nervus vagus) 's ez által a' tüdők functiójira, az agyvelőre 's az ennél a' cholerában még szenvedőbb hátgerénczvelőre; hogy ennek következésében a' vér élete hirtelen 's tulajdon módra feldulatik 's az organismus élete fentartására alkalmatlanná tétetik, az együttszenvedésbe jött bőrrendszer functiója megszünik, ellenben a' belek taknyos hártyájában az elválasztás renden tul nevekedik, 's kimeritő hasmenés áll elő, melly ismét más nedvek, nevezetesen a' hugy elválasztásának megakadályoztatására szolgáltat alkalmat; hogy a' vérforgás megzavarodván, ez az életnedv a' belső részekre tolódik 's azok functióját is-

mét tulajdon módon zavarja meg, 'sat. 'sat. Miben álljon közelebb ez vagy amaz résznek 'a' cholera mérge által való illetődése, arról ismét sokfélék a' vélekedések. Igen sok orvosok véleménye, hogy a' cholera mérge tulajdon nemü gyuladást gerjeszt. Dr. Nissen azt tartja, hogy ezen nyavályának legközelebb oka ideggyuladás, nevezetesen pedig ganglionitis, melly majd centrális majd peripherica. Sokkal többen, nevezetesen a' keletindiai 's muszka orvosoknak nagy része, gyomor és bélgyuladásnak tartja a' cholerát, 's maga Hufeland is hajlandó ezen vélekedésre, de legmeghatározottabban állitják azt Broussais tanitványi, nevezetesen Gravier, Negrin, Ozanam; Tanchou 's mások. Azonban a' legjelesb 's legfigyelmezőbb orvosok a' cholerás helyeken, nevezetesen pedig Keletindiában (Scott, Annesley, Jameson Adam 'sat.) 's Muszkaországban (Sokolow, Solomow, Rang, Loder, Hübenthal 'sat.), letettek ezen rossz utra vezető ideáról 's a' cholera létalapját a' hasidegek kitünő szenvedésében keresik 's ezen ideát a' legfontosb védokokkal támogatják. Az idegek szenvedésének módjáról ismét különbözők a' nézetek az orvosok közt. Némellyek azt tartják, hogy csak a' bélcsatorna idegei jőnek rendentuli ingerlésbe a' külső befolyások által, 's ezek közt Christie azt állitja, hogy a' cholera csak az első utak taknyos hártyájinak erős náthája; mások, mint Richter, Behrends és Hufeland a' gyomor és belek nyavalyatörésének nevezik azt, mások ismét az epeutak, görcsös öszvehuzodásában keresik a' cholera legközelebbi okát. (Mason Good, Pupürow). A' legtöbbek által elfogadott 's legtöbb okokkal támogathatóbb idea az, hogy a' cholera mérge legelőször is a' has idegeiben görcsöt nemz, melly onnan az egész idegrendszerre elterjeszkedik 's az organismusnak csaknem minden functiójit kisebb nagyobb mértékben megzavarja. Hogy ezen minden más cholerára illő közönséges meghatározáson kivül, a' napkeleti cholera még más sajátságokkal is bir a' vér chemismusának és a' lymphás savós, valamint a' hajszáledények elválasztó 's képző munkásságának megváltoztatásában, előre is lehet gondolni. Prof. Harless szokott elmésségével még ezenkivül egy különös tendentiát is tulajdonit a' cholerának, valamelly skárlát vagy pétécs-forma kiütés nemzésére a' gyomor 's különösen a' vékony belek belső hártyáján (exanthesis intestinalis), mellyre őt a' többek közt a' holt testek beleiben több izben látott apró foltocskák és pecsétecskék hozták, 's mellyeknek ő létalapos részt tulajdonit a' nyavalya tovább terjedésében vagy is ragadósságában is. Ezen vélemény azonban, mellynél fogva az indus cholera valamelly belső, specificus bélkiütésen alapulna, azon sokféle hypothesisek sorába tartozik, mellyekkel az orvosok a' cholera létalapját felvilágositani igyekeztek, noha Harless ezen idea elsőségét mindenkép igyekszik magának kivini. Méltó még itt megemliteni azon igen fontos és minden gondolkozó orvos figyelmét megérdemlő ideát, mellyet most Németországon több jeles fők (prof. Sachs, prof. Graefe, dr. Seidler, prof. Radius, cs. kir. tan. Reider, dr. Pauli, dr. Sander) majdnem egy időben terjesztettek, igen alapos okokkal támogatva, világ elejébe, hogy a' cholera igen közel atyafiságban van a' posványhideglelésekkel, sőt hogy annak létálapja nem egyéb mint egy álarczos gonoszfaju hideglelés, (febris intermittens larvata perniciosa algido-cholerica), ugy hogy ott a' hol az atmosphaerai befolyások által a' rendszerént való posvány- vagy nyári és őszi hideglelések kifejlődése megakadályoztatik, ez az álarczos nyavalya áll elő kóborlólag vagy néplepőleg a' szerént, a' mint annak feltételei kisebb vagy nagyobb erőben tüntek fel, 's már az első paroxysmusban, melly mintegy compendiuma vagy is öszvehalmozása több valamelly gonoszfaju hideglelés paroxysmusainak, képes minden életerőt kioltani. A' szerént, a' mint a' nyavalya az organismusnak alsóbb vagy felsőbb sphaeráját illeti erősebben, a' mi ismét különösen az individuumoknak különb-különbféleségétől 's több más környülményektől függ, különböző ideig tart annak lefolyása. Mig a' nyavalya az élet alsóbb kö-

rében marad 's a' gyomor és bélcső idegeit gyengébben illeti, addig annak lefolyása is lassubb 's gyakran a' jobbulás jeleivel csalogat. Vannak több példák, mint nálunk is voltak, kogy a' cholera 3—4 sőt hat napig is eltartott, hányás, hasmenés és görcsös fájdalmak között. Ellenben a' hol a' nyavalya mérge, minden előjelek nélkül, azonnal az élet nemesb sphaerájit, a' vérforgás, lehelés, vagy az idegek öszveséges rendszerét, nevezetesen az agyvelőt támadja meg, ott az élet sokszor villám sebességgel alszik ki. Az azelőtt makk-egészségü embert hirtelen olly gyomor- és bélfájdalmak veszik elő, hogy foglalatosságinak közepette vagy az utszán mentében öszverogyik 's egy-két óra alatt elvégzi földi pályáját. Berggreen beszéli, hogy Julius 23. 1823 husz fiatal és erős Arab Aleppo mellett a' mezőn dolgozván, hirtelen elkezdett kiabálni: Jaj belem! (Kalbi! Kalbi!) 's azonnal elővették őket a' hányás, hasmenés és görcsök, 's némelly része három óra alatt, más nap reggelig pedig mind megholtak. Nálunk is több helyeken az egészséges földmivelőt munkája közepén lepte meg a' nyavalya, 's az érezvén a' halált hozó változást testében, pajtásitól bucsut véve rogyott öszve 's keves idő alatt kiadá lelkét. Bengalában az emberek Vos szerént, mintha a' menykő ütötte volna meg őket, hirtelen öszverogytak 's megholtak. Igy volt az Fraser szerént Sirasban is, hol sokan az utszán hulltak el, ugy hogy a' hirtelen haláltól való félelem az emberekből csaknem minden felebaráti érzést kioltott. Hasonló esetek a' Caspium tenger mellett is számosak voltak. Legveszedelmesebbek, 's mint már fenebb is említők, leghirtelenebb halált szerzők azon esetek, mellyekben a' test minden hányás és hasmenés nélkül egyszerre márványhideggé lesz, megkékül, a' görcs által öszvehuzódik, a' kéz és lábujak bőre őszveránczosodik, minden érverés megszünik, 's a' beteg sziv, tüdők vagy kereszthártya bénulása által hal el. Ezt a' gonoszfaju nyavalyát, mellyet Hübenthal szerént az arkataki lakosok fekete cholerának neveznek, nálunk is sok helyeken fekete halál név alatt esmerték. Vannak 's nálunk is voltak több ollyan esetek, hogy a' beteg a' vérnek az agyvelőre vagy tüdőkre való hirtelen tódulásából származott gutaütés miatt 1—2 óra alatt megholt. Egyébiránt a' legtöbb esetekben 3—24 óra alatt oltja ki a' cholera az életet. A' nyavalyától sem életkor, sem nem meg nem ment, annyi azonban igaz, hogy a' középidejü 's koros emberek leginkább ki vannak annak téve. Némelly orvosok tapasztalása szerént megkimélte az a' terhes asszonyokat, de az mi nálunk nem tapasztaltatott, sőt többek szerént a' szelid grádusban kifejlett nyavalya is könnyen halálos lett azoknál, a' mit az orenburgi orvosok is tapasztaltak. Néhol a' szoptatós asszonyok is igen szenvedtek. Hogy egyik embert, egyik nemzetet elébb 's nagyobb mértékben megragadja a' cholera, mint a' másikat, annak oka nagy részént az életmódban van. Keletindiában sokkal több benszületett meghal a' cholerában mint europai, mivel ezek jobban óják magokat a' változó időtől 's egyébb ártalmas befolyásoktól a' helyett, hogy amazok tele vannak mindennemü babonás előitéletekkel, azonkivül hogy magokra kevesebbet ügyelnek 's magokat böjt és rossz ételek 's italok által elgyengitik. 1817 olta négy millióra teszik a' cholera által elseprett Indusok számát. Egyébiránt nálunk is, mint többnyire mindenütt, a' szegényebb sorsuak voltak leginkább kitéve a' cholera mérgének, kiket a' több fáradtsággal, nyomoruisággal 's szegénységgel öszvekötött életmód, öszveszorult lakás, veszett levegő, a' nyavalya ellen tett nagy és költséges készületek 's felőle renden tul nagyitott ideák 's képzeletek által bennek is részszerént felébresztett félelem és rettegés annak elfogadására hajlandóbbá tett, noha voltak több esetek nálunk is, nevezetesen Pesten, hol az a' gazdagok 's könnyéletüek küszöbén is beköszönt. Moszkauban a' nemesség, felsőbb katonai és polgári hivatalbeliek közül 307-en, a' papok közül 42-en holtak és több mint két annyin betegedtek meg, de a' kik Loder szerént részént dobzódó életmódjok, részént

gyermekes félénkségek által vonták azt magokra, a' minek azonban a' nálunk gyüjtött tapasztalásoknál fogva nem lehet általjában hitelt adni. A' rendetlen életü, részegitő italokat kedvelő 's akarmi okból elgyengült emberek rendszerént áldozatjaivá lettek a' cholerának, de voltak olly helyek, hol a' részegeskedők megmaradtak, a' józan életüek 's egészségesek ellenben abba belé estek. Legveszedelmesebb a' nyavalya azoknál, kik már az előtt is valami régi nyavalyával küszködtek, kik magokat dobzódások 's kicsapongások által elgyengitették, kiket bu 's félelem, vagy más lenyomó indulatok bántanak, kiket az öregség terhe nyom 's kik az első órákban orvosi segedelmet nem nyertek. — Az egyszer meglepett helyekben több vagy kevesebb ideig szokott a' cholera mulatni a' szerént, a' mint ez vagy amaz helyen kisebb vagy nagyobb fogadékonyságot talál a' lakosokban; inn.n van, hogy két ugyan azon cholera mérgének kitett 's ugyan azon külső környülmények közt lévő helységekben, mind a' cholera mérgének dühe, mind a' meglepettek száma felette különböző. Meglévén a' receptivitas, sem elzárás, sem semminemü amuletumok nem képesek az embert megmenteni, a' helyett hogy más a' cholera kifejlésének mindenkép kedvező környülmények közepette is mentve marad. Prof. Harless azt a' tételt alapitja meg, hogy többnyire a' civilisált s polgári és egyéb élet- és táplálatviszonyaikban jól elintézett statusokban sokkal kisebb a' fogadékonyság a' cholera mérge iránt, 's hogy általjában véve a' rossz épitésü, mocsáros helyezetü, rossz és egészségtelen lakásu helyeken sokkal nagyobb az. Azonban ez legalább nálunk igen sok kivételekkel lehet igaz, mivel sok esetekben a' legegészségesebb fekvésü helyeken rendkivül dühösködött a' cholera, mig sokszor a' legrosszabb helyezetetü helyek vagy egészen mentve maradtak, vagy ezek későn részesültek ezen népveszélyben. Hogy az életmód egyébiránt felette sokat tesz ezen fogadékonyság kifejlésére, az már fenebb is emlitődött. A' félelem, szorongattatás és bu különösen kedveznek annak (*contagium psychicum*). Smith Sándor beszéli két hadi seregről, hogy az egyik, melly a' forró esztendőszakaszban egy alacsony tájékon, posványos tó mellett 's szük lakhelyekben feküdt, tökéletes egészségben maradt, mivel az emberek vidámak 's megelégedettek voltak; ellenben a' masik osztályt, melly ugyan akkor igen egészséges halmokon a' legjobb kvártélyokban feküdt, de a' melly megelégedetlen volt, 's magát szerencsétlennek érzé, a' cholera több izben meglátogatta 's igen sokat elseprett. Rendszerént mikor a' cholera valamelly helyen kiüt, az első napokban keves embert lep meg, de csak hamar többekre elterjed 's nagyobb kegyetlenséggel dühösködik, ugy hogy sokszor az első meglepetteket mind elragadja, mint ez többnyire minden muszka és lengyel 's nálunk is sok városokkal történt. Később 8—20 nap mulva szünni kezd mérge, szelidebbé lesz 's kevesebbeket, vagy legalább nem olly erővel támad meg. Ezen tüneménynek oka kétségkivül abban van, hogy a' cholera első áldozatjai azok, kik mások felett nagyobb hajlandósággal birnak a' miasma elfogadására, melly másokban, kiknek fogadékonysága kisebb, szelidebb nyavalyát és sokszor egyebet mint cholerát gerjeszt. Láttam egész helységeket, hol egyszerre sokan hányást és hasmenést kaptak, a' gyomor szájánál megjelent 's innen az egész hasra elterjedt görccsel, hideg kezekkel és lábakkal, néha lábikragörccsel, a' nélkül hogy a' cholerának veszedelmesb symptomáji kifejlettek volna (cholerine). A' már azelőtt is betegek, különösen a' hideglelésben lévők, ritkán kerülték el az epidemiának reájok való befolyását, 's gyakran azok, kik étel vagy indulat által elrontották emésztő organumaikat, annyival inkább, ha gyomor- vagy epehideglelést kaptak, sokszor egy két óra mulva már a' cholera symptomájit mutatták. A' mi több alig volt az egészséges emberek közül is egy, ki egy vagy más módon ne érzette volna az atmosphaerában létező miasma befolyását, különösen gyomrára 's emésztő organumaira nézve. Ki gyo-

morfájásról, ki emésztetlenségről, kf rossz appetitusról, ki rossz szájizről, ki felböfögésekről, ki hascsikarásról 's hasmenésről, ki dugulásokról, ki szélbujdoklásokról a' hasban, ki tagok lankadtságáról, ki lábikragörcsről, ki álmosságról vagy álmatlánsagról, ki fószédelgésről és fájásról, ki ingerlettségről, ki fázékonyságról, ki repülő hőségről, ki hideglelős változásokról panaszkodott. A' cholera csak lassanként szokott az egyszer meglátogatott helyen megszünni, mind addig t. i. nem, mig receptivitast talál az emberek közt mérges anyagjának felvételére, a' mi Europában rendszerént 2—6 hétig szokott tartani. Mind addig sem hideg, sem meleg, sem semminemü időváltozások meg nem akadályoztatják azt, noha rendszerént a' tél beköszönésével, vagy néha egy nagy égi háboru után meg szokott szünni. Későbbi szelid természetét 's lassanként való megszünését, valamint azt is, hogy némelly helységeket egészen elkerült, néha sokakat áltugrott, hogy néhol egészen kialszik, más helyen pedig kipusztithatatlan, kétségkivül jobban kimagyarázza a' fogadékonyság ideája, mint az, mellyet Hahnemann a' miasma későbbi megvéknyulásáról mond, mit már csak az is bizonyit, hogy a' cholera megszüntével más nyavalyák, nevezetesen váltó- és ideghidegjelések állnak elő, mellyek hihetőleg ugyan azon epidemiai befolyásnak szüleményei. Sokszor ez a' fogadékonyság egyes emberekben 's egyes helyeken ismét felébredhet, 's innen ugyan azon individuumot 's ugyan azon helyet másodszor is, és pedig szinte egész dühösséggel megtámadhatja. — A' cholera ez vagy amaz helyen való felébredésének oka titok fátyolával van fedve, valamint általjában annak természete 's létalapja, noha mind e' mellett is az orvosok által kigondolt hypothesiseknek száma vég nélkül való 's naponként nevekedik. A' cholera felébresztő okát némellyek a' föld terméseiben, az eledelek minemüségében 's az azokkal való mértékletlen élésben keresik. Igy némelly helyeken igen sok 's ritka nagyságu anyarozs találtatott, melly sokak előtt igen gyanus tünemény volt. Rang ennek tulajdonitja a' Tatárok közt a' cholera kiütését, mások a' rossz termésben, a' rossz gabonából csinált rossz kenyérben keresik annak okát. Tytler Indiában az éretlen, ki nem száradt riskását (oose rice) vádolja 's a' cholerát innen morbus oryzeusnak nevezi. Némellyek az idei rossz gyümölcsben is, nevezetesen a' dinnye, ugorka, tök, baraczk 'sat., mások a' disznóhus vagy megromlott halak ételében is cholera gerjesztő okot találnak. Mások ismét az az előtti nyarakon uralkodott sok váltó hideglelésben, őszi vérhasban 's más hasmenésekben, a' megelőzött marhadögben vélik feltalálni ezen epidemia elterjedésének okát. Mennyire kedvezzen a' cholera kifejlésének a' lélek állapotja 's az ingerlő italokkal való élés, már fenebb látók. Nem kisebb befolyással vannak arra a' nagy mennyiségü 's czélirányatlan, különösen pedig a' gyengitő gyógyszerekkel való élés, a' testi és lelki erőnek megszoritása 's a' koplalás. Az orvosok legnagyobb része a' földnek az atmosphaerához való viszonyaiban 's a' meteorologiai tüneményekben keresi a' cholera epidemicus kifejlésének okát. Némellyek, mint Ranken, az esztendőszakoknak a' rendes járástól való eltérésében 's az időnek szörnyü rendetlenségében, különösen pedig a' hideg és meleg hirtelen változásában, végre a' növevényi és állati substantiák elrothadásában 's az ebből eredő gyengitő kifolyásokban, mások, mint a' calcuttai orvosok, az esztendőszak rendkivül való 's nagy nedvességgel öszvekötött hévségében; Gravier a' nedves hidegben; Davy a' nagy szárazságban; Johnson azon változásokban, mellyeket a' naptéritő kör climájának és a' nagy nappali hőség és éjjeli hideg, valamint a' tartós szárazság és az esős idők nedvessége közt való nagy változásoknak minden emberben, de különösen az europai jövevényben okozni kell, melly véleményt dr. Julius is oltalmaz; Mennier a' szélekben 'sat. Adam a' cholera eljáleinek tartja a' sürü elszaggatott felhőket, 's náhunk is a' bánáti Oláhok, de a' debreczeni csikósok is valamelly sürü

büdös felhőnek tulajdonitották, midőn közülök a' mezőn egyszerre többen halálosan megbetegedtek. Az elsőbbek tovább mentek 's ezen halált nemző felhő gerjesztését valamelly boszorkánynak tulajdonitották, mellynek mindennemü babonás szertartásokkal nyomába jutni igyekeztek. A' muszka paraszt azt tartja, hogy a' cholera egy vénasszony, melly oda, hol imádkoznak, be nem tér, de a' hol vigság 's dinomdánom van, becsuszik 's az embereket megmérgesiti. Hasonló 's több más babonás vélekedések uralkodnak napkeleten a' cholera eredetéről. Valamint a' régi ugy a' mai orvosok is azt tartják ott, hogy az epidemicus és ragadó nyavalyák okát az istenek haragjában 's büntetésében, a' rossz lelkek munkálkodásiban 's a' csillagzatok befolyásában kell keresni. Borchart, berlini orvos, csaknem hasonló vélekedésben van, azt mondván, hogy az Isten a' cholerával részént az emberek istentelenségét akarja megbüntetni, részént tanácsvégzését végrehajtani, 's hogy a' cholera bünbánatra 's megtérésre ebresztő eszköz. (!) A' cholerának fentebb emlitett gerjesztő 's alkálomadó okai kedvezhetnek ugyan a' nyavalya kifejlésének, de azt kimagyarázni nem képesek, mert, mint Annesley helyesen jegyzi meg, hasonló befolyásai a' climának 's földnek, hasonló változások az időjárásban, esztendőszakaszban, helyek constitutiójában, ugyan azon irányok az ételben, lakásban 's életmódban máskor is már és sokszor nagyobb mértékben megvoltak és pedig nem csak a' napkelet, hanem a' napnyugot tropicus tartományaiban is, a' nélkül hogy egy, a' mostanihoz hasonló, nagy kiterjedésü 's gonoszfaju cholera-epidemia ütött volna ki, miért ne lett volna tehát hasonló okoknak az előtt is hasonló munkálatjok? Humboldt azt mondja, hogy épen az időjárás rendes volta 's a' meteorologiai processusokban való egyirányos nyugalom mozditja elő az epidemiák előállását 's elterjedését. A' cholera minden éghajlat alatt kifejlik, nem köti magát az esztendőszakhoz 's időjáráshoz 's épen ugy uralkodik a' forró és száraz mint a' hideg és nedves időben. Nem akadályoztatja meg a' föld minémüsége sem, mivel a' száraz lapályokon 's homok pusztákon, mellyeket semmi folyam nem öntöz, épen olly örömest mulat, mint a' mocsáros és vizenyős helyeken 's folyóvizek partjain, felhág a' hegyek közé is, hol az emberek sokszor szabadulásakot keresik, azonban 5500 lábon felül a' tenger szine felett nem emelkedik. Innen a' butáni alpesi tartományba, mellyet Bengalától egy 1000 lábnyi magasságu hegyláncz választ el, épen olly kevessé hat a' cholera mint Nepalba és Sirinagurba; még kevesbbé hathat be Thibet magas lapályira a' Himaláyán tul. Bántatlanul hagyta a' Kaukazus magasb völgyeit is, noha aljánál, a' Kur mellett, mindenütt felfelé terjedt, mint fenebb elbeszélők.

A' clima, föld, időjárás, helyezet és életmód nem lévén elegendők a' choleraszülő anyag nemzésének kimagyarázására, legtöbben magában a' föld golyójában 's annak atmosphaerájában keresik annak tanyáját. Voltak ollyanok, kik a' föld életében alapuló természeti tüneményekkel teszik öszvefüggésbe az epidemiák 's nevezetesen a' cholera kifejlését. Igy Johnson 's ő utána a' derék Schnurrer a' tüzokádó hegyek kitöréseit 's a' földrengést nagy befolyással lenni vélik ezen nyavalya előállására 's továbbterjedésére, mivel épen a' cholera kiterjeszkedési megyéjét, tegtávolabb pontjaiban, különbféle nagyságu földrengések által mint valamelly csillagképet ki lehetne tüzni. Ezen hypothesis támogatására előszámlálja Schnurrer azon vulcanicus kitöréseket és földrengéseket, mellyek 1801—1822 Java, Banda, Hindostan, Persia 's több más napkeleti tartományokban történtek. De azonkivül, hogy ez semmit ki nem magyaráz, Asiának több tartományira, Európára pedig, hol ezen természeti tüneményeknek legkisebb nyoma sem volt, a' cholerás helyeken általjában nem illik: honnan magyaráznók azt ki, hogy épen ott, hol a' legtöbb 's legerősb földrengések vannak, nevezetesen déli Amerikában soha még illyen epidemia ki nem fejlett? Termékenyebb a' cholera anyag-

jának kimagyarázására azon hypothesis, mellynek sok orvosok hódolnak az epidemicus és ragadó nyavalyák eredetének kipuhatolásában, mintha ez a' tavak, mocsárok, vizenyős helyek 's az ezekben öszveromlott 's megrothadt növevényi és állati substantiák kifolyásainak szüleménye volna, melly az atmosphaerai levegő chemismusára is tulajdon befolyással lévén, ebben azt a' gonosz miasmát nemzi, mellyet azután a' szelek, nevezetesen Gravier szerént, a' Hindostan bérczeiről jövő éjszakkeleti szelek vagy levegő folyamok által tovább terjesztetik. Azonban miképen, micsoda feltételek alatt származik ezen forrásból egykor egy, máskor másnemü epidemia, épen olly kevessé magyarázhatjuk ki, mint más hypothesisekből. Nem kevesen vannak az orvosok, sőt a' nemorvosok közt is ollyak, kik a' levegő ez vagy amaz esmeretlen ok által megháboritott electricitasában keresik a' cholera legközelebbi okát. Ez az idea eredetikép Reginald Orton madrasi orvosé, ki azt mondja, hogy a' cholera okát a' levegő megvéknyulásában, a' szabad electricus folyamnak az atmosphaerában való megkevesedésében 's az agyvelő és idegrendszer energiájának innen származó megkisebbedésében kell keresni. Ezt a' theoriát Annesley bővebben kifejtette, 's elfogadták azt Searle, Ranken, Sokolow, Müller 's mások, ki egy, ki másféle módositással. Noha tagadhatatlan, hogy a' földben 's atmosphaerában létező electricitasnak, annak az állati organismushoz való különbféle viszonyainak 's a' benne történő nagyobb változásoknak szembetünő befolyása van nem csak az idegekre 's izmokra, hanem, mint a' minap Edwards és Bellingeri experimentumaik által bebizonyitották, a' vére 's annak állapotjára is, mind ebből azonban még semminemü nyavalya, annyival inkább a' cholera jeleneteit, kifejlését 's tovább terjedését ki nem magyarázhatjuk, esmeretlen lévén előttünk mind a' testben lévő bioelectricumnak ezen külső befolyások által változást szenvedendő törvényei 's viszonyai, mind ezen változásnak módja és minemüsége. Ide járul, hogy mint fenebb is emlitők, a' cholera az atmosphaerának, időjárásnak, földnek különb-különbféle állapotjában kisebb nagyobb erőben kifejlik 's kimagyarázhatatlan módon terjeszkedik el, még pedig csak bizonyos irányokban, bizonyos utat követve, kisebb nagyobb kiterjedésü, utjába eső helyeket nem is érintve. Azok, kik az illynemü theoriákban nem gyönyörködnek, mint nagy része az indiai angol orvosoknak (Scott, Henderson, Cormick, Corwell 's mások), bizonyos saját, esmeretlen természetü és valóju, de igen finom, a' levegőben elterjedhető 's repülékeny anyagot vesznek fel, melly némellyek szerént chemiai, mások szerént mechanicai módon van a' levegővel öszvevegyitve. Dr. Müller Saratowban ezt az anyagot levegőformájunak tartja 's a' bányákban lévő lángszeszhez hasonlitja, mellynek belehelése a' szerént, a' mint az nagyobb vagy kisebb intensitasu, kisebb nagyobb mértékben gerjeszti fel a' nyavalyát. A' levegőfertőzésnek bizonyos nemét Harless is megesmeri 's abban helyezteti az atmosphaera epidemica constitutiójának igaz bélyegét, de szerénte ez csak mintegy contaminatiója vagy is bizonyos tulajdonnemü anyaggal (miasmával) való eltöltése az atmosphaerának, melly vagy önanyagjaiból belső chemismusában bizonyos magasb erők által okozott változásoknál fogva választathatik ki, vagy pedig a' föld 's annak termékeiből vitethetik belé. A' nagy érdemü Hufeland a' cholerami-asma forrását eredetileg az atmosphaerában 's ennek tulajdonkép megváltozott életprocessusában vagy is betegségében keresi, melly is a' földnek 's atmosphaerának egymásra való viszonyos hatásaik által áll elő. Az ekkép nemzett miasma helyről helyre terjedésének kétféle módja van: részént t. i. a' levegő által, melly önmagát elébb elébb lépve fertőzi meg, (*progressive Luftansteckung*), 's leginkább a' folyamok mentét követi; részént megfertőzött emberek és dolgok által, de a' mi nagyon feltételes és ennélfogva sokkal ritkább mint a' másik; mert ritka beteg éri el a' ragadó nyavalya magasságát, 's kevés viszont a' szükséges fogadékonyság mérté-

kével biró ember. Harless nem fogadhatja el Hufeland vélekedését, mert igy szól: a' fertőzés csak az élő állati organismus által történhető, tisztán állati processus, mellynek eredeti anyagja földi atmosphaerai elementumokból áll ugyan, de a' melly csak az állati test által, annak az életbe ellenségeskép betolakodó miasmával ideg- és vérrendszerénél fogva ellentételbe (antagonismusba) lépő visszamunkálkodása által jut önállóságra 's ragadvány nemzésre. Az atmosphaera, igy szóll, nem állat, 's ennélfogva ragadványt, melly az organicus élet nemzeménye, nem hozhat elő, hanem csak miasmát, mellyből az állati testben, még pedig több ugyan azon faju individuumokon való áltmenetel által, ragadvány állhat elő.

Ez a' specificus visszanemző tulajdonsággal biró contagium elébb vagy utobb az állati organismusnak lassanként felüluralkodásra emelkedő antagonismusa által vagy megsemmisittetik, vagy igen megszelidittetik. Mi is lenne abból, igy szól, ha az atmosphaera ragadó anyagokat nemzhetne tulajdon elemeiből? hogy állhatna meg abban az emberi és állati élet, a' nélkül, hogy minden népek és lakosok az által meg ne fertőztetnének? De hát esmeretlenek e prof. Harless előtt azon meglett dolgok, hogy sok helyeken igen sok emberek a' helynek vagy városnak különböző részeiben megbetegedtek, sőt hogy sok helyeken, mint kedves hazánkban is, csaknem mindenütt igen ritka ember volt, ki fogadékonyságának mértéke szerént, kisebb nagyobb mértékben nem érzette volna az epidemiai befolyást, mint fenebb is mondók; hogy sok helyeken egy igazi choleraeset sem fejlett ki, hanem csak azzal rokon hasbajok leptek meg egyszerre sok embereket? Ezen 's ezekhez hasonló eseteket prof. Harless elmés és a' cholerától messze irt theoriája ki nem magyarázza. Nekem az epidemicus nyavalyák 's nevezetesen a' cholera eredetének kimagyarázására legtöbb világot láttatik hinte a' természetphilosophia. Ennek megfogásai szerént az atmosphaera, melly a' nagy mindenséggel cosmicus, a' föld életével gedig, mellynek része, közvetetlen öszvefüggésben lévő, ennél fogva tulajdon élettel biró elementum, a' föld belső dynamo-chemismusában történt különös változások, a' föld héjának termékei 's kilehelései, annak electro-magneticus feszüléseiben 's viszonyaiban hirtelen előállott változás, és több más titoktele feltételek hozzájárulása által tulajdonnemü, beteges változást szenvedhet, mellynek productuma bizonyos tulajdonnemü 's bizonyos individualis életformára igyekező lény vagy is miasma, melly más magasb életü életmives lények életének ellensége, ha azok ezen veszélyes vendég elfogadására legkisebb hajlandósággal birnak is. Ez a' föld 's atmosphaera egymásra való kölcsönös hatásaik szüleménye a' levegőben magát tovább nemzheti — mint az ázalékférgecskék generatio similaris által — 's bizonyos, előttünk egészen esmeretlen törvényeket követő irányokban terjedhet el előrevándorlásában ott, hol a' földi, ennek kedvező már többször emlitett befolyások, mellyek a' choleramiasma elementumai, annak megfelelnek 's hol az ott lakó állatok és emberek életmódjok 's egész valójok által annak elfogadására hajlandók, kifejlik az életfenyegető nyavalya; ellenben ott, hol ezen feltételek megnincsenek, az atmosphaera kebelében rejtező miasma fel nem serken, a' honnan egész darab földeket áltugorni látszatik. A' föld életében létező rendkivül való változásnak vagy is betegségnek szüleménye az is, hogy az idén, sőt már néhány ez előtt való esztendőkben is, csaknem mindennemü termés, különösen pedig a' gyümőlcs, igen sok helyeken ártalmas tulajdonságokat öltözött magára, 's hogy, mint némellyek beszélik, a' kutak és vizek is némelly helyeken igen rossz behatással voltak az emberi testre. Darmstadti stáborvos Hoffmann azt mondja, hogy a' földi ártalmas befolyások különösen a' vizet ruházzák fel mérges tulajdonsággal. Egyébiránt ha szinte ezen theoria sem vezet is bennünket, valamint a' többiek, a' choleramiasma létalapjának 's az állati organismusra való hatásának igaz esmeretére, ugy látszik legalább, hogy ez annak tüneményeit másoknál nagyobb világba

helyezteti. A' föld életében történt közönséges, minemüségi, akarminek nevezendő változást, ennek befolyását a' föld felületén létező organicus lényekre — mellyek a' természetphilosophia magas nézetei szerént szintugy annak productumai 's vele igen soknemü öszveköttetésben vannak, — kétségkivül valóvá teszi a' nyavalyáknak 12—15 esztendő olta szembetünőleg megváltozott charactere is. A' helyett, hogy ez az előtt gyuladásos volt (sthenia, verő-eres munkásság), most ideges az (véreres munkásság, asthenia), mellynek következésében kevesebbek a' gyuladásos nyavalyák, többek 's makacsabbak a' hideglelések, gyomor, rheumaticus, köszvényes bajok, gyakoribbak az ideghideglelések, 's a' nyavalyák nagy része asthenicus characterü Ez a' megváltozott közönséges nyavalyagenius, melly, mint némellyek mondják, keletről terjeszkedett nyugotra, készité a' mostani epidemiának az utat, mint azt a' derék és tudós dr. Reider Bécsre nézve megmutatta. Ezen előadásból kijő, hogy már a'. mult esztendei ősszel 's télen sok epés hasmenések, vérhasok, kolikák hányással és hasmenéssel, a' mult tavasszal pedig igen makacs, sokáigtartó 's messzeterjedt nátha uralkodott, mellyet influenzának neveztek. Később (Maj. Jun.) igen sok makacs váltó- és epés hideglelések, csaknem mindég nehéz ideges symptomákkal uralkodtak, 's Jul. és Augustusban kolikák hasmenéssel és hányással 's eggyes még pedig más esztendőkhöz képest szembetünőleg több cholera esetek mutatkoztak. Lassanként gonoszabb characterrel lépett ez fel, 's már Aug. végén kiütött az epidemia a' nélkül azonban, hogy, kivévén a' nyavalya erejének magasb gradusát, egyéb különbséget meglehetett volna mutatni. A' városnak egymástól távollévő részeiben olly emberek betegedtek meg, kik egymással semminemü öszveérintésben sem voltak, a' honnan világos, hogy nem valami specificum contagium, hanem az atmosphaerában lebegő miasma vagy a' levegő sajátnemü constitutiója volt a' nyavalya szülő oka. Az, a' mit Reider Bécsre nézve előád, épen ugy volt Pesten 's ugy volt sok más helyeken is nálunk és a' külföldőn, mint a' figyelmező orvosok tudositási bizonyitják. Méltó megemliteni, több más imitt amott tapasztalt nevezetes levegői tüneményeken kivül, az égnek azt a' nagy és sokáigtartó estveli verességét, melly Aug. és Sept. hónapokban, mindenek figyelmét magára vonta 's gyakran valamelly távollévő nagy tüz verességét gyanittatta. Mind ezek Niebuhrnak azon jegyzését erősitik, hogy a' pestises estendőket a' természeti erőknek mindég illyen kinyilatkoztatási követik. —

A' cholera ragadós vagy nemragadós voltáról való vetélkedéseknek vége hossza nincs az orvosok közt. Az a' ki csak távolról szemléli a' közelgető 's közönséges félelmet okozott gonosz nyavalyát 's csak az iró asztalról harczol az ellenséggel, mellytől maga is fél, rendszerént tüzes védője a' ragadványnak, de a' ki szinről szinre látta ezt a' szélvészt — mint Berggreen nevezi a' cholerát — annak ezen ijesztő chimaerát általjában tagadni kell. Valóban igen sok orvosok, kik minekelőtte cholerás beteget nem láttak, nagy contagionisták voltak, ellenkezőre változtatták vélekedéseket, midőn azzal közelebbről megesmerkedtek. Azok, kik mindenik rész védokait méltatni kivánják, középutat választanak 's azt mondják; hogy kétféle a' cholera terjedésének módja: a' levegő és ragadvány által; az első a' rendszerént való, de nem lehet tagadni, hogy a' betegség magas kifejlésében 's különösen ott, hol egy szük házban több betegek fekszenek, ezeknek kigőzölgései a' levegőt ragadánnyal tőltik, kivált ha sem a' levegő nem tisztittatik, sem a' beteg tisztaságára 's ürületeinek eltávoztatására elegendő gond nem fordittatik, (Hufeland, Clarus, Harless. Dyrsen 's mások). Ez volt az én vélekedésem is, mind addig, mig — kivált a' temesvári katonai kórházban — a' legnagyobb intensitásu cholerában fekvők körében nem voltam. Voltam — 's darab ideig mulattam a' legnyomorultabb házikókban, mellyeknek nehány üvegdarabokból álló ablakai be voltak a' sárfalakba tapasztva, mellyeken tehát soha fris

levegő be nem hathatott, hol a' legnyomorultabb helyezetben feküdtek 's holtak meg a' betegek szennyes, féligrothadt ágyaikban ürületeiknek gőzkörében elhagyatva csaknem mindentől, hol ennélfogva a' ragadvány kifejtődésének csaknem minden feltételei megvoltak, és még is sem a' félénk házbeliek mind el nem kapták a' cholerát ennyi kedvetlen környülmények közt is, sem magam régi gyomorbajom 's ennélfogva néminemü hajlandóságom ellenére is ábba nem estem. Prof. Marx szerént a' ragadvány kifejtődésének akkor van különösen helye, mikor a' végéhez közelgető nyavalya typhusba megy által. Igaz, hogy ott, hol szoros helyen sok emberek laknak együtt, kiknek kigőzölgései 's lehelései által a' soha sem ujitott levegő megromlik, hol szegénység 's nyomoruság uralkodik, valamint a' tisztátalan 's tömöttebb kórházokban is a' netalán kifejlett typhus ragadóssá lehet, de korán sem áll itt elő a' megfertőzöttekben az eredeti nyavalya, mellyhez a' typhus járult, hanem ezen utólsó. — A' contagionisták védokaikat legnagyobb készülettel adták elő Harless és Marx prof. urak, kik közül amaz azt alapitja meg iró asztalán, hogy a' choleraragadvány repülő, emez pedig, hogy álló természetü. Mind ezek azonban igen csekély 's nagyrészént theoriai alapon vagy elmagyarázott és sokszor hamis történeti datumokon épülnek, 's szembe tünők a' ragadvány behurczolását ez vagy amaz ember által megmutatni akaró erőlkedések. Azon sok történetecskék, mendemondák, költemények 's mesék, mellyeknek elterjesztésében az ujságlevelek olly nagy készséget mutattak, mintha itt egy nyakravaló, másutt ágynemü vagy ruhadarab, ismét másutt egy cholerában megholtnak pudlikutyája vagy a' mi legtöbb, egy gyanus helyen vett kendőre való tekintés által közöltetett volna a' ragadvány, csak a' nép ijesztésére szolgáltak, de meggyőződést a' gondolkozó emberben nem szerezhettek. Azon esetek is, mellyek valóban megtörténtek, 's mellyeket a' contagionisták vélekedések támogatására felhoznak, igen erőltetve 's helytelenül magyaráztatnak a' ragadványból, annyival inkább, hogy azoknak sokkal nagyobb fontosságu eseteket lehet ellenekbe tenni, a' miből okosan lehet következtetni, hogy a' contagionisták datumai egy időben történt eseteket mutatnak ugyan, de azoknak egymástól való függését be nem bizonyitják. A' legjelesb angol orvosok, kik Indiában a' cholerát esztendőkig observálták, mint Annesley Madrasban, Johnson a' Burbon, Marshall és John Davy Ceylon, Kinnis a' Móricz-szigeten, Stewart, Anderson, Robson, Tytler, Cormick, 's több mások teljes meggyőződéssel nyilatkoztatták ki, hogy a' cholera nem ragadós. Scott, ki mint a' madrasi kormány orvosa, mindég a' bureauban ült, az europai contagionisták módja szerént, csak az iró asztalon igyekezett megmutogatni a' cholera ragadós voltát. Ellenben a' calcuttai orvosi fő törvényszék, melly száz orvos hivatalos tudositásán alapitá itéletét, a' cholerát nemragadósnak határozá meg. A' bombayi egészségi tanács, negyven orvos tudositására, felfüggeszté itéletét. Az Arabok, Persák és Muszkák a' cholera nemragadós volta felől meg vannak győzetve. Seydlitz megczáfolhatatlan okokkal bebizonyitotta a' petersburgi orvosi tanácsnak, hogy a' cholera Europában (Astrachanban 1823), nem ragadvány által, hanem magában (sponte) fejtődött ki, 's hét egész esztendeig azután semmi nyoma sem volt Muszkaországban a' cholerának, a' mi kimagyarázhatatlan volna, ha ragadvány hozta volna azt be Europába. Az orenburgi departement-ban 18 $^{29}/_{30}$ kiütött choleraepidemiáról sem lehetett megmutatni, hogy ragadvány lett volna eredetének oka, a' mit a' petersburgi orvosi tanács, melly mindenkép rajta volt a' behurczolt contagium megmutatásán, igazságszeretőleg megvallott. A' moszkaui, petersburgi 's rigai orvosok ön tapasztalásaik után többnyire mind anticontagionisták. A' pesti, bécsi, 's csaknem minden orvosok, kik a' cholerával közeltársalkodásban voltak, azt vallják, hogy ez nem ragadvány által terjedő, hanem magában kifejlő, vagy is benszülött (autochthonus) nyavalya, a' mit prof. Clarus is mint kétséget gerjesztő kör-

nyülményt felhoz. Egyébiránt a' cholera nemragadós voltát kétségkivül valóvá teszik a' következendő meglett dolgok: 1) Nincsen egy cholera eset sem, melly felől tökéletesen meg lehetne mutatni, hogy ragadvány által fejlett volna ki, mint ezt sok helyeken tett igen szoros vizsgálotok 's utánajárások kétségkivül valóvá tevék. Hogy a' cholera mindenütt az országutakat, a' kereskedő karavánokat, folyó vizeket, a' hadi seregek mentét 's táborát követte továbbterjedésében, hogy népinnepek, vásárok, bucsujárások után ismét kitört, mint Scott, Kennedy 's ő utánok az europai contagionisták felhordják, nem próbál semmit, mert mint prof. Burdach igen helyesen jegyzi meg, ott, hól eleven a' kereskedés, ott a' lakhelyek, vendégfogadók 's korcsmák tele vannak emberekkel, kik sokszor eltörődve elfáradva és éhezve érkeznek meg; az utasoknál 's még inkább a' katonáknál mindennapi dolgok a' megszoritások, gyomormegterhelések, dorbézolások 's kicsapongások. A' hajokázásból élők leginkább nedves és igen népes lakhelyeken élnek. Mind ezek, hozzájárulván a' levegő constitutiója, kedveznek a' cholera kifejlésének. Nem kell feledni azt sem, hogy a' most jött idegenekre nagy befolyása van a' hely 's climaváltoztatásnak, a' helybeli 's epidemicus befolyásoknak, honnan rendszerént azokat támadja meg először. 2) A' cholera kezdete, nevekedése vagy fogyása egészen más környülményektől függ, mint a' ragadós nyavalyáké. Az innep- és vasárnapok után az akkor tett dorbézolások következésében a' már fogyni kezdő nyavalya ismét nagyobb erőre kapott. A' psychicus befolyások, félelem 's szorangattatás, nagy befolyással vannak az idegekre, következésképp a' cholera nemzésére is, noha azt prof. Rust tagadni 's egy főokát ebben keresni láttatik annak, hogy az a' jobbsorsuakat, kik épen csupa félelemből rendesb életet élnek 's magokra jobban vigyáznak, kevesbbé bántja. Azonban minden kétséget kizáró meglett dolgok bizonyitjak, hogy a' félelem, ijedtség 's undorodás a' cholera legfontosb aetiologiai pontjai közé tartoznak, mint ezt a' többek közt prof. Clarus physiologiai és pathologiai tüneményekkel is erősitve előadta. A' rigai orvosok az előkelőknél épen a' lélek szenvedésében keresik a' cholera kifejlésének főfactorát. Mint több más idegnyavalyáknál, nevezetesen a' görcsöknél 's nyavalyatörésnél, ugy a' choleránál is igen hihető, hogy már a' puszta borzasztó tekintet által is, kivált az együtt lakóknál, igen sok esetekben kifejlik a' nyavalya. — A' házbezárások 's ebből származó szorangattatás igen sokszor volt egész háznépek kihalásának oka. — Bécsben egy háromszor 24 óráig tartott szörnyü záporeső 's zivatar után felette megszaparodott a' betegek és hirtelen halálok száma; másutt ellenben egy nagy szélvész után egyszerre megszünt a' cholera. Sokszor egy nap alig betegedett meg 3, 4 ember, már más nap egyszerre 's különb-különbféle helyeken száz 's több choleraesetek tüntek fel. Sokszor lassanként fejtődött ki a' cholera, mint Berlinben 's más varosokban, sokszor egyszere ütött ki, mint Petersburgban. Mind ezek 's több ezekhez hasonló környülmények a' ragadó nyavalyáknak nem tulajdonaik. 3) A' cholera menetele 's terjedése módja, öszvehasonlitva a' ragadós nyavalyák terjedése módjával, már eléggé kivija a' kettő közt lévő sarkalatos különbséget. A' cholera sokszor egy városnak különbféle pontjain egyszerre ütött ki olly emberek közt, kik egymással semminemü közösülésben nem voltak. Innen Sydenham ugy képzelé azt magának, mint valamelly földből kiömlő ragadványt. Sokszor nagy ugrásokat tett. Igy Altonába 30 mértföldnyiről ment a' nélkül, hogy a' közbe lévő helyek közül egy is megfertőztetett volna. A' ragadós nyavalyák embereken 's állatokon kivül jószág 's mindennemü butorok által is terjesztetnek. A' cholera felől különbözők ezen tekintetben a' contagionisták vélekedései. Professor Marx 's más némellyek azt állitják, hogy a' jószágok 's butorok is tovább terjesztik azt; prof. Harless ellenben ezt csak akkor tartja lehetőnek, ha azok a' betegek vagy annak effluviumaival közvetetlen érin-

téshe jöttek; prof. Lichtenstädt, prof. Loder, pr. Clarus, dr. Barchevitz 's mások soha sem. A' rigai igazgató orvos azt nyilatkoztatá ki, hogy a' choleraragályt csak emberek terjeszthetik tovább, az állatok felől ez bizonytalan, a' bolhák felől pedig bizonyos, hogy nem ragályvezetők. Ide járul, hogy ha ragály által történnék a' cholera terjedése, annak különbféle utakon már régolta Europába kellett volna jutnia, a' mi nem történt, mig az annak kedvező levegő-constitutio ki nem fejlett. 4) A' cholera kifejlésének kedvező genius epidemicus, mint már fenebb is mondók, csak lassanként fejlődött ki. Különbféle azzal atyafias nyavalyák előzték azt meg, 's a' már jelenlévők bizonyos hajlandóságot kaptak a' cholerába való áltváltozásra; lassanként való megszünésével pedig ismét vele rokon bajok állottak elő. Mind ezek a' ragadós nyavalyáknak nem tulajdoni. 5) Többnyire épen azok, kik a' beteggel közvetetlen soknemü 's minden időbeli öszveérintésben voltak, azoknak gőzkörében lakoztak, mint az orvosok, beteggel-bánók, atyafiak, jó barátok, végre a' halottal-bánók, halotthordók- és sirasók, mentve maradtak a' cholerától, a' mi ragadós nyavalyáknál hallatlan dolog volna, mint azt az 1809, 1813 és 1814-ki szomoru tapasztalások bőven bizonyitják, midőn az orvosok nagy része a' typhus áldozatjává lett. Voltak nálunk olly példák, hol a' megholtnak atyjafijai kedveseik után való bujokban a' megholtnak ágyába belé feküdtek olly czéllal, hogy abban magok is meghaljanak, a' nélkül hogy azt elérhették volna. Saratowban egy nemes ember felesége, kétségbeesésében cholerában megholt férjének testére rohant 's lenyalta szájáról a' tajtékot, hogy vele együtt meghaljon, de semmi baja sem lett. A' choleraepidemiában sokszor ott, hol a' legszorosb rendszabások tétettek a' betegeknek az egészségesektől való elválasztására, sokkal többen megbetegedtek (Danzigban p. o.) mint ott, a' hol csaknem semmi rendelés e' végre nem tétetett (p. o. Brodyban 's különösen Varsóban). Ide járulnak azon nem megvetendő merész próbatételek, mellyeknek magokat sok orvosok alája vetették. Némellyek a' beteg ürüléseit bedörgölték bőrökbe, nyelvekbe; beszitták a' haldoklók leheleteit (dr. Foy), vagy a' holt test szájára tévén szájokat, a' holt test belsejében lévő levegőt felszitták, mint dr. Wagener muszka orvos, megsértették magokat a' holt test bontásakor, beöltötták a' beteg fris vérét magokba, sőt mint Scipio Pinel, francia orvos, Varsóban, a' haldoklók végbélnyálkáját véredényeikbe befecskendették, a' nélkül hogy valami bajok történt volna. 6) A' choleraepidemia megjelenésével a' rendszerént való constitutio stationaria egyéb formáji csaknem egészen megszüntek. Sok helyeken régolta nem volt olly jó az egészség állapotja, mint épen az epidemia előtt. Egyszerre sok a' choleához hasonló 's attól csak grádusra nézve különböző nyavalyák léptek fel, sok helyen egyszerre csaknem minden lakosok rosszul érzék magokat, mint már fenebb is emlitők. Ezt a' jelenetet az okossággal legmegegyezőbben ugyan azon egy okból, t. i. a' közönségesen elterjedt epidemia befolyásából, származtathatni. Ezen befolyás még az állatokra nézve is veszélyt hozó volt. Nem csak Asiában, hanem Europában is tapasztaltatott, hogy a' cholera mérge a' házi állatokat is, marhát, lovat, juhot, szeliditett majmot, elefántot, kivált pedig kutyát, de szárnyas állatot is megtámadott; már pedig a' tapasztalás azt mutatja, hogy csak igen ritkán terjed valamelly ragadvány emberről állatra, vagy megforditva, a' mi itt annyival kevesebbé hihető, mivel a' choleramiasmától megtámadt állatokban, organismusok nagy különbségénél fogva, tulajdon tüneményekkel fejlett ki a' nyavalya. Bécsi és berlini tudósitások szerént, a' mint az epidemia kiütött, egy csókát és verebet sem lehetett a' városban látni. Sok tavakban majd minden halak megdöglöttek, mint a' burkus choleraujság hirdeti. Az albisi halászok panaszkodtak, hogy vagy döglött halakat vontak ki, vagy ha azok elevenek voltak, azonnal megdöglöttek. Oct 25-kén az Albist, az altonai tudó-

sitások szerént, annyira tömve találták apró fejér-szürke férgecskékkel, hogy a' viz tölök sürü volt. Mind ezek 's több más illyen tüneméuyek a' föld életében történt nagy változás világos jelei. 7) Az orvosi tudomány principiumaival ellenkezik, mint dr. Reider felhozza, valamelly ragadó anyag nemzése és kifejlése olly nyavalyában, mellynek már első symptomáji elnyomott 's csaknem megbénult idegmunkásság 's minden visszmunkálat hijánya által jelelik ki magokat. Prof. Marx a' ragály kifejlésére főfontosságu környülménynek tartja iró asztaláról a' choleránál a' nyavalya vége felé rendszerént kifejlődő forró hideglelést 's typhust ennek specificus szagával, 's hihetőleg — igy szóll — ettől 's a' belépő colliquatiótól függ a' nyavalya gonoszsága 's kitünőleg ragadós volta. Azonban a' typhus csak az ennek kedvező 's fenebb elmondott környülmények, legtöbbször pedig a' vakmerő 's helytelen gyógymódok következésében áll elő, 's ha ragály képződik, ideghideglelést de nem cholerát fog nemzeni.

A' cholera ragadós vagy nemragadós voltáról való vetélkedések, magokban véve, korántsem olly nagy fontosságunak, mint az ebből folyó rendszabások, mind az egyes emberekre, mind a' statusra nézve. Megállittatván egyszer a' ragály ideája az orvosok által, 's félelem, rettegés és szorongattatás terjesztetvén el az emberek közt, mint az csaknem minden országokban történt, mig a' cholera csak távolról fenyegető veszély volt, a' status mind a' felelet terhének elháritása-, mind az elejénte megrettent népek megnyugtatására kénytelen volt szörnyü költségekkel és áldozásokkal megtenni mindent, mit a' kormányhoz közel lévő orvosok javalottak a' veszély lehető elháritására, a' mit háládatos érzéssel kell megesmernünk. Fájdalom, hogy ezen nagy és költséges experimentum sehol sem felelt meg a' várakozásnak, 's hogy a' tapasztalás megczáfolhatatlan bizonyosságra hozta ezen tételt, hogy a' cholerát sem cordonok, sem elzárások, sem veszteghézak, sem semminemü emberi rendszabások továbbterjedésében fel nem tartóztathatják. A' muszka, austriai és burkus birodalmak iszonyu költségeik, áldozataik 's megszoritásaik díján adták a' nagy és használatos leczkét Europának. Magyarországon mindent megtettek a' cholera eltávoztatására, a' nélkül hogy a' kivánt czél elérődött volna. Az első Galitia felől huzott cordon semmit sem használt. A' cholera becsuszott a' Karpatus völgyein, 's áltugorván Beregh és Marmaros vármegyéket, váratlanul ütött ki Tisza-Ujlakon. Ezen vármegyék elzárattak, de a' veszély annak ellenére is nagy sebességgel terjedt lefelé a' Tiszán. Egy harmadik cordon, melly Galitia határszéleitől kezdve, Sáros, Heves és Pest vármegyéken keresztül a' Garan mellett vonatott, épen olly keveset használt. Hasonló kimenetellel állittatott fel egy negyedik cordon a' Duna jobb partján. Ezenkívül minden vármegyék, minden városok és helységek szorosan elkülönözték magokat, de ezen néplepő veszély minden cordonokat áltlépdelt 's mindenütt elvitte áldozatjait. Az Austriát 's a' császári várost, valamint a' Morvaországot elrekesztő cordon hasonlókép siker nélkül volt. Tehetnék talán a' contagionisták azt a' kifogást, hogy a' magyarországi cordon csak az adózó nép által formáltatván, a' megkivántató igen szoros rend azoknál nem tartathatott fen; de ezt kielégitőkép megczáfolják az Austria 's különösen a' császári város körül felállitott, valamint a' muszkaországi cordonok is, mellyeknél katonaság használtatott. Szinte olly sikeretlen 's képestségesen még sokkal több költségbe 's áldozatokba kerülő rendszabások, az egyes városok 's ezekben a' városrészeknek 's hazaknak elzárásai; ezekben a' veszteghézak, külön kórházak, tisztitó és füstölő intézetek felállitása. Nem lehet szomorubb helyezetet gondolni, mint azt, melyben Magyarország a' cholera kitörésének első idejében volt. Csaknem minden vármegyék kisebb nagyobb, némellyek valóban minden kifogáson tul lévő szorossággal voltak egymástól elrekesztve, a' mire katonaság nem létében az adozó nép fordittatott. Nem lehetett

szánakozás nélkül látni a' szegény 's élelemkereső, rendes munkájitól elszakasztott 's rendszerént a' folyók partjaira állitott embereket a' nap hév sugárinak 's az idő minden viszontagságinak kitéve, többnyire éhezve őrzeni a' határokat a' titoktele járásu 's bizonytalan tulajdonságu fojtó angyal becsapásától, mellynek sokszor ott magok áldozativá lettek. Az adásvevés, kereskedés megszünt, a' kézi 's mezei munka 's egyéb táplálatot és lételt szerző életmódok csaknem egészen félbeszakadtak. Az azelőtt szekerekkel rakott 's eleven országutak puszták voltak. Mindenütt neminemü rémitő csend láttatott uralkodni. Az emberek képén szorongattatás és a' közelgető veszély félelmes várasa volt festve. Minden ember kerülte a' másikat, kivált ha az a' rosszullétel legkisebb jeleit is mutatta; a' ki pedig szerencsétlenségből cholerába esett, gyakran mindenektől elhagyatva 's önsorsának engedtetve, minden segedelem nélkül lett a' nyavalya áldozatjává. Sokan az orvosok közül csak távolról tekintették meg a' betegeket, kiket jó előre a' szabad levegőre kihozattak; sokakat erőszakkal kelle kényszeriteni a' beteghez való járulásra. Legborzasztóbb volt az élőkre nézve azoknak sorsok, kik ezen kegyetlen nyavalya martaléki lettek. Azon alaptalan 's helytelen vélekedésnél fogva, mintha a' holt testek is képesek volnának a' ragályt tovább terjeszteni, a' mit prof. Marx erősen hiszen, alig találtatott ember, ki azokhoz hozzá mert volna nyulni. Csaknem hihetetlen, mennyire kioltja sokszor a' nyavalya elragadásától 's az elzárástól való félelem a' betegek 's megholtak szomoru sorsára jutástól való rettegés az emberiség érzését. Vas vagy fa villákkal tették a' holt testeket a' koporsóba, vagy Czigányokra sőt a' hóhérra is bizták ezt a' tisztet, 's mennél elébb vitték ki a' temetőbe, sokakat csak azért, hogy még egyszer az egészen ki nem aludt életnek iszonyatos tudására ébredjenek fel 's az elébbinél szörnyübb halállal haljanak meg. Tagadhatatlan, hogy az elzárások, mellyeket ugy is csaknem lehetetlen, kivált az egyes utszákra 's házakra nézve, ugy a' mint az elérendő czél kivánná, eszközölni, igen sokkal több nyomoruságot szerzettek, mint maga a' nyavalya, 's nevelték a' félelmet és szorongattatást, — mellyek, mint fenebb is mondók, az epidemicus nyavalyáknál fő nyavalyaszülő okok; — a' helyett, hogy nyugalmat öntöttek volna a' szivekbe, a' mire különösen a' köz népnél kellett vala igyekezni. Az elzárt házak lakosit ijedtség és szorongattatás veszi körül, a' másokkal való közösülés 's élelemkeresés félbeszakasztása miatt felébredt bu és gond 's hozzátartozójik rettentő betegségén és halálán való epekedés csakhamar felébresztik bennek is annak magvát, honnan sokszor az igy bezárt házakból mind kiholtak a' benlakók. Dr. Houselle és sok mások meg vannak fölöle győzetve, hogy az epidemia intensitasa, az elzárási rendszabások szoros kivitelével egyenlő lépést tart. Lehet e valjon rajta csudálkozni, ha a' nép ezen annyira magasztalt 's olly nagy rigorral felállitott intézeteket a' nyavalyánál inkább gyülölte 's készebb volt magát ennek mérgének kitenni, mint azon erőszakos elkülönzések terhe alatt nyögni, kivált minekutána csak hamar természetes eszével is áltlátta, hogy azok a' hirdetett czélnak meg nem felelnek? hogy a' legszorosabban elzárt helyen kiütött a' cholera a' helyett, hogy sokszor a' megfertőzött város lakosival legelevenebb közösületben lévő helységek lakosi mentve maradtak, mint az a' többek közt Hamburgban — egy esetet kivéve — történt, hogy a' beteggel-bánók, a' megholtakat öszvecsókoló, azokat megmosó és felöltöztető atyafiak, az orvosok- 's papoknak többnyire semmi bajok sem lett. Lehet e továbbá csudálkozni, hogy az elzárásoktól annyira rettegő nép, a' cholera létét hinni nem akarta, 's az elháritó rendszabásoknak egészen más okát kereste, hogy — mint Berlinben — a' betegkosarakat 's halottszekereket, „éljen a' cholera!“ kiáltással kisérte, az orvosokat üldözte, sőt sok helyén a' legborzasztóbb excessusokra is vetemedett. Az imitt amott felállitott veszteházak nem kevesebb nyomorusagnak voltak szülöji, mint a' cordonok, 's gyakran veszélyhozóbbak voltak, mint magok

a' megfertőzött helyek. Pesten a' quarantaine vásári deszkaboltokból állott; Bács vármegye határán csak a' szabad ég alá szállittattak az utazók; Kostélynál a' Bánátban nyolcz szalmával fedett 's mennél ritkábban font oldalu kunyhó, mindenike egy sövénnyel elkeritett 's rácskapus udvarocskával, mellyekben eső, szél és zivatar szabad kény szerént uralkodhattak, volt készitve a' Temes alacsony partján a' veszteglendők számára. Csaknem hasonló test- és lélekbetegitő hajlékokból állott a' contumacia Kossovicza mellett, az Erdélyt Magyarországtól elválasztó 's dicső kilátásokkal kedveskedő bércz hátán. De mind ezeknél nyomorultabb volt, mint mondják, Erdélyországban a' lasszói vesztegház, mellyben több emberek életekkel adóztak. Azon némelly orvosok által felállitott bal vélekedés, mintha a' jószágok és butorok által is tovább terjedhetne a' cholera ragály, ezeket is a' kereskedés nagy megcsökkenésével quarantaine-re kárhoztatá. Göttingai prof. Marx azon tétel megmutatására egy cholerában megholtnak pudlikutyáját hozza fel, melly két embernek halált okozott, (?) 's azt mondja, hogy azon tételt ellenkező példák, ha szinte azoknak száma legio volna is, meg nem gyengithetnék (?!) Ellenben bonni prof. Harless tagadja a' jószágok és butorok ragályvezethetőségét 's azokat minden contumacia alól felszabaditja 's legfeljebb egyszerü tisztitás alá veti, 's ez az orvosok legnagyobb részének mostani vélekedése. Sok baj volt a' postákkal is, a' levelek, irományok, könyvek, pakétok tisztitása 's megfüstölése végett csupa orvosi vélekedésnél fogva, holott senki azoknak ragalyvezető tulajdonságát meg nem mutatta. Mi temérdek költségek 's áldozatok, mi nagy megszoritások 's nyomoruságok, mennyi könyhullatások 's veszélyhozó nyavalyák, mennyi nyughatatlanságok 's háborgások, mennyi vad szenvedelmek 's kicsapongások, mennyi erkölcsi félrelépések 's elromlások szülő okai voltak ezen intézetek a' nélkül, hogy az ohajtott czél elérődött volna: azt eléggé bizonyitja a' cholera története az ez által meglátogatott országokban, mellyek az 1831-iki szerencsétlen esztendő sulyát sokáig fogják érzeni. A' danzigi városi tisztviselőség azt nyilatkoztatá ki, hogy a' cholera, ha szinte a' lakosok harmad részét elragadta volna is, olly mély sebeket nem okozott volna nékiek, mint az elzárás, mellynek hasztalan volta meg van mutatva, ha szinte a' vele öszvekötött temérdek költségekről nem szólnak is. Ha azon temérdek költségek, mellyeket a' kormányszékek a' nyavalya elháritására tettek, a' nyavalya czéliránnyos gyógyitására 's a' szegénysorsuak nyavalyagerjesztő életmódjának jobbitására forditattak volna, a' megholtak száma igen igen sokkal kisebb volna. A' gyülöletes cordonok felszabaditása 's a' nem kevesbbé gyülölt kórházak eltörlése, mellyel a' bölcs kormányszékek nem késtek, igen jóltévő befolyással volt a' felháborodott lelkek megnyugtatására, 's a' nép közt azonnal több elevenség, kedv 's jóllétel mutatkoztak, a' nyavalya pedig nem az, hogy kegyetlenebb szint öltözött volna magára, hanem inkább szelidebb bélyeggel folytatta futását.

Az egyes embereknek 's familiáknak a' cholerától való megóvására czélzó orvosi rendszabások, tanácslatok 's őrszerek hosszu sora vég nélkül való. Legközönségesebb lévén azon vélekedés, hogy a' cholera mérge a' levegőben tanyázik, ennek megtisztitására (desinfectiójára), igen sokféle szerek ajánltattak. A' régiek azt vélték, hogy minden epidemiánál tele van az atmosphaera gonoszfaju bogarakkal 's a' levegőnek ezektől való megtisztitására nagy tüzeket kell rakni. Mayer, berlini orvos, ugyan ezt ajánlotta 1830 a' muszka belső dolgokra ügyelő ministeriumnak 's ajánlja most is. Ez Lüders javalatja is, azzal a' különbséggel, hogy ő füstölgő, ama' pedig lánggal égő tüzet ajánl. Egyik sem képes arra, hogy az atmosphaerára 's annak chemismusára nagy behatással legyen. Helyesen jegyzé meg ezen kivül prof. Burdach, hogy ha a' tüz és füst a' choleraméreg megsemmisitésére valamit tehetne, ezt a' lengyel csaták ágyuropogásai végbevitték volna, a' mi épen nem történt meg.

Ajánltattak szobafüstölésekre a' borostyánkő, tömjén és más füstölő porok, a' köz nép számára pedig a' fenyő-mag és fa. Rigában a' kórházak előtt is éjjel nappal égett ez. Sokan a' savanyu gőzöket ajánlják. Fő szer itt a' tiszta és erős eczet, mellyel vagy magával, vagy vizzel vegyítve lágymelegen ajánlják a' testet mosni, de csak azoknak, kik a' beteg körében forgolódnak, az egészségesekre nézve elegendőnek tartják a' szobáknak eczettel való füstölését, forró kovakövekre vagy porczelláncserepekre öntvén azt. Némellyek különösen ajánlják a' tolvajeczetet, (*vinaigre de quatre voleurs*). Mind ezeknél hathatosabbak 's leginkább ajánltatnak az érczsavanyu füstölések salétrom savanyu- vagy chlorszesszel. (L. Chlorin). A' chlormész Magyarországban felette nagy kiterjedésben használtatott. Sok vármegyék csaknem hihetetlen mennyiségüt elfogyasztottak, a' nélkül hogy annak dicsért tulajdonságait a' tapasztalás legkisebbé is igazolta volna. A' pórnép, mellynek az többnyire a' szükséges utmutatás nélkül osztogattatott ki, itt ott be is vette azt, 's nem megvetendő az e' miatt meghóltak száma. A' chlormész, söt még a' Labarraque chlorszéksó olvadékával való füstölések is igen terhesek és alkalmatlanok 's különösen a' melyet támadják meg, a' honnan rendszerént több kárt tesznek, mint hasznot. Ide járul, hogy mind eddig igen bizonytalan a' chlornak ragálysemmisitő tulajdonsága, a' honnan több helyeken, nevezetesen Rigában is a' kórházakból kiirtatott az. Prof. Marx a' jól kiégetett fris faszénport ajánlja, tudva lévén — igy szóll — annak a' gáznemeket beszivó nagy ereje. Némelly elmés orvosok a' choleramiasmát életmives tulajdonsággal ruházzák fel 's hogy állati lények, (levegői infusoriumok) nemződnek 's léteznek a' föld atmosphaerájában, a' tapasztalás bizonyitja. Mint a' tenger, ugy a' levegő is, sok alsóbbrendü, történeti nemzés (*generatio aequivoca*) által előállott lények születéshelye 's bölcsője Zimmerman szerént. Brougmann a' kórházi ragályt is illyen gyengéd, a' levegőben lebegő állati lényekből állani mondta. Több nagy nevü tudósoknak ezekkel atyafias tapasztalási 's ideáji esmeretesek. Legközelebb consil. Hahnemann is, ki a' csalékony dátumok ugylátszó ereje által elfoglalva, a' cholera ragadós voltát szellemmel 's tüzzel oltalmazza 's a' ragályhordást az orvosoknak 's beteggelbánóknak tulajdonitja, azt mondja, hogy a' choleramiasma hihetőleg végtelen finom, látthatlan, élő lényekből áll, mellyek különösen az emberre ragaszkodnak 's életét ellenségeskép támadják meg. Ezen élő miasma megsemmisitésére Hahnemann egy pár csepp kámforolvadékot ajánl belsőképen, vagy a' gyanus idegeneknek tiszta kámforspiritussal való megfecskendését külsőképen. Dr. Heidler a' szénsavanyu szeszt ajánlja ezen czélra, mellyben ugy mond minden állati élet kialszik, mit az is eléggé bizonyit, hogy az ezen szesszel megterhesitett folyosságok, mellyeknek megrothadása igen apró állati lények nemzésében áll, soha sem romlik meg. A' legegyszerübb, legártatlanabb 's legbizonyosabb szer a' betegszobák tisztitására, a' levegő gyakori ujitása, mellyben minden ragály, még a' pestis és himlőragály is elveszti erejét; a' beteg ruhájinak 's butorainak 's a' gyanus helyről jött embernek megtisztitására pedig a' tiszta viz, mint Németországnak két nagynevü tudósa, Hufeland és Burdach, ajánlják.

A' belsőkép ajánlott őrszerek száma nagy. Sokan gyenge hashajtókat ajánlanak, igy prof Brandeis a' tisztitott borkövet; mások mindenféle gyomorerősitő szereket, keserü essentiákat és elixireket, erős borral készitett füves borokat; prof. Bischoff belsőkép székfü vagy más illatos olajat, mellyet különösen Kraus Antal hozott divatba Bécsben, külsőkép fejér szurok flastromot; prof. Radius kénsavanyu chinint fekete kávéban. Dr. Searle 's ő utána prof. Graefe china forrázatot valami fűszerszámmal kávé helyett, pálinkával készitett ürömforrázatot és borsot, az individumok különbkülönbfélesége szerént. Mások a' kámfort külső és belsőképen, igy dr. Messerschmidt a' kámforral való füstöléseket; némellyek Haller savanyu elixirjét; prof. Elsner a' faeczetet; dr. Wi-

demann az édes só-spiritust vagy chlornaphthát; prof. Hartknoch az illatos eczetet; udv. orvos Wedekind, az étető sósavanyu kénesőt, igen sokan (Sundelin, Krüger-Hansen, v. Hübenthal 's mások) az opiumot, Woskoboinikow muszka orvos 's ő utánna prof. Elsner a' földolajat (Theer); némellyek különbkülönbféle izzasztó szereket, illatos füvekből főzött théket, kivált ha a' hasban valamelly kedvetlen érzés van, millyet az epidemia kitörésénél sok helyt csaknem minden érzett; mások, mint dr. Krajewszki, idegingerlő szereket; dr. Seidlitz olajbedörgöléseket; Krüger-Hansen hánytató borkövet, mások burgundiai szurokflastromot a' hasra; dr. Elbel állandó vesicatoriumot vagy fontanellát a' karon; a' frankfurti és berlini orvosok pamutingeket, a' lengyelországiak flanell öveket; dr. Wendt selyem vagy viaszkos tafota vagy vászon ruhát, kivált az orvosoknak, mit prof Marx is ájánl; némellyek szaglószereket eczetből, fa vagy illatos eczetből, coloniai vizből, eczetnaphtából, chlormészből, 'sat. Annesley őrszerül china- és colombofőzetet ajánl Minderer spiritusával. Hall azt mondja, hogy nincs jobb őrszer az ingerlő ételeknél, keves léles italnál, vagy a' mi jobb. taruics (gentiana) tincturánál; 's ezen tanácslatot nálunk is igen sok orvosok elfogadták. Nálunk imitt amott az érvágással is őrszerül éltek az orvosok, nevezetesen a' Bánátban, hol mihelyt valaki szédülésről 's főfájásról panaszolkodott, azonnal vérbocsátással akarták megelőzni a' kifejlendő nyavalyát. Néhol, mint Galitia határain, nevezetesen pedig Kassán, olly nagy volt a' nyavalya elháritására való készség, hogy az orvosok az utszán is szájokba öntötték az egészséges embereknek 's gyermekeknek az őrszert, különösen pedig a' magisterium bismuthit sokaknak szembetünő veszedelmekkel, a' mi az orvosok ellen való lázadásra nyujtott alkalmat. Prof. Harless mint megóvószert a' choleraméreg öldöklő ereje ellen felhozza a' cholera beoltását is, mellyet azonban veszedelmes volta miatt ajánlani nem mer, ellenben annak a' ki fél 's kitől telik, ajánlja a' mentől magasb hegyeken fekvő városok és falukba költözést. Végre müncheni prof. v. Walther azt mondja, hogy nincsen sehol szabadulás, hanem a' ki életét félti, fusson Amerikába, hová ezen népveszély bizonyosan még sokáig nem hat, a' mit azonban pr. Harless nem hisz, 's valóban az ujságlevelek szerént, már egy pár honap olta uralkodik a' cholera Pennsylvaniában. — A' homoeopathia sem mulatta el őrszereket ajánlani a' cholera ellen. Dr. Schubert a' fejér hunyor tincturájából ajánlott 1—2 a' decillion olvadékkal megnedvesitett golyócskákat bevenni minden hét napban. Ugyan annyit 's ugyan annyi idő alatt ajánlott venni consil. Hahnemann a' réztincturából. Bécsben igen sokan kerek rézlapocskákat hordtak gyomrok száján felakasztva. Voltak ezeken kivül több titkos szerek (arcanumok) is, mellyeket vén asszonyok 's kuruzsolók árulgattak a' könnyenhivőknek. A' tapasztalás eléggé megmutatta, hogy mind ezek az őrszerek nem csak hogy a' nyavalya eltartóztatására képesek nem voltak, hanem nagy részént erős munkálkodásik által az organismusra, annak fogékonyságát a' külső befolyások iránt nevelték, 's igy igen sokaknak veszedelmet okoztak, azon kivül hogy magokban véve is igen gyakran ártottak. A' külső ártalmas befolyások 's ennélfogva a' cholera mérge iránt való fogékonyságot is nincs semmi szer melly, olly sikeresen megkisebbitse, mint a' jól elrandelt életmód. Az idegek lévén azon részei a' testnek, mellyekre a' cholera mérge különösen hat, legfőbb pont itt a' bátorság 's magas lelki erő, mellynek csudálatos ereje a' cholera ideje alatt sokszor kimutatta magát. Peking a' cholerától való megszabadulását egyedül a' császár erős akaratjának köszönheti, ki alattvalójihoz igy szóla „Ne higyjétek, hogy a' nyavalya erősebb volna mint ti; csak a' kislelkűek halnak abban meg". Ezen pillantattól fogva mindnyájan neki bátorodtak 's a' nyavalya csakhamar megszünt. A' léleknek ezen felemelkedése, minden lenyomó indulatok 's szenvedelmek kerülése, vidám és sok gond nélkül való élet, lelki és testi nagy megszoritásoknak, éjszakázásoknak, részegi-

tő italoknak 's kicsapongásoknak elkerülése, a' mértékletes élet 's az emésztő organumok functiójának puffasztó, hidegitő, forrásra vagy rothadásra hajlandó, savanyu, kövér, emészthetetlen eledelekkel való meg nem háboritása, tiszta levegőjü 's egészséges helyen lakás, a' szabad levegőben való mindennapi mozgás, 's végre a' meghülésnek gondos kerülése, legegyszerübb, ártatlanabb 's bizonyasabb őrszerek a' cholera mérgének megtompitására.

Az, mit prof. Heinroth mond, hogy Goethe „szabad pillantásának" (*des freien Lebensblicks*) vagy a' világos, el nem fogódott gondolkozásnak hijánya, mint minden fontos dolgoknál, ugy a' choleránál is felette érezhető volt, tökéletes igaz. Az ebből eredt sok rosszaknak egy részét már fenebb látók. Itt még a' cholera gyógymódjáról kell szolanunk. A' gyakorló orvosi tudománynak bizonytalan alapokon állását, hozzávetékeny, változékony 's gyakran egymással ellenkező rendszabásit soha sem lehetett inkább tapasztalni, mint a' cholera ideje alatt. Azon igen sokféle theoriák, mellyeknek számát csaknem minden orvos — akar látott, akar nem látott cholerát — nevelni kivánta, a' szerént a' mint az általa látott, vagy mások által leirt nyavalyának ez vagy amaz oldalát, ez vagy amaz kitünő symptomáját fogta fel, 's az ezen nézeten alapitott különb-különbféle, egymással igen sokszor ellenkező gyógymódok, mellyek közt mindenik a' magáét dicsérte legjobban 's nem hagyta helyben a' másikét, természetesen igen szembetünő egyoldalaság 's bizonytalanság szülője volt, még pedig mindég a' beteg rovására, mivel ugyan azon egy nyavalya olly egymással ellenkező képekben fel nem léphet, 's az, ki helytelen képet fogott fel, a' nyil sebességgel lefolyó nyavalya ellen tett hibáját többé csak igen ritka esetekben teheti jóvá. Ha meg gondoljuk, hogy a' cholera, mint a' szomoru tapasztalás bizonyitja, első dühében csaknem mindent elragadt ott, hol kitört, hogy csak ott volt a' szabaduláshoz reménység, hol a' nyavalya dühe szünni kezdett, 's szelidebb bélyeget öltözött magára, hogy ezen időszakban a' legkülönb-féle gyógymódok magasztaltattak, 's a' betegek a' legellenkezőbb gyógymódok mellett meggyógyultak, kételkednünk kell, ha valljon az orvosi mivészség tarthat e' nagy számot az emberiség háládatosságára, 's ha vallyon a' legtöbb esetekben nem a' gyengébben megtámadt 's egészen meg nem bénitott jóltévő természet volt e a' szabaditó? noha ezt nagyobb része az angol orvosoknak tagadja, de a' mit ellenmondhatatlan tapasztalatok bizonyitnak. Fájdalom, hogy még most is távol látszik lenni azon időpont, mellyben az orvosi vélekedések tengere egyirányuságra lépvén, a' cholera gyógymódja is csalhatatlan alapot nyerhetne. Mennyi különbség uralkodik az orvosok közt csak pathognomonicus jeleiről is a' cholerának, mutatja a' többek közt a' rigai orvosok protocolluma. Az empiricus, sokszor minden tudománnyal 's ésszel ellenkező szereknek magasztalása 's javalása végnélkül való. Prof. Marx szerént minden systemáknak ki kell állani a' tüzpróbát ezen nyavalyában (?), 's épen ezen örökös probálgatások, keresések, tapogatások, találgatások és habozások voltak okai a' többször, mint nem, szerencsétlen kimeneteleknek 's lesznek ezután is. A' legjelesb orvosok, mint Hufeland, Reider 's mások, őszinte meg valljuk, hogy egy methodust sem esmernek, melly az orvosi mivészség kivánságinak a' cholerára nézve megfelelne, 's prof. Harless sajnálkozva hozza fel, hogy a' sok egymással ellenkező, öszvevissza probálgatott gyógymódokból nem lehet ezen fontos nyavalyára nézve termékeny resultatumot hozni le, hogy épen e' miatt számtalanok az orvos probatételek áldozatjai, mellyek az orvosi tudományba való bizodalmat nagyon megcsökkentik. — Egyébiránt a' cholera gyógyitásában az orvosoknak rendszerént három főczéljok (indicatiójok) szokott lenni: 1) hogy az ideg- és véredényrendszer külkörében (peripheriájában) lesüllyedt életmunkásságot felemeljék, 's a' bőrrendszer functiójit helyre állittsák; 2) hogy a' megbomlott vérforgást normalis renbe hozzák; 3) hogy a'

belekben vagy is a' ganglionok rendszerében renden tul felemelkedett sensibilitást eltávoztassák, 's a' görcsöket lecsendesitsék. Ezen kivül még vannak más kisebb rendü indicátiójik is. a' symptomáknak különbkülönbféleségе szerént. Az első indicátiónak különösen a' bőrmeleget gerjesztő szerek felelnek meg, 's ezek közt fő helyen áll a' külső meleg, melly a' bőr edényeinek görcsös öszvehuzódását feloldván, 's ez által a' vérforgást helyre állitván, a' legtöbb esetekben, minden más segédszerek nélkül megfelelt az ohajtott czélnak. E' végre a' beteg meleg ágyba tétetik, 's kivévén fejét mennél melegebb takarókkal betakartatik, lábaihoz meleg téglák vagy forró vizzel tele korsók, gyomrára 's hasára mennél melegebb ruhák rakatnak, lábai 's karjai meleg ruhákkal dörgöltetnek a' takaró alatt; belsőkép meleg viz vagy meleg theák adatnak neki mind addig, mig izzadásba nem jött, mit csendes álom szokott követni. Ezen egyszerü mód által Magyarországban legtöbb betegek meggyógyultak a' nyavalya kisebb grádusából. Ott, hol a' nyavalya nagyobb mértékre lépett a' meleg ferdők, különösen pedig a' gőzferdők többnyire jóltévő sikerrel használtattak mind nálunk, mind Muszkaországban, hol azokat a' legjelesb orvosok nem győzték eléggé magasztalni. Legjobb, ha azok tiszta vizből, minden hozzátétel nélkül készültek, de a' mit ritkán tettek az orvosok, mindég többet várván a' keverékektől. Némelly muszka orvosok a' forró hamuferdőt, mások az eczetgőzzel való párolásokat ajánlották, 's legközelebb Herberger az eczettel való mosásokat, Tilesius különösen a' lugferdőket ajánlja és magasztalja. Egyebiránt a' meleg ferdőknek Annesley, Ranken, Chalmers 's mások ellene vannak, 's Graefe sem ajánlja azokat. Harless a' királyvizből csinált czombferdőket ajánlja Scott és Johnson methodusa szérént, mint mind a' bör-, mind a' vér-, mind az epe rendszerre hatalmas behatásu szert. A' meleg ruhákkal, flanellal, kefével való száraz dörgöléseknek, kámforspiritussal való mosásoknak igen jóltévő hasznai voltak. A' bedörgölésre igen sokféle spirituosus folyóságokat 's ingerlő kenöcsöket ajánlottak. Ezek közt legnagyobb divatban volt a' vissnitzi Zsidók tincturája, melly erős borlélből, kámforból, mustármagból, borsból, körösbogárból és fokhagymából állott, mellyel 240 közül csak 2 holt meg, de melly nálunk 's másutt is a' bőrt felmarván a' czélnak meg nem felelt. Nálunk a' fokhagymás vagy kámforos palinka vagy eczet sokkal többet tett. Ezen classisba tartoznak a' bőringerlő és veresitő szerek is, mellyek sokszor elleningereik által jót tehetnek. Illyek a' körösbogárflastrom, mustártészta akar magában, akar pedig tormával és paprikával vagy veres hagymával és fekete szappannal erősitve. Indiában a' gyomor és felhas táját sarétromsavannyal kenték be, hólyaghuzás véget, vagy Scott, Kinnis 's Taylor ajánlása szerént sósavannyal vegyitették azt; azonban Annesley szerént nem hólyagot hanem csak fájdalmas sebeket nemz ez. Sokan ajánlják az égető szereket is, különösen a' tüzes vasat, kivált a' torpornak nagy mértékében. Dr. Mayor (Lausanne-ban) a' forró vizben megmelegitett tüzes kalapácsot ajánlja a' fel- és alhasra; 's a' hátgerencz oldalaira egynéhányszor $^1/_2$ — 1 minutáig tenni. Ezt ajánlja stáborvós Hoffman is. Dr. Hertz, Konisgsbergben a' gyomor szájára, mások a' talpra, bokákra, lábikrákra vagy czombokra, dr. Bock és Frank urak a' fóre tüzes vasat ajánlanak tétetni. Vannak, kik a' moxát dicsérik; mások alkohol égetést ajánlanak a' gyomor száján. Dr. Abendroth tudósitása szerént Odessából a' hideg lábáknak forró vizzel megöntése sokszor használt. Creuzer a' has megöntését ajánlja azzal. Rang, Pupürew és Hufeland urak a' hasra, czombra és karokra száraz, mások a' hátgerenczre véres köppölyöket ajánlnak tétetni az első indicatio elérésére. Bock és Frank lipsiai orvos urak Varsóban még a' szivbe való tőszurást (acupuncturát) is megpróbálták, de legtöbb jót láttak a' minden 10—15 minutában poharakkal adott forró viztől. Az eddig elöszámlált szerek közvetetlenül ingerlik a' bőrt, 's ezeknek ellenébe áll a' hideg viz, melly közvetve hozza ingerlésbe a' bőr-

rendszert 's ébreszti fel annak functiójit. Már Celsus és Aretaeus is ajánlották azt. Az ujabb időben sok orvosok által mint hatalmas és csudás erejü szer ajánltatik az a' cholerában, a' mit a' nálunk 's a' külfödön tett tapasztalások is bizonyitnak. Dr. Gravier sok nevezetes tapasztalatokat gyüjtött Pondicheryben a' hideg viz használól a' cholerában. Egy beteg kinzó szomjuságában bele ugrott egy vizes hordóba jól lakott vizzel, 's ájultan vonatott, ki de utána 11 óráig aludván, meggyógyult. Timtsenko, muszka orvos, tudósitása szerént Sallicuban, a' Caspium tenger mellett, 12 ember csupán a' hideg vizzel való öntözések 's dörgölések által szabadult meg. Tauris, Sirwan, Baku, Ispahan 's más persiai és muszka városokban, végig öntözik a' betegeket hideg vizzel, vagy abba bele mártják, jól megdörgölik és dagasztják, 's akkor meleg ágyba tévén, meleg théket adnak nekie, mint Fraser, Seidlitz, Cormick 's mások beszélik, a' legjobb sikerrel. Sok betegek nálunk is belösztöneiktől vitetve, rocska vizeket meg ittak 's meggyógyultak, 's Bécsben is jó kimenetellel használták a' legterhesebb choleraesetekben a' jeges vizbe mártott spongyiával való dörgölést, jeges borongatásokat a' fóre 's szivgödörre, belsőkép 6—8 gran nehézségü jégdarabokat, vagy 2—3 kanál jeges vizet, 's mikor a' beteg fogai a' hideg miatt vaczogtak, meleg ágyba tették, dörgölték, 's igy meleg izzadásba hozták. Néhány esetben fagylaltat is haszonnal adtak. A' hideg viznek legnagyobb dicsérője prof. Oertel, ki mint sok más nyavalyákat, ugy az indiai cholerát is egyedül ezzel mondja gyógyithatónak lenni. Mind ez azonban csak az első stadiumára illik a' choleránnak, később 's kivált ott, hol már más szerek által a' beteg meleg izzadásba hozatott, a' hideg viz itala, hirtelen halált okoz, mint ez nálunk is igen sokszor történt. — A' második indicatio betöltésére legföbb szer az érvágás, mellyet a' nyavalya kezdetében, minekelőtte a' görcsök mutatkoznának, sok orvosok égig magasztalnak, részént hogy a' vérnek a' nemesb részekre való tódulását elhárítsák, részént hogy a' nagyobb edényekben fenakadt vért mozgásba hozzák: 's a' külkörre vezessék. Az angol orvosok, ezen nagy vampyrok, mint sok más nyavalyákban, itt is vesztegetve bánnak az emberi test ezen nemes nedvével. Corbyn és Jameson rendszerént 1—2 fontot ajánlanak lecsapolni minden choleraesetben, 's annak minden stádiumában, sőt ha a' görcsök nem szünnének 2—3 óra mulva, ezt ugyan annyi mennyiségben, a' mi több még harmadikszor, negyedikszer is ismételni javalják, 's ezt azért, mond Jameson, mivel a' holttestben az egész bélcsatornát gyuladva találták, (bizonyosan a' szörnyü mennyiségben beadott calomel következésében). Ez a' nagy vérszopó, sokszor 12 óra alatt 5—8 font vért is lecsapolt a' betegből. Ugyan ezt tették csak nem minden indiai angol és franczia orvosok, Johnson, Adam, Annesley, Whyte, Kennedy, Negrin, Lesson 's mások, ellen nem állván azon sok szomaru tapasztalás, hogy az érvágás után hirtelen megholtak a' betegek, 's inkább más képzelt oknak tulajdonitván ezt. A' muszka orvosoknak nagy része, követte Corbyn és Jameson methodusát, 's a' petersburgi orvosi tanács is rendelte az érvágásokat, a' mit azonban a' moszkaui orvosok egy része nem követett. Ezek közt Loder különösen ellene van az érvágásoknak. Mennyi sok áldozati voltak ezen csupa theorián épült, 's ennélfogva menthetetlen vampyrismusnak, kivált a' vele öszvekötött gyógymóddal, a' szörnyü mennyiségü calomellel és opiummal mutatja a' cholera története. Mind Lengyel- mind Magyarországban nagy része az orvosoknak ön tapasztalásaik után nem csak szükségtelennek, de a' legtöbb esetekben károsnak találta az érvágást, 's Németországban is sok nagy nevü orvosok, mint Hufeland, Reinfeldt, Krüger-Hansen 's mások hasonló értelemben vannak, noha vannak annak sok óltalmazóji is. Boek és Frank dr. urak, kik a' legkétségbeesettebb gyógyszereket sem hagyták Varsóban próbálatlanul, még a' verő-érmetszéssel is próbát tettek. A' choleránnak lefolyása 's egész képe, sőt a' különben csalékony holt-

test-bontások, valamint más részről a' legszerencsésb gyógyitások kétségkivül valóvá teszik, hogy itt a' gyuladás csak az orvosok fejében volt, 's hogy itt csupa vértódulásokról lehet szó, mellyeknek a' minden erőt kimeritő érvágás nem orvossága, mivel azok csak következetei egy más oknak, t. i. az idegszenvedésnek; honnan az érvágásnak soha és semmi esetben helye nem lehet. Az érvágással még nem elégedtek meg az angol orvosok, hanem pioczákat is sokszor bőven raktak fel, különösen Annesley ki 30—50—60 pióczát is felrakat a' hasra, melyre vagy főre, 's ezt teszik Broussais tanitványi is Gravier, Geoffroy 's mások, kik — mint egykor Riolanus — gyomorgyuladásnak tartják a' cholerát. Azok kik chemiai szempontból menvén ki, a' cholera létalapját a' vérben, annak különös megváltozásában, megsürüdésében, vagy rendentuli szenes voltában keresik (Jähnichen, Hermann, Grohmann 's mások) részént a' megfogyatkozott savanytárgy kipótlására, részént a' gyomor és belek rendentuli ingerlékenysége mérséklésére a' savanyakat ajánlják, nevezetesen a' salétromsavanyat Macgregor, Annesley, Keraudren, különösen pedig Cristoph Bowes és Thomas Hope, kik számos esztendők olta szerencsés sikerrel adták azt ópiummal öszvekötve Keletindiában a' vérhas és cholera ellen. Még több dicsérőji vannak Európában az alkohollal öszvekötött kénsavanynak vagy Haller savanyu elixirének, 's prof. Harless is igen sokat vár attól, noha ennél még többet tart a' phosphorsavanyról. — A' harmadik gyógyczél elérésére, t. i., a' fájdalom és görcs csendesitésére ajánlott szerek száma legnagyobb. A' gyomor nagy ingerlékenységének lecsilapitására, 's a' hányás megszüntetésére sokan a' szénsavanyn magnesiát rendelik, mellyet Ainslie specificumnak mond, de Campbell gyaláz. Sokan az europai orvosok közül is, nevezetesen a' rigai orvosok, szeretnek azzal a' cholera ellen élni, de Wedekind és Harless annak a' szénsavanyu széksót és széns. büzsót is elejébe teszik. Corbyn a' kénsavanyu magnesiát, Corwell a' neutralis savakat ajánlják. — Sokan adták a' potio Riverii-t nálunk is, mellyet a' muszka orvosok annyira dicsérnek. A' fenebb emlitett czél elérésére sokan nyálkás, sós-lisztes és kocsonyás szereket is ajánlnak italul, nevezetesen árpa- riskása-, sago-, vagy salepfőzetet. A' most fejt tejet még a' legveszedelmesb cholera- esetekben is varázs-munkásságunak lenni mondják a' rigai orvosok közönséges ital gyanánt, a' tyuklevest Sydenham után, mások a' kocsonyaolvadékot kenyérfőzettel ajánlották. Legnagyobb része azonban az orvosoknak görcscsendesitő aromaticus füönteteket rendelt italul. Ezek közt legnagyobb divatban voltak a' méh- es székfű nálunk, a' fodor- és borsos menta másutt, mellyek mind kámfornemü tartalmuak. Ide tartozik egy nem rég esmeretes keletindiai 's jó reményfoki plánta, a' diosma crenata (L.) is, mellynek kámfornemü olaj tartalmu leveleit az indiai orvosok nagyon magasztalják a' cholerában, 's Europában is különösen a' rigai orvosok (dr. Müller 's mások) igen jóltévő erejünek mondják azt. Ajánlja Tilesius is. A' leghiresebb 's legnagyobb divatban lévő szerek a' gyomor és belek nagy sensibilitasának 's görcsöknek eltávoztatására a' calomel és az opium, mellyeket rendszerént egymással öszvekötve szoktak nyujtani. Az egyiktől várták a' jelenlévő gyuladás legyőzését 's az elválasztó organumok megbomlott functiójának rendbehozását, a' másiktól a' görcsök lecsilapitását. Az opium a' cholerának kóborló nemében is Willistól és Sydenhamtól fogva sacra anchorájok az orvosoknak, 's az indiai cholerában sokan mint specificumot vagy legalább mint hasonlithatatlan szert ugy nézik azt. Az indiai orvosok szörnyü nagyságu dosisokban adják azt betegeiknek, 60—80 sőt néha száz csepp Laudanum liquid. pro dosi, pálinkában vagy más léles italban, 's ezt minden 10 minuta, fél vagy egy óra mulva ismételik. Csaknem hihetetlen, a' mit ezen tekintetben különösen Jameson, Ranken, Corbyn, Lloyd 's mások tettek. Boyle egy esetben, hol a' beteg már 250 csepp opiumtincturát és 100 gran calomelt (!!) vett be egy óra a-

latt 's jobban nem lett, két könting opiumtincturát adott be kristélyben 's megszabaditá a' beteget (?). Sokan Corbyn és Jameson methodusa szerént az opiumot mindég calomellel adják, a' mi meleg ferdőkkel és huzó flastromokkal öszvekötve Keletindiában jót tenni mondatik. Muszkaországban sok orvosok követték az indiai orvosok észetlen, megmérgesitő methodusát, nevezetesen Sokolow és Somolow. Azonban nagy része a' muszka, lengyel és burkus orvosoknak, az opiumot a' tett próbatételek után mint az agyvelőre 's idegrendszerre nézve ártalmas szert kárhoztatták, 's annak nagy dosisai nálunk sem találtak követőket, de annál többeket a' kis dosisok. Némellyek használták a' morphiumot is mellyet Harless és Marx ajánlanak. Dr. Hertz, ki a' cholera gyógyitásában minden belső szereket számkivetni kiván, az opiumot is csak külsőkép ajánlja. A' calomel, kivált nagy dosisokban, minden europai orvosok tapasztalásai szerént ártalmasnak találtatott a' most uralkodó cholerában, a' honnan azt igen kevesen rendelték betegeiknek. Némellyek a' kénesőnemek bedörgölését ajánlják, különösen Adam és Müller. Wedekind a' sublimatnak nagy kedvelője ezt ajánlja bedörgöltetni bals. vitae Hoffmanni-val a' gyomortájba 's nagyon sokat igér magának az azzal készitett ferdőktől. Ezeknél nagyobb névre kapott Europában a' varsoi dr. Leo által ajánlott magisterium bismuthi, mellyet ő specificum gyanánt hirdetett ki a' cholera ellen. Azonban Lengyelországon kivül mindenütt rosszul ütött azzal a' próba ki. Galitiában száz beteg közül alig szabadult meg egy; de sehol sem hagyott az olly szomoru emlékezetet maga után, mint Magyarországon, hol az azzal való gyógyitásnak számnélkül való áldozatjai voltak, 's hol az az elzárásokon kivül legtöbbet tett a' lelkek elkeseritése- 's az indulatok felingerlésére és dulongásira. — A' görcsök lecsendesitésére próbát tettek némellyek a' kéksavannyal hyoscyamussal, nux vomicával, ignáczbabbal (dr. Henschel), castoreummal, czink-mésszel 'sat. Ezeknek munkálatit sótalan husléből, keményitővel, tójás sárgájával 's opiummal készült kristélyekkel mozditották elő, mellyeket a' kimeritő hasmenések ellen sokan dicsértek. A' legfényesebb következettel adatott minden addig elmondott szerek közt a' görcs lecsendesitésére, következéskép a' cholera létalapjának megsemmisitésére, az ipecacuanha részént magában, részént opiummal öszvekötve (*pulv. Doveri*), noha dr. Harless nagyon kétkedik annak cholera ellenes erejében 's mint hánytatót épen nem hagyja helyben. Azonban azonkivül, hogy nálunk ezen szer a' patikai szerek közt ellenmondhatatlanul legtöbb beteget meggyógyitott, tapasztalták annak jóltévő erejét a' külföldi orvosok is. Dr. Abendroth szerént Odessában, dr. Müller szerént Rigában, dr. Reider szerént Bécsben az ipecacuanha mint hánytató szer, de kis dosisban is (*dosi refracta*), dicső szolgálatot tett a' cholera gyógyitásában. Az asiai orvosok közül is többen általányos specificumnak tartják azt. Némelly orvosok (dr. Rehmann, dr. Hierländer, dr. Schubert 'sat.) a' hánytató borkövet is ajánlják mint hánytatót, de a' mit igen kevesen követnek. A' gyógyszerek itt előterjesztett seregéhez tartoznak az idegekre ható erejeknél fogva az ingerlő szerek, mellyekkel a' cholera gyógyitásában gyakran élnek az orvosok. Ezek közt az aether phosphoratus dr. Gottelnek főszere. A' valeriana, arnica, serpentaria, angelica, moschus sokaknak kedvelt szereik. Legnagyobb nevezetességü 's legfontosabb azonban a' cholera gyógyitásában az u. n. ingerlő szerek közt a' kámfor, meliyet dr. Hahnemann mint specificumot dicsér, de a' mellyet sok mások is magasztalnak. Dr. Stiebel a' cholera gyógyitására kámfort ajánl kristélyekben, mustártésztát és ferdőket. Dr. Pupke szerént a' gumbinneni kerületben minden szerek közt legkedvezőbb sikerrel adatott a' kámfor. Dr. Mayer igen szerencsés sikerrel használta azt Galitiában. A' derék Reider sok betegeket megszabaditott Hahnemann tanácsa szerént kámforspiritussal, noha azt nem tisztán követvén, többen a' tulingerlés által ideghideglelésbe estek; de más részről nem kell azt sem feledni,

hogy a' cholerának nálunk uralkodott formájára a' kámfor csak ritka esetekben illett. Mind e' mellett is nálunk az ipecacuanhán kivül legtöbb jót tett a' kámfor, mellyet falukon pálinkában vagy eczetben rendeltek betegeiknek orvosaink, noha Harless csupa elmés theoriájánál fogva annak igen kis kört szab ki a' cholera gyógyitásában. Valóban csak a' kámforral való nagy atyafiságának köszönheti a' dr. Tierney által ajánlott cajeputolaj is olly hathatós erejét a' cholera ellen, hogy, mint egy angol hadi tiszt bizonyitja, Madrasban száz azzal gyógyitott beteg közül csak egy holt meg. Dr. Dürr 's Harless is a' drága cajeputolaj helyett az olcsó terpentinolajat ajánlják, mellyet Percival, Philipps, Latham és Brooke angol orvosok esmertettek meg közelebbről. Vannak még az itt előszámláltakon kivül sok más gyógyszerek, mellyek a' cholera ellen ajánltatnak. Prof. Sachs 's mások, kik a' cholerát álarczos, gonoszfaju váltó hideglelésnek tartják, a' chinaalkaloidokat 's annak savait ajánlják opiummal. Azonban dr. Grohmann ezt a' theoriát tagadja 's azt állitja, hogy a' chininnel minden haszon nélkül tett próbákat, 's Harless tudományosan megmutatja, hogy a' chinin és cinchonin nem lehet jó a' cholerában, de annál hasznosabb az utócurában. Muszkaországban a' Searle és Short által javalott konyhasóval, melly az Indusoknak házi szerek, többen tettek próbákat, nevezetesen dr. Isenbeck stáborvos, és prof. Ockel Petersburgban, olly szerencsés sikerrel, hogy 50 beteg közül csak egy holt meg. Dr. Burdach a' fekete ürmöt mint specificumot ajánlja. Dr. Gehka a' nyir- és égerfa leveleit ajánlja száraz ferdőnek, melly által mint a' Muszkák és Scandinaviaiak példája bizonyitja, leghamarabb izzadásba lehet a' testet hozni. — A' homoeopathia is elejébe terjeszté publicumának a' közös ellenség ellen való gyógyszereit. Dr. Schulbert négy szert ajánl az ellen, mellyek az ipecacuanha, chamomilla, veratrum és arsenicum. A' két első a' könnyebb, a' két utólsó a' nehezebb esetekben használható. A' cholerát már Hipprocrates is veratrum albummal (fejér hunyoral) gyógyitotta, 's ezt ajánlotta Gallenus is, mint olly szert, melly az egészségesekben egészen a' cholerához hasonló nyavalyát hoz elő. Milly szerencsés sikerrel adatott az első mind nálunk, mind a' külföldön az orvosok által, ha szinte nem a' homoeopathia előiratja szerént is, már fenebb látók. Sok hasznot tett a' második is az egyszerübb házi orvoslásokban, ha azzal az orvoskodók vissza nem éltek. Egyébiránt a' homoeopathia rendszabási szerént legnagyobb kiterjedésben gyógyitott nálunk publicumától emberszeretőleg segittetve dr. Bakody, Győrben, kinek 215 betege közül csak 8 holt meg, de a' kik halálokat részént a' már végpontján lévő nyavalyának, részént szófogadatlanságoknak köszönhetik; voltak ellenben a' meggyógyultak közt 14-en ollyak, kik a' rendszerént való gyógymóddal sikeretlenül gyógyittatván, már a' harmadik stadiumban voltak. Az általa használt szerek az ipecacuanha, veratrum, cuprum, chamomilla, cicuta és laurocerasus voltak. Dr. Hahnemann a' kámfort ajánlá külső- és belsőképen a' cholera első stadiumában, de voltak példák a' Bánátban, hol az az utolsó stadiumban is hasonlithatatlan sikerrel adatott. Itt a' cuprumot ajánlá Hhanemann, a' ne tán kifejtődött ideghideglelés ellen pedig a' bryoniát és rhus-toxicodendront. — Nem hevertek az orvoskodó vénasszanyok, kuruzsolók, 's javasok sem, kik könnyenhivő publicumok erszényéből sok pénzt kicsa'tak cseppeikért, tincturájokért, kenőcseikért 's flastromaikért. Németországban leghiresebbek voltak Hamann cseppei. — Dicsérve kell emlitenünk uri asszonyságinknak, papjainknak 's egyéb laicusainknak emberszerető munkalkodásait 's megvallanunk, hogy ők egyszerü szereikkel, a' külső meleggel, az izzadást előmozditó meleg öntetekkel, a' tagoknak vagy szárazon, vagy eczettel, vagy kámforos pálinkával való dörgölésével, miket már ama' hajdani nagy orvos Aretaeus is ajánlott, a' legnehezebb esetekben pedig gőzferdőjikkel felette sok jót tettek. Valóban mint több jeles és részrehajlatlan orvosok megesmérik, a' cholera gyó-

gyitásában a' legegyszerübb szerektől legtöbbet lehet várni. Mi csekély értékűek az orvosoknak szám nélkül való theoriájik, mihelyt az élet próbakövére jutnak, szomoruan tapasztalók a' cholera ideje alatt. Prof. Ammon jeles munkájának csaknem $^2/_3$ részét a' cholera ellen ajánlott őr- és gyógyszerek receptei teszik, 's még is mi felette csekély volt az orvosi tudomány dicsősége minden megszoritásai, feláldozásai 's igyekezetei mellett is! Főoka ennek valóban nem egyéb, hanem hogy az orvosok nagy része az értelmet az érzékektől rendszerént elválasztják, 's hogy amannak kedvezvén, mindég az esmeretlen, belső okot keresik, mellyen gyógymódjokat alapitsák. A' cholera létalapja mindég ugyan azon egy marad, 's azon sokféle formák, mellyekben a' nyavalya mutatkozik, a' leggyengébb cholerinetől fogva a' legerősebb cholera exquisita vagy confirmatáig, mind ugyan azon egy főképnek módositásai 's árnyékolatjai, mellyek közt határt vonni nem lehet, 's mellyeknek meggyőzésére egy két jól választott szer, egy két egyszerü rendszabás mindég elegendő. Minden a' hamar segedelemtől függ. Egy óra elvesztése — igy szól Annesley — egy élet elvesztése. A' ki még életerővel bir 's a' drága időt el nem mulasztja, ezen világháborito fojtó angyal martalékja nem lehet, *A. Balogh Pál.*

Choliambus, sánta jambus, másképen scazon, vagy Hipponax verse, mivel Ephesusi Hipponax gunyköltő élt vele, vagy épen az is kezdette. Ezen jambusos sántáló versrend tulajdonképen olly hatos jambus, mellynek utolsó v. hatodik czikkje (rendszerént lába) a' várt jambus helyett trochaeussal vagy spondeussal tünik elő 's az által az olvasó érzése meghökken és mintegy sánta ugrást teszen. Catullusnál az első 's harmadik czikk jambus helyett spondeust is elfogad. Ekképen a' kimérés igy lehet:

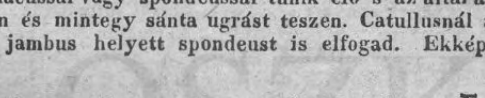

P. o. Catullusnál:

O quid solutis est beatius curis:

Virágnál:

Scázon, szerettem Scázonom, kemény vágást,
Oh csak keményt tégy rajta: hasson el csontig.

Mivel ezen versrend komolyan indul meg, vége pedig visszabillen, érezhető azzal hirtelenébe furcsa lejtésüvé változása. Gunyra ennél fogva igen alkalmatos, ha vigyáz a' költő 's elől csendesen bocsátja nyájas szavát, végén pedig mintegy váratlanul csip a' fulánk. (L. „*Zimmermann, Dramaturg. Blätter*" Nro 8.) *Döbrentei Gábor.*

Choral (francz. plain-chant, kevesbbé helyesen plein-chant), olly melodia, melly szerént az egyházi énekek a' közönséges isteni tiszteletnél az egész község által énekeltetnek, 's melly csupa lassan mozgó melodiai főkottákból áll. Ez által a' choral komoly és méltóságos charactert nyer, mellyel a' szivet buzgó érzetekre gerjeszti. Choral magát a' templomi éneket is teszi. *J.*

Choregraphia (tánczrajz), ujabb idők találmánya, melly szerént a' táncz bizonyos jelek által, ugy mint az ének kották által, ábrázoltatik. Leirja ez minden tánczosnak utját (figura, fordulat), az utnak minden szakaszait, mellyek minden tactushoz vagy ennek részeihez tartoznak; mit kelljen t. i. minden időre, minden kottára tenni, a' lábnak, karnak, deréknak állását, a' lépés nélkül vagy azzal teendő mozgásokat. E' felett még a' sebességet is minden mozgásnál feljegyzi, ugy hogy az egész a' tánczt tudó előtt szinte olly érthető, mint valami leirt muzsikai darab a' hangmivész előtt. Choregraphiai rajzolatnak nevezték a' hadi tudományban azt is, melly az állást, mozgást és kifejlést ábrázolta.

Choriambus, l. Rhythmus.

Chorographia, egyes tájék leírása, ellentételben a' geographiával (földleírással). Teszi tartományabroszok rajzolásának mivészetét is.

Chouans a' franczia zendülés háborujiban a' Loire vidéki ugy nevezett lázadókat, revolutio ellenzőket, jelenté. Tulajdonképen a' Loire jobb partján, a' hajdani Bretagne, Anjou és Maine földjén lakó királyiak viselék e' nevet, kik a' revolutio seregeit szinte Napoleon consullá lételéig szüntelen csatázásokkal fárasztták. E' név eredetéről kettő a' vélemény: némellyek egy kovács illy nevü fijairól vélik áltvettnek, kik azon tájékon legelébb gerjesztének lázadást; mások ismét a' *chat-huant* (bagoly) szó rossz kiejtésének tartják, melly szóval azon vidékeken a' sóval orozva kereskedők elnevezésére éltek. Volt t. i. Bretagneban egy egész társaság, melly a' sónak ezen tartományból a' szomszéd tartományokba orozása által tetemes summákat nyert, 's ennek tagjai ezen tilos foglalatosságok közben a' bagolyüvöltéshez hasonló hangjelekkel szóliták egymást figyelemre vagy segélyre. 'S midőn később ezen kereseteknek véget vetett a' revolutio, megszokván a' kóborló életet és gazságot, rablásra és zsiványkodásra adák magokat, 's számok azon háborgó időkben mind inkább nevekedett. Egyesülvén azután a' Vendéeiakkal (l. e.) ezen jó emberek, a' vallás és királyság mellett amazokkal együtt harczoltanak. Utolsó főhősök Cormatin volt. Többeket vezéreik közül a' megtért XVIII. Lajos érdem- és diszjelekkel jutalmazott meg.

Chrisma. (magyarul lehetne mondani kenetnek), azon szentelt olaj, mellyet jeles szertartással a' deák anyaszentegyházban közönségesen 's rendszerént a' püspök szokott szentelni Nagy-Csötörtökön, balzsamot és faolajt együvé vegyitve. A' keresztség, bérmálás, egyházi rend, utolsó kenet feladásakor szokott használtatni a' szertatáshoz megkivántató módon. De vannak a' szentelés más olly nemei is, p. o. harang-, kelyh-, templom-, oltár- 's t. ef. szentelések, mellyekben a' chrismával való kenés használtatik. (L. Consecratio).

Christian, l. Keresztely.

Christiania, a' norvegiai királyság fővárosa, az országlás és a' storthing gyülésének helye (az éj sz. 59° 53′ 46″ alatt). 1500 ház. 11,040 lak. a' christianiai vagy aggerhuusi megyében, a' Christiansfiord öblének éjszaki végénél fekszik, egy ollyan tájékon, hol a' kertmivelés igen jó karban van. Külső városain kivül tulajdonképen vett Christianiából vagy az uj-városból, mellynek IV. Christian adott lételt 1624, az ó-városból vagy Opslóból és az 1815 lerontatott Aggerhuus nevü hegyi várból áll. Christiania városa vagy az uj-város 1000 lépésnyi hosszu 's ugyan annyi szélességü négyszeglet formára, egyenes, egymást tökéletes szegletekben keresztül vágó, széles, felemelt gyalog utakkal 's két emeletü, nagyobb részént kőből épült házakkal diszlő utszáji vannak, mellyek minden esztendőben szebb szebb épületekkel ékesittetnek. Megjegyzésre méltók benne: a' királyi palota, az uj tanácsház 's az uj börse. 1811 olta van egy universitasa is (Friedericia) egy philologicum seminariummal, füvészkerttel, csillagvizsgáló toronnyal, könyvtárral, különbféle gyüjteményekkel. 18 tanitóval 's 200 tanulóval. Ezenkivül van katonaoskolája, kereskedő intézete, hazafiui társasága, bankja 'sat. is. Fabrikáji közt legnevezetesebb nagy timsófőzése. Jövedelmes kereskedését, kiváltképen deszkával és vasmivekkel, igen előmozditja derék kikötője. Az eszt. kivitetni szokott deszka ára 810,000 forintra tétetik. Szomszédságában 136 fürészmalma van, mellyek eszt. 20 mill. deszkát adnak. *L—ú*

Chrom (chromium), egy, Vauquelin és Klaproth által egy időben (1797) felfedezett, ritka és mind eddig igen kevessé esmert ércz, mellynek neve onnan van, mivel különbféle érczes substantiákat, mellyekben találtatik, kisebb nagyobb mértékben veres vagy sárga sziure fest. A' természetben soha sem fordul tisztán elő, hanem csak mint oxydum és

só a' sibiriai és russbergi veres ónérczben (chromsavanyu ónban), a' természetes vasérczekben, smaragdban, kigyókőben, rubinban, meteorkövekben 'sat. A' tiszta chrom, mellyet Vauquelin a' sibiriai veresónból nyert, szürke fejér szinü, fájin szemü törésü 's igen törékeny, melly az elolvadásra a' hévségnek felette nagy grádusát kivánja. A' chrom oxydatiójának három foka esmeretes. Az első (protoxydum), melly zöld szinü, a' természetben ritkán találtatik 's az által áll elő, ha a' chromérczet a' szabad levegőn megtüzesitik, vagy ha a' chromsavanyat savanytárgya egy részétől megfosztják. A' másik (deutoxydum) barnafényes, melly vizben és savanyakban fel nem olvad, alkalikban alig. A' harmadik (hyperoxydum), melly chromsavanynak is neveztetik, bársonyveressziné, erős, öszvehuzó izü, a' vizben könnyen felolvadó prismákat formál. Az olvadék aranysárga vagy sáfrányszinü. Minden testek, mellyek a' savanytárggyal közel atyafiságban vannak, szétbontják a' chromsavanyat 's barna vagy zöld oxydumot állitanak elő. A' chromsavanyöszvekötéseknek, mellyek közt a' chromsav. kali legnevezetesebb, mivel minden más szines chromsav. öszvekötések ebből készittetnek, sok technicus hasznai vannak a' mivészségekben. Nem csak viz- és olaj-, hanem üveg-, porczellán-, mesterséges drága-kő-, ércz- és agyag-, sőt az ujabb időkben gyapju- és selyem-, pamut- és lenfestésekre is használják az azokból készült, nagyrészint igen szép festékeket, mellyeket mindennemü módositásokban elő lehet állitani a' szerént, a' mint a' chromsav. kali-olvadék, valamint az érczolvadék is, több vagy kevesebb vizzel van gyengitve. A' pamut- és lenszövetek festése az igy készült festékekkel a' mivészség legmagasb pontját érte el a' szövet-nyomtatás ezen megyéjében. *A. Balogh Pál.*

Chromaticus. A' Görögök hangjaik körét nem csak olly négyesekbe (tetrachord) foglalták, mellyek egy nagy félhangnak és két hasonló hangnak folyamatjából állottak 's mellyeknek öszvekötéséből azon hangsor támad, mellyet diatonicus — természeti, eredeti, törzsök — hangnemnek vagy hanglajtorjanak nevezünk; hanem ollyanokba is, mellyek két fél hangnak 's egy kis tertiának folyamatjából (mint: e, f, fis, a,) állottak, 's illyen négyesekből öszveszőtt egész hangsort chromaticus — változtatott, származtatott, — vagy szines hangnemnek is neveztek, hihetőleg azért, mert az illyen változtatott menetelt más szinnel vagy tintával vala szokás megjelelni, mint az eredetit. Az ujabb muzsikában is különös hangnemre vagy lajtorjára szedték a' félhangok folyamatját, melly szinte chromaticusnak neveztetik. Ez ugy áll elő, ha a' hangoknak azon módositásai, mellyek a' kemény vagy lágy hangnemnek a' lajtorja többi hangjaira való általtétele miatt szükségképen történnek, az eredeti hangok sorával egybeköttetnek. Minthogy pedig ezen általtételeknél vagy változtatásoknál a' hangok egy részének egy kis félhanggal lejebb kell esni, igy a' chromaticus hangsornak tulajdonképen két külön neme származik; egyik t. i. melly a' hangok felemeléséből, mint: c, cis, d, dis, e, f, fis, g, gis, a, ais, h, — másik, melly a' hangok leejtéséből, mint: c, des, d, es, e, f, ges, g, as, a, b, h, fejlik ki. De mindenikben csak az egy kis fél hangot tevő menetelek chromaticusok, mint c, cis, des, d, 'sat. — a' többiek, mellyek vagy fél hangot formálnak, mint cis; d, c, des, — diatonicusok, eredetiek. Innen az illyen hanglajtorját nem ok nélkül diatonico-chromaticusnak is nevezik (Vö. Hang, Hangnem). *J.*

Chronica, l. Krónika.

Chronicus, idős nyavalyáknak (ezen görög szótól χρόνος, idő, sokideigtartósság) azok neveztetnek, mellyeknek lefolyása lassu, 's mellyek ennél fogva sokáig tartanak, a' hirtelen lefolyó (*acutus*) nyavalyákhoz képest. A' régiek bizonyos időt szabtak ki a' hamarlefolyó és idős nyavalyáknak. Némellyek azt nevezték chronicus nyavalyának, a' melly 40, mások azt a' melly 60 napnál tovább tart, 's ezt a' meghatározást

még az ujabb nosologusok sem hagyták tekintet nélkül, mint Harless, Burdach, Haase, Hecker, Richter 's mások. Azonban ezen igen különbféle, valtozékony 's bizonytalan meghatározáson alapitni semmit sem lehet, mivel vannak olly nyavalyák, mellyek a' nosologusok meghatározása szerént még 60 napon tul is acutusok, vannak ellenben ollyak is, mellyek chronicusok, és még sem tartanak tovább, mint az acutusok, sokszor addig sem. Ide járul, hogy sokszor az acutus nyavalyák chronikusokba mennek által a' nélkül, hogy ezen áltmenetel időpontját meg lehetne határozni. Prof. Harless a' chronicus nyavalyák létalapját azon irányban keresi, melly az individualis organismus visszahatása 's a' külső vagy belső nyavalyaszülő ok közt van. Ezen belső antagonismusnak bizonyos lassuságában, a' visszhatási processusok 's jelenetek kifejlésének 's egymást-követésének bizonyos restségében és különbféleségében, majd ez, majd amaz rendszerben feltünő, sokszor megszünő feszülés és polaritas állapotjában, a' bio-chemismusban kifejlő eltérések 's anomaliák nagyobb mértékében, a' nedvromlásokra (cacochymiákra) való nagyobb tendentiában, az igazi, tökéletes, elhatározó crisisek hijányában áll — igy szóll ő — a' chronicus nyavalyák természete. A' symptomák ezen lassu kifejlésében tartják igen sok más nosologusok is a' chronicus nyavalyák létalapjat. Azonban igen sok chronicus nyavalyák vannak, mellyek acutus nyavalyák symptomájival 's az individualis organismus nagy reactiójával fejlenek ki, 's csak későbbi lefolyások lassu, nevezetesen az ollyak, mellyeknek magva már régolta a' testben lappangott. Hasonló tudományos megfogását próbálták megalapitani a' chronicus nyavalyáknak Dumas, John, Haase 's mások, de a' mellyek mind nem elegendők az acutus és chronicus nyavalyák ideájának teljes kifejtésére 's az azok közt lévő határlineának meghatározására. Rendszerént azon nyavalyákat nevezik chronicusoknak, mellyek: 1) hideglelés nélkül vannak vagy legalább a' nélkül kezdődnek. Ide tartoznak mind azon nyavalyák, mellyek eredetikép nem az irritabilitas megyéjében, a' vér rendszerben, alapulnak, tehát az öszveséges idegrendszer nyavalyáji, lélek és sziv nyavalyáji, görcsök, hypochondria és hysteria, valamint a' visszanemzés-rendszerének nyavalyáji is, ollyak, mellyeknek fészkei az életmives massa alsóbb megyéjében vannak, lassan állnak elő és sokáig folynak le. 2) Mind azon hideglelések, mellyek vagy törvényszeres lefolyásokat althágták 's hosszabb ideig tartanak, mint a' mennyit ez magában foglal, vagy azok, mellyek más nyavalyákhoz kötik magokat. A' hidegleléseknek rendes és meghatározott lefolyások van; ezek néha a' harmadik, negyedik, rendszerént a' 7-ik, 14-ik, 21-ik napon, legfeljebb négy hét mulva végződnek, 's a' szerént a' mint ez vagy amaz seregbe tartoznak. Ha a' természeti erők szüke vagy ártalmas befolyások által criticus elválások megháborittatik, akkor a' nyavalya a' helyett, hogy egészségbe menne által, más alakba öltözve folytatódik 's chronicussá lesz (L. Hidegleles és Metastasis). Az első sereg már magokban chronicus nyavalyájihoz néha hideglelés állapot is járul, melly a' nyavalyának az eredeti megyéből az irritabilitasába való áltlépéséből ered, 's ezt chronicus hideglelésnek nevezik. Ide tartoznak az ugy nevezett lappangó, kiszáritó, hecticus hideglelések. Azonban sem ezek, sem egyéb más megfogatok, nem elegendők az acutus és chronicus nyavalyák természetés hátárainak meghatározására. A' chronicus nyavalyákat különb-különbféle felosztási alapok szerént próbálták a' nosologusok classificálni, de a' mellyek mind untalan változnak a' szerént, a' mint a' physiologiának 's általjában véve a' természeti tudományoknak hatalmas lépésekkel előmenő tanulmányai változnak. Egy mind ezektől általányosan különböző eredeti ideát állitott fel a' chronicus nyavalyák természetéről a' homoeopathia nagynevü fundálója, doctor Hahnemann. E' szerént minden chronicus nyavalya egy az organismusban mélyen fekvő ősrossz, melly miasmaticus természetü 's mellyet mihelyt

egyszer kifejlett, sem a' legerősb testalkat, sem a' legegészségesb életmód és diaeta meg nem győz és ki nem olt, hanem a' melly esztendőről esztendőre uj 's mindég rosszabb symptomák hozzájárulásával nevekedik mind addig, mig a' halál az életnek véget nem vet. Az eddigleni vizsgálódások szerént három illyen chronicus miasma vagy ősrossz minden esmeretes chronicus nyavalyák szülője Europában: a' syphilis (bujakórság), sycosis (fügölykórság) és psora (rüh). Mind ezek közt legrégibb és legtöbb alaku az utolsó, melly, kivévén azon nyavalyákat, mellyek a' bujakórságból erednek, minden egyéb esmeretes chronicus nyavalyáknak, ezeralaku kórságoknak és szenvedéseknek igazi és egyedül való forrása. Ezen ideán alapul a' Hahnemann által 1828 közönségessé tett gyógyitása a' chronicus nyavalyáknak (L. Antipsorica.) *A. Balogh Pál.*

Chronologia, időszámolás, azon tudomány, melly az időt (L. e.) mint mennyiséget mérték alá veszi 's ezen mérték különböző becsét és változásait előadja. Természeti, legjobb időmértéket adnak a' föld 's más égi testek forgásai, mellyekből az év, hónap és nap mértékei önkényt kifejlenek. Ezeket tehát természeti időmértékeknek 's az illy felosztást természeti időfelosztásnak lehetne mondani. A' mindennapi élet foglalatossági azonban rövidebb 's meghatározottabb felosztást tőnnek szükségessé, millyenek az óra, negyed, percz, másod-, harmadpercz 'sat., mellyeket önkényes időszakaszoknak, önkényes időfelosztásnak nevezünk. De hiszem e' tárgyban minden az ember eszétől és önkényétől függ: például az első rendüeknél ki határózza meg, a' napot kövessem e, vagy a' holdat; ki azt, hol kezdjem az évet, hónapot? A' polgári társaságokban már az első törvényadók magokénak esmerék e' just 's ők határozák meg az év, hónap és nap 's más kisebb mértékek kezdetét és mennyiségét is (vö. Kalendarium); de mivel az nagyobb részént az égi testek még teljesen nem esmert, pontosan fel nem számolt forgásin alapult: különbözés tamadt a' polgári 's természeti, vagy is igazabban szólván, csillagtudományi időszámolás között, 's innen a' chronologiának történetire és csillagtudományira való felosztása. Emez a' csillagzatok kitanult forgásaihoz méri pontosan az időt 's a' szerént teszi időosztásait; amaz a' polgári időfelosztásokat fejtegeti ugy, a' mint azok a' legrégibb kortól fogva különbféle népeknél epochánként, hosszabb időszakokként (periodi) keletben voltak. Egyik a' másika nélkül nem lehet el; minden történeti chronologia a' csillagtudományin alapul, 's a' csillagtudományi nem teheti; nem közölheti számolásait másképp, mint a' polgári kiszabott értékü kisebb v. nagyobb időmérték szerént. A' történeti chronologiának tisztje előadni: 1) azon különböző évformákat, mellyek különféle népeknél törvényadás vagy vallásszerzők által behozattak 's megállapittattak; 2) azon történeteket, mellyek különféle népeknél epochául, azaz, hosszsab évsor kezdő pontjául választattak, például a' jug a' Hindusoknál, Seleucus aerája a' Chaldäusok- Syrusok- Persák- 's Egyitomiaknál, világ teremtése a' Zsidóknál. Krisztus születése a' Keresztényeknél, Mohammed futamlása vagy a' hedsra a' Mohammedánusoknál 'sat. Hogy pedig ezen különféleségeket egyeztetni, egymáshoz mérni lehessen: felvétetik valamelly évszak 's egy valamelly évrend, mellyhez a' többiek hasonlittatnak. A' mostani chronolog 's történetiró, például, minden évet 's évsort a' most folyó 's legesmertebb Krisztus előtti és utáni évrendhez fog mérni. Utmutatást a' csillagtudományi chronologiára astronomiai munkákban kell keresni; jeles az, melly Lalande „*Astronomie*"-je második kötetében áll (2 d. kiad. 270... lap). Történeti chronologiára nézve, szemmel tartva mindég az előbbi nemüt is; jeles kézi könyv a' Gattereré: „*Abriss der Chronologie.*" Tetemesb munka az egészre nézve Idelertől: „*Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*" (1. köt. Berlin 1825, 2-ik 1826).

Chronometrum, l. Időmérő.

Chronostichon, chronogramma, olly vers, hol a' benne előforduló romai számbetük azon történet évszámát jelentik, mellyre a' vers

viszonylik; p. o. *reges ConCeDant paCeM*; itt a' CCDCM együtt 1800 évszámot jelent. 1700 Leopold császárhoz illy kérelmet intéze valaki, *ConCeDe paceM*, 's a' császár ezt felelé: *ConCeDaM*".

Chryseis, l. Achilles

Chrysippus, hires stoicus philosophus Ciliciából, ki vitatásbeli mestersége és ereje által jelelte ki magát. Az Epicuraeusok főellenje volt, 's mondják, mintegy 700 különféle munkát irt, többnyire dialecticai foglalatut, mikből már ma csak töredékek vannak fen. Agg korában holt meg 206 kör. K. e.

Chrysolithus (aranykő), egy sárgászöld-szinü, áltlátszó, csigatörésü, üvegfényü, kvarczkeménységü ásvány, mellynek specif. nehézsége = 3, 49. Leginkább darabokban, vagy befecskendve, igen ritkán prismaticus kristályokban találtatik. Két nemet szoktak megkülönböztetni: 1) a' nemes chrysolithus, melly pisztáczzöld-szinü 's hozzánk különösen Peruból, Brasiliából és Egyiptomból jő. 2) a' szemes chrysolithus (olivint), melly szemekre váló setétebb vagy világosb sárgászöld-szinü 's néha 30 fontnyi nehézségü áltlátszó darabokban vagy szemekben fordul elő basaltban, a' Vesuv által kivetett basalt-lávában 's a' kraszojacki termésvasban Siberiában; nálunk a' selmeczi calvaria tetején, Bohuniczon és Borfőn Hont vármegyében; Sóváron Sáros vármegyében; Fülek és Sávoly közt Nográd v.ben 'sat. fordul elő. A' chrysolithust a' drága-kőárosok a' másodrendü drága kövek sorába helyeztették. Azonban a' chrysolithusnak keves a' tüze, 's nem nagy keménysége lévén, a' hordásban elveszti politurájáit 's szépségét. Rendszerént mint a' topasnál, mellyet a' régiek a' chrysolithussal öszvezavartak, a' befoglaláskor aranyleveleket tesznek alá. Vauquelin analysise szerént a' chrysolithus állató részei: mész (55,28) és phosphorsavany (44, 72). Ettől nagyon különbözik Klaproth analysise, melly szerént az csaknem egyenlő mennyiségü kovakőből 's valami 12 vagy 19,00 vasoxydumból áll. Ezektől ismét különböznek Stromeyer, Gmelin, Berzelius 's mások analysisei. *A. Balogh Pál.*

Chrysoloras (Emanuel), előkelő Görög Konstantinápolyból, szül. a' 14 század közepe táján, a' görög literaturának Italiaba volt első áltplántálójának tekinthetni. Paläologus János császár 1391 Italiába és Angliába küldötte, segélyt keresni a' Törökök ellen. Ekkor megesmerkedett Italiában 's 1395 körül visszatért oda, a' görög literatura tanitójának hivatván meg Florenczbe. 3 évig mulata Florenczben, hol számos minden rangu 's koru tanitványai voltak, 's valamint viseletének méltósága 's előadásának kelleme, szinte ugy tudományosságának gazdagsága által köz enthusiasmust gerjeszte. Az ő oskolájából kerültek Bruno Leonardo, Poggius, Philelphus Ferencz 's a' classicus tanulmányok viszonfelserkentésének más fejei. Szintillyen vala hatása későbben Majlandban, — hova Manuel görög császár, ki 1400 jött vala Olaszországba, hita meg—Pavi ában, Velenczében -s végre Romában. XII Gergely pápa nyilvános ügyekben is használta 's a' többek közt Konstanzba küldötte az egyházi gyülésre, hol 1415 h.m. Nem kell öszvetévesztení Chryoloros Jánossal, testvére fijával, ki Iteliába kisérője volt.

Chrysopras, l. Chalcedon.

Chrysostomus (Aranyszájú Sz. János), egy a' legjelesb egyházi atyák közül, szül. Antiochiában 344. Atyja, Secundus, hadvezér volt a' syriai seregnél. Az ékesszólás mesterségét Libanius nevezetes szónok alatt tanulta Chrys. és nem sokára meghaladta a' tanitvány mesterét. Majd a' sz. irás tanulására adta magát 's eltökélé, távol a' világ fényétől a' syriai magányban Istennek szentelni életét. Három esztendőt tölte Antiochiában; Basiliussal, Theodorussal utóbb mopsuestei-, és Maximussal utóbb seleuciai püspökökkel, szoros barátságban élt. Midőn a' püspöki gyülekezet őt és Basiliust egyenlő méltóságra akarná emelni, Chrys. elrejté magát; Bas. pedig püspökké tétetett, a' mit ő barátja

fortélyának köszönt, keservesen panaszolkodván ellene; de Chrys. védelmezé magát azon igen szép munkájában, mellyet a' papi hivatalról irt. Ekkor 26 esztendős volt Chrys. 374 visszavoná magát a' remeték közé, kiket négy esztendő mulva oda hagyott és még mélyebb magányt keresett 's feltalálá azt egy barlangban, hol két esztendőt olly sanyarogva töltött, hogy veszedelmes betegségbe esnék. Visszatért tehát Antiochiába (387), hol még ebben az esztendőben diaconussá, 385 pedig pappá szentelteték. Majd a' püspök vicariusának nevezé, reá bizvan, mit ekkor még csak püspökök tettek, az Isten igéjének hirdetését. Ékesszólása hallgatására birta a' Pogányokat, Eretnekeket és Zsidókat. Innen Arcadius csász. által a' konstantinápolyi püspökségre hivatott. Hogy pedig az antiochiai nép szándékának ellene álljon, alattomban viteté Konstantinápolyba, hol Theophilus, alexandriai patriarcha, által püspökké szenteltetett. E' főhivatalát önházának megszoritásával kezdé és kórházakat állitott 's tartott; a' papság erkölcseit tisztitá és sok Pogányt 's Ereknekeket térite meg. Olly gazdagon alamizsnálkodott, hogy alamizsnás Jánosnak neveznék őt közönségesen; de különösen gondját a' betegekre forditá. Az evangelium terjesztésére egy püspököt külde a' Gothokhoz, egy mást a' Szittyákhoz és másokat Persiába és Palaestinába. Ékesszólása erejével két izbeli lázadást nyomott el. 399 egyházi gyülést tartott, melly Asiának több püspökét a' simonia miatt hivatalából kitette. Severin, syriai püspök, a' szónoki székben Chrysostomra meré emelni kezét 's a' népet ellene lázitani, de mint rágalmazó kivettetett. Két veszedelmesb ellensége volt: a' császárné, Eudoxia, kinek igazságtalansága és rablásai ellen nyilván kikelt, és Theophil, alexandriai patriarcha, kiben irigyét lelte. Ez utolsó több püspököt gyüjte öszve Chalcedonba, kik Chrys. ellen a' panaszokat megvizsgálnák; Chrys. vonakodott megjelenni, mivel reá nézve az egyházi törvények sértve voltak; ellenben 40 püspököt gyüjte maga Konstantinápolyba; de ellenségei gyülölsége győzött. Letétele meghatároztatott és Arcadius által megerősittetett, ki egyszersmind egy számüző parancsolatot irt alá. Chrys. alattomban hagyá oda a' várost, netalán baráti menetelében gátolják, és Bithyniába szándékozott; de a' nép lázadással fenyegetőzött; következő éjjel földindulás rémitette a' várost; Arcadius szorultságában visszavevé a' számüző parancsot, maga Eudoxia hivá vissza a' szent püspököt. A' nép győzelmileg kiséré őt be; ellenségei futottak, de csak kis időre. Egy innep, melly némelly pogány balgatagságokkal egy a' császárnénak állitott szobor felszentelésére nyilván tartatott, felhevité buzgalmát a' főpapnak, és nyilván szóla ellene. Eudoxia felette megbosszankodék; a' részén álló püspököket visszahivatá, kik Chrysostomot megitélték 's kárhoztatták, jóllehet 40-en állának mellette. Arcadius egy falka katonát küldött elüzésére; a' templom megfertőzteték 's vérrel mocskoltaték. A' pápa, I. Incze, és Honorius, a' nyugoti császár, Chrysostom részére hajlottak és uj gyülekezetet kivántak, de Arcadius egy illyent öszvehivatni vonakodott és meghagyá Chrysostomnak, hogy számüzés helyére sietne el. Chrys. engedelmeskedett és Nicaeába vitetett (404). Hamar ezután Sophia temploma és a' palota, hol a' tanács öszvegyülve volt, leégett. Ezt a' császár Chrysostom barátinak tulajdonitá. Több részről sürgettetett Chrysostom visszahivatása, minekutána az Isaurok és Hunnok pusztitanák az országot. De Arcadius mozdulatlan maradt. Eudoxia nem sokára megholt, minekutána egy kis örmény várost, Kukusát, a' Taurus pusztájában rendelne a' sz. püspök lakjául. El is utazott ide betegség, szükölködés és 7 esztendei utazás által elerőtlenedve. Buzgalma itt sem volt munkátlan. Persiába és Phoeniciába missionariusokat küldött; 17 levelet irt Olympiashoz, mind erkölcsi tárgyuakat. Ugyan Olympiashoz intézé e' czimü irását: „Senki sem árthat annak, a' ki maga nem árt magának". Az egész kereszténység tisztelettel és szeretettel tekinté a' kegyes türőt. De a' császár, ezen részvéten felbosszankodva, megpa-

rancsolá, hogy az euxini pontus partjára vitessék, legtávolabbi határszélen fekvő Pityont városába. Fedetlen fővel, gyalog, a' nap legforróbb heve alatt, hurczoltatott ide 's megdölt az elaggott öreg. Komanában Sz. Basil oratoriumába kelle őt vinni. Fejérbe öltözék itt, megáldozék, elmondá imádságát, keresztet vete magára 's elhunyt 407, életének 63 eszt. Teste Sz. Basil mellé temettetett, de 438 Konstantinapolyba innepileg vitetett és az apostoli templomba a' császárok közé helytetett. Későbben Romába vitettek tetemi a' Vaticanumba. A' görög egyház innepét Novemb. 13 üli, a' romai Januar. 27. A' Chrysostom (aranyszájú) név csak halála után adatott neki ékesszólása emlékéül, mellyel ollyannal birt, hogy Hellas legjelesb iróji között méltán állhat. Munkáji görögül leghivebben adattak ki Saville Henriktől (1612 9 köt. fol.) görögül 's latánul legteljesbben Montfaucontól (Parisban 1618 13 köt. fol). *G. I.*

Churchill (Charles), angol gunyköltő, 1731-ben szül. Westminsterben, hol atyja pap volt. Már gyermekkorában az ollyan véralkatuak közül lévőnek mutatta magát, a' kiknek eleven esze fel-fellobban, de semmi rendet tartani nem tudnak 's, ugy szólván, eszes korhelyek. Churchill csak öszvekapkodta tudományát. Az oxfordi egyetem azért is nem vevé fel, mert a' régi nyelvekben nem vala alapossága. Nyilván ezen megsértődése miatt szabdalgatta később gunyaiban azon egyetemet, mert ő a' rossz lelkü kevélyek szerént azzal mentegetődzött, hogy csak azért felelt hibásan, mert a' kérdések silánysága bosszantotta Már 17 esztendős korában megházasodván, a' kenyérrekaphatás szorgalomra késztette 's annyit tanult magától, hogy, ámbár egyetemnél nem végezett, Sherlock püspök még is felszentelte papnak. Csak 300 forintot adó helyén azonban alig élhetvén, almaborral kezdett kereskedni, de rendetlenkedései miatt megbukott. Most helyéről, Walisból, hol egyébiránt egyházi beszédjeiért szerették, Londonba költözködött megholt atyja székébe. Hanem uj adóssági miatt itt is üzőbe vették, 's elzáratásától egy érette kezessé lett barátja mentette meg. Thornton, Colman, Lloyd és ő valami kis literariai szövetségben éltek, 's Lloyd e' czimü munkájával „*The actor*" benne ezen gunyoló versezet „*The Rosciade*" irását gerjesztette. Kapóssá lévén a' guny, melly szinjátszókat ostoroza, előtolta a' költő nevét is, a' mivel előbb elhallgatott. A' feleletet reá még szabdalóbb válasszal fogadta. Garrick okosan kiváná elcsendesiteni az ő ellene is nyilazottat, mentette szinjátszójit, dicsérte Churchill szép eszét 's valóban a' még elzuzóbb villámot elszélesztette. De annál inkább előcsipék a' gunyolót mások, kiket sérte, 's belé akadniok igen könnyü volt, mert erkölcsei példásak épen nem valának. Lloydhoz ira erre egy levelet „*The night*", abban mentette magaviseletét. Azzal együtt jelent meg e' versezetének; „*The ghost*" első éneke. Ollyan fogásu ez, mint Hudibras. Ekkorban juta John Wilkes esmeretségébe, ki a' Skotokat nyomta mindég mint ellenkező a' parlementben. Skotország ügyét, mellyet ma csakugyan igazságosan megnyert, üldözte Churchill is, azért e' gunyában: „*The prophecy of famine a scotch pastoral*" Wilkesnek ajánlva Skotországot és pártfogójit nagyon lecsufolta. Dicsérék ezt az ő részén lévők 's a' költőt Popenál többnek kiáltozák, de ezen rövid napi hire egész becsületébe került, mert a' vele nem tartók minden bolondságait, szennyeit napfényre hozták, 's igy az emelkedett költő mint ember porban maradt. Okozta ezt balgatag és korhely magaviselete, mert a' tiszteletes ur pajkos czimborákkal gyanus helyekre járt, papi köntöse helyett más szabásut, szinüt öltött 's hitvesétől elvált. Szive minemüségét mutatja Hogarttal bánása, kivel jó barátságban élt. Hogarth Wilkesre caricaturát ada ki, „*The times*" czimü rajzaiban. Churchill erre Hogarthhoz egy levelet irt, abban annak erkölcsi characterét csuful legyalázta; a' mi a' nagy mivész halálát siettette is. 1763-ban jelent meg „*The ghost*" versezete egészen; ebben Johnsont gerebenezte meg Pomposo név alatt. E' tajatt lépett elő ezen

gunyalvel is: „*The conference*“ és „*The author*“. Ez jó. 1764-ben jött ki, „*Gotham*“ versezete, mellyben egy király kötelességeit adja elő. Majd: „*The candidate*“ a' hires lord Sandwich indulatos megtámadásával, és „*The Farewell*“. Ez gyenge. Utóbb; „*The times*“, 's „*Independence*“, „*The journey*“ és predikácziójinak igen maró ajánlása Warburtonhoz, Pope barátjához. 1764-ben Boulogneba utazott a' számkivetésben lévő Wilkeshez 's ott veres himlőben megholt 33-dik évében. Munkáji többször jöttek ki, mint 1763-ban és Anderson 's Bell költői gyüjteményében. Predikácziói külön 1765-ben. Neve brit Juvenalis, de köztök még is nagy az erkölcsi különbség. A' romai nem mindég csak vétket korbácsol, hanem melegen védi az erényt is, az angol czélja inkább gyülölségének kielégítése. 'S e' miatt egykor, a' bántott személyek életében, hire volt, ma felejtve. *Döbrentei Gábor.*

Chylificatio, tejnedvképzés, azon zoochemicus processus a' belekben, mellyeknélfogva az ételpépből, (chymusból), a' test táplálására képes anyagok, a' vékony belek felszivó edényei által felvétetnek 's fejér tej forma folyossággá változtattatnak, a' feloldozhatlan 's ennél fogva haszonvehetetlen részek pedig a' végbél által a' testből kiürittetnek. Mikép történik az ételpépnek tejnedvvé való áltvváltozása 's a' felszivó edényeknek mellyik részében, azt még eddig semminemü experimentumok 's vizsgálodások ki nem puhatolhatták; mint egyéb processusait az organicus életnek, ugy ezt is titok fátyola fogja mindenkor fedni. Annyi igaz, hogy a' felszivó edények mindjárt, a' mint elhagyják a' beleket, chylust vezetnek, sőt Cruikshank már a' bélbolyhokban is azt vette egy próbatételben észre, holott még a' chymusban annak csaknem semmi nyomát sem találhatni. *A. Balogh Pál.*

Chylus (ezen görög szóból χυλος, nedv) étel- vagy tejnedv, az ételpépből a' hasnyálmirigynedv és epe által kiválasztott folyósság, mellyet a' vékony bél belső lapján nyitvalévő beszivó edények felvesznek és a' vérbe bevisznek. A' chylus tejfejérségü, tiszta a' füevő állatoknál áltlátszó, husevőknél ált nem látszó, a' tapintásra ragadós, hol sürübb, hol ritkább folyósság, melly a' bevett ételeknek semmi tulajdonságival többé nem bir, de a' mellynek a' vérrel sok hasonlatossága van, megalszik ugyan is mint a' vér 's két részre oszlik, folyós- és öszveállóra. Az első tojásfejértárgyas savó, a' másik rosttárgyból és festő anyagból álló lepény, mint a' vérnél. Az ettől való különbség csak abban áll, hogy a' savóban kevesebb a' tojásfejértárgy, a' lepényben az aludt vér és rosttárgy, 's hogy a' chylusnál még mind a' kettőben egy különös kövér anyag van. Egyébiránt a' chylus minemüsége igen sokat függ azon tapláló eledelektől, mellyekből készül. Különbözik ezen kivül a' belchylus a' tejnedvcsőbeli chylustól. Amaz még forma és képzés nélkül való életmives anyag, ebben már az életmives alakzat első lépesőjét — gólyócskákat — találnak. Végre a' tökéletesség legmagasb lépcsőjét a' vérben éri el a' tejnedv; veres golyócskák 's több vérrost, mellyek az organicus élet elementumai, állnak elő benne. *A. Balogh Pál.*

Chymificatio, chymusképzés, a' gyomorban végbemenő emésztés processusa, vagy is a' tápláló eledeleknek chymussá való áltváltoztatása. (L. Emésztés.) *A. Balogh Pál.*

Chymus (ezen görög szóból χυμος, nedv), éltelpép, az emésztő organumok functiójinak első productuma, a' be vett tápláló eledelekből, melly ezeknek minemüségéhez valamint a' bélcsatornának azon részéhez képest is, mellyből vétetett, különb-különbféle bélyegü. Rendszerént azonban a' chymus egy rutszinü, folyós, pépforma, a' tapintásáa ragadós, édeses vagy savanyu izü, kedvetlen szagu massa, mellyben Home szerént már azon vérgolyócskák is benne vannak, mellyeket ő lymphaticusoknak nevez, 's mellyek sokkal számosabbak és apróbbak, mint a' festő anyaggal körülvett veres golyócskák. Az emberi chymus chemiai

analysise még igen tökéletlen, de az állatok chymusának természetére nagy világot hintettek Brodie, Marcet 's különösen Prout vizsgálódási. *A. Balogh Pál.*

Cibber, I. Colley, angol dramaköltő és szinjátszó, Londonb. szül. 1671. Hg. Devonshire alatt szolgált azon revolutióban, melly az orania. fejedelmet a' királyi székre tevé, azután a' drurylanei játékszinre lépett. Elejénte nem kellett, mig saját szerepére nem talált, melly a' morgó természet volt. Igy tetszék ki Congreve „*The old batchelor*" czimü játékában. Önmaga irta vig játéka: „*Love's last shift*" 1695 jelent meg nagy tapsok között. Leginkább a' módizó szélcsapók minemüségeit tudta festeni 's előadni. De játékszini költői hirét „*The careless husband*" darabjával alapitotta meg. Ez még nyilvános ellenségéből, Popeból, is dicséretet kényszerite ki. Characterei nem ujak ugyan benne 's a' bog nem mesterséges kötésü, de ideje kora szokásait, nevetségeit jól lekapta. „*The Non-juror*" vig játékában Tartuffet alkalmaztatta angol környüllállásokhoz 1717. A' Jacobiták ellen lévén ez, az udvar érette jól megjutalmazta; azonban annál inkább üldözé az ellenkező rész; nevekedett ellenségei száma azon módja miatt is, mellyel a' drurylanei játékszint 1711 olta együtt kormányozta. Csufolák ezek most, midőn 1736 koszorus költővé neveztetett. Ő azonban könnyü vérrel vevé gunyoltatását, maga is gyalázta verseit 's ezzel életlenné tevé nem barátjai fegyverét. Csak Pope törekedett szüntelen nevetségessé tenni. 1750 lemondott a' játékszinről 's önéletéről védirást ada ki, melly lelkesen és őszintén folyván, érdekletes lett. Mh. 1757. — II. Theophilus, az emlitettnek fija, 1703 szül. Hasonlókép szinjátszó volt. Mély belátással tudta felfogni 's elevenen előadni szerepeit, ezzel elfelejtette nézőjivel teste silányságait, csak hogy korhelysége hátráltatta kifejtődésében. A' dublini játékszinre utaztakor 1757 hajótörés éré társaival, 's a' vizbe fult. Azon angol és irlandi költők életirásai, mellyek neve alatt jelentek meg, Robert Shielstől valók, ő tiz guineáért adta azok elejébe nevét, midőn épen adósságai miatt a' Kingsbenchben üldögélt. Felesége, Susanna Maria, testvére volt a' hires doct. Arnenak, kitől a' „*Rule Britania*" muzsikára tétele került. Hóditó szépség 's igaz szinjátszónéi talentum volt. Szül. 1716, mh. 1766. Férjével nem sokáig élt. *D. G.*

Ciborium, olly egyházi szentelt edény, mellyben az Ur vacsorája kiosztására szolgáló sz. ostyák tartatnak, 's rendszerént nemesb 's belől megaranyozott érczből készittetik, kereszttel 's himzett palásttal ékesitett fedővel zárva tartatik tisztelet okáért. Igy neveztetének némelly, egyiptomi növevényből készült ivó poharak is. *Sz.*

Cicero (Marc. Tullius), hires romai polgár, Arpinumb. született Roma 647 évéb. és 106 K. e. Nemzetsége a' lovagkarhoz tartozott, hivatalt azonban soha sem vállalt. Atyja, ki mezei csendjében a' tudományoknak élt, barátságban állott a' köztársaság első polgáraival. Ezeknek egyike volt Crassus, a' hires szónok, ki maga kivánt szorgoskodni az ifju Cicerónak és testvérének, Quintusnak, neveltetéséről, nekik tanitót választott és tanulásaikat vezette. Ifjusága első éveit görög irók olvasásával, a' költés, ékesenszólás és philosophia tanulásával töltö. Sokat irt görög nyelven; versei szépen voltak alkotva, de költői becsre nézve a' középszert fel nem multák. Arra született, hogy Romának főszónokja legyen. Először Sylla alatt vitézkedett a' Marsusok ellen. Visszatérte után Philo academicus és Molo hires szónok tanitásait hallgatta 's több évet forditott a' szónoknak szükséges esmeretek megszerzésére. Marius és Cinna kegyetlenségeinek, Sylla számüzéseinek tanuja volt; az elgyengitett 's vérrel mocskos köztársaság csendesen maradt vérengző dictatora járma alatt. Cicero, ekkor 26 évében, nagy elmével 's gazdag esmeretekkel felkészülve megjelent a' törvényszék előtt először néhány polgári, azután egy főbenjáró perben, mellyet Syllának szabadosa, Chrysogonus, az atyaölésről vádolt Roscius Amerinus ellen inditott. Ifju tüz-

zel folytatá a' védelmet, zavarba hozá a' vádlókat és birájit a' vádlottnak feloldozására kényszerité. Ezen fényes tette után még esztendeig lakott Romában 's olly peres ügyet vállalt magára, melly a' dictatornak nem tetszhetett. Hanem elgyengült egészsége utazásra ösztönzé. Elment Athenébe, melly még akkor a' tudományok lakhelye volt. Itt egy academicus házánál, minden felekezeti philosophusoktól felkerestetve 's ékesenszólást tanulva, hat évet töltött Atticus barátjával. Ugy vélik, ekkor avattatott be az eleusisi sz. titkokba. Asiában is utazott és név szerént Rhodusban tartózkodott, hol hasonlóan felkereste a' legügyesb szónokokat 's részt veve gyakorlásaikban. Romába visszatérvén, uj győzedelmei által megbizonyitá a' görög tanitás becsét. A' többek közt védte a' hires szinjátszó Rosciust, barátját és tanitóját a' szavalásban. Végre 30 évében a' nyilvános dolgok palyájára lépett. Quaestorrá lőn Siciliában, mikor Romát éhség nyomorgatá, és sok gabnát tudott ide szálitani a' nélkül, hogy a' lakosokat békételenkedésre fakasztaná. Későbben folytatá Romában szónoki pályáját, a' magányos személyek ügyét egyedül hirért oltalmazván. Dicső napja derült Cicerónak, mikor Sicilia követei arra kérték, hogy hazájok ügyét Verres helytartójok ellen védje. Méltó a' nyomott nép ezen bizodalmára, kikelt az akkoron mindenható 's a' hires Hortensiustól védett rabló ellen, minekutána Siciliában maga öszveszedte a' gonosz tett bizonyságait. Legélénkebb szinekkel festette ezeket halhatatlan beszédjeiben. Hetet irt ez ügyben, de csak a' két elsőt mondá el. Hortensius elnémult az igazság előtt, és Verres önkényt számkivetésbe ment. Cicerónak ez egyik legnagyobb 's legdicsőbb tette, melly által a' patriciusoknak örökös 's szinte egész életében érzett haragját lázitá magára, mint Verres ellen irt utolsó beszédje 70 és 71 fej. érinti: „*Videmus, quanta sit in invidia quantoque in odio apud quosdam homines nobiles novorum hominum virtus et industria. — — Hominum nobilium non fere quisquam nostrae industriae favet, nullis nostris officiis benevolentiam illorum allicere possumus: quasi natura et genere disjuncti sint, ita dissident a nobis animo ac voluntate. — Non idem mihi licet, quod iis, qui nobili genere nati sunt, quibus omnia populi romani beneficia dormientibus deferuntur*“ 'sat. Ezen per után aedilissé lőn. Ámbár vagyonja igen középszerü volt, okos bőkezüsége által még is meg tudta a' nép kedvét nyerni. Szándékának teljesitése végett a' nagyok barátságát szükségesnek látván, Pompejus pártjára állott, ki a' nemesség feje 's a' szabad Roma első polgára volt. Dicsérője 's legbuzgóbb párthive lőn. Catilina ekkor kezdé czélzásait a' köztársaság ellen. Vádoltatott afrikai helytartóságakor tett nyomásai miatt, és Cicero fel akará vállalni védelmét; de a' consulság keresése vágytársakká tevé őket. Cicero érdeme meggyőzte mind irigyeit, mind Catilina ravaszkodásait. Közakarattal consulnak választatott, 's politicai élete legfényesb időszaka most kezdődék. Sikerült neki Catilina (l. e.) öszveesküvését semmivé tenni. Egyszersmind magányos perben is dolgozott, a' következő évre kinevezett consult, Murenát, Cato Stoicus vádjai ellen remek beszédjével oltalmazván. Catilina eleste után Cicerót kiki haza atyjának köszönté. De egy zenebonáskodó tribunus nem engedé, hogy kormányzásáról számoljon, és consulságát elhagytakor csak ezen hires esküvést teheté: „esküszöm, hogy a' köztársaságot megmentettem.“ Caesar mindég ellensége volt, és Pompejus félt a' polgártól, ki inkább szereté a' szabadságot, mint a' triumvirok akarák. Tekintetét lassanként hanyatlani, sőt személyét is veszélyben forgani látván Cicero, most leginkább a' tudományokra adta magát, consulságának történetét görögül irta le, és latán versezetet is készitett róla három énekben. Végre kitört a' vihar. Clodius, ellensége Cicerónak, megujittatá a' törvényt, melly hazaárulónak kiáltá azt, ki valamelly romai polgárt megölet, minekelőtte a' nép halálra itélte volna. A' nagy consularis gyászba öltözve 's a' lovagoktól és számos ifju patriciusoktól kisértetve jelent meg Roma utszájin, keresvén a' nép

pártfogását. Clodius vezetvén fegyveres párthiveit, több izben sértegeté, sőt a' tanácsot is vini merészkedett. Erre Cicero önkényt számkivetésbe ment, bentazta Italiát 's végre Thessalonicában Plancusnál keresett menedéket. Clodius azonban uj tanács végzések által Cicero kerti házait lerontatá és Romában háza helyén a' szabadságnak templomot épittete, Cicerónak hitvesét és gyermekeit méltatlansággal illette. Mig ezen esetek hire a' szerencsétlent közel kétségbe ejté, részére Romában uj változás készült. Clodius vakmerősége mindenkinek türhetetlen leve. Pompejus biztatá Cicero barátjait, hogy eszközöljék visszahivatását. A' tanács kinyilatkoztatá, hogy addig semmi dologhoz nem fog, mig a' számüző végzés vissza nem vétetik. Lentulus consul buzgósága által és több tribunusok javaltára a' véres és Quintusnak, Cicero öccsének, nehéz sebet okozott zenebona ellenére is elfogadtatott következő éven a' visszahivó végzés. Igy tiz hónap mulva becsülettel tért vissza Cicero. Az öszvegyült tanács a' város kapujánál fogadta és bevezetése triumphushoz hasonlitott. A' köztársaság magára vette hazainak felépittetését. Ez időponttól fogva uj élete kezdődik. Köztársasági tüze annál inkább tikkadt, mennél szorosabban csatlá magat Pompejushoz, kit legnagyobb jóltévőjének vallott. Clodius fegyveres kézzel ellenzé Cicero házainak felépittetését 's magát is megtámadta; Milo fegyverrel üzte vissza a' dühöst 's egyszersmind törvénybe idézte. Roma gyakran lőn csatamezővé. Azonban Cicero több évekig neminemü nyugalomban élt, ékesenszólási miveivel foglalatoskodván. Pompejusnak tetszeni vágyásból védte Vatiniust és Gabiniust, két rossz polgárt, 's engesztelhetetlen ellenjeit. 54-ik évében az augurok közé lépett. A' Milótól megölt nyughatatlan Clodius halála megszabaditá legveszedelmesebb ellenjétől. Barátját és bosszulóját szép beszéddel oltalmazta; hanem mondása közben Pompejus katonájinak megpillantása és Clodius párthiveinek lármája zavarba hozá. Ekkor tájbán a' tanács őt Cilicia helytartójának nevezé. Uj hivatalában szerencsésen csatázott. A' Parthusokat visszaverte és katonájitól imperatornak köszöntetett. A' triumphus mindazáltal tőle megtagadtatott. Mihelyt küldetésében eljárt, visszatért Romába, mellyet a' Caesar és Pompejus közt kiütött szakadás nagy történettel fenyegetett. Utálván a' polgári háboru rettentőségeit, igyekezett öszvebékéltetni a' vetélkedőket, de hijában. Caesar Roma ellen vonult, és Pompejus kénytelen volt a' consulokkal és tanáccsal eggyütt elfutni. Cicero, ki ezen hirtelen előnyomulást nem álmodá, még Italiában tartózkodott; Caesar Formióban láta, de semmire sem birhatá. Cicero, ámbár látná, hogy az ellenpárt biztosabb, és ámbár veje, Dolabella, egyike volt Caesar barátjainak, mindazáltal becsületérzésből ismét Pompejushoz állott. A' pharsalusi ütközet és Pompejus elfutása után nem válalta fel a' Dyrrachiumban maradt seregek vezérlését, hanem visszament a' Caesar helytartója, Antonius, igazgatta Italiába. Visszatértét némelly kedvetlenségek követték, mig a' győztes nem irt neki és kevessel azután barátságosan nem fogadta. Cicero most egészen a' literaturára és philosophiára adta magát. Terentia feleségétől elvált, hogy egy gyámsága alatt volt, szép 's gazdag leánnyal kelhessen öszve. De még ezen lépését tanácsló gazdasági tekintetek sem birhatták soha arra, hogy az uralkodóknak hizelkedjék; sőt inkább készakarva hátra vonult, gunyolván Caesar hizelkedőjit 's ellenek Catót dicsérő beszédjét szegezvén. Azonban Caesar nagylelkűsége, hogy Marcellusnak megbocsáta, legyőzte békételenkedését. Felmelegülvén ezen nagy tettre, melly egy barátját visszaadá, félbeszakasztá hallgatását, és ama' hires tanusággal szinte, mint Caesar dicséretével teljes beszédjét tartá. Kevessel ezután Ligarius mellett szólott és a' halálos parancs kiesék Caesar kezéből. Cicero ismét visszanyeré tekintetének egy részét. Caesar meggyilkolása uj pályát nyitott neki. Nagy politicai erőt reménylett nyerhetni; az öszveesküdtek önkényt megoszták vele tettek dicsőségét, és mennél kevesebbet tett maga, annál inkább sietett a' tettet helyben hagyni és elő-

segélni. Hanem Caesar helyébe Antonius lépett. Még ezen nyugtalan évben is talált időt Cicero tudományos dolgokra, és a' többek közt elvégzé munkáját: „*De gloria*", melly csak a' 14 században veszett el. Bátorság kedvéért Görögországba utazott, azonban nem sokára visszatért Romába, és most azon csudált beszédeket irta Antonius ellen, mellyek a' Philippicák neve alatt esmeretesek, és mind ékesenszólásának, mind hazaszeretetének legjelesb bizonyságai. Engesztelhetetlen ellenje lévén Antoniusnak, helyesnek hitte az ifju Octavianust pártolni; ámbár ennek tettetett mértékletességétől el nem ámittatott. Tőle származtak az erős tanácsvégzések azon háboru iránt, mellyet a' consulok és az ifju Caesar viseltek Antonius ellen. Midőn a' consulok eleste után Octavianus elfoglalta a' consulsagot 's Antoniussal és Lepidussal frigyet kötött, a' tanács és szónok hatalma elhanyatlott a' triumvirok fegyvere előtt. Cicero, ki Octavianust mindég kimélte, sőt tanácsolta Brutusnak, béküljön meg vele, látá végre, hogy nem leszen többé szabadság. Tusculumban, hova öccsével és unokájival együtt félre vonult, tudá meg, hogy Antonius kivánságára neve is a' számüzötteké közt vagyon. Kétkedve a' tengerpartra ment és hajóra ült. Ellenkező szelek visszahajták a' szárazra. Szolgájinak kérésére másodszor is hajóra ült, de nem sokára ismét kiszállott, hogy mezei lakásán Formiae mellett várja sorsát. „Azon hazában", mondá, „mellyet több izben megmentettem, akarok meghalni." Szolgáji tudván, hogy a' vidéket Antonius katonáji nyugtalanitják, gyaloghintóban törekedtek őt elvinni; de csak hamar nyomokban látták a' gyilkosokat. Készültek tehát a' csatára. Hanem Cicero kikerülhetetlennek érezvén halálát, tiltá az ellenállást, Popiliusnak, a' gyilkosok vezérének, kit egyszer megmentett, elejébe nyujtá fejét és bátrabban szenvedte a' halált, mint türte a' szerencsétlenséget. Megholt 64-ik évéb. a' v. é. 711 K. e. 43. Fejét és kezeit Antonius azon szószékre tétété, mellyről a' szónok, mint Livius mondja, olly ékesen szólott, hogy emberi szózat soha még utol nem érte. Cicero teljesen megérdemlé Augustusnak illy szóval tett bizonyságát: „Ő jó polgár volt, ki igazán szerette hazáját." Ő, a' mi olly ritkán párosul a' nagysággal, erénnyel is jeleskedék, mert csak gyengeségei voltak, 's nem vétkei, a' jót mindég a' jóért, vagy a' mi legkönnyebben megengedhető, a' dicsőségért kereste. Szive minden szép 's nagy érzésnek, a' hazaszeretetnek, barátságnak, háládatosságnak és tudománykedvelésnek nyitva állott. Cicero ékesenszólása folyvást példaképen szolgált. A' tudományok feléledése után őt csudálták leginkább a' régi irók közül 's elsőségéért hazája remek iróji közt irásmódjának tisztasága és választékossága örökre kezeskedik. Philosophiai miveinek irásmódja, távol a' szónoki pompától, ama' finom atticismussal diszeskedik, mellyet beszédjeiben is szerettek volna némelly kortársai. A' szónokot azonban huzós, nem eléggé élénk beszélgetése elárulja. Philosophiai mivei, mellyek főfoglalatja a' Görögöktől kölcsönözve, részént az academia, részént a' stoa tanitásait és okfejeit egyesiti, reánk nézve nagyon különböző értékűek. Igy munkája: „*De natura deorum*" csak hibagyüjtemény; Tusculumi kérdéseit (*Quaestiones tusculanae*) az athenei oskola agyafurtsága bélyegzi; ide tartozik a' „*De finibus bonorum et malorum*" czimü munkaja is. Ellenben a' gyakorlati erkölcstudományt illető mivei egész hegeseket megtarták. Irása „*De officiis*" örökre emberi bölcseség szülte, legszebb értekezés marad az erényről. A' barátság és öregség örömei soha sem adattak elő jobban, mint Cicero munkájiban „*De amicitia*" és „*De senectute.*" Politicai munkájának „*De republica*" nagy részét ismét felfedezte Majo és 1822 kiadta Romában. Ezen mivét 54-ik évében irta. Meg akará benne mutatni, milly politica, milly erők és erkölcsök által nyeré el Roma a' világ uraságát. Cicero munkájának „*De republica*" sarmatiai codexéről, melly 1581 egy wolhyniai nemes ember birtokában volt 's azolta elenyészett, utasitást ad prof. Münnich Gustav: „*M. T. Ciceronis L. de republica Codicis Sarmatic.*" (Götting.

1825.) Cicero munkáji „*De divinatione*“ és „*De legibus*“ tanusággal teljes emlékei a' régi világnak. Ugyan azon philosophusi lélek bélyegzi oratori irásait, kivált fontosabbikát „*De oratore*“; ámbár reánk nézve, valamint a' többi is: „*De claris oratoribus*“, „*Topica*“, „*De partitione oratoria*“ 'sat. nem sok hasznost foglal magában. Cicero miveinek az utóvilágra nézve leggyönyörködtetőbbike az „*Epistolae familiares*“ és „*Ad Atticum*“, mellyek legfontosb 's legelevenebb képét adják a' köztársaság akkori állapotjának és szerzőjöket egész sajátságában mutatják. Életét Plutarchus és az ujak közül Middleton és Morabin irtak le. Munkáji kiadása közül szép érdemet szerzettek a' két Manutius, Lambinus, a' két Gruter és Gronov. Minden munkájit ujra kiadák Ernesti, Beck és Schütz; stereotypben Tauchnitznál, Ernesti után Nobbe egy kötetben (Lipcse 1827). — Cicero, betünem, l. Betűk. *R. L.*

Cicerone, Olaszországban, főkép Romában, az, ki a' nevezetességek- és régiségeket mutogatja 's fejtegeti az idegennek. Mivel az efféle emberek felette bő beszédük szoktak lenni, tréfás czélzat által Ciceróra, Cicerone nevet kaptak. A' jó Cicerone azonban nem lehet alapos tudós esmeretek nélkül, a' honnan több archaeologusok és mücriticusok, mint Fernow, Hirt, Reifenstein 's m., méltónak lelték, olly foglalatosságban járni, hol másoknak használhattak, magok pedig a' mivek ismételt szemlélése által azokat mind inkább esmerni tanulták.

Cicisbeo, az olasz asszony meghitt, állandó mulatója 's társalkodója férjén 's házán kivül. A' 17-ik században kezde szokássá válni az olasz főbb házaknál, hogy a' férj nejével csak otthon társalkodjék, nyilván 's más házi körökben a' barát kisérje ezt 's körüle minden apró szivességeket, nyájasságokat megtegyen. Ez okon már reggel az öltöző rejtett téreibe bebocsáttatik a' szép uracs, kiteriti itt hirekkel, ujságokkal, anecdotákkal 's édességekkel tömött táskáját, vagy ha ez üres, együtt ásitozik a' donnával 's kikéri majd a' délntánra parancsait. — Akarmit mond Jagemann „Olaszországi leveleiben“ e' szövetkezés szépitésére: nehezen fogja azt a' jó erkölcsel 's jó házas élettel öszveegyeztetni, 's csudálni lehet, hogy épen a' féltékeny Olaszoknál jöve ez szokásba. A' magyar férj sokkal hevesb és sokkal kényesb, hogysem illy embercsét eltürhessen, 's a' magyar asszony sokkal szüzebb és sokkal őszintébb, hogysem illyes mit elfogadjon. Magán az olasz földön is ritkulni kezd már e' rut szokás. Pater Barri egész munkát irt a' cicisbeatura erkölcsi jó- vagy rosszaságáról; 's a' bölcs ember különbözést von a' cicisbeatura *larga* és *stretta* között, — amazt megengedi, ezt kárhoztatja. Nálunk neve is csak gyéren forog fen ezen férjpótoléknak, 's ha fenforog, csak rossz értelemben. *Csató Pál.*

Cicognara (Leopold, gróf), szül. Ferrarában 1780 körül 's szép jósság ura volt e' város birtoka határiban. Jeles talentum, deli alkat 's férjfiméltóság ritka szorgalommal 's a' mivészetekhez vonzó nagy szeretettel párosultak benne. Első munkája (Ferrara 1811) Baruffeldi „*Memorie storiche dei letterati ed artisti Ferraresi*“ czimü mivének birálatiból támadt. A' cisalpina respublica alkotásakor főkormányhivatalt nyere 's republicanusi érése 's gondolkozása mellett nyiltan ellenkezék honjának királysággá változtatásával Napoleon alatt. Azonban engede a' szükségnek 's elfogadá a' velenczei müacademia előlülőjéül lett kineveztetését. Ezolta Velenczében lakott 's házát a' jó izlet- és tanusságos társarkodásnak tette középponjává. Részént dus jövedelme, részént szellieme belső forrási kepessé tették, mindent, ki izlettel birt 's kedvelte a' mivészetet, egybegyüjteni maga körül. Napoleon is gyámolitotta iparkodásait 's a' vas korona vitézéve nevezte. Ennek megbukása után Ferencz császár megerősitette hivatalában. C. vitte Bécsbe, 1818, Karolina austriai császárnénak a' Velenczéből számára ajándékul küldött müdarabakat. Az e' czélra készitett pompamunkából: „*Omaggio delle provincie Venete alla Maestà di Carolina Augusta*“ (Velencze 1818, fol.)

egyszermind 100 példányt nyujta be, hol 18 réztáblán, magyarázó textel együtt a' 4 szobor, 8 gemma 's az emelt mivek és ötvösmunkáju triposok rézmetszetekben, mind velenczei mivészektől, vannak leábrázolva. Ujabb időkben alig tisztelkedett valaki izletesb hódolattal. Az ajándékpéldányokon kivül csak 500-at nyomtattak ezen munkából, 's könyvárosokhoz ezek sem kerültek, e' miatt az emlitett „*Omaggio*" nagy bibliographiai ritkaság. — Azon ideát, melly szérént Winkelmann mütörténetét a' legujabb korig szándékózék folytatni, sok évig hordozá C. keblében 's öszvegyüjtögete és elkészite minden hozzá valót. Első része 1813 jelent meg illy czimmel: „*Storia della scultura dal suo risorgimento in Italia sino al secolo di Canova*" (Velencze, fol. 43 rézm. contourokban); Második része 1816 illy czimváltozattal „*Sino al secolo XIX*" (90 rézzel); a' harmadik 1818 (48 r.). Nagy része volt benne Giordano Pietrónak is. Ezen munka hosszadalmas és hijányos volta magában Italiában is kemény, de egyszersmind egyoldalu birálatokat vont magára. Legsanyarubb, de résznyire szenvedelmes recensióját adta Emeric David a' „*Revue encyclopédique*"-ben (1819, 3, 4 r. és 1820 7 r.) Elkészülvén az első rész, Parisba utazott C., hogy azt Napoleonnak, kinek ajánlva van, benyujtsa, 's a' nemzeti intézet, mellynek tagja lett, innepélyen idvezlette szerjőjét. Maga a' status is gyámolitá költséggel e' munkát, de megszünvén ez a' parisi béke után 1814, a' kiadó, ki vagyonja nagy részét e' válalatra szentelte volt, nagy zavarba esett. Nemi bal értelem — egy más Cicognara mint a' carbonarismus részese Italiában elfogatott, 's C. Leopold, kit amazzal öszvetévesztettek, Parisból az egész vizsgálatot igen szabadon irt levelben bocsátotta közre — volt oka, hogy visszatértekor hidegen fogadták Velenczében. E' miatt, mint Ferrarai, Romába ment, hol maiglan él. A' velenczei müacademia, a' mivészet emelése és a' nyilvános képtár, mellyben a' velenczei oskola remekei tartatnak, felállitása körül volt buzgalmát tudják méltánylani. Saját vagyonja felette sokat szenvedvén, 30 évig nagy költséggel gyüjtött mükönyvtárát áruba bocsátani kénytelenittetett, 's e' végett adott ki egy lajstromot bibliographiai jegyzetekkel: „*Catalogo ragionato dei libri d' arti e d' antichità posseduti dal Conte Cicognara*" (Pisa, 2 köt). Kisebb irásai, mellyek résznyire egyenként, résznyire journalokban jelentek meg, igen ritkák. Nevezetes egyebek közt ez is: „*Le fabriche più cospicue di Venezia misurate, illustrate ed intagliate dei membri della Veneta r. Accademia di belle arti*" (Velencze 1820, 2 fol. köt). Segitették ebben Dindi és Selva Antonio velenczei épitők is.

Cid, l. Diaz.

Cigarro apró dohánytekercs, egy tiszta levelből, mint hüvelyből, 's ebbe takart finomabb dohányhulladékokból áll. Egyik vége nyilt, másikon a' boritéklevel sodródik öszve, és ezt hasonlókép meg kell metszeni, midőn a' tekercset szini akarjuk. Rendszerént ugyan maga a' cigarro vétetik szájba, de kevesbbé árt a' melynek és a' szemnek, ha szopókába van dugva. A' legjobb cigarrók Spanyolországban és Amerikában, jelesen Havannahban készülnek.

Cignani (Carlo), a' bolognai oskola utolsó nagy festője, szül. Bolognában 1728 's Albanónak vala tanitványa. Neve hamar elhiresedett, 's Livornóba hitták meg, hol Paris itéletét festette. Haza térvén, a' farnesei palotában dolgozott. I. Ferencz franczia királyt ábrázló frescoképe, midőn betegeket gyógyit, különösen jeles. Ezután Romába ment a' pápával, 's Sz. Andrást ábrázolta le ezen szent templomának számára. Honvárosában már uj munka várta, 's hazajöttével 4 frescoképet festett a' bolognai Sz. Mihály-egyházban, angyaloktól tartott oválokban. Parmában a' fejedelmi kertet ékitette némelly czélzatokkal a' szerelemre, mellyek Carracci Agostino festései által semmit sem vesztenek. Midőn 1686 a' forlii Madonna- del- Fuoco- templom kupolájának festését bizták reá, Forliban telepedett le számos tanitványival. Ezen mü, mellyen 20

évig dolgoza, Maria mennybemenetelét ábrázolja 's C-nak főmunkája. Ranuccio grófi rangra emelte a' mivészt, 's XI. Kelemen pápa a' bolognai academia igazgatójává nevezte. Mh. Forliban 1719. Compositiója jeles, 's alakjait ugy tudta elrendelni, hogy képei nagyobbaknak tetszettek, mint valóban voltak; rajza hibátlan; szinezete velős és eleven. Miveit több mesterek adták ki metszésben. Jelesb tanitványai: Crespi, Franceschini, Quaini, gróf Cignani Felix, fija, és gróf Cignani Pál, unokája. Életét Zanetti irta meg: „*Vita del Conte C. Cignani, pittore*" (Roma 1722. 4). *I.*

Cilicia, egy a' hajdani földleirásban Pamphilia és Syria közt fekvő tartomány, mellynek éjsz. határa a' Taurus hegye volt. A' partok lakosai tengeri rablásaikkal rettenetesekké tették magokat; kik az Aegeum- és ioniai tengereket is háborgatták. Éjszaki lakosainak egy része pásztori kóborló életet élt, a' keletiek pedig földmivelők voltak. Cilicia Nagy Sándor által macedoniai, azután syriai s Pompejusnak a' tengeri rablókon nyert győzedelme által elébb részszerént, Vespasianus alatt pedig egészen romai provinciává lett. *L—ú.*

Cilicium. Eredetileg Cilicia tartományban bakszörből készült ruházat 's köntös, mellyet az ottani szokás szerént a' hadviselők 's hajóslegények viseltek. Utóbb 's most is azon lószőrből vagy vas hegyecskékből 's akarmi szuró szerekből összveszövött belső ruha vagy öv, mellyet a' remeték vagy szorosb életü monostori barátok, vagy akar kik is poenitentiatartásképen vagy testöldöklésül a' ruhán belől meztelen testeken hordoznak. *Sz.*

Cilley, grófok, a' Sonney báró nemzetségből vezik eredeteket. Ebből Ulrikot és Hermannt, a' Haimburg grófi ház magvaszakadtával a' Cilley vár birtokosait, IV. Károly császár 1362 grófoknak nevezte ki az akkori austriai herczegek megegyezésével. — Vilmoshoz, Ulrik egyetlen fijához, adta I. Lajos magyar király Kázmér lengyel király halála után, ennek egyetlen leányát, Annát, reménylvén, hogy igy helyeztetése csekélysége által a' lengyel örökösödéshez minden reményét elveszti. Annát azonban, ezen házasság egyetlen gyümölcsét, I. Ulászló, lengyel király a' Jagjel nemzetségből, még is thronusa megerősitése végett vette el Hedwignek, I. Lajos leányának, magtalan halála után. — Fridrik, az emlitett Hermann unokája (szül. 1360), nagy befolyással volt Magyarország történeteire. Sigmond császár ezt 1436 herczegitett grófnak nevezte ki az austriai herczegeknek, kik őt még mind jobbágyoknak tekinték, megegyezése nélkül. Azért véres háboru ütött ki közte és Fridrik austriai herczeg közt, mellynek csak ennek német királlyá valasztása vete véget. Albert magyar király halála után, özvegyének legtüzesebb partosa volt fijával, Ulrikkal, együtt. Részt vett ezzel a' Méhbenhagyott László kiszabaditásában Fridrik kezéből és a' Hunyadi ház üldözésében, mig Julius 13-án 1454 megholt, buja élete, kegyetlensége, fösvénysége és vallástalansága miatt mindenektől megvettetve. Feleségét, Modrusi grófleányát, tulajdon kezével ölte meg ágyasa, Dresnitz Veronika, kedvéért. — Borbálát, Fridriknek testvérét, az öreg Hermann iránt, ki kiszabaditásában munkás volt, háládatosságból, de tündöklő szépségétől el is ámitva, vette feleségül Sigmond császár 1405. Később a' vallásbeli meghasonlás elintézése végett Németországra szándé ozván, Magyarországot kormányára biztá 1413. Esztendő mulva Aachenbe romai királynénak koronáztatta, de már 1418 haza térvén, alkalmasint bujaságáért, annyira felindult ellene, hogy leanyával, Ersébettel, együtt Nagy-Váradra küldé számkivetésbe. Itt nagy nyomorusagban és szükségben élt több esztendőket. Minden igyekezetek Sigmond egyeztetésésére sikeretlenek voltak, mig Ersébetet Albert austriai herczeghez férjhez nem adta 1422. Ekkor Borbálának is megengedett, sőt egynéhány esztendő mulva cseh királynénak koronáztatta 1437. De ez csak nagyravágyását élesztette. Férje egészségének ha-

nyatlását ugyan is észre vévén, a' Kelyhesekkel kezde alkudozni, hogy leánya és veje elmellőzésével az országot szálitsák kezével együtt a' lengyel Ulászlóra, ámbár ő 48, ez pedig 12 esztendős volt. Ezt Sigmond megtudván, még halálos ágyán elfogatja őt. Albert magyar királlyá választásával szabadságát visszanyeri ugyan, de Csehországban mesterkedéseit megint elkezdi, és ezeknek felfedezésével Lengyelországba szökik 1439, hol Ulászló Sandomir várral ajándékozza meg. Leányának halála 1442 megint Csehországba csalja, azonban már most Podiebradnak erővel teljes kormánya mesterkedéseinek hathatós gátot vetett. Megholt Borbála feslett, nyugtalan és bünnel teljes életének 70 esztendejében Királyné-Hradekben, a' világtól elfelejtve, Julius 11-én 1451. — Ulrik, az alávaló Fridrik még alább való fija, leginkább magára vonja figyelmünket. Albert magyar király halálával özvegye, Ersébet, pártjának feje lőn, mig Hunyadi János Ulászlót pártolá. Ez volt a' 1.ét nemzetség halálos gyülölségének első oka. Nem kevessé nevelé ezt Ulrik részéről, hogy 1440 az Ulászló seregei által körülszálott Győrből ki akarván szökni, annak fogságába esett, és csak 24 kezes állitása után nyeré vissza szabadságát, hogy Hunyadi Ulászló halála után seregeinek beütését Horvátországba minden birtokainak feldulásával bünteté, 1445, főként pedig, hogy irigységének tárgya megkülönböztetett érdemei tekintetéből Magyarország kormányozójának választaték. Azért 1452 Eytzinger Ulrikkal egyesülve a' Méhbenhagyott Lászlót Fridrik császár kezéből kiszabaditván és gyenge öccsének hajlékony elméjét egészen hatalma alá hajtván, a' nagy Hunyadit az országlásban minden befolyástól eltávoztatja, mig másfelől a' jóindulatu gyermek-király erkölcseinek megrontásán egész erejéből dolgoz. Később ugyan az elmelloztetését nehezen türő Eytzinger helyéből kitolta, Hunyadi pedig befolyását visszanyerte, de ekkor is Cilley Ulrik a' nagy hőst a' Törökök ellen nyert győzedelmeinek folytatásában kétszeri beütésével Tótországba hathatósan gátolta 1453, — sőt a' hajlékony király kegyelmét Eytzinger megbuktatásával megint visszanyervén, gyülölségének a' Hunyadi ház ellen szabad utat engedett. Hunyadi Jánosnak élete után törekedett nyilvánságosan. De ebben nem boldogult, sőt a' Törökök közelgetésének hirére történt gyáva megszökése és ez által a' magára hagyott nagy hős utolsó legtündöklőbb győzedelme által magára örökös szennyt, dicső ellenségére pedig maradandó uj fényt háritott. Ennek elhunyta után fiját, Lászlót, jelelte ki alacsony bosszuvágya martalékának. De ez őt megelőzi és egy e' felett támadott szóversengés következésében némelly baráti segitségével öszvevagdalja Novemb. 15. 1457. Benne kiholt a' Cilley grófi ház nemzetsége. Feleségétől, Erséhettől, Brankovics György rácz fejedelem leányától, több gyermekei születtek ugyan, de ezek mind még kisded korokban holtak el. *Gr. Teleki József.*

Cimabue (Giovani) a' középkorban egyike a' képirás helyreálitójinak, szül. Florenczben 1240. Hogy a' festéshez vonzó hajlandóságát követhesse, lemondott a' tudományokról. Első tanitója két görög mivész volt, kiket a' tanács azért hivott meg Florenczbe, hogy a' Santa-Maria-Novella-templomban egy kápolnát fessenek. Ambar e' mivészek nem legügyesben bántak az ecsettel, megtaniták mindazáltal C-t régi hagyomás szerént azon iránylatokra, mellyeket emberi alakok utánzásában követtek a' görög mivészek. Figyelve oktatásokra főkép a' szép antik szobrokat tanulta. Ő mutatá meg az utána következendő képiróknak legelőször a' szép ideal elemeit, mellynek emlékét a' nyugtalanságok 's bal sors több századi eloltották. Nem látszik ugyan C. mivein amaz öszvehangzó rendelet a' világ és árnyék elosztásában, melly az ugy nevezett világhomályt teszi; szine száraz, lapos és hideg; alakjainak contourai kék, zöld vagy sárga feneken vágják egymást keresztül a' czélba vett hatáshoz képest. A' vonal- és légperspectivről nem volt ideája; alakjai sajátkép egyszinűek. De ezen hijányokat, mellyeket a' mivészet gyeremekkorá-

nak kell tulajdonitani, legmagasb szépségek pótolják ki. Nagy stylus, sanyaru és hiv rajz, természetes kifejezés, nemes csoportozat 's gyönyörü redőzet: ezek teszik általjában véve a' nagy mester érdemeit. Mivei legtökéletesben emlékeztetnek az ó világ nevezetes festéseire. Legjelesbjeik a' florenczi Santa- Maria- Novella- templom- 's az assisii convento sacróban találtatnak. Mh. 1300. Müteremét Giotto nevü tanitványának hagyta. Az üveg- és frescofestést 's az architecturát egyenlő sikerrel gyakorlá. Az ő talentumát kapcsolatnak tekinthetni az ó és uj képirás között. C. törte meg az utat, mellyen Massacio, Perugino Péter, Bellino János, da Vinci Lénárd, Titian, Bounarotti és Rafaël értek czélt. *I.*

Cimarosa (Domenico), hires musikaszerző, szül. Nápolyban 1754. Minekutána első muzsikai oktatását Sacchinitól vette, a' lorettoi conservatoriumba ment, hol Durante oskolájának okfőjit magáévá tette. Olly tüzzel tanult, kogy nem sokára fényes bizonyságait adta mivészetének, különösen: „*Sacrificio di Abramo*" és „*Olimpiade*" nevü operájiban. Még nem volt 25 esztendős, már gyakorta tetszést nyert Olaszországnak főszinházaiban. Hire napról napra nevekedett. Meghitták Cimarosát Oroszországba, hol 4 évig mulatott, és több német udvarokba, hogy ott hősi és comicai operákat irjon; és kitűlt az utóbbiakban eredetisége, tüze, szeszélye, ideájinak elevensége jelelte ki, 's az, hogy igen esmerte a' szint. Keves muzsikaszerzők találtak fel többet azon szerencsés motivókból, mellyek az olaszok kifejezése szerént *di prima intenzione* — első irányzatbeliek —, 's ezen bövelkedő képzelme adott alkalmat arra az állitásra, hogy Cimarosának egy finaléja egész operára nyujthat anyagot. Több operájit szintugy diszesiti gazdag kiséret, mint az éneklésnek tisztasága és kelleme. 120-nál több operát irt. Komoly operáji közt legnevezetesbek a' mondottakon kivül „*Penelope*", „*Gli Orazj e Curiazj*"? „*Artasarse*" és „*Artemisia di Venezia*"? ezt halála nem engedte elvégezni; opere buffe-i közt pedig „*L' Italiana in Londra*"; "*L' Amor costante*"; „*Le trame deluse*"; „*L' Impresario in angustie*;" „*Il Pittore parigino*;" "*I nemici generosi*;" „*L' Inprudente fortunato*;" „*Il Credulo*; *La ballerina amante*;" „*Gianina e Bernardone*," és utolsó munkája „*Il matrimonio per raggiro*;" azután intermezzóji: „*Il maestro di Capello*;" „*Il calzolare.*" De egyik sem gerjesztett közönségesebb lelkesülést, mint „*Matrimonio segreto*" mellyet Bécsben irt 1791 esztendőben és mellynek az a' különös szerencséje volt, hogy Leopold császár parancsára egy estve kétszer adták egymásután, valaminthogy Nápolyban is 1793 a' szerzőnek tulajdon igazgatása alatt 57-szer egymásután az udvarnak jelenlétében. Bécsből Nápolyba ment s' a' lázadási mozgalmak őt is magokkal ragadák. A' fogságban méltatlanul bántak vele 's ez okozta halálát Jan. 11. 1801 Velenczében. Szobrát Canova Romában a' Pantheonba 1816 Sacchini és Paesiello mellé állitotta.

Cimberek v. Cimmerek. Ezt a' német nemzetséget legelőször esmerték a' Görögök a' többi német nemzetek közt, és pedig nem sokára a' trojai had után, midőn a' Cimberek Tauriában 's europai Tatárországban volt lakhelyeikből Kis-Asiába beütöttek. A' Scythák ugyanis a' Massageták előtt a' Caspium-tenger keleti oldaláról nyugotra a' Cimberek felé kénytelenittettek huzódni. Ezek sokáig nem tudták magokat elhatározni, királyaik akaratja szerént a' jövevényeknek fegyveres kézzel ellen álljanak e, vagy pedig, mint egy más párt tanácsolta, kiköltözzenek honjokból? A' két párt közt ütközetre került a' dolog, mellyben a' királyi párt elnyomatott. Minekutána a' holtak a' Tyrasnál (Dniester) eltemettettek volna, a' hol Herodotus a' sirhalmokat még látta, a' megveretett párt a' Pontus éjszaki 's keleti tájékára szaladt és Asiába beütött, 's ekkor kezdettek a' Cimberek esmeretesek lenni a' Görögök előtt, a' másik rész pedig elébb a' Vistulához vonult, innen pedig azután bejebb nyomult. A' Görögök közt csak az a' rege maradt fen a' Cimberektől, hogy éjszaknyugot felé vonultak, a' honnan, midőn a' Görögök az éjszak-nyug.

Oceánhoz jöttek az itt talált népeket Cimmereknek tartották, 's épen ezen okból kapta a' mostani dán félsziget a' cimberi vagy cimmeri félsziget nevet. Homerus a' Cimbereket az Avernus körül lakó vad, barlangi lakosok közt kereste; Pytheas ellenben a' dán félszigeten talált nemzetséget tartotta Cimbereknek, melly mesék csak arra valók voltak, hogy a' különben is homályos régi historiaban még több zavart csináljanak. Az igazi Cimberek soha sem mentek be olly messzére éjszakon, hanem a' Vistulánál laktak 's innen tették magokat Cimberek név alatt a' Teutonokkal együtt a' Romaiak előtt rettenetesekké. K. e. 114 eszt., midőn a' Romaiak a' keleti Alpesek egy részének a' mai Krainban, Istriában 'sat, már urai voltak 's Dalmatiát és Illyricumot a' tengerpartok mentében hatalmok alá hajtották, véletlenül 's hirtelen egy temérdek sokaságu idegen nép jelent meg, melly Papirius Carbo consult a' mai Steyermarkban megverte, de a' helyett, hogy Olaszországba nyomult volna, éjszakon tovább vonult 's csak hamar azután a' Tigurinokkal egyesülvén, az Allobrogok földjére ütött. A' Romaiak L. Cassius consul és M. Aurelius alatt két sereget küldöttek ellenek, hanem mind a' két romai vezér megveretett: amaz a' Tigurinoktól, ez a' Cimberektől. De a' győzedelmesek ez uttal is békét hagytak Olaszországnak, 's e' helyett három csapatban Galliát boritották el. Ezen három csapat elsőjét a' Teutonok, másodikát a' Cimberek, harmadikát az Ambronok tették. A' Romaiak mind a' két serege, mellyek C. Manlius consul és Q. Servilius Caepio vezérlése alatt ellenek mentek, a' Rhodanuson tul megveretett, 's a' Romaiak Aëtius előadása szerént 80,000 embert vesztettek el. A' győzedelmesek egész nyug. Europát bekóborolták 's Galliát feldulták; az Iberusoktól 's Belgáktól ellenben visszaverettek. Ekkor Olaszországot tették beütések tárgyává, ugy pedig, hogy a' Teutonok és Ambronok az Alpesek nyugoti, a' Cimberek és Tigurinok pedig keleti oldalán fekvő tartományokat támadják meg. Olaszországot ezen kedvetlen helyeztetéséből Marius ragadta ki; mert minekutána három egész esztendeig várakozott volna reajok, K. e. 102 eszt. két nap alatt: az elsőn az Ambronokat, a' másodikon a' Teutonokat Aixnél Provenceben, tökéletesen megverte. A' Cimberek, kik azonközben az Adigenél Catulus consult visszaverték 's a' Po mellékét ellepték, földet kivántak a' Romaiaktól; de Vercellinél Mariustól K. e. 101 hasonlóképen megaláztattak. Ez idő olta nem tétetik említés a' Cimberekről és Teutonokról a' historiában. Egy részek a' tábori butorral Belgiumban maradt. Ezek az Advaticik. Csak későbben esmerték a' Romaiak német népnek a' Cimbereket, minekutána külsejekről itélvén, sokáig Celtáknak tartották volna azokat, melly celta-formáju külsejeket a' Cimbereknek onnan lehet kimagyarázni, hogy a' Duua 's a' Karpatok mellékéről Olaszország felé lett menetelek alkalmatosságával a' Celtákkal öszveköttetésbe jöttek 's öszvekeveredtek. *L—ú.*

Cimon, a' hires Miltiadesnek és Hegesipylének, Olorus thraciai király leányának, fija, Plutarch szerént nagyon hijányos nevelésben részesült 's fiatal korában igen feslett életü volt. De a' Persák ellen viselt háboruban hires kezdett lenni, 's midőn Themistocles azt tanácsolta az Atheneieknek, hogy hagyják el a' várost, üljenek hajóra 's hadakozznak a' tengeren, Cimon több ifjakkal együtt megjelent a' várban, lova fékét letette a' templomban 's a' helyett a' bástyáról egy paist vett és azzal a' hajóssereghez ment. A' salamisi ütközetben nagy bátorságot mutatott. Aristides ezt észre vévén, hozzá adta magát, minthogy általa Themistocles káros szándékát meggátolhatni reménylette, midőn az Atheneinek a' többi Görögökkel egyesülve Asiába az ott lévő görög gyarmatoknak a' Persák járma alól kiszabaditása végett hadi hajóssereget küldöttek, Aristides és Cimon tétettek annak fővezérreikké, 's mikor nem sokára azután Aristides Athenébe visszatért, Cimon vezérlette az egész görög hadi hajóssereget. Thraciában igen megkülönböztette magát, a' Persákat a' Strymon partjain megverte 's a' tartományt elfog-

lalta. Scyros szigetét is, mellynek lakosai tengeri tolvajságot üztek, meghódoltatta 's azon egy athenei gyarmatot telepitett meg. Innét Theseus tetemeit Athenébe vitte, hol ezen hős számára ekkor épitetett elsőben templom. Azután jókora sereggel Kis-Asiába ment, minden partmelléki városokat elfoglalt 's a' Tithaustres vezérlése alatt lévő persa hajósseregen indult, melly az Eurymedon torkolatjánál feküdt 's mellyet tökéletesen meggyőzött 's győzedelme által Xerxest a' békekötésre hajlandóvá tette. Athenébe visszatérvén, a' békeség idején nem kevesbbé nagynak mutatta magát, mint a' háboruban. Szántóföldjei, rétjei és kertjei körül minden kerítéseket lerontatott, hogy azokból kiki vehessen, a' mit akar, asztalát a' maga curiajábeli polgárok számára mindenkor készen tartotta; valahányszor köz helyeken megjelent, rabszolgaji által öltözeteket vitetett magával, mellyeket a' szegényeknek kiosztogattatott; a' várost saját költségén sokféleképen ékesitette. Ezen bőkezüséget pedig nem azért gyakorlotta, mintha a' népnek hizelkedett volna. Mert Themistoclesnek 's utóbb Periclesnek és Ephialtesnek, kik a' nép hatalmát akarták nevelni, mindenkor ellenek dolgozott. Főigyekezete oda czélozott, hogy egyetértést eszközöljön az Atheneiek és Lacedaemoniak között, kik közül az utolsók őt nagyon szerették 's általa követésre méltó példáknak tartattak. Midőn Krisztus születése előtt 460-dik eszt. a' Thasusbeliek pártot ütöttek, megverte őket 's nem csak városokat, hanem aranybányájikat is elfoglalta, 's Amphypolis városát fundálta. Alig ment vissza Asiából, midőn Pericles és a' nép egyéb fejei bevádolták, mintha, a' macedoniai király ajándékai által megvesztegettetvén, ezen fejedelemnek törvénytelenül kedvezett 's kedvezésből attól országának egy részét el nem foglalta volna, jóllehet, béke lévén, az illy elfoglalásnak helye sem lehetett. A' nép az illy alaptalan vádat megvetette. A' thasusi háboru idején a' heloták, a' Lacedaemoniak ellen pártot ütvén, ezen utolsók az Atheniekhez kerestek segedelmet, 's Cimon eszközlésére azt meg is nyerték, de utóbb, minthogy az Atheneiek állhatatlanságától féltek, azt ismét visszaküldötték; a' mit ezek igen rossz névén vettek. Más felől Pericles és Ephialtes Cimon távollétét arra használták, hogy az areopagustól sok ügyeket elvettek 's a' Heliasták törvényszékére biztak, az által a' köz népnek igen nagy hatalmat adtak. Cimon hijában próbálta visszatérése után a' dolgokat régi állapotjokba helyeztetetni, sőt ezen próbája által annyira maga ellen ingerlette a' népet, hogy számkivettetett. Ekkor Beötiába ment. Midőn nem sokára az Atheniek a' Lacedaemonbeliek ellen háborut kezdettek, ő is viszont fegyvert fogott a' maga tribusával ezek ellen, 's a' vezérlése alatt lévők olly vitézül harczoltak, hogy csaknem mindnyájan elestek. A' háboru tovább tartván 's igen kétséges kimenetelü lévén, Cimon visszahivatott, ki nem sokára a' Lacedaemonbeliekkel békeséget kötött, de egyszersmind az Atheneiekkel Egyiptom és Cyprus ellen háborut kezdetvén, két száz hajóval Cyprus szigetébe ment, 's onnét hatvant Egyiptomba küldött. Cimon ezen táborozásban megholt, 's halála után az Atheniek magokat visszavonták. Athene benne egyik legjelesebb polgárát vesztette el, kinek elhunytával a' köz nép felekezete felette elhatalmazott 's az országot végromlásra juttatta. *K. J*

Cincinnatus (Luc. Quinctius), hőstetteiről szinte, mint nemes lelkéről nevezetes patricius a' romai köztársaság korábbi idejéből, 460 K. e. consulnak választatott az ütközetben elhullott consul Valerius helyett. A' hirvivő követek szántva találták mezei jószágán. Kis ideigleni kétkedés után, mivel a' mezei életet nagyon megszerette, elfogadta a' hivatalt 's csak azt sajnálta, hogy csekély jószága mivelletlenül maradt. Consulságát önhasznát nem keresve 's dicsően viselte; de esztendő végével, ámbár a' jövőre ismét elválasztatott, tisztjét elhagyta és visszament elébbi csendjébe. Keves idő mulva azonban, hogy consul Minucius táborát az Aequiusok igen veszélyes helyeztetésbe hozták, dictatorrá ne-

veztetett hat hónapra. A' tanács követei ekkor is ekéjénél találták. Tüstént segédjére ment a' bezárt consulnak, éjszakán meglepte az ellenséget, seregét elfogta, a' zsákmányt vitézei közt felosztá, magának semmi egyebet nem tartván, mint a' seregtől hálából ajándékozott koronát. Tizenhat nap mulva, elébb győzedelmi pompáját megülvén, lemon ott hivataláról 's visszavonult mezei magányába. 80 évében még egyszer dictatorrá lőn, hogy a' nyughatatlan és veszedelmes Spurius Maelius uralkodni vágyását megtörje. Legsikeresb eszközökhöz nyult, és hogy Ahala megölte a' pártost, ennek számos hiveit szétszórta. Így Cincinnatus kétszer lőn szabaditója nemzetének, melly őt atyjaként tisztelte. *B. L.*

Cinna (Luc. Cornelius), párthive Mariusnak, akkor lőn consullá, midőn Marius számüzése miatt Sylla magára bosszantá a' tanácsot és népet. Alig lépett hivatalába, Syllát, ki épen mint proconsul Asiába készüle, perbe idézte, hogy rosszul kormányozta a' köztársaságot. Sylla nem vélvén tanácsosnak e' vádra megjelenni, hajósseregével napkeletre evezett 's Romát Cinna kényére hagyta. Hogy azután Cinna a' szövetségesek javára egy törvényt erővel ki akará vinni, párthivei és a' tanács Octaviustól, a' masik consultól, vezérlett felei közt véres csatára került a' dolog, mellyben Cinna meggyőzetett 's 10,000 holtat vesztvén, Romából kiüzetett. A' szövetségesekhez futott, 30 legiót szedett öszve, a' számüzetteket 's ezek közt Mariust is magához hitta, elfoglálván Romát, 's reá állott Marius rettentő tanácsára, hogy a' néppel ellenkező tanacsosokat mind megölesse. Ezen vérengezés öt napig tartott. A' következő évén is Mariussal együtt önhatalmából consul maradt. De most megjelenék Sylla. Ellene akart Cinna vonulni, hanem vonakodtak katonáji és végre őt meggyilkolták. — Cinna (Cornelius), unokája Pompejusnak, feje volt az Augustus császár ellen koholt öszveesküvésnek, kitől azonban kegyelmet nyert, sőt consulságra is emeltetett. Erre Cinna szinte halálig sérthetetlenül hiv maradt császárához. *B. L.*

Cino da Pistoja, jeles törvénytudó és költő, 1270 szül. Pistojában. Valódi neve Sinibuldi v. Sinibaldi Guittone volt, 's a' Guittone kicsinyitőjéből, Guittoncinóból, kapák fel legelébb a' Florenczieck a' Cinót. Tanult Bolognában 's biróságot viselt Pistojában 1307-ig. Ekkor polgári visszálkodások üzék el innen egyik barátjához Lombardia szélén, 's annak leánya, Selvaggia, tevé a' törvénytudót költővé. De a' leány elholt, 's C. utazni ment. Bejárta Lombardiát és Francziaországot; mulatott Parisban. 1314 ismét Olaszországban volt, mert itt és ekkor adá ki hires commentariusát Justinianus codexéhez, melly a' szerzőnek doctori czimet, hirt és kapósságot szerzett. Vetekedve vadászák az universitasok. Három évet mulatott Trevisóban, többet Perugiában, holott a' hires Bartolo tanitványa volt, 's 1334 hihetőkép polgári törvényt tanitott Florenczben. Hogy Bolognában, Sienában, sőt Parisban is tanitott volna, nem bizonyos, de bizonyos az, hogy Petrarca és Boccaccio nem voltak tanitványai. 1336 viszatért Pistojába 's ugyan ott csak hamar meg is holt. — Commentariusa felülmult mindent, a' mit e' nemben előtte dolgoztak. Költeményei közelednek becsben Petrácáéihoz, 's illy kora időszakának legjobb mivei közé tartoznak. Ezeket legelébb Pilli adta ki 1558 Romában. Később egy második kötettel is megtoldák Velenczében, de az ebbeliek legalább is kétségesek. Legteljesb kiadás a' Ciampié (Florenczben 1812 másodszor, a' szerző életével). —*t*—

Cinque Ports (öt kikötő). Így nevéztetnek Hódító Wilhelm olta a' kenti és sussexi partokon Francziaországgal szemben fekvő kikötők (Dover, Sandwich, Romney, Hithe és Hastings), mellyeket a' hajóssereg beevezése ellen a' többieknél sokkal könnyebben lehetett bátorságba helyeztetni, és jóllehet későbben még kettő (Winchelsea és Rye) adatott hozzájok, elébbi nevezetek továbbra is ugyan az maradt. Hogy ezen helyek lakosai annál hivebbek legyenek Anglia iránt, sok szép szabadságokkal ajándékoztatták meg 's különös felvigyázó, *the lord warden* (fő-

kormányozó) *of the cique ports*, rendeltetett beléjek, a' kinek esztendei fizetése 3000 font st. 's admirali törvényhatósággal bir. Ezen rendelésnek czélja ugyan annyiban már megszünt, mivel a' kikötők annyira eliszaposodtak, hogy nagyobb hajóssereg befogadására már nem alkalmatosak; hajdani jusaik minazaltal, legalább részszerént, megmaradtak. Illyenek a' többek közt: hogy ezen városok közül, bármelly csekélyek is, mindenik két parlamenti tagot választhat; hogy polgáraik báróknak nevezik magokat 's ezek viszik koronázaskor a' mennyezetet, melly a' koronázás végével nekik ajándékoztatik. A' felvigyazói hivatal is megvan még mint sinecura 's rendszerént az udvar valamellyik kedveltjének vagy valamelly főhivatalbeli embernek szokott adatni. *L—ú.*

Cipriani (Giambattista), képiró és rézmetsző, szül. 1716 Pistojában, mh. 1785 Londonban. Tanitója nincs tudva, de hogy Correggio volt példánya, kétségtelen. 18 eszt. korában ment Romába, magát a' mivészetben tökélyesiteni. Nem sokára nagy hirbe hozák talentumai. Néhány Romában mulató Angol arra birta, hogy Londonba menjen. Itt az 1769 alkotott kir. academia első tagjainak lett egyike. Rajza correct; fejeit báj és kellem jelesiti. Szinezete öszvehangzó, 's compositiójának egésze gyönyörrel hat a' nézőre. Ariosto „*Orlando furioso*"-jához kicsi rézmetszeteket adott, hol egész kellemében mutatkozik talentuma. Bartolozzitól több csinos rezek vannak C. módjában. *I.*

Circassia, Asiának egy tartománya, a' Kaukasus éjszaki oldalán, a' fekete tengertől a' Caspium-tengerig. A' lakosok magokat Adigének nevezik, a' Törököktől és Tatároktól pedig Cserkasoknak (azaz, haramiáknak), az Araboktól Memalikoknak 's az Ossetektől, egy hasonló képen Kaukasus melléki néptől, Kasachoknak neveztetnek. Lakhelyeik e' következő kerületek: 1) Nagy-Kabarda; 2) Kis-Kabarda; 3) Beslen, a' nagyobb Labánál, melly a' Kubanba ömlik; 4) Termirgai, a' Sagwasánál; 5) Abasech, a' Psaha vizénél; 6) Bseduch, a' Khuas alsó tájékain; 7) Hadukai; 8) Bsana. Ezen erős és hadakozó nemzet rettenetes lehetne, ha a' helyett, hogy most sok apró fejedelmek alatt van, egyetlen-egy fő alá adná magát. Legnevezetesebbek a' Kaban melléki circassiai nemzetségek közt a' Temirgaik: kik 40-nél több megerősittetett falukban laknak, 's két ezer embert állithatnak ki. A' Sagakik, kik Anapán (egy orosz váron) alól laknak, fejedelme hajdan a' fekete tengeren hajókat tartott. A' kabardai Circassiak, egy félig pallérozott nemzet, termékeny tartományt birnak, mellynek éjszaki határa a' Terek, 's szépségekre nézve minden Kaukasus melléki népeket felülmulnak. A' férjfiak magas termetüek, szép testalkatásuak 's kardjokat hasonlithatatlan készséggel tudják forgatni. Az asszonyoknak szelid 's nyájas vonásaik, fejér bőrök, barna hajok, karcsu termetek 's teljes melyeik vannak, honnan a' török császár haremébe, mellyben ők tartatnak legszebbeknek, számosan vitetnek. A' circassiai herczeg vagy nemes, azaz, mindenik, a' ki nem szolgál 's egy lovat tart, mindég fel van tőrrel és pisztolyokkal fegyverkezve 's ritkán megyen ki házából kard és kéziv nélkül. Fejét és melyét sisak és pánczél fedi. Egész Kabarda 1500 nemest vagy uzdot 's 10,000 fegyvert fogható parasztot vagy szolgát állithat ki a' csatamezőre, és igy hatalmas tartomány lehetne, ha fejedelmei egymást szüntelen való ellenségeskedéseik által nem vesztegetnék. Kabardának földje miveltetésre igen alkalmatos; csak hogy tele kemény és tartós, nyara ellenben igen rövid. Lakosai gondatlanul elmellőzik a' természet ajándékait, nevezetesen a' gazdag vas- és réz- (mellyből fegyvereiket készitik) bányákat 's nem igen dolgozzák. Gazdagságok nagy része kecskéből, juhból, szarvas marhából és lóból áll. Gyapjut 's viaszt eladnak. Lovaik különösen szépek, erősek és gyors-futók. A' jó faju csikókra bélyeget sütnek. Megjegyzést érdemel feudale systemájok. A' jobbágy t. i. a' fejedelem tulajdonja, mindazáltal ez őt el nem adja, hanem minden személyes szolgálatra kötelezi; adót ellenben

nem fizettet vele. A' nép közt való jó rendet a' nemesség tartja fen, melly a' fejedelemnek katonai szolgálatot teszen. A' házasság gazdagság 's születés szerént köttetik. Ha a' fejedelem gyermeke világra jő, azonnal elvitetik szülejitől 's egy nemes emberre bizatik nevelése, ki a' gyermeket, ha fiu, vadászatban, ragadozásban és katonaskodásban, ha pedig leány, varrásban, kötésben és szalmafonásban oktatja. — A' Circassiak közt szentnek tartatik a' vendégi jus, mellyet ők kunadinak nevezinek, 's ha ezt valamelly idegennek a' Circassi megigérte, életét is fel áldozza annak bátorságban maradásáért. A' gyilkoson a' megöletettnek rokoni véres bosszut állanak, és nincs az a' temérdek kincs, melly ezeket megengeszteltelhetné. Hajdan ezek a' népek keresztény hiten voltak; most Mohammedanusok, mindazáltal az Islam rendszabásainak nem igen buzgó követőjik. — A' Chazarok országának elpusztulása után a' Circassiak, ugy látszik, az Arabok, Tatárok 's talán a' Georgiaiak alatt is voltak. A' 16 száz. vége felé Oroszok vasallusai lettek. Wasiliewits Iwán czár Doskow vezére alatt 1565 egy kicsiny sereget küldött Temruknak, egy circassiai fejedelemnek, segitségére, melly alkalmatossággal a' Circassiaknak egy része orosz felsőség alá hajtatott; hanem Iwán halála után az orosz udvar keveset gondolt ezen messze lévő alattvalójival, kiket a' krimi Tatárok khánjai, élvén az alkalmatossággal, adófizetőjikké tettek. A' Tatárok felsősége alatt igen nyomorultul éltek a' Circassiak, mivel a' tatár tisztektől igen sanyargattattak, a' honnan egyszer fegyvert ragadván, a' Tatárok 30,000-ből álló seregén győzedelmeskedtek 's a' tatár jármot levetették. Most Circassia (Cserkessia; 1500 nsz. mf. 600,000 lak.) orosz védett tartomány. Oroszország a' Persiával kötött béke által itteni határait az Araxesig terjesztette ki 's azolta Eriwant, Etsmiasint 's a' több. birja. *L—ú.*

Circe, hatalmas boszorkány, némellyek szerént Heliosnak és Persának, mások szerént Hyperionnak és Asteropénak leánya, Aëtesnek és Pasiphaenak testvére. Olaszországnak napnyugoti partjai körül egy félre fekvő szigetnek völgyében lakott, hol ragyogó kövekből épült palotája tágas térségen emelkedék, mellyen megszelidittetett oroszlányok és farkasok futkoztak. Szövéssel foglalatoskodott 's a' szövés közben énekléssel mulatta magát; négy hegyi és vizi Nympha szolgálta. Midőn Ulysses bujdosása közben ezen szigeten kikötött, Eurylochust néhány embereivel elküldötte a' tájékot szemlélni 's vizsgálni. Ezek Circe palotájához értek, 's Circe őket elébb ételtel 's itallal megvendégelte, azután pedig disznókká változtatta. Egyedül Eurylochus volt olly vigyázó, hogy nem ivott a' varázsos italból, 's tudtára adta a' történetet Ulyssesnek. Ez maga fegyveresen ment a' szigetre, társait megszabaditani. Mentében megjelent neki Mercurius, megtanitotta miképen mentheti meg magát a' megbájoltatástól, 's moly nevü plántát adott neki, hogy társait megszabadithassa. Illyen készülettel lévén Ulysses, Circe italától nem félhetett. Mercurius tanácsa szerént fegyverrel rohant Circére, ki, megijedvén, esküvéssel igérte, hogy nem fog neki ártani 's társait is szabadon bocsátja. E' meglévén, Ulysses egy egész esztendeig mulatott Circénél, ki elmenetele előtt azt jövendölte neki, hogy csak ugy ér szerencsésen hazájába, ha elébb az alvilágba lemegyen 's ott Tiresiástól tanácsot kér. *K. J.*

Circuláló papirosok, l. Forgó papirosok.

Circulatio, l. Pénzforgás.

Circulatiobank, l. Pénzforgási bank.

Circulus, l. Kör.

Circus-oknak nevezték a' Romaiak azon fedeletlen épületeket, mellyekben nyilvános szeker és lóversenyzést és egyéb küzdő játékot tartottak. Egyközü négyszeget ábrázoltak, csak hogy egyik rövid oldalok félkörré görbült. A' bejárás egyenes rövid oldalokon volt, 's belől e' mellett mind a' kétfelől hat hat tornácz (*carceres*), mellyekben a' lovak és szekerek állottak. A' két hosszabb 's görbe oldalon voltak a'

nézőknek lépcsőnként egymásfelé emelkedő ülései erős boltozatokra építve és ezek alatt még egy széles vizárok (*euripus*) zárta el a' vadakat a' nézőktől. Belől a' falak közt fövenyezett üres tér (*arena*) volt, hol a' játékok adattak. Ezen tért hosszában két részre hasitá egy 12 láb. szélességü, 6 láb. magasságu és kis templomocskákkal, oltárokkal, szobrokkal, csucsoszlopokkal és tekeforma tornyokkal ékesittetett fal (*spina*). Illyen torony (*meta*) három három állott a' falnak mind két végén. Czél gyanánt szolgáltak, mellyek körül a' pályázás történt. Az első metánál, ellenében a' circus görbe oldalának, állott más hét oszlop, mellyek csucsain tojásdad alakok vagy gömbök (*ova*) voltak. Minden kerület végeztével egyet levettek. Kivülről a' circust oszlopzatok, karózatok, boltok és nyilvános helyek környékezték. Ezen épületek legnagyobbika, a' circus maximus, Romának 11-dik kerületében fekündt azon piaczon, hol Romulus játékot tartott, mikor a' Sabinusok hölgyeit elraboltatá. Tarquinius Priscus adá az épület előrajzát, 's néhány gazdag tanácsosok felépitették. Ebben tartották az ugy nevezett „*ludi magni*" játékokat. Hosszát 9331 $^1/_2$, szélét 2187 lábra teszi Halicarnassusi Dénes. Plinius szerént 260,000. Aurilius Victor szerént 385,000 ember fért belé. Julius Caesar megnagyobbitotta és felékesitette, Nero alatt elégett és Antonius Pius idétte bedölt. Trajanus ismét fel kezdé épittetni, és Nagy Constantin elvégzé. Most csak csekély omladékait láthatni. Legépebben maradt Caracalla circusa a' város első kerületében. *B. L.*

Circusi játékoknak hitták Romában a' circusokban, főkép a' circus maximusban tartatni szokott játékokat. Már Romulus szerzett illy játékot Neptunus tiszteletére. Pompájok az aedilisek vetélkedéséből idővel mind inkább 's inkább nevekedett és a' császárok alatt főpontra lépett. Legjelesbek voltak a' „*ludi romani*" vagy *magni*, vagy Cybele egyik melléknevéről, „*megalenses*", mellyek Septb. 4—14-dikéig az ugy nevezett főbb istenek tiszteletére tartattak. Milly szenvedéllyel ragaszkodott a' nép ezen játékokhoz, bizonyitja a' két legfőbb szükségeit öszvefoglaló kiáltása: „*panem et circenses*" (kenyeret és circusiakat). Az innep fényes menetellel kezdődött. Minekutána a' főistenek képszobrai a' capitoliumi Jupiter templomába vitettek, innen indult ki a' sereg keresztül a' forumon és velabrumon a' circus maximusba. A' legfőbb tisztviselő vezette. Elől vitték a' szárnyas szerencsének (*Fortuna alata*) képét. Utána jöttek Jupiternek, Junónak, Minervának, Neptunusnak, Ceresnek, Apollónak, Dianának és Julius Caesar holta után ezen megistenitett Romainak, idővel hihetőleg az istenek közé számlált többi csá. szároknak képei is lovaktól vagy öszvérektől, szarvasoktól, özektől, tevéktől, elefántoktól, sőt oroszlányoktól, párduczoktól és tigrisektől is vont, pompás fedett szekereken. Nyomban követték ezeket az atyjokat vagy anyjokat vesztették gyermekek (*pueri patrimi* vagy *matrimi*), kik pályázáskor a' lovakat vezették. Utánok jöttek a' 15—16 évü patriciusfiak, felfegyverkezve, részént lovon, részént gyalog, azután a' város tisztviselői; végre a' tanács és lovagfiak lovon és gyalog. Most következtek a' pályázó szekerek és lovok, a' különbféle küzdők, az öklözők, birkozók, futók, mindnyájan, kivévén ágyékok boritékát, egészen mesztelenül. Ezekhez kapcsolták magokat tánczoló férjfiak, ifjak és gyermekek, kor szerént sorba osztva, violaszinü ruhába öltözve, derekokon érczöv, kezekben kard és kurta dárda, 's ezeken kivül a' férjfiak fején sisak. Mindenik osztaly előtt egy ember ment, ki a' táncz fordulásait mutatta; következett a' muzsika 's ezután Silenusoknak és Satyrusoknak öltözött személyek serege, kik virágfüzért tarván kezeikben, mindenféle tréfás tánczokat tánczoltak és ismét muzsikától kisértettek. A' kicsapongó örömet követte a' szent. Legelől jöttek a' camillusok, áldozáskor a' papoknak szolgáló gyermekek, baljokban nyilt tömjénedényt, jobbjokban áldozó korsót vivén; azután az áldozó szolgák, kezeikben különbféle áldozóedények; a' haruspexek áldozó késeikkel és áldozatölők, kik a' feléke-

sitett barmokat oltárhoz vezeték; a' különbféle papok kisértetve szolgájiktól, legelől a' főpap (*pontifex maximus*) és a' többi pontifexek, fedett fővel 's kezekben áldozó csésze, azután a' flamenek, csucsos sipka fejeken, bot és olajág kezekben, az augurok fedett fővel és görbe bottal, a' quindecimvirok a' Sybilla könyvével, Vesta szüzei boritott arczczal, olajág és áldozó csésze kezekben, azután az alsóbb rendü papság. A' menetelt bezárta az istenek képeit, néha még az ellenségtől nyert zsákmányt is vivó sereg. A' circnst belölről az egész menetel néhányszor megkerülte 's ezután a' consulok és papok áldozáshoz fogtak. Minekutána helyeikre takarodtak a' nézők, megszólamlott a' muzsika és kezdődött a' játék. Illyen volt: 1) a' versenyzés szekeren és lovon. Ezt olly nagyra becsülték, hogy a' legelébbkelők is kiálltak pályázni. Az egész versenyzés, mellyben a' pályázók négy szakaszra oszoltak, 24 járásból és minden járás 7 kerületből állott, mellyek öszvevéve mintegy másfél német mértföldet tettek. Mindenik szakasz hat járást tett, hármat reggel 's ugyan annyit délután. Igen könnyü szekereiket rendszerént két vagy négy egymás mellé fogott ló vonta; 2) a' küzdés (*certamen gymnasticum*); 3) a' trojai játék. Ez lovas vivó játék volt, mellyet Aeneas szerzett, Julius Caesar pedig megujitott: 4) a' vadküzdés, mellyben vadak viaskodtak vagy egymás közt vagy emberekkel. Néha az illy játék szörnyü költségbe került; igy 2-dik consulságakor Pompejus 500 oroszlányt állitott elő illy játékra, mellyek 18 elefánttal együtt öt nap alatt leöldöstettek. (Lásd erről bővebben. „*Ausland*" (Num. 91. 1831); 5) a' tengeri csata utánzása (*naumachia*), melly végre a' circusba vizet lehetett bocsátani. *B. L.*

Cis (a' muzsikában) második lépcsője a' diatonica-chromaticus hanglajtorjának. *Cis-dur*, azon HANGNEM (l. e.), mellyben a' kereszt által felemelt *c* hang a' kemény hangnem alaphangjául vétetik. Elől hét kereszt jeleli. *Cis-moll*, a' lágy hangnem, mellyben a' kereszt által felemelt c hang a' lágy hangnem alaphangjául vétetik. Szomoruság és ki nem elégitett szerelem panasza fekszenek körében. Négy kereszt van elejébe téve. Mind a' kettő ritkán jő elő mint alaphangnem valamelly muzsikai darabban.

Cisalpina respublica (Alpesen innen lévő köztársaság). A' Lodinál Majus 10. 1796 történt ütközet után Majus 20. Bonaparte Lombardiat függetlennek hirdettette ki, 's ebből a' transpadana, Bolognából és Ferrárából a' cispadana respublicát alkotta, melly utolsónak nem sokára Modena és Reggio is alkotó részeivé tétettek, valamint Romagna 's Mesola tartománya is, mellyekről Februarius 19-kén 1797 mondott le a' pápa Francziaország részére. A' cispadana respublica Martius 17-kén 1797 polgári alkotmányt kapott, 's a' transpadanával egyesittetvén, cisalpina respublica nevet nyert, melly névvel Ferencz császár a' campo-formioi békekötésben (Oct. 17) független statusnak megesmerte. Alkotó részei ezek voltak: austriai Lombardia, Mantuával 's az ehhez tartozó helyekkel együtt, Bergamo, Brescia, Crema, Verona és Rovigo velenczei provinciák, a' modenai herczegség, a' massai 's carrarai hercz. 's Bologna, Ferrara (Mesolával) és Romagna pápai delegatiók vagy megyék. Oct. 22 1797 Weltlin, Worms és Claeven, Graubündenhez tartozó tartományok, is hozzá adattak 's a' 10 megyéből álló köztársaság 771 nsz. mf. és 3 1/2 mil. lak. foglalt magában. A' törvényhozó gyülés (a' 80 vén tanácsa 's a' 160 tagból álló nagyobb tanács) és igazgatás helye Mailand volt. A' köztársaság hadi ereje 20,000 francziá zsoldos katonából állott. Mart. 1798 támadó 's védő szövetségénél és kereskedési egyezésénél fogva még szorosabb öszveköttetésbe lépett Francziaországgal. Midőn Mart. 1799 Austria és Francziaország közt had ütött ki, az Austriaiak és Oroszok győzedelmei által szétbontatott ugyan, de Bonapartenak Marengonál Jun. 14. 1800 nyert győzedelme által ismét helyre állittatott. Ekkor a' köztársaság 50 tagból álló kormányszéket (*consulta*)

's 9 tagból álló végrehajtó tanácsot (*governo*) kapott. Sept. 6 Novarese és Tortonese tartományokkal nagyobbitatott, 's a' lünevillei békekötéskor (Febr. 9. 1801) Austriától ismét megesmertetett függetlensége. Jan. 25. 1802 olaszországi társaság nevet vett fel, 's Bonapartét fő-, és Melzi d' Erile Ferenczet alelőlülőjévé választotta. Mint olasz köztársaság 13 m egyére szakadt; hanem már Mart. 17. 1803, midőn követei által a' franczia császárt az olasz királyi méltóság felvevésére megkérte, királysággá tétetett. (L. Olaszország.)

Cisplatana, l. Paraguay.

Cisrhenana respublica (Rhenuson innen lévő köztársaság). A' cisalpina és liguriai köztársaságok alkottatása 's azon ez időtájbeli (1797) közönséges vélekedés, hogy a' köztársasági uralkodás formája legtökéletesebb, nem csak egész tartományokban, hanem egyes városokban is felserkentette a' köztársasági létel vágyát. Igy kiáltották magokat szabadoknak a' franczia felsőség és védelem alatt több Rhenus melléki városok, nevezetesen Köln, Aachen, Bonn 's Sept. 1797 cisrhenana respublica nevet vettek fel; hanem mivel a' campo-formioi békekötésnek (Oct. 17. 1797) egyik titkos czikkelye a' Rhenus bal partját Francziaország alkotó részévé tette, a' cisrhenana respublica azután valósággal is Francziaországhoz kapcsoltatott, ennél fogva a' cisrhenana confoederatio alig lett csak nevéről is esmeretessé 's elenyészett. *L—ń.*

Cisterciták, Dijonhoz közel Citeaux nevü származások helyétől vevék elnevezéseket, holott is Sz. Robert, molismei apát, 1098 vetémeg első alapját ezen egykor nagyhirü szerzetnek. Mind Robert, mind még inkább Clairvauxi Sz. Bernárd munkássága által annyira elterjedt a' serdülő rend, hogy már egy század mulva 1800 monostornál többet számlálna különféle tartományokban. Alapitója szándéka oda irányzott, hogy Sz. Benedek regulája egész kiterjedésében pontosan megtartassék; innen istenes elmélkedések és kézi munkák váltogatva foglalatoskodtaták a' jámbor szerzeteseket. Ámbár pedig távol valának magokat elvonni a' püspökök felvigyázása alól: ámbár maga Sz. Bernárd egyik munkájában elég hathatósan kikelt az efféle kifogások ellen: midazonáltal az egyházi főszemélyek vetélkedve halmozván reájok kegyelmeiket, többnyire önkényt lemondának az őket illető felvigyázásról, minek következésében a' szerzet közvetetlen felügyelése alá jutván a' romai széknek, ezentul a' citeauxi, clairvauxi, la-fertei, pontignii 's morimondi apátok és 20 egyéb definitor által kormányoztatott, kik is főtekintettel felruházva, e'sőben esztendőnként, utóbb harmadévenként tartatni szokott közönséges káptalanokban intézék el a' rend ügyét. A' számos egyesületek közül, mellyek idővel abból szakadtak, nevezetesbek: a' Mezitlábnaké vagy Feuillantoké, a' portroyiali 's a' recollectióról nevezett apáczáké (az Franczia-, ez Spanyol országban) végre a' trappei szerzeteseké. Hogy e' virágzó és hatalmas szerzet későbben első buzgoságából alább hagyott 's ez által hanyatlásra jutott, nem csudálhatni; sorsa ez minden emberi intézetnek, melly a' kor szelleme kényének 's egyéb ellenséges környülmények befolyásának ki van téve. Innen sok monostor már a' reformatio előtt, még több annakutána részént magától elenyészett, részént idegen kezekre került. Ma Spanyol- 's Lengyelországon és az austriai birodalomon kivül alig találhatni e' rendbeli szerzeteseket. Hazánkban 's a' hozzá kapcsolt tartományokban közel 49 apátságot birtak; ezek közül maiglan virágzanak: 1) a' zirczi, melly 1198 hihetőleg Imre Király által állittatott, 's az ujabb időkben Henrichoviumtól való függetlenségét nem különben, mint a' pilisi 's pásztoi apátságokkal való egyesülését Dréta Antal apátur hathatatlan munkásságának köszöni; 2) a' sz. gothardi Vas vármegyében, mellyet III. Béla 1183 épitett, 's különféle viszontagságok után a' sz. kereszti monostor Austriában magához huzván, mindekkoráig bir. A' Cisterciták fejér ruhát fekete övvel és scapularéval viselnek. *B. V.*

Citadella, l. Fellegvár.

Ciudad-Rodrigo, Portugal felé fekvő spanyol határszéli vár, a' salamancai prov. 11,000 lak. kik Jul. 10. 1810 kemény ellenállás után adták meg magokat a' Francziáknak. Massena Portugalból lett visszavonulásakor kényszerittetett ezt a' várat a' sorsra bizni. Jan. 8. 1812 az Angolok bekerittették Wellington alatt s' olly keményen ostromolták, hogy a' város már Jan. 19 éjjel megvétetett rárohanás által, jóllehet a' vitéz őrsereg elfogatásáig házrol házra védelmezte magát. A' cortesek Wellingtont ciudad-rodrigoi herczegségre emelték 's első osztálybeli spanyol naggyá nevezték. *L—ú.*

Civillista. Ez a' kifejezés hajdan csak Angliában volt szokásban, 's azt a' jövedelmet jelenti, mellyet a' parlement a' királyi ház és udvar, több tisztviselők és collegiumok, követek 's általjában polgári országlás fentartására minden királynak uralkodása kezdetekor rendel. Angliában, valamint más german statusokban is, okfő volt, hogy a' fejedelem az országlás minden költségeit, a' hadiakat is ide értvén, a' koronajószágokból (fejedelmi jószág, domaine) tartozott viselni, 's az alattvalók semmit sem köteleztettek azokhoz adni, kivévén, ha valamit különös egyezség mellett magokra vállaltak. Már ezen alaptörvényes 's a' koronajoszágok származásának története által megerősittetett tételből is világos, hogy a' koronajószágokat nem lehet általjában az országló familia privat jószágainak tekinteni. Sőt inkább regula szerént valódi statusjószágok ezek, mert ollyan jusokból származtak, mellyek a' fejedelemnek az országlás czéljainak elérésére engedtetének, — a' német tartományokban részént a' birodalom jószágaiból, mellyek a' birodalmi hivatallal fizetés gyanánt valának összekötve. A' szász királyoknak igen nagy koronajószágaik voltak 's ezek a' normann hóditás alkalmával confiscatiók által még inkább neveltettek, hanem kevessel ezután a' számos adományzás miatt ismét megkevesedtek. Ujra megszaporodtak ugyan, és pedig rendkivül, IX. Henrik alatt a' monostorok 's főpapok jószágainak elfoglalása által (mert akkor a' monostorokon kivül 27 püspöksüveges apát és két perjelség volt Angliában), de ennek sem volt látatja egy olly pazarló fejedelem alatt. III. Vilmos országlása erősitése végett szükségesnek találá, legnevezetesebb hiveit gazdagon megajándékozni, 's erre a' koronajószágokat olly bő kézzel forditotta, hogy azoknak elidegenitése a' következett országló alatt törvény által megtiltatnék (1702). Ennél fogva már most csak keves jószága van a' koronának, 's a' mi van, az is a' status financzkormányába foglaltatik, a' jövedelmes ragaliák legnagyobb részével. Azelőtt a' király udvartartási 's minden országlási költségeinek fedezésére csak bizonyos esztendei segédsummát kapott, melly II. Károly alatt legelsőben állapittatott meg 1,200,000 fontban; II. Jakab alatt pedig 1,900,000-re szaporittatott, ide nem értvén a' skotországi jövedelmeket. Minthogy az ország az 1688-diki revolutio után III. Vilmos harczvágyától félt, azért a' hadi erőre teendő költségek az ország financzkormányába felvétettek, a' királynak pedig az udvartartás és a' közvetetlen királyi tisztségek költségei fejében civillista név alatt bizonyos jövedelem rendeltetett, melly 700,000 fontra becsültetett, későbben pedig felemeltetett 800,000 fontra. Anna királyné alatt csak 691,000 fontot tett ezen jövedelem; I. György alatt 750,000 font számláltatott, hanem utóbb 850,000 fontra nevekedett. II. György civillistája 800,000 font volt. III. György a' korona minden örökös jószágait 's a' civillista számára rendelt jövedelmeket egészen áltengedé a' status financzkormányának esztendei 800,000 f. kész pénzért, melly summa 1777-ben 900,000, és végre 1812-ben 1,028,000 fontra emeltetett. Hanem ezenkivül a' parlament a' civillista adósságait is általvette több izben, a' mi 1760—84 majdnem 22,000,000 fontot tett. IV. György számára az országlása alatti első parlamentülésben Nagy-Britannia 850,000 és Irland 207,000 fontot rendelt. A' civillistából kell az udvar költségeit viselni, a' ministereket, követeket, főbirákat 'sat. fizetni, ebből kerül

ki a' király külön költsége is, melly 60,000 fontra számláltatik, hanem a' királyi herczegek számára külön tartás van rendelve a' status jövedelmeiből. Ennél fogva az udvartartásra és a' király számára nem épen nagy summa maradna, ha a' fejedelemnek más fentartott jövedelmei nem volnának, mellyek (hihetőleg a' németországi 's ezelőtt 100,000 fontra számlált jövedelmeken kivül) 300,000 fontra tétetnek. Franczia országban a' revolutio alatt vettetett ki legelsőben a' királyi udvar és familia számára bizonyos summa és jövedelem, melly az angol civillistától abban különbözik, hogy minden tulajdonképen való státusköltségek el vannak tőle választva. Az 1814. Nov. 8-iki törvény a' király és az udvartartás számára esztendőnként 25,000,000 livret (1 millio 41,000 font sterling) rendelt, a' királyi herczegek és herczegasszonyok számára pedig 8,000,000, hanem ezenfelül a' parisi királyi várakon (a' Louvren és a' Tuileriákon) kivül még a' versaillesi, marlyi, st. cloudi, meudoni, rambouilleti, compiegnei, st. germain-en-, layei, fontainebleaui 'sat. várak és jószágok is elidegenithetetlen koronajavakká (*dotation de la couronne*) tétettek, minden bennek találtató drágaságokkal és mivészetekkel 's a' sevresi, gobelinsi, la savonneriei és beauvaisi manufacturákkal együtt. Ezen koronajószág használása minden adósságtól és tehertől menten szál az országló királyra; kormányzása pedig a' királyi ház ministerét illeti. Különbözik a' koronajószágtól a' status jószága (*domaine privé du Roi*), melly utóbbit a' király országlása alatt a' privat törvény szerént szerzi és birja, 's minden adót és nyilvános terhet kell érte viselnie. Az illyen jószágról egyezés és végintézet által szabadon rendelkezhetik ugyan, de ha ez meg nem történt, halálával a' statusra szál minden privat vagyonja. Azon privat jószágok is, mellyeket a' király országlása előtt birt, királyi székre lépésekor törvény szerént a' status jószágaihoz kapcsoltatnak. Lajos Filep civillistája még nincsen meghatározva, azonban hihető, hogy 12,000,000 livrenél kevesebb és 15,000,000-nél több nem lesz. Burkusországban, mint az 1821 hivatalosan közre bocsátott statusjövedelmi 's kiadási lajstromokból látszik, a' civillista nem szokott kitétetni. Itt ez egészen a' status jószágaiból fedeztetik, mellyeknek egy része, mintegy 2,500,000 tallér jövedelemmel (l. Bosse „*Darstellung des staatswirtschaftlichen Zustandes in den deutschen Bundesstaaten*" 1820, 505 lap.), elidegenithetetlen koronajószággá tétetett. Azonban ezen jószágok sokkal nagyobb része, mintegy 5,600,000 esztendei jövedelemmel, statusköltségre vagyon rendeltetve. — Bajororszában a' statusjószágok legnagyobb részént eladattak, 's értékek a' status pénztárába tétetett le; ugyan azért ebből 2,745,000 forint fordittatik esztendőnként a' királyi ház és udvar tartására. Szintezen okfejek szerént van a' statusgazdaság Würtembergben és Badenben elintézve. Ezen két tartományban a' civillista, a' franczia ország szorosabb értelemben véve, közel 1,200,000 forintot tesz, melly summához Würtembergben még az udvari jószágok jövedelme is járul 300,000 forinttal. Ezen summákat a' nevezett országok öszves jövedelmével egybehasonlitván, ugy találjuk, hogy Angliában az egész jövedelem $\frac{1}{60}$, Burkusországban $\frac{1}{35}$, Bajororszában $\frac{1}{11}$, Würtembergben és Badenben $\frac{1}{5}$ része kivántatik meg az udvar 's országló ház tartására, s ez az irány az apróbb statusokban még inkább nevekedik. Némelly tartományok annyira mentek, hogy a' statusjószágok öszves jövedelmét áltengedék az udvarnak 's az országló háznak, a' rajtok fekvő adósságot pedig magokra vállalták, noha ezt a' törvény szoros okfejei meg nem kivánhatták. Azt ellenben méltán javalta az okosság, hogy illyen tartományokban, mellyeknek fenmaradása nem önlétező hatalmon alapul, a' fejedelem jószágai a' statuséitól szorgosan elválasztassanak, 's amazok az országló ház privat vagyonjának tekintessenek. Az austriai császárnak és magyar királynak nincs megállapitott civillistája. *Zs. G.*

Clairon (Claire, Josephe, Hippolyte, Leyris de la Tude), Clairon név alatt esmert hires franczia szinmivészné, szegény szüléktől 1723 nem messze Condétől született. Élte első kora nem vala borutlan. „Gróf Essex" és a' „*Folies amoureuses*", mellyek látására hosszu kérései után engedelmet nyert, olly benyomást tettek reá, hogy álmát és étvágyát elvesztette; emlékezetébe pedig a' csak egyszer hallott szavak annyira hatottak, hogy azokat mindég tökéletesen elmondhatta. Erre a' szinjátékhoz vonzó kedvét kinyilatkoztatá; anyja parancsokkal és ütésekkel szegzé magát ellene, de végre kénytelen vala leányának engedni. Tizenkét esztendős vala Clairon, midőn az olasz szinen, de keves sikerrel, fel lépett. Kisded alakja 's más szini féltékenykedések miatt nem haladhatván, elhagyta a' fővárost, 's Rouenben mint tánczosné 's énekesné is láttatta magát, azután pedig Gentben, Havreben és Dünkirchenben, honnan 1743 a' parisi operához visszahitták. De rövid idő alatt a' *Théâtre français*-hez jött, hol elejénte mellékszerepeket adott, mig makacssága a' szomoru játék komoly szerepeit ki nem vitta. Legelőször 1743 Phaedra szerepében lépett fel, 's diadalma annál tökéletesebb lőn, mennél váratlanabb vala. Egyértelmüleg csudálták 's esmerték kortársai azon tulajdonságait, hogy a' költő szellemét helyesen felfogni 's remekül előadni tudta. Dumesnil szinjátszóné, kivel Clairon vetekedék, még mindég tetszett ugyan; de Voltaire magasztalása minden előtt sokat hatott arra, hogy Cl. mellett nem sokára elődjeinek nevei homályba süllyedének. Azonban büszke magaviselete a' mindennapi életben szemet kezde szurni, 's Clairon soknál kedvetlenségbe esék, noha a' világ azt is regélte, hogy alsóbb sorsu emberekhez gyakran leereszkedik 's meghitséget mutat irántok. Huszonkét esztendeig hizelkedett kedveltje vala a' franczia parterrenek, midőn egyszerre, méltó haragra gyulván egy semmirekelő ellen a' szinjátszók közül, Lekainnal 's másokkal a' szinre fel nem akart lépni. 'S igy történt, hogy amannak hatalmas pártfogóji lévén, a' már öszvegyült nézők kiáltási: „*Frétillon à l' hôpital! Clairon au fort l' Evêque!*" ez egyszer bételesülének. Clairon más nap (April. 1765) börtönbe viteték, 's a' parisi közönség előtt, melly reá ezen szégyent hárítá, többé meg nem jelent. Hirének gróf Caylus egy gyalázó irás (*Histoire de Mlle. Cronel dite Frétillon* 1743) által nagyon ártott. Meglehetős vagyonja, mellyet szerzett vala, abbé Terray financziai munkálódásai által tetemesen megcsonkult. Az anspachi markgrófot, kivel mint barátnéja élt, anspachi udvarába követte, hol 17 évet tölte el. Innen Parisba visszatérvén, mh. Jan. 18. 1803. A' „*Memoires d' Hippolyte Clairon et réflexions sur la déclamation théâtrale*" czimü, Parisban 1799 megjelent munkájában, mellynek utolsó része Rancourt szinjátszónénak tulajdonittatik, talentuma tulajdonságait 's azon módot, mellyet az illy megkülönböztetés elérésére követett, a' közönséggel megesmerteti; 's ezért ezen munka az illető szinjátszóknak felette hasznos. Lásd: „*Mémoires de Mlle. Clairon, actrice du Théâtre français, écrits par elle même, nouv. édit. mis dans un meilleur ordre*" (Paris 1822) „*Notice sur Mlle. Clairon*" Andrieuxtől és Döbrentei Gábor „Külföldi szinjátékai" (1820, 2-ik köt.)

Clan, Skotországban a' hegyi Skotok földes ura; más értelemben pedig nagyában vett familiastatushoz hasonlitó társasági egybeköttetés ezen földes úr és a' hozzátartozók között felső Skocziában és a' Shetland 's Orkney szigetcsoportokon. Ezen földes úr tiszteletbeli neve laird. Ez az örökös clanság már akkor megvolt Britanniában, midőn ezt a' Romaiak birták. Ez világitja fel Ossian dalait, a' kedvelt Scot Walter románjainak főanyagját, a' lairdek vonzodását a' praetendensekhez, a' skot ezeredek származását a' szárazföldi hatalmasságok minden háborujiban, kivált a' reformatio olta, végre az angol országló szék elnézését, hogy egyes földes urak alattvalojik közül ezereket is áltszálithattak erőszakkal az ország belsejéből a' tenger partokra 's őket halászokká változtathatták, kik a' számokra rendelt csekély földet ásóval kénytele-

lenek mivelni. Volt a' skot lairdeknek királyok, de ennek nem állt szabadságaban a' lairdek és alattvalójik viszonyaiban valami határozást tenni. Az utóbbiak lairdjeik nevét viselték, 's volt nekik a' tackesmenek osztályaban alsó nemességek, mellyből minden községben lakott egy vagy kettő, kik béke idején a' község oktatójik, harczban a' kiszedett katonák vezérei 's ezenkivül beszedőji voltak azon csekély adónak, mellyet az alattvalók borzbőrben, tollban, száritott halban és juhban szolgáltattak lairdjeiknek. Az angolna-és lazaczhalászat a' tavakközti helyeken, a' vadászat, a' lairdek és tackesmenek kihatározott erdejében a' hegyi Skotok ezen szabadosainak tulajdonjai voltak, különben pedig a' halászat, vadászat, legelő 's be nem keritett erdő közös java mindenkinek. Az alattvaló hegyi Skotnak saját birtoka egy kő kunyhóból, kertből, egy kis rétből 's szántóföldből állt. Ezért védadót fizetett 's némelly csekély kézi és szekeres szolgálatot tett a' lairdnek vagy tackesmennek, Clanjából elköltözheték 's ingó vagyonját magával viheté. Csupán zabot termesztett, mellyet melegitő tulajdonsága miatt kenyér-használatra minden más gabonánál többre becsült; barmot tetszése szerént tenyészthetett; hanem a' sziklás, homokos és sárrétes földön, melly a' ködös éjszakon vad közösségben biratott, nagy számu baromnyáj téli tartása terhes lévén, a' barom-tenyésztés soha sem mehetett nagyra. Irt törvényt vagy kötést lairdjekkel avagy tackesmenjekkel csekély birtokokról nem esmertek az alattvaló hegyi Skotok. Csak Ossian Morvenében lehetett sok erdő, de az ország más részeiben bizonyosan nem volt. A' felső skotiai nagy faültetvények az angol adományosoktól származnak, kik a' Jakabhoz ragaszkodó lairdek szárazföldi birtokainak a' cullodeni ütközet után 1746 történt majdnem közöséges confiscatiójára következtek. A' skot lairdeknek az volt hajdan legnagyobb hasznok alattvalojikból, hogy ezeket hazájokon kivüli hadi szolgálatra toborzották. Egy ezered vagy zászlóalj hegyi Skot volt a' lairdek utószülöttjeinek közönséges öröksége. Ezek fegyverre szólitott alattvalójikat 's a' más clanokból önkényt szolgálatba lépteket idegen zsoldba adták. A' nyereség nem csekély volt, mert a' skot katona kevesebb zsoldot kapott, mint a' status, melly őt használta, a' lairdnek fizetett. Ellenben ez is atyailag gondoskodott rendszerént az ő alattvalojiról mind hazájokban, mind a' harcz mezején, 's főkép éhség idején, melly egy illy szegény tartományban nem igen ritka volt. Ezen lairdek a' közöttök kiütő veszekedéseknek, mint a' fejedelmek szoktak, fegyveres kézzel vetettek véget. A' reformatio alatt a' lairdek legnagyobb része Catholicus maradt, mert közönségesen catholicus hatalmasságokkal kötöttek egyezséget katonaállitásról. Az alattvalók akadály nélkül választhatták vallásokat, azonban becstelenség volt, kifejezések szerént, más Istenben hinni, mind a' laird. A' skot királyoknak semmi sem volt kellemesebb, mint ha nyugtalan vasallusaik nagy sereggel mentek külföldi szolgálatba, mert illyenkor béke és csend volt az országban. Ugyan azért az okos királyok lehetségig védelmezték az eltávozott lairdek vagyonját minden csorbitások ellen. Az országlással meg nem elégedett nemesek mind ki szoktak volt vándorolni; ezért találni Europa száraz földjén még ma is sok skot nevet. A' cullodeni ütközet után az angol országló szék eltörlé a' skot clanságot; az adó, mellyet a' régi és uj laird familiák huztak, divatban maradt; a' szolgálatok ellenben és szolgálatra kinszeritések a' lairdek törvényhatóságával együtt elnyomattak. Minekutána azonban a' lairdek legnagyob része a' praetendens elüzött követőji confiscált jószágaiból nagy jószágait királyi adomány által ujra visszaszerezte volna, nem találá az országló szék tanácsosnak, a' letelepedett 's előbb alattvaló hegyi Skotok földes uraik iránti viszonyaikba avatkozni, szintolly keveset hivén nekik, mint az elüzött lairdeknek. Erre az uj lairdek ugy bántak velek, mind Angliában a' haszonbérlőkkel; határozatlan kötések (*leases*) mellett meghagyták őket egy ideig földjeik birtokában; de a' mint a' juhtenyésztés és erdőtermesztés Skotországban

terjedni kezdett, lassanként áltszálitották őket a' tengerpartokra, megfizetvén elköltözésekkor nyomorult kunyhójik becsét 's hátra lévő adójokat.

Clare (John), a' northamptonshirei paraszt, földmivelő és költő, Helpstoneban szül. Peterborough mellett 1793. Nyomorék atyját 's ennek háznépét neki kellett, bármelly szükenis, sanyaru kézi munka által táplálnia, 's ezen szenvedés és keserü inség az, mellyet „*Address to plenty in winter*" költeményében olly szivszaggató elevenséggel fest. Atyja segélypénzt kapvan a' községtől, C. ez által megkiméllhete keresményéből annyit, hogy mesterét az olvasásban és iráshan fizethette 's majd Robinsont 's más kölcsön kapott munkákat olvashatott. Thomson „Évszakai" fakaszták keblében az első poetai ömlést, melly ekkor (13 évü korában) „*The morning walk*" 's kevessel ez után „*The evening walk*" czimü legelső dalait szülé. Igy dalla C. tovább is, lelkesülve az istenség és természet szépségeitől minden egyéb buzditás nélkül 13 évig, egyszersmind ásóval és kapával dolgozgatva. 1818 egyik sonettje „a' lemenő naphoz" Drury Eduard, hamfordi könyváros kezébe juta, 's ez ösztönzé C-t, gyüjtené egybe költeményeit. Igy készült „*Poems descriptive of rural life and scenery, by John Clare, a Northamptonshire peasant*" (London 3-ik kiad. 1820.) A' könyv meleg és közös részvéttel olvastatott. Darabjai (dalok, sonettek, balladák, vegyes költemények) a' falusi életet egyszerün, de vonzó hüséggel és tapadással festik. Képei eredetiek és bővek; nyelve uj szavakkal és vidéki használatnakkal tömve, de ezek, noha megakasztják néhol az olvasót, az egésznek kiválhatatlan sajátságai. Ujabb gyüjteménye C. verseinek ez „*The village minstrel and other poems.* 'sat." (London 1821. 2 kötet a' szerző arczképével.) 'S ezolta C. neminemü irói keresményben is részesül, de mind e' mellett falvához 's szerény polgári állapotjához hiv maradt. —*t*—

Clarence, l. IV. Vilmos.

Clarendon (Hyde Edward, clarendoni gróf), Angliának nagycancellara, szül. Dintonban Wiltshireben 1608 eszt. Miután tanulmányait Oxfordban 17 esztendős korában elvégezte, a' törvénytanuláshoz fogott, atyjatestvére Hyde Miklós, a' kingsbench előülője, alatt. Az ugy nevezett hosszu parlamentben I. Károly alatt, tehetségei által kijelelte magát 's megnyerte minden tagjainak bizodalmát. Okfőjinek tisztasága és hazája törvényeihez ragaszkodása megfosztották ettől. Midőn a' polgári háboru kiütött, Clar. a' király pártját követte, és I. Károly a' kincstár cancellarának és a' titkos tanács tagjának kinevezte. Későbben Károly herczeget (utóbb II. Károlyt) kisérte Jersey szigetre; a' herczegnek Francziaországba utazta után másfél évig' maradt Jerseyen 's a on időben kezdette irni történetét a' pártütésről. Azon különbféle irományokat is Jersey szigetén szerkeztette, mellyek a' parlament manifestumaira a' király nevében jelentek meg feleletül. I. Károly kivégeztetése utána az uj király Francziaországba hitta meg. Legelébb Madridba küldé próbát tenni, eszközölhetend-e segélyt a' spanyol udvartól, 's azolta mindég élt tanácsa-'s tollával. Károly 1657 Anglia nagy cancellarának nevezte ki. Hyde Edwardnál Cromwell halála után senki nem mozditotta elő hathatósabban azon alkudozásokat, mellyek II. Károlyt a' királyi székbe ültették. Azolta a' fejedelmnek teljes bizodalmával birt és bőven tapasztalta kegyeit. 1660-ban az oxfordi egyetem cancellara lett: a' következő évben pedig csak hamar egymásután pair és báró Hyde, cornburgi viscount és clarendoni gróf. Illy nagy szerencsének irigységet kelle gerjeszteni, egy váratlan történet még előmozditotta azt. York herczeg, II. Károly testvére, leánytestvérénél, az oraniai herczegasszonynál, volt Bredában 's megesmerkedett Hyde Annával, Clar. öregebbik leányával, ki a' herczegasszony tiszteletdámája volt. Ez olly hév indulatot gerjesztett benne, hogy Novemberben 1659 a' királynak és nagycancellarnak hire nélkül el is vette. Csak akkor, midőn II. Károly

ismét a' királyi székbe lépett, árulta el Anna terhessége ezen egybekelést. A' király, mihelyt a' házasságnak törvényességéről meggyőződött Hyde Annát yorki herczegnének megesmerte, testvérét ösztönözte, hogy őt továbbá szeresse, és kinyilatkoztatta, hogy ezen eset nem változtatja meg indulatját cancellara iránt. Ezen hazasságnak gyümölcse ke leány lett, Anna és Maria, kik mind ketten ültek az angol thronuson. Most irigyei közt lord Bristol lépett legelőször ellene, 's mivel a' parlament azon izetlen panaszát, mellyet Cl. ellen tett, elutasitotta, a' közvéleményben igyekeztek neki ártani ellenségei. Más részről kisebbült befolyása a' királynál, kinek nyugalmas birtoka egynehány éve után hiv barát- és ügyes ministernél inkább hizelkedők kellettek, kik szeszélyeinek, főként pazarlásának hódolnának; elidedegenett igy a' sanyaru Clarendontól, kit Buckingham szünetlen meggunyolgatott és ki a' nép előtt mint első minister a' kormánynak minden hibájiról felelni tartozott. Azon keves szerencse, mellyel Holland ellen folyt a' háboru, Dünkirchen eladatása és más esetek köz elégletlenséget gerjesztének; a' királynak kedvetlensége pedig gyülölséggé lett, midőn azon tervét, hogy hitvesétől elválik, és a' szép Stuart ladyval egyesül, Clar., ki a' lady 's Richmond herczeg közt intézte el a' házasságot, semmivé tette. Meghatározta tehát, hogy őt megbuktatja, elvette tőle a' pecsétet és megfosztotta hivatalaitól. Felségsértési vádat koholtak ellene; ő pedig szaladás által menekedett meg és Calaisból küldött mentséget a' felső háznak. Mind a' két ház azt rendelte, hogy ez az irás hóhér keze által elégettessék, 's Clarendon örökre számkivettetett. A' népnek gyülölsége még a' szárazon is üldözte. Evreuxben hajóslegények rohantak reá, veszedelmesen megsebesitették, és csak fáradsággal ragadtatott ki kezeik közül. Hat esztendőt élt szamkivetésben, felváltva Montpellier-, Moulins- és Rouenben, hol Dec. 7-én 1674 megholt. Holt teste Angliába vitetett és a' westministeri apátságban temettetett el. Lord Cl. egész éltében a' király barátja és gyámola volt az elpártoltak ellen, és a' királyi hatalomnak bitorlása ellen honja szabadságainak védője. Háladatlanság és előitélet annyival könyebben buktatták, mivel komoly és büszke characterével nem tudta magát megszérettetni. Több irásai közt, mellyeket hagyott, legfontosabb az ő nagy pontossággal és részrehajlatlansággal irt „*Hist. of the rebellion and civil wars in England*"-ja (1641—60. Oxf. 1702. következ 3 kötet fol. Uj kiad. Oxf. 1807. 6 köt.) Ehhez tartoznak: „*The hist. of the civil war in Ireland*" (London 1721); Clarendon „*Statepapers*"-je (1621—60 Oxf. 1767. követ. fol.) és „*The life of Edw. Earl Clarendon, written by him self*" Oxf. 1761. 3. köt.)

Clarinett, 1690-ben Denner János Keresztelytől Norimbergában (szül. 1655.) feltalált fuvó muzsikaszer, melly csaknem ugy van alkotva, mint az oboë, lyukakkal, billentyükkel és fuvókával (az utóbbi mindazáltal széles, vastag és madárorformáju), mellyet körtvélynek neveznek és a' mellynek hátulsó részébe nádlap tétetik. Most igen gyakran használják a' muzsikakarokban; hangja teljesebb és homályosabb mint az oboë hangja és a' fenebbjáró emberszóhoz leginkább közelit. Hangköre a' kis octavának c-jétől egész a' háromvonásos g-ig megyen. Egyébiránt különös benne, hogy nem minden hangba szaval, hanem bizonyos hangnemekben vagy némelly közbeteendő darabok által azon hanghoz alkalmaztatják, mellyből a' darab megyen, vagy egészen más clarinettet is vesznek elő, mert vannak A, B, C 'sat. clarinettek, 's azoknak hangzása mindenkor megvan határozva. C-clarinetten legkényelmesebben lehet C, G és F dur-, A, E és D mollból, B-clarinetten B, Es, F és As durból 's a' rokon moll-hangnemekből; A-clarineten A, D, E, H dur, és a' rokon moll-hangnemekből funi. Mennél fenebbjáró a' clarinett, annál élesebb és általhatóbb; mennél mélyebben jár (tehát mennél nagyobb), annál teljesebb hangja van. Azonkivül minden clarinettben az alsó, felső és középhangok különböznek valamenyiben a' hangzásra nézve, de ez által nyer

a' clarinett. Középhangjai legszebbek. Ennek fejében a' szerzők ott, hol a' clarinett nem épen verseng, osztályát oboëk és fagottok közé teszik; de gyakran hangegyenben is mennek ezekkel. Ujabb időben sokat változtattak rajtok a' nádlapnak alkalmaztatására és billentyükre nézve. Müller Iwan, a' hires clarinettista, ugy intézte azokat, hogy elégséges gyakorlás mellett a' clarinetten egészen tisztán és egyelően minden hangnemből lehessen játszani. Illyen clarinetteket Mainzban és Lipcsében készitenek. Arra nézve, hogy kelljen ezekkel bánni, ugyan ezen virtuos Müller adott ki elébb franczia nyelven „Clarinettoskolát", melly azután bővitve és javitva 's több gyakorló darabokkal németül is kijött. (Lipcsében, Hofmeisternél 1826.)

Clarke (Sam.), Locke és Newton után a' legjelesb angol philosophus, egyszersmind jeles hittudós, 1675 szül. Norwichben; tanult Cambridgeben. Jóllehet Newton nyomos és mély vizsgálatit már közre bocsátotta: Descartes állitmányainak még számos pártfogóji voltak. Clarke, kit a' philosophálásban Newton vezetett 's ki ennek „Opticáját" latánra forditá, sokat tőn a' régi homály elszélesztésében. — Egyszersmind buzgón mivelé a' hittudományt, mellyet a' philosophiával meg akart egyeztetni. Valóban merész szándék. — A' norwichi püspöknél 12 évig viselt káplányságot, 1706-ban parochiát kapott Londonban 's itt nem sokára Anna királyné udvari káplánya, 1709-ben pedig st. jamesi plébános lett. 1812-ben értekezést ada a' Sz. Háromságról, mellyben azt vitatá, hogy ezt az első Keresztények nem hitték. Azonban a' londoni püspökök nem találák jónak az ebbeli feszegetéseket 's azon fogadást csikarák ki tőle, hogy ezentul e' tárgyról sem irni, sem szólani nem fog. Legbecsesebb munkája C.nek az, melly nyolcz, egymásba folyó szentbeszéd (predikáczio) formájában az Isten lételét és tulajdonságait fontolgatja. Ezenkivül még sokat 's hathatósan irt a' korabeli szabad gondolkodásnak ellen. A' német philosophusokkal is német nyelven sokat polemisált; angolul adá Leibnitz ellen ezt „*Philosophical inquiry concerning human liberty*" (London 1715—17, 2 kötet.). Kiadta, 's igen jól, Jul. Caesart, ugyszinte az Ilias első 12 könyvét jegyzetekkel 's latán forditással, mellyhez a' 2-dik kötetet 's az Odysseát fija kapcsolá. Mh. 1729. —*t*—

Clarke (Eduard Daniel), egy hires angol utazó 's professora a' mineralogiának a' cambridgei universitasban. Származása tudós familiából való, 's anyai oldalról való eleji közül egy a' hires Wotton volt; nagyatyja egy esmeretes értekezést irt a' romai, ó-saxoniai és angol pénzekről; atyjának levelei a' spanyol nemzetről két izben forditattak német nyelvre (Lemgo és Lübek 1765), 's testvére (James Clarke) a' most uralkodó nagybritanniai király káplánya 's könyvtárőrzője, dicséretesen esmeretes mint Nelson pompás életleirásának (1810) 's a' „*Life of James the Second*"-nak (ezen király kéziratjából, London, Longmann, 1815, két darab) szerzője. Ő maga Willingdonban az essexi grófságban született, Junius 5. 1769. Az elkészitő oktatást Tunbridgeban nyerte, az ügyes oskolai tanitótól, Vicesimus Knoxtól, 's 1785 Cambridgebe ment a' Jesus-Collegebe, hol 1790 baccalaureussá lett. Ugyan azon esztendőben utra kelt 's meglátogatta a' walesi herczegséget, Irlandiát és nyugoti Angliát. Két esztendővel azután egy előkelő rangu fiatal embert kisért Franczia- és Németországon, Helvetián, Olaszországon és Hollandián keresztül. 1794 mag. art. lett Cambridgeben 's 1797 áltutazta Scotiát, a' felföldeket (High-Land) és a' Hebrideket egész St. Kildaig. Minekutána ekként hazájának különbféle tájaival megesmerkedett, Cripps utazó társával 1799 Daniába hajózott, honnan Norvegiát, Svécziát, Lapponiát, Finnlandiát, Muszkaországot, a' doni Kozákok tartományát, a' Kuban által öntözött földet, Tatárországot és Krimiát meglátogatta 's azután Konstantinápolyba ment. Midőn a' Britusok egyiptomi expeditiójokhoz fogtak, ő is napkeleti utjára kelt 's igen in-

teressans tudositásokat gyüjtött Kis-Asiában, Syriában, Egyiptomban és Görögországban. Minekutána Macedoniát és Thraciát beutazta volna, főtanulmánya, a' mineralogia, arra serkenté őt, 1802, hogy Bolgár- és Oláhországon keresztül a' magyarországi bányákat látogatná meg, honnan Német- és Francziaországon keresztül tért vissza Angliába. Midőn Cambridge-be érkezett, az universitas L. L. D. méltósággal tisztelé meg, 's a' Jesus-College, melly tudós intézetben már régolta felvéve volt, annak tutorává tette őt. Mivel azonban 1806 sir William Rush leányát elvette, az által collegiumának minden további rangjairól lemondott. A' következett esztendőben nyilvános leczkéket tartott az universitasban a' mineralogiáról, mellyekben szüntelen való tekintettel volt a' mechanicus mesterségekre 's az élet szükségeire, valamint az ó historia felvilágositására is. Ő volt az üvegforrasztó cső feltalálója is. Az universitas előljárói olly nagyhasznuaknak találták ezen leczkéket, hogy a' mineralogiának ezen okból egy egészen uj professorságot fundáltak, melly a' senatusnak egy végzése által dr. Clarkenak adatott által. E' mellett 1817 az universitas könyvtárörének is kinevezték őt. Sok dicső utazásaiban szerzett márványokat ajándékozott ő a' cambridgei universitasnak, különösen az eleusisi Ceres collossalis szobrát, mellyről 1703 egy tudós értekezést irt. (L. irásainak lajstromát a' „*Biographical Dictionnary of the living authors of Great Britain and Ireland*-ban"). Neki köszöni Anglia a' hires sarcophagus birtokát a' három nyelvü felirással. Róla irt munkája: *The tomb of Alexander, a dissertation on the Sarcophagus brought from Alexandria, and now in the British Museum.* 4. 1805. Ez a' munka azonban neki kemény szemrehányásokat okozott Hammer urtól, ki azt állitja, (A' *Topographische Ansichten, gesammelt auf einer Reise in die Levante*, Wien 1811, és abból a' *New Monthly Magazine*-ban, Oct. 1815), hogy nem Clarke, hanem ő fedezte fel a' saisi omladványt, 's hogy Clarke ő tőle Isis szobrát, melly most Cambridgeben van, elvette, noha az emlitett értekezésben egészen másképen van a' dolog előadva. Ha felelt e Clarke neki, 's mit, előttünk nincs tudva. Jeles utazásleirása, mellynek első része 1810 jelent meg, hat quartkötetet tölt el, 's olly tetszéssel fogadtatott Angliában, millyennel talán egy hasonló munka sem dicsekedhetik a' mi időnkben. Négy erős kiadása ugyan is ezen tudós és drága munkának Cadell és Dariestől, ugy látszik, még nem szüntették meg, az utána való tudakozódást. Utazásainak egy kipótló darabja „*Travels through Denmark, Sweden, Lapland, Norw, Finl. and Russ.*" Clarke halála után jelent meg. London 1823, 4.). Öszveséges munkáji 11 quart- és octavdarabban jelentek meg: „*E. D. Clarke 's Travels in various countries of Europa, Asia and Africa*" (London 1819—24). Németországban dicsérve emlékeztek az érdemesnek egyes darabjairól, ugy a' mint kijöttek, a' göttingai jelentések (*Göttin. Anz.*); a' két utolsó Beck allg. Repertoriumában (*der neuesten in-und ausländ. Lit.* 1829, *II Band S* 173 *u.* 218) van jelentve. Az oxfordi universitas megvette drága görög és napkeleti kéziratjait. Az elsők közt van Plato hires codexe, mellyet Patmos szigetén fedezett fel. Több esztendők olta a' harltoni predikátori helyet viselte Cambridgeshirban. Megholt Aprilis 9-dikén 1822. Characterének fővonásai lelkesedés és jó akarat voltak. Barátja W. Otter adá ki életét 's hátrahagyott papirosait ezen tudósnak (többnyire levelek, mellyeket formájok 's foglalatjok ajánl) Clarke képével, mellyet a' pompás „*British Gallery*"-ben is (Cadellnél) láthatni. *A. B. P.*

Classicus, a' latán „*classis*" szótól. Ezen nevezet eredetikép a' romai nép elébbkelő vagy első osztálybeli polgárait jelenté. Kik után az ujak idővel a' görög és romai irókat nevezték általjában classicus, azaz, jeles vagy remek iróknak, bátor közöttök nagy a' különbség, és belső becsre nézve igen is elütnek egymástól. Illy értelemben veszik a' classica literatura, mivészség és költés nevezetét is, ellenébe teve az ujnak

vagy románosnak. A' régi és irányt fókép a' keresztény hittől nyert uj világ különböző okfejeinél fogva a' régiség elmeszüleményeinek vagy is a' régi literaturának saját bélyege van. Szabadon született 's szabadon nevelt férjfiak, résznyire előkelő polgárok, kiket nagy gondolatok teremtésében és erejek szabad nyilatkoztatásában polgári korlátozas vagy épen nem, vagy nagyon keveset gátolt, léptek hajdan az irói pályára, nem emlitvén egyéb, a' régi mivészségre és literaturára kedvezőleg hatott 's politica, hitvallás és égszak szülte környülállásokat. Ha tehát a' régi classicusok jeleseitől az egyszerü méltóságot és szépséget, nagy észt, velős tömöttséget és tökéletességet el nem tagadhatni, azok kétségkivül örökre példáji, örökre tanitóji lesznek az utóvilágnak. De az uj literatutura is diszeskedik classicus irókkal 's azért illy értelemben ezeknél is classicus helyekről, classicus becsről emlékezünk. Classicus mivnek tehát csak a' maga nemében belső- és külsőkép tökéletest mondjuk. Kétségkivül sok belső és külső környülállásoknak kell öszvekerülni, a' nemzet történetében és literaturájában, valamint egyes tagjai lelki miveltetésében, hogy még az arra termett ember is remek iró lehessen. A' történetirás tanusága szerént ez főkép az országalkotmánytól, religiótól, lelki miveltségtől és erkölcsöktől függ. Mennél szabadabb a' nemzet országalkotmánya, mennél inkább megalapitja 's megőrzi polgári szabadságát az idő szellemével egyező országalkotmány alatt, mennél könnyebben 's többoldaluan mivelhetik magokat polgárainak lelkei; annál könnyebben fejlik ki nyelve is, és remek irói annál korábban deritik fel ennek aranykorát. Mennél tisztább 's nemesebb a' religio, annál hathatósban emelkedik a' nyelv; különösen az érzéshaladó dolgok sorába tartozó igazságok kifejtése által igen sok elvont képzettel kell a' nyelvnek gazdagodnia, mellyek nélkül a' roligiónak csupán érzéki képzeteinél megállapodó nemzet nyelve szükségképen szüköllödik. A' mivészségek és tudományok közül a' költés, ékesenszólás, philosophia és történetirás hat szembetünőleg a' nyelvre. A' társalkodás legsimitottabb nyelve sem pótolhatja ki a' költés, ékesenszólás, philosophia és történetirás tárgyainak előadásbeli nagy erejét; soha sem lehet egészen miveltnek tartani a' nyelvet, melly remek irók között a' költők és szónokok mellett egyszersmind philosophusokat és történetirókat is nem számlálhat. Végre a' nemzet együgyü 's tiszta erkölcsei is hatnak a' nyelvre, mert ezek visszfényei a' nemzet nagyoob részénél uralkodó erkölcsiségnek. Mennél szorosb kapcsolatban állanak a' nemzet erkölcsei a' lélek öszveséges erejének egyirányos mivelésével, a' nyelv nemessége és méltósága, valamint köre és hathatósága is annál inkább nevekedik, és a' tiszta erköcsök jótékony szelleme félreesmerhetetlenül festi magát az értelmi miveltség előhaladásában. Hol ellenben az erkölcstelenség 's ezzel együtt a' nemzeti bélyeg megvesztegetése elhatalmazik, a' nyelv is hanyatlik 's belső méltóságát elveszti. Innen remek mivet rendszerént csak azon nemzetnél kell keresni, mellynek már literaturája vagyon 's melly szinte ugy nem miveletlen, valamint nem elmivelt vagy nem rendjén tul mivelt. Azonban a' remek előadás ennél sem áll csupán a' nyelvtisztaságban és rhetoricai ékesgetésben. A' remek mivnek nem csak gramm ticai és logicai hibátlansággal, hanem szépséggel is kell diszeskednie, e' két főtulajdont feloldhatatlanul öszvekapcsolnia 's az alsó, vagy középső, vagy felső irásmódban szakadatlanul megmaradnia. A' való genie itt ugyan kivételt tesz, gyakran megelőzi időkorát 's egykorujit ellenállhatatlan erővel ragadván meg, utójinak is törvényt szab. Igy koszoruzza önmagát remek irónak a' nagy elme; ellenben félszeg miveltség vagy ellenkező környülállás miatt némelly jeles főnek sem sikerül e' tetőpontra felvergődhetni. A' görög és romai classica literaturára nézve Fabricius görög és latán bibliothecáján kivül utasitást ad Eschenburg, Fuhrmann, Monike és Schöll munkája. A' görög irók a' természetnek és hathatósan munkálkodó életnek voltak nevendékei. Szép 's nemes fajból sarjadozva, fogékony érzékkel 's víg elmével

megáldva, enyhe 's tiszta ég alatt, az esmeretközlésre olly igen alkalmatos tengermelléken éltek és virágoztak ők. Inkább a' természetben, mint az oskola rendszeres, félig értett 's az emlékezetre erővel tolt formáji közt nőttek fel. Igy érzékek és lelkek vidám élénkségre fakadozott. Miveltetések az élet viharai közt tökéletesült. Férjfikorokat szüntelen küzdések közt tölték a' személyes és polgári szabadságért, a' testi és lelki miveltség béréért. Tehát a' természet és szabadság volt a' régiek miveire teremtőleg ható két védlélek. Csak mig szabadon munkálkodhatott ezen két ok, miveik addig maradtak remekek. A' járomba görbedt Asia legyőzése és a' honi zsarlók elüzése szülte Hellas első költőjit. Ők szakadatlan sorban követték egymást, az ékesenszólással és történetirással jobban megbarátkoztak, mint akarmelly más nemzet dalosai, és minden képző mivészséget magok után vontak, mig elfajulás, önség és megigáztatás a' természetet és szabadságot el nem nyomták. A' macedoniai 's azután romai uralkodás véghatár a' görög remek literaturában. Ezéntul csak tudós nyomozásokat, gazdag tudományos kutfőket mutathat, de alakra és szellemre nézve jeles miveket nem. A' Romaiak, mint természet gyermekei, dürvák és vadak maradtak, azután szertelen szerencse által nagy hatalmoknál fogva hirtelen elfajulásra, szolgai utánazásra és képtelenségre hanyatlottak. Remekek csak a' polgári életből sarjadzó mivekben, a' történetirásban 's ékesenszólásban lehettek. Virágzások időszaka az önkény első napjaival határos, innen jött gyors elaljasodások, azon időkorok, mellyben a' köz szerencsétlenséget és erkölcsi elvadulást vagy fenekedő elkeseredéssel vagy gyönyörködő romlottsággal festik. A' görög és romai classicusok örökre remekek, örökre az izlés közönséges példáji maradnak, mert kihalván nyelvek 's igy változhatatlanná lévén, munkájik örökre ifjak maradnak. Ellenben az élő nyelv remek irójinak más a' sorsa. Ezek általjában véve, csak bizonyos tekintetben lehetnek remekek. Mert az élő nyelv egy nyomon járván a' folyvást előre törekedő emberi elmével, a' miveltségnek és érettségnek olly idejére juthat, mellyben virágzó remek iróji a' korábbiakra homályt vonnak. A' csinosulni indult élő nyelvnek első gyámolói a' költők, kik neki bőséget, szép hangzást 's nemzetiséget adnak. Ezekhez kapcsolják magokat a' philosophusok, kik a' nyelvnek hibátlanságot, határozottságot és tudományos bélyeget szereznek. Követik ezeket a' szónokok, kik a' bő, szépen hangzó és tudományos rendbe szedett nyelvet az élet tárgyaira alkalmaztatják. Végre a' történetirók az egészen mivelt nyelvén nemzetek külső 's belső változásait elevenen festik. Igy lassanként haladván a' nyelv, bátor már miveltetése első korában mutathat némelly egyes jeles irókat; arany kora mindazáltal csak akkor derül, midőn a' polgári szabadságot védő országalkotmánynak 's a' tiszta, felvilágosodott religiónak hatalmas befolyása alatt, valamint a' nemesitett erkölcsök segedelmével 's a' tudományokban és mivészségekben tett előmenetellel remek iróji a' prosát, költést és ékesenszólást teljesen 's egyiránt az alsó, közepső és felső irásmódban mivelik, 's igy neki olly érettséget, olly tökéletességet adnak, melly belső becsét a' nemzet elenyészése után is folyvást fentartja. A' franczia literaturáról nézd La harpenak és Levizacnak „*Cours de littérat. franç.*" (az utolsóé Parisb. 1807. 4. r.) czimü munkájit; azután Bouterwektől: „*Geschichte der Poesie und Beredsamkeit*", valamint Idelernek és Noltenek kézi könyvét. Az angol literaturárol Bouterwek, Ideler és Nolte munkájikon kivül utasitást ad Johnson és Warton. Az olasz classicusokat megesmerteti Tiraboschi, Ginguené, Sismondi, azután Bouterwek és Ideler. A' spanyol főirókat megnevezi Velasquez és Rodriguez da Castro spanyol bibliothecája (Madrit 1781—86); Bouterwek, Sismondi és Buchholz kézi könyve. A' német irókat hosszu sorral felstámlálja Ersch „*Handbuch der deutschen Literatur*" nevü könyvében (uj. kiad. 1822. 4 köt.). Honi literaturánk milly karban álljon, a' mondottakból megitélhetni; honnan itt csak némelly irójinkról emlékezünk. I. Pro-

saicusok: Bárány Ágost., Báróczy, Budai Esaiás, gr. Desewffy Jós., Döbrentei, Endrődi, Faludi, Fejér György, Gorové László, gr. Gvadányi, Guzmics Isid., Horvát István, Imre János, Kazinczy Fer., Kis Ján., Kölcsey, Kreszneries, Kulcsár Ist., Magda, Márton Jós., Papai Sám., Pethe, Révai, Ruszek, Sárvári, Schedel, gr. Széchenyi Ist., Szekér, Szilasi, Szlemenics, Takács Jós., gr. Teleky Jós., Thaisz, Verseghi, Virág 's mások. II. Költők: Ányos, Bacsányi, Bajza, Berzsenyi, Bessenyei, Csokonai Vitéz, Csuczor, Dajka, Döbrentei, Dugonics, Faludi, Fáy, Horvát Adám, Horvát Endre, Kazinczy, Kis Ján., Kisfaludy Kár., Kisfaludy Sand., Kölcsey, Rájnis, Révai, Szabó Dávid, Szemere, Sz. Miklósi, Verseghi, Virág, Vitkovics, Vörösmarty, gr. Zrinyi 'sat. III. Szónokok: Alexovics, Diószegi, Fejér, püspök Horvát János, Hunyadi, Kis János, Kopácsi, Majer, Mészáros, Molnár, Nagy Jósef, Pázmán, Somogyi Leopold, Szalay, Zsombori. *B. L.*

Classis osztály, valamelly egésznek tetemesb szakaszi, mellyek egynemü, valamelly közös tulajdonban egyező tárgyakat foglalnak magokban; néha az illyes tárgyak is, együtt véve, classisoknak neveztetnek a' nélkül, hogy valamelly egésznek szorosan kimetszett szakaszait tennék. Igy a' természet országai classisokra (osztály), ezek sorokra, a' sorok nemekre, a' nemek fajokra 's alfajokra oszlanak. Az oskolában nem csak a' tárgyak és évfolyamok szerént kitüzött szakaszok, hanem a' tanulóknak előmenetelek szerént készitett sorozatja is classisnak neveztetik. Van I. II. és III. classis; nálunk a' fiu még az **első** classist is megelőzheti, ha eminens. *—t—*

Claud Lorrain, l. Gelée (Claude).

Claudianus (Claudius), alexandriai fi, Theodosius császár és ennek fijai alatt élt, latán költő 's egyszermind tapasztalt katona volt. Költeményei olly hirt szerzettek neki, hogy Arcadius és Honorius császárok a' tanács kérésére Trajanus piaczán neki szobrot állitanának, mellynek felirása azt vallá felőle, hogy Virgilius geniejét és Homerus Musáját egyesité magában. Honoriusra, Stilicora és másokra irt dicsérő versezetén kivül két elbeszélő költeményét, Proserpina elragadtatását és Gigantomachiáját, idyllionjait 's epigrammajit birjuk. Festéseit fénylő képzelés gazdag szinadás, különbféleség és határozottság diszesiti, ellenben gyakran izlés és kellem nélkül szükölködik. *B. L.*

Claudius (Tiberius) Drusus Caesar, romai császár, legifjabb fija az idősb Claudius Drusus Neronak ifjabb Antoniától, Augustus császár huga leányától, született Lyonban, miveletlenül többnyire rabszolgák és asszonyok közt nőtt fel 's az udvar gunyának és megvetésének tárgya volt. Igy élt mint figyelmet nem érdemlő magányos ember és a' tudományokkal foglalatoskodott. Többek közt egy romai történetet irt Caesar halálától maga idejéig 43 könyvben és önéletét. Caligula megölése után a' testőrzők kikutatván a' palotát, őt egy rejtett zugban találták, honnan elővonván, császárnak kiálták 416 K. e. A' tanács, bátor meghatározá a' köztársaság helyreállitását, kénytelenittetett engedni. Claudius magányságból 's nyomorgatásból hirtelenül határtalan szabadságra jutván, uralkodása elején vitt ugyan véghez némelly dicső tetteket: visszahivá a' számüzötteket és jószágaikat visszaadá, megszépité Romát és sokféle épületeket kezdett a' köz haszonra, Mauritaniát romai tartománnyá tette, seregei szerencsésen csatáztak a' Németekkel és Britanniában megőrzék a' várakat; hanem nem sokára bujaságba 's tobzódásba merült, feleségei, név szerént a' hirevesztett Messalina, és szabadosai, Narcissus és Pallas, egészen magokhoz ragadák az uralkodást, pénzért adogatták a' tisztségeket és hivatalokat, és büntetlenül üzék a' legnagyobb ocsmányságokat. Második felesége, Agrippina (Nero anyja), méreggel vesztette el életét 63-ik évében. Istenitését Seneca „*Apocolocynthosis*" nevü irásában gunyolta. *B. L.*

Claudius (Mátyás), más néven: Asmus, vagy a' wandsbecki követ, egyike a' német legjobb népköltőknek, kinek irásait bizonyos saját szeszély, őszinteség és szivesség bélyegzi, 1741 született Reinfeldben Lübeck mellett. Elejente Wandsbeckben magányoskodott Hamburg mellett, 1776 tartományi főbiztos lett Darmstadtban, de 1777 elhagyván hivatalát, visszatért Wandsbeckbe. 1778 revisorrá lett Altonában a' schleswig-holsteini banknál, melly hivatal mellett kedves Wandsbeckében lakhatott. Különbféle folyó irásokban elszórt költeményeit és értekezéseit öszveszedve ezen czim alatt: „*Asmus omnia sua secum portans oder: saemmtliche Werke des Wandsbecker Boten*" (1712-dikig 8 köt.) kiadta. Ezek énekek, romanczák, elegiák, mesék, epigrammák, váltva prosában irt étekezésekkel. Életbölcseséggel jeleskednek és igyekeznek természetes köz értelmü, gyakran szeszélyes és furcsa nyelven jámborságot, jótékonyságot, hazaszeretetet ajánlani, guny és megvetés által a' bolondságot és vétket fenyiteni. Mindannyit heves érzés, józan értelem, nemes gondolkozás, elmésség és jószivü szeszély diszesiti. Azonban némelly dolgozásai nem állják ki a' szoros mücriticát. Megholt 1815. Hamburgban. *B. L.*

Clausulák, l. Zárlatok.

Clavicembalo-nak nevezték ezelőtt a' spinétet 's azután a' klavirt is.

Clavicylinder, l. Chladni.

Clavigo vagy

Clavijo y Flaxardo (Jósef, don), tudós Spanyol, kit Beaumarchais (l. e.) hozott rossz hirbe és kárba, épen nem olly undok 's gyalázatos lelkü volt, mint a' millyennek őt hirszomjas és veszedelmes eszü ellensége festi, hanem inkább világos elme, nemes sziv, szelid, emberséges lélek. Köz tiszteletben élt C. mint nyilt, tiszta eszü tudós 's „*El Pensador*" czimmel egy journal kiadója Madridban, midőn őt Beaumarchais, kinek egyik testvérét C. szerette volt, de már szeretni megszünt, e' végett olly fortélyosan szőtt 's csaló fénybe helyezett vitába vona, melly akkor C-nak életébe ugyan nem, de jó hirébe 's hivatalaiba került. Nevezett folyó irásán kivül kiadá még C. a' „*Mercurio historico y politico de Madrid*" husznál több évi folyamát 1773-tól fogva; spanyolra fordítá Buffon „Természethistoriáját" (Madrid 1785—90, 12 köt) 's a' természethistoriai cabinet aligazgatója, egyszersmind a' *de los Sitios* játékszin kormányozója volt, midőn 1806 Madridban megholt. Esmeretes Göthe „Clavigoja", mellyet az Beaumarchais memoiresja után készitett 's dicsőült Kazinczynk (L. „Munkáji" Pest 1814—1815. 5-ik köt.) magyarra fordított. —*t*—

Clavis, l. Kulcs.

Clemence Isaure, a' romantica gyengéd érzésü leánya, 1464 szül. Toulouse mellett atyja kastélyában. Öt esztendős vala, midőn az vitézül elesett 's kegyes anyja egyetlenegyét már jókor a' Sz. Szüznek kezdé nevelni. Clementia mindég szebb, mindég lelkesebb lett. Költés muszika és virág vala szerelme. Azon magányban, mellyben neveltetett, legnagyobb örömét találta virágai körül gondoskodásában magas falakkal kerítétt kertjében. Vizet merit egyik napon öntözőjébe a' kutnál 's hárfahangokkal éneket hal. Közeledik lábhegyen a' falnak iszalaggal befutott helyére 's e' két név csendül meg fülében: Raoul és Isaure.. Félre huzza az iszalagot, nyilást lát a' falon, egy idegennek pillantatjába ütközik az övé 's megijedten szalad lakjába. Fel-feltevegeti, hogy a' kuthoz többé nem megy — de virágai öntözést várnak; 's igy másnap tétovázva, akaratja nélkül is egyszer csak ugyanazon a' helyen áll. Semmi sem motszan; hanem a' nyilás szélesebbnek látszik neki, oda tekint, mit lát? egy ifju lovag ül a' pázsiton, mellette ezen hárfája, pillantatja a' falra szegezve. A' leány megdöbben, az ifju lelkesedik, Isaure azt sem tudja mikénti, félre huzza az iszalagot, a' troubadour hárfáját penditi meg; szeng éneke mellé a' legszivesebb ének, 's a' mint hallja a' leány,

annak tárgya ő, más nem lehet, csak ő. Az ifju könyörgve közeledik, eseng, hogy a' szép ott ne hagyja, a' félemlő leány távozni is nem is akarttában, részvétellel tartja szemeit a' deli ifjun: Isaure! rebegi ez gyengédeden 's még inkább igy suhan le annak ajakáról: Raoul; hárfa hangoztatása nélkül ismétli ez most romancza végsorát:

„*Vous avez inspiré mes vers,*
Qu' une fleur soit ma récompense.
(Versimre Kegyed ihlele,
Legyen jutalmam egy virág.)

Pirulva szemérmesen huz ki Isaure egy violát bokrétájából, oda tüzi hirtelen a' fal nyilásába 's beszalad. Este tudakozza dajkáját, ki lakik a' szomszéd kastélyban. „Az a' kastély Toulouse grófjáé 's csak lelkek lakják," mondja Josrande „szerencsére a' mi kastélyunk káplánja megszentelte a' kutat a' kert végén, a' mellé nem mer lépni kisértet" 's Isaure mosolygva kérdi, millyen azon kisértetek külseje 's Josrande rémitő festése a' szüzet tökéletesen megnyugtatja. Minden nap megjelenik most a' kutnál, minden nap a' leggyengédebb ohajtozás dalait énekli az ifju troubadour. Ez csinnal magyarázza azokban a' virágok jelentéseit, és a' viola, a' liliom, az ezerszép, a' vad rózsa, majd a' peremér (*calendula*) mellyeket egymásután nyujtott a' leány, némán tolmácsolák a' dalnok iránt gerjedelmeit. Szinetlen gyapju szövetü öltözete, hermelin sapkája 's olvasója, a' mi mindég rajta és vele volt, eléggé nyilvánossá tevék hallgatása okát. Nem sokáig tarta csendes boldogsága. Raoul, Toulousei Raimond grófnak természeti fija, háborúba megy atyjával Maximilian császár ellen 's atyastul együtt a' guinegastei csatában marad dicsően. Csak a' vallás enyhithetett Isaure bánatján, örömest tevé az oltárnál fogadását. Emlékezetében lebege azonban a' dalnoki tiszta szerelem 's annak emléket akara alkotni. Rég megszünt volt már a' költői innep megülése, mellyet Toulouseban azon század elején a' hét troubadour vidám társasága kezdett. Clemence Isaure JEUX FLORAUX virág-mulatság (l. e.) név alatt ujitotta meg azt 's azon öt különbféle virágot, mellyek az ő szerelme nyelvéül szolgáltak, aranyból és ezüstből készülve rendelte költői dijul. Nevezetes nagy értékét mind ennek alapitására szánta. Isaure maga főbb volt a' vidám mivészségben (*gaye science.*) Majus első napján, mellyre a' dij kiosztást határozta, egy odával lépett elő a' tavaszra 's arról Toulouse Saphójának nevezteték. Melly szép tárgy ez romános költéshez. *D. G.*

CLEMENS (Titus Flavius), Alexandrinus (nem szülőföldjéről, melly hihetőkép Athene volt, hanem későbbi lakhelyéről), egyike a' keresztény egyház nagy nevü tanitójinak, a' 2-ik század végén 's a' 3-ik elején élt. Philosophus létére a' keresztény hitre általtért 's hosszas utazásai után a' keleten 's elébb még Görögországon és Italián presbytere lőn az alexandriai egyháznak, egyszersmind tanitó (katechetes) az itteni hires oskolánál. (Vö CATECHETAK OSKOLÁJA.) Ezen tisztében Pantánust, oktatóját, váltá fel 's őt ismét tanitványa, Origenes, követé, mind a' hárman diszei ezen oskolának és századjoknak. C. fenmaradott munkáji között legjelesbek „Protreptikos"; „Paedagogos" és „Stromateis vagy Stromata," mind görög nyelven. Az első meghija és inti a' Pogányokat a' keresztény hit elfogadására. A' másik a' keresztény erkölcstudomány előterjesztése. A' harmadik, legvelősb 's legsajátabb munkája a' szerzőnek, mellyre az ujabb ker. hittudósok is gyakran hivatkoznak, görög bölcseséget és keresztény theologiát dus és csudálatos vegyülettel sző együvé. Általjában C. munkáji nagy fontosságnak mind a' tudomány akkori állapotjának megesmerésére, mind azért, mivel számos töredéket és tudositást foglalnak magokban az ő kor eltévedt irójiról 's ezeknek irományairól. Maga C. az eclectica philosophia szellemét vivé be a' kereszténység philosophiájába 's a szent irás képleges és mysticus (rejtett értelmü) magyarázatjához inkább hajlott. Ebből eredt, hogy

némelly, valóban ábrándos, állitmányai később eretnekieknek tartattak, 's C. hitelének egy részét a' betühöz ragadt Orthodoxusok előtt elvesztette. Első kiadása munkájinak a' florenczi (1550 fol.) 's a' heidelbergi (1592 fol.), legteljesb az oxfordi Potter Jánostól (1715). Ugyan ez álnyomásb. Velencze. 1757. —*t*—

Clem'ens (pápák), l. Kelemen (pápák).

Clementi (Muzio), egy a' legjelesebb klavirjátszók és pianóra szerzők közül, egyszersmind egyetlen előkelő virtuos ezen a' muzsikaszeren, kivel az Olaszok előállhatnak 's kit egy Bachnak ellenébe tehetnek. A' Francziák tréfásan a' mostani klavirjátszók apjának nevezték, részént kora miatt, részént, mivel a' mostani legjelesebb klavirjátszóknak, nevezetesen Cramer- és Fieldnek tenitója, nem különben a' klavir játszásban egy uj oskolának felállitója. Szül. Romában 1752, hol atyja ezüstmives volt, ki maga is szeretvén a' muzsikát, arra igen hajlandó fiját tehetsége szerént legjobb tanitásban részesitette. Első tanitója Buroni, egyik rokonja, volt. 7 esztendős korában Cordicellitől tanulta a' generalbassust és már 9 esztendős korában kiállotta a' vizsgálatot mint orgonajátszó. Azután a' hires énektanitó Santarelli és Carpini contrapunctista kezei alá került. Ebben az időben, t. i. 12 esztendős korában, négyszavu misét irt, mellyet nagy tetszéssel fogadtak. A' spinéten olly előmenetelt tett, hogy egy Beckford nevü Angol a' brit földre vinni eltökélette, a' mit atyja végre meg is engedett. Most tehat azon Angolnak falusi lakján Dorsetshireben tanult és familiájánál a' nyelvnek tökéletes birtokába jutott. 18 esztendős korában gyakorlottságban 's kifejezésben minden kortársait megelőzte, és Opus 2-át adta ki, melly a' szerzésnek ezen nemében uj időszakot alapitott. E' volt az alap, mellyen a' mai pianoforte-sonatáknak egész formája épült, és egyszerüsége 's ujsága által az ismerők és kedvelők csudálását felébresztette. Miután Dorsetshiret elhagyta, Londonban az operai muzsikakarnak igazgatása bizatott reá. Jó neve hirtelen nevekedett és gazdag jutalmat szerzett nekie. 1780-ban Parisba ment, hol lelkesülve fogadták. Onnan nyárban 1781 Bécsbe, hol Mozarttal és Haydennel megesmerkedett és az elébbivel II. Jósef előtt játszott; ki is adott több munkákat. Angliába visszatérte után a' nemesek concertjeinél nyert hivatalt. 1784 keves időre ismét Parisba utazott, de azután 1802-ig Angliában maradt. Kiki tolongott hozzá, oktatást venni, noha egy oráért egész egy guineára emelte a' dijt. 1800-ban egy nagykereskedő-háznak bukása által megkárosodván, arra biraték, hogy a' kereskedést általvegye; de szabad órájiban klavirjátszással és a' pianónak javitásával foglalatoskodék. Már ennekelőtte adta ki hires: „Bevezetését a' klavirjátszás mesterségébe". 1802 hires tanitványával, Fielddel, harmadszor utazott Parisba, innen pedig Bécsbe 's azután Pétervárába, hol Field meg is maradt. Mindenütt csudálást nyert. Pétervárából Zenner klavirjátszó követte Berlinbe és Dresdába. Dresdából vele ment a' tanulni vágyó Klengel, ki most orgonajátszó ugyan ott; ezzel Schweizot bejárta és viszatért Berlinbe. Itt vette el második feleségét, kivel Olaszországba utazott, de Berlinben visszatérte közben a' halál elragadta tőle. Berlinből a' becsült pianojátszó és tanitó Bergert Pétervárába vitte magával 's innen Bécsbe utazott. Nyárban 1810 a' száraznak folyvást tartó zára alatt élt a' veszélyes áltevezés alkalmával 's, szerencsésen érvén Angliába, harmadik feleségét vette el. Azalatt szünetlen szerzett és a' philarmoniai társaság concertje számára néhány nagy symphoniát irt. Egy a' legérdemesebb munkáji közül a' „*Gradus ad Parnassum*," mellyen sokáig dolgozott. Készittetett továbbá muzsikaszereket tulajdon utmutatása szerént, és kereskedői czime felette jövedelmes vala; egy darab ideig muzsika kereskedő is volt. 1820 ujolag a' continensre utazott 's télen által Husvétig 1821 Lipcsében tartózkodott, hol két ujonnan készült symphoniáját is előadták. Ez a' férjfiu még vén napjaiba is szokatlan vidorsággal és elevenséggel bir. Szerzeményei tetszenek, mert

nem csak kecsegtető gondolatokkal teljesek, hanem alaposan is vannk rendelve és a' legtisztább stylusban dolgozva. Játszását legfényesb kivitel bélyegzi. Az improvisálás ritka tehetsége által minden elébbi kortásait felülmulta.

Clementinák, az egyházi torvény-könyvnek (*Corpus Juris Canonici*) azon része, melly V. Kelemen pápa törvény szerkeztetését foglalja magában: azon törvény hozásokat 's egyházi rendelkezéseket, mellyek az ő kormányviselése ideje alatt a' bécsi (Vienne Franczia országban) egyházi nagy gyülekezet előtt, alatt 's után alkottattak; de a' mellyeket utóbb XXII. János pápa tétetett közönségesekké 's divatosakká. (L. Egyházi Törvénykönyv.) *Sz.*

Cleopatra. Egyiptom fejedelemnéji közül többen viselték ezen nevet; de leghiresebb volt Ptolemaeus Auletesnek illynevü legidősb leánya 's fijának, Ptolemaeusnak, uralkodó társa és felesége. Atyjok halálakor mind a' ketten kiskoruak lévén, Pothinus és Achilles gyámsága alá kerültek, kik Cleopatrát az uralkodástól megfosztták és Egyiptomból kiüzék. Ő Syriába ment, hadat gyüjtött és igazát fegyverrel akarta kivini, hogy Caesar Alexandriába érkezvén, kéretlenül is köz biróvá tevé magát. Cleopatra egy titkos öszvejövetelben az ifjuság és szépség iránt nem érzéketlen dictatort maga részére tudá hóditani, és ámbár testvére lázadást gerjesztett Alexandriában, sikerült még is Caesarnak a' népet lecsendesiteni 's Clopatrát uralkodó társának beiktatni. Pothinus ujra felzendité a' népet; innen eredt az ugy nevezett alexandriai háboru, és mivel ebben az idősb Ptolemaeus elesett, Cleopatrát egyedül nevezte királynénak Caesar azon feltétel alatt, hogy II eszt. öccsét, Ptolemaeust, uralkodó társának és férjének fogadja. Caesar még egy ideig mulatott C. udvarában 's vele Caesariont nemzé. Caesar eltávozása után békésen uralkodott Cleopatra. Azután Romába utazott, hol Caesartól fényesen fogadtatott és szobra a' Venusé mellé helyeztetett ezen istenné templomában. De épen ezért gyülöltetvén a' néptől, öntartományaiba visszatért. Hogy öccse, elérvén 14-ik évét, az uralkodásban részesülni akart: megétette uralkodása 14-dik évében. Már most egyedül uralkodott. A' romai polgári háborukor a' triumvirok pártjára állott és a' Philippi mellett esett ütközet után Tharsusba evezett Antoniushoz, hogy kecsei hatalmával ezt is megkisérthetné. Akkor 25-dik évében volt és legfőbb testi szépségével elmésséget, szerénységet és társalkodási kellemet párositott. Bibor vitorláju, ezüstös evezőjü 's egészen megaranyozott hajón, aranyszövetü mennyezet alatt, mint Venus öltözve, jelent meg. Körülvéve szép fiuktól és leányoktól, kik szerelemkék és kegyszüzek gyanánt udvarolták. Antoniussal találkozását legpompásban ülötte, azt Tyrusba követte 's onnan visszatért Egyiptomba. Antonius sietett szerelme után, vele legdrágább 's legcsapongóbb mulatságokba elegyedett 's csak ugy hagyá el, hogy ismét visszatérjen hozzá. Cleopatra elkisérte őt a' Parthusok ellen és midőn az Euphratesnél tőle elvált, ajándékul Cyrenét, Cyprust, Coelesyriát, Phoeniciát, Ciliciát és Cretát nyerte, sőt kivánságára még Judaea és Arabia egy részét is. Antonius erre elfoglalta Armeniát, győzedelmeskedve visszament Egyiptomba és mind Caesariont, mind Cleopatrával nemzett három saját fiát királyokká tette. Most kiütött a' háboru Antonius és Octavianus között. Antonius a' helyett, hogy sebes lépéssel megelőzné ellenségét, egy egész évet töltött Cleopatrával inneplések és mulatságok közt Ephesusban, Samosban és Athenében és eltökélé végre, hogy szerencséjét tengeri csatára bizza. Actiumnál csapott öszve a' két hajóssereg. Cleopatra, ki Antoniust 60 hajóval segité, röktön szaladásnak eredt 's igy a' csatát elvesztette, mert Antonius szinte őrülve repült utána. Egyiptomba szaladtak és tudtára adták Octavianusnak, hogy ennekutána magányos életet élnek, ha Egyiptom Cleopatra fijánál marad. De Antonius halálát kérte Octavianus és Alexandria ellen vonult, mellyet amaz védeni sietett.

Cleopatra eltökélé, hogy kincseivel együtt megégeti magát; de Octavianus titkos utakon megnyugtatá. Ezen alkudozások nem maradtak rejtve Antonius előtt, ki árulást gyanitván, Cleopatrához sietett, hogy halála által bosszulja meg magát. Ez futott, Isis temploma mellett épitett sirboltjába rejtezkedett, kihiresztelte, hogy önmagát meggyilkolta. Erre önfegyverébe rohant Antonius; még halála előtt tudosittatván Cleopatrának életben létéről, hozzá viteté magát és karjai közt mult ki. Octavianus most kézre keritette Cleopatrát. Ez reménylé, hogy szépsége ez uttal is diadalmaskodik. Azonban, mivel minden mestersége füstbe ment és nyilván látá, csak azért akarja életben tartani, hogy triumphusban vele kérkedhessék, elhatározá ezen gyalázatot önkényes halál által elkerülni. Fényes innepet rendelt, őreit elparancsolá és az egyik hiv cselédje által virágok alá rejtve hozott viperát karjára bocsátá, mellynek marása miatt keves idő mulva fájdalom nélkül holt el. Teste Antoniusé mellé temettetett. 39 évet élt, 22-ig uralkodott. *B. L.*

Clerfayt (de Croix Ferencz Sebestény Károly Jósef, gróf), austriai fővezér, szül. 1733 Henegauban, Binch mellett, a' bruillei kastélyban. A' 7 esztendős háboruban, 's kivált Praga-, Lissa-, Hochkirchen- és Liegnitznél olly jeles tettekkel különbözteté meg magát, hogy 1757 egy az elsők közül kapná Maria Theresia rendjét. A' német-alföldi felkelés alkalmával 1787 megvetett minden ajánlást, mellyel hivtelenségre akarták birni II. Jósef iránt. 1788 és 89 mint főtábornoki helytartó harczolt a' Törökökkel, 's 1790 pattantyusgenerali méltóságra emelkedett 's a' Theresia-rend nagy keresztjével tiszteltetett meg. 1792-ben 10,000 emberből álló osztályt kormányozott Német-Alföldön. A' jemappesi szerencsétlen ütközet után a' Roer megé vonult; következett tavasszal felszabaditá Maestrichtet az ostrom alól; azután Nerwindennél harczolt 's bevette Le Quesnoit. 1795 főtábornokká tétetett 's a' Rajna melléki austriai seregek fővezérévé; azonban felváltatott nem sokára főherczeg Károly által, mellyre az udvari hadi tanácsba lépett, 's megholt Bécsben 1798. A' város pompás sirkövet emeltetett neki. Clerfaytben a' fővezéri talentumokkal minden tulajdonságok egyesültek, mellyek a' polgárt jóvá, az embert jelessé teszik. Jobbágyainak emberséges urok volt. Erszénye nyitva állt minden érdemes és szükölködő alattvalójának, 's halála előtt elégeté e' nemü kötelező leveleit. Öltözete közönségesen egyszerü volt; de ha az ellenség ellen ment, soha sem mutatá magát másképp, mint status-formaruhájában 's rendjeivel ékesitve. „Az ütközet napja" mondá, „menyekzője a' harczalónak."

Clerk (John), esquire of Eldin, a' tengeri dolgokban nem igen forgott mezei gazda, azonban az ujabb angol tengeri tacticának feltalálója, a' tengerhadi megtámadás 's az ellenséges hajóssereg lineáján való álttörés uj theoriáját legelébb is 1779-ben közlé barátival. Lord Rodney alkalmaztatá ezt először a' Dominique és Les Saintes szigetei közölt történt csatában a' Francziák ellen (Aprils 12. 1782), 's általa tökéletes győzedelmet nyert. Azolta minden brit admiral Clerk utasitása szerént intézé csatájit 's lord Hove, és St. Vincent 's Duncan és Nelson ennek köszönék legfényesb diadalaikat, ennek jelesen Nelson az ABUKIRI (l. e.) szép napot. L. Playfair emlékirását „az edinburgi kir. Társaság irományai" közt. 9-ik köt. 1.'s köv. lap.

Clerus, Clericus, görög származatu neve amaz ugyan az egész egyházi rendnek, emez pedig mindenegyik egyházi rendü személynek; mellyel az egyháziak 's papok a' világiaktól (laicusoktól) kirekesztőleg megkülönböztetnek. Ezen görög szó κληρος eredetileg és tulajdonképen sajátságos 's örökségi részt jelent, 's olly értelemben neveztetik igy az egyházi rend, mintha az egyházi rend 's rendbeliek az Isten sajátinak 's örökségi részeinek mondatnának. — A' clerus és clericusok már az anyaszentegyház régibb idejében fő- és alranguakra osztattak; a' fő rangba a' püspökök (érsekek is), áldozó vegy felszentelt papok 's diaco-

nusok számittattak; a' többiek pedig mindnyáján lefelé az alrendüekhez tartoztak. A' clerusba felvétetés az első hajnyirés (*prima tonsura*) által történik meg. A' Clerusnak mindennemü elágazásain l. Egyházi személyek czim alatt. Sz.

Cliensek, Romában közsorsu polgárok, kik a' felsőbb osztályokból patronust választának magoknak, olly kötelezéssel, hogy törvényes ügyeikben pártjokat fogja, rólok atyailag gondoskodjék 's bátorságot szerezzen nekik. Ók ellenben tartoztak patronusok leányait kiházasitani, ha annak csekély vagyonja volt; tartoztak háboruban elfogatott patronusokat kiváltani, 's midőn az nyilvános hivatalt keresett, szavaikat neki adni. Patronusnak és cliensnek viszonos kötelessége volt egymást be nem vádolni, egymás ellen nem bizonyitni 's általjában egymásnak semmi sérelmet nem okozni. Romulus, a' ki ezen viszonyt a' patriciusok és plebejusok minél szorosabb egybekapcsoltatása végett hozta be, megengedte törvény által, hogy azt, a' ki mint patronus vsgy cliens kötelességét megsérti, akarki agyonüthesse. 'S valóban 600 esztendő lefolyta alatt semmi egyenetlenség nyomát nem találni a' patronusok és cliensek közt; csak a' császárok alatt szüntek meg ezen régi köteleztetések. — Nálunk a' patronus ügyvédet 's a' cliens ollyan embert jelent, kinek ügyét amaz viszi. *Zs. G,*

Clifford (George), cumberlandi gróf, a' térdkötőrend vitéze, tengeri tetteiről nevezetes nemes Ersébet angol királyné alatt. Születése helye Brougham-Castle Westmoorelandban. A' harczjátékokon közönségesen mint a' királyné lovagja jelent meg, attól egy önkészitette kesztyüt nyert ajándékba, mellyet innepi alkalmaknál nyakán hordott. Gyakran tulajdon, néha királyi hajókkal indult a' Spanyolok ellen 's többnyire szerencsés kicsapásokat tett: ő kormányozta azon hajóssereget, melly az ugy nevezett Armada ellen volt küldve; egyike vala azon paireknek is, kik Stuard Mariát elitélték. Noha a' Spanyoloktól nyert zsákmányok által temérdek kincset gyüjtött, még is a' többszöri hajó-kikészitésre, kölönösen pedig a' lovaginnepekre, lóversenyekre 'sat. tett pazarlással csaknem mindenét elvesztegette midőn 1605 megholt.— Clifford (George), angol követ természethistoriai tekintetben emlékezetes, jelesen Linné által esmeressé lett amsterdami törvény tudó Hartecamp nevü jószágán, Amsterdam és Harlem közt, volt egy akkor egész Europában legpompásabb 's a' világ minden részeiből öszvehordott plántákkal leggazdagabb kertje, számos négylábu állatokkal 's mindenféle külföldi madarakkal ritka vadas kertje, tökéletes természethistoriai museuma, sok országból öszvekeresett fügyüjteménye, és ahhoz illő könyvtára. Linné egy darabig házi orvosa és kertjeinek felvigyázója volt 's közre bocsátotta az abban tenyészett ritka növevények leirását „*Hortus Cliffortianus*" czim alatt, mellyet Clifford fényes nyomtatásban adatott ki. Linné a' pisangfának egy ott találtatott nemét Cliffordtól *Musa Cliffortiana*, egy növevényfajt pedig *Cliffortia* névvel nevezett el.

Clima. A' régiek ezen név alatt az egyenlitővel egyirányosan menő körök közeit értették, melly köröket gondolatjokban olly távolságokra huztak a' föld szine felett, hogy egyik körtől a' legközelebb fekvőig a' leghosszabb nap $^1/_2$ órával nevekedett. Ezen osztály szerént az aequatortól kezdve, hol a' leghosszabb nap 12 órányi, a' földsarki körig, hol 24 óráig tart, 24 clima van. A' földsarki körtől kezdve a' leghosszabb nap olly hirtelen nevekedik, hogy ettől egy gradussal tovább a' földsark felé már egy hónappal hosszabb. Ezen ugy nevezett hideg földöveket, ugy mint az éjszaki és déli földsarki körtől az éjszaki és déli földsarkakig menő földköröket a' földleirók ismét 6 climára osztják. Azonban a' különbféle tartományok szorosabb esmeréséből tudjuk, hogy a' meleg vagy hideg nem függ csupán a' geogr. szélességtől, hanem hogy a' helybeli környülállások igen nagy eltávozásokat okoznak az emlitett közönséges felvételtől, melly

szerént az egyenlitőhöz közelebb fekvő tartományoknak melegebbeknek kellene lenniek, mint a' távolabb lévőknek. Mi tehát a' clima alatt valamelly tartománynak melegségét és hidegségét, száraz vagy nedves természetét, termékenységét és az idő járásának minemüségét értjük. A' millyen különböző a' clima minemüsége, olly sokfélék ennek okai is, és a' még eddig tett viszgálódásokból semmi bizonyos következtetést sem lehet kihuzni. Általjában mindazáltal a' geographiai szélesség az a' fő-környülállás, mellyet valamelly tartomány 's ország climájának vizsgálásánál kell szemeink előtt tartani. A' hévség legfőbb pontja az egyenlitő, 's a' legnagyobb hideg a' földsarkak alatt találtatik. Az ezek közt fekvő helyeknek fekvésekhez 's minemüségeikhez képest különböző mérsékletü levegőjök van. Az egyenlitő alatt a' hévség nem mindjárt nagy. Legtürhetetlenebb az Afrikának homókos pusztájin, kiváltképen nyugoti partjain, valamint Arabiában és Indiában is; igen mérséklett ellenben Délamerikának hegyes tájékin. Afrika hévségének legmagasabb pontja 70° Reaumur szerént; a' földsarkak alatt lévő legnagyobb hideget ellenben nem lehet meghatározni; mivel oda még egy halandó sem mehetett. A' nap délponti magasságának különfélesége 's a' láthatáron való mulatása a' geogr. szélességtől függ. Mennél nagyobb ez a' magasság 's mennél tovább tart, annál melegebb valamelly tartomány, akarminők legyenek is helybeli tulajdonságai. Valamelly belynek a' tengerszinen felül emelkedése egy másik fontos meghatározó pontja a' climának. Azonban nem kell a' föld felső szinének minemüségét is elmellőzni. A' meleg a' föld miveltségével nevekedik. Igy lett Németországnak climája is mintegy ezer esztendő olta melegebb, az erdők kiirtatása, tavak leeresztetése, mocsárok és posványok kiszárasztatása által. Kétségkivül a' tartomány földjét fedő ásványos materiának is van befolyása a' meleg nagyobb vagy kisebb voltára. A' holt homok sokkal inkább beveszi a' meleget, mint az agyagos föld. A' rétek térségei nyáron épen nem olly forrók, mint a' kopasz tájékok. Nevezetes befolyások van a' climára a' szeleknek, mellyeknek fekvéséhez 's minemüségéhez képest ki van tétetve valamelly tartomány. Ha valamelly tájékon sok éjszaki 's kel. szelek funak, tehát itt hidegebbnek kell lenni, mint más hasonló geogr. szélesség alatt fekvő helyen, hol a' szelidebb déli 's nyug. szelek lengedeznek. Az időjárásbeli változások a' két naptéritőn belől legcsekélyebbek. A' hévség, melly a' napnak a' tetőponton állása alatt türhetetlen volna, az azután beálló esős idő által mérsékeltetik; 's midőn a' nap a' forró földöv masik feléhez közelget és igy a' tető ponttól távozik, mindég kellemetesebb lesz az idő. Limában és Quitőban, a' mint irják, legszebb az időjárás az egész földön. Nagyobbak az időjárás változásai a' mérséklett földöv alatt; mennél közelebb megyen az utas a' földsarki körökhöz, annál szembetünőbb a' hideg és meleg közt való különbözés. A' szélesség magasabb gradusai, nevezetesen az 59—60° körül fekvő tartományoknak Juliusban Fahrenheit szerént 75 — 80° melegek van, a' millyen az egyenlitőhöz 10° közelebb eső helyeken alig találtatik. Grönlandban a' hévség nyáron olly nagy, hogy a' hajókon lévő szurok elolvad. Torneában (Lapponiában) a' nap sugárai a' leghosszabb nap idejében épen olly résutosan érik a' földet, mint Németországban az éj- és napegyenlőségnek idejiben; még is a' meleg hasonló a' forró földöv alatt lévőhöz, mivel a' nap csaknem mindég a' láthatár felett áll. A' földsarkak alatt talán legállandóbb a' clima. Ott, ugy látszik, mindég olly nagy hideg uralkodik, a' millyent mi nem esmerünk. Örökös jege nyár közepén sem olvad el, midőn a' nap sokáig, sőt a' földsark pontjánál 6 hónapig nem megyen le. A' földsarkat körülvevő temérdek jég a' nap menedékesen sütő 's gyenge sugárait épen nem érzi 's ugy látszik, minden esztendővel nevekedik, melly megjegyzést érdemlő környülállásnak nyilvános tanubizonysága az, hogy több elébbi századokban lakásokkal teljes tájékoknak nyomait lehet ott találni. Az utolsó esztendőkben ezen roppant jégmassákból nagy he-

lyeket boritó darabok váltak el 's a' déli tengerekre usztak. Ezen környüllállás ébresztette fel az angol országló székben az éjszaki földsarkakhoz mehetés reménységet. Ross és Parry kapitányok utazását, l. ÉJSZAKFÖLDSARKI UTAZÁS. *L—ú.*

CLIMACTERICUS esztendőknek (ezen görög szótól κλιμαξ, lépcső.) azokat nevezték a' régiek, mellyeknek az ember életére, egészségére és szerencséjére különös criticus befolyások van. Pythagoras, ki igen sok titkos dolgokat vélt lelni a' számokban, a' Chaldaeusoktól vette ezen tanulmányt 's annak nagy oltalmazója volt. Nagyobb része a' climactericus esztendők hivőjinek a' hetedikre tette azt, melly szám valamint egy odalt bizonyos szentséggel birt a' régieknél, ugy más részt iszonyu (fatalis) is volt. Marsilius Ficinus, hires Platonicus a' 15-dik században, a' hetedik esztendőnek ezen gonosz természetét a' planetákban kereste, mellyeknek hetedike, a' Saturnus, — igy szóll — gonoszfaju lévén, természetes, hogy a' hetedik esztendőnek is veszedelmesnek kell lennie. Plinius ezen lépcsőesztendőkről, mellyeket ő scansilis annorum lex-nek nevezett, igen okosan itél 's Aesculap oskolájának ebbeli tanitmányát megczáfolni igyekszik. Azonban, mint sok más astrologiai bolondságoknak, ugy ennek is vannak még ma is hivői és tisztelői. Némellyek minden 9-dik esztendőt climactericusnak tartanak. Mások a' 7 és 9 számot öszvevegyitvén, a' 63-dik számot tartják a' legveszedelmesb nyavalyák szülőjének. Vannak, kik minden 3-dik esztendőt climactericusnak tartanak, 's azt hiszik, hogy a' test minden 3, 7 vagy 9 esztendőben megváltozik 's eggyel sem bir elébbi tagjai közül. A' physiologiában azokat nevezik, egészen más értelemben climactericus esztendőknek, mellyekben az emberi organismus nagy változásokon megyen által. Illyen a' pubertas ideje mind a' két nemben 's a' havi tisztulás megszünése az asszonyoknál, mellyeknek az organismusra nagy befolyások van. *A. B. P.*

CLIMAX és ANTICLIMAX (felléptetés és leléptetés), egy szóval gradatio, (léptetés, — Bitnicz emelkedésnek nevezi) szólásképek a' rhetoricában, mellyek szerént a' gondolat 's az indulat fokonként vagy erősödik vagy enyhül 's mintegy alább szál. Ez a' fokonként emelkedés és enyhülés az értelmet ellenállhatatlanul meggyőzi, a' szivet ellenállhatatlanul megragadja. De hogy az légyen e' figura, a' mi akar lenni: a' fokoknak, mint a' hágcsóban (*climax*), elválva, de szakadatlanul kell egymást követniek; az egyik tulajdon hijánya tautologiát, a' másiké sikeretlen ugrásokat szülne. *Cs. P.*

CLINICA. Ezen szónak κλινη (ágy) görög szotól számazása azt mutatja, hogy ennek valamelly oktatást kell jelelni a' betegágynál, mellynél fogva a' nyavalyák symptomájinak igaz charactere, azoknak menetele 's különb-különbféle végződése a' gyógymódnak minden egyes szabásaival együtt magában a' jelenetben esmertessenek meg. A' clinica tehát az egyes nyavalyákat tanitja megesmerni, megitélni és meggyógyitani 's ennél fogva a' theoreticus orvosi esmereteket a' betegágyaknál haszonra forditani. Azt kivánja ez e' szerént, hogy a' nyavalya szoros figyelet alá vétessék, ugy a' mint a' természetben előjő, 's ahhoz vezet, e' képzi a' valódi tapasztalást. Vajmi igazi lépésekkel ment volna minden időkben az orvosi tudomány előre, mennyi tévelygésektől megkiméltetett volna az, ha a' nyilvános oktatás mindég ezen természetes irányt követte volna, a' végre hogy a' tanitványoknak csak világos és meghatározott megfogatokat adjon 's őket az előiratok haszonraforditásával, mit a' dogmaticus oktatás mindég határozatlanul hogy, közelebbről megesmerkedtesse! Általjában esmeretlen azon methodus, mellyet az Asclepiadesek familiája követett az orvosi tudomány betegágyi oktatásában, de annak resultatumait mindég csudálni fogják Hippocrates irásiban, ki az, ugy szolván, örökségbevett tapasztalási tudományt mind azon alapos esmeretekkel, mellyeket ugyan azon uton szerzett, gazdagitá. Ő utána megszünt az orvosi tudomány különös familiák tulajdonja lenni, 's

csak hamar eltávoztak a' figyelet szoros utjától, mellyet ő annyira ajánlott. Az anatomia és physiologia még ingadozó elölépései, Aristoteles philosophiájának állhatatos studiuma 's az ember természetéről, a' nyavalyákról és gyógyszerekről való végetlen vetélkedés, foglalatoskodtatták az orvosok figyelmét; ama' bölcs methodus, a' nyavalyákat szoros figyelet alá venni 's szorosan leirni, nem miveltetett. A' kórházak eredetek idejében inkább a' Keresztények kegyes jóltévőségének gyakorlására szolgáltak, mint az orvosi tudomány tökéletesitésére. Az alexandriai oskola olly hires volt akkor, hogy, mint Ammianus Marcellinus mond ja, az abba való szorgalmatos járás mindennemü just adott az orvosi tudomány gyakorlására. Egy más régi, noha keveshbé esmeretes, de igen virágzó oskola volt Nisapourban Persiában, 's meg kell jegyezni, hogy ott a' kórházak már az Arabok ideje előtt, kiknek ezen szerencsés ideát rendszerént tulajdonitják, az orvosi oskolával öszveköttetésbe voltak téve. Ez az Aurelianus császártól fundált oskola görög orvosokból állott, kik Hippocrates tanitmányát ismét felébresztették egész napkeleten. Fentartá az magát sok századokon keresztül, 's kétségkivül itt formálták magokat Rhazes, Ali-Abbas, Avicenna 's a' leghiresb arab orvosok. Ugyan azon időben volt a' hires Mesve János Damaskusból a' bagdádi kórház igazgatója. Azon methodusról, mellyet abban követtek, semmit sem tudhatni, de semmi magas ideát sem lehet csinálni az oktatásról egy olly időben, mellyben még az arab polypharmaciának minden álmodozási olly hitelben voltak. Az orvositudománynak ugyan azon sorsa volt azon vad időszakban, mint egyéb természeti tudományoknak. Nem is gondolkoztak arról, hogy magokat a' Görögök példája szerént sok betegek egyesületében lassan 's alaposan oktatnák. Ugy látszék, hogy az universitások felállitása képes lesz a' tudományokat ismét helyre állittani, különösen Spanyolországban, 's épen az Arabok idejében, Sevillában, Toledoban, Cordovában, hires oskolak és kórházak voltak, hol magokat ifju orvosok formálták. Azonban a' clinicai tanulmányok csaknem egészen parlagon hevertek. A' helyett hogy a' nyavalyák történetét buzgón kitanulni igyekeztek volna, a' leghaszontalanabb dolgokról fecsegtek. Nem több foganatja volt azon utazásoknak sem, mellyeket a' tizenkettedik vagy tizenharmadik században ugyan azon czélból Olasz- és Franczia országba tettek. Különösen a' parisi 's montpellieri hires oskolákat látogatták meg, hol az orvosi oktatás egyszerü leczkékre 's a' leghomályosb tárgyakról való örökös commentatiókra szorult. Még akkor is, midőn a' tizenötödik század végén, a' régi görög orvosok munkájit kezdék nyomtatni, a' magyarázatokkal és szóvetélkedésekkel való foglalatoskodást folytatták. Két század folyt még el a' clinicum studiumok helyreállitásáig. Mint azok fundálójit Hollandiában Straten Wilhelmet, Henricus Ottot, Sylviust nevezik a' tizenhetedik század közepe felé. Dicsérve emlitik a' hamburgi, bécsi és strasburgi oskolákat is arról, hogy ezen időben clinicum institutumokat állitottak fel. De mik voltak annak resultatumai? hol találjuk feljegyezve a' követett methodusokat, 's micsoda befolyások volt azoknak az orvosi tudomány gyakorlására? Maga Boerhave, ki 1714 folytatá Sylvius clinicai oktatmányit Leydában, elmulatta számot adni figyeleteinek napló könyveiről, 's megelégedett azzal, hogy igen nevezetes academiai beszédekben, az orvositudomány studiumáról közönséges alaptételeket állitott fel. Ezen hires oskolának befolyása legközelebb Edinburgban, később Bécsben volt észrevehető, két olly oskolában, mellyeknek hire a' clinicában csak hamar meghomályositá Leydát, a' közös anyát. Egy a' leghiresb tanitói közzül a' gyakorló orvositudománynak Edinburgban, doctor Cullen, jobban ragaszkodott beteg organismusról 's a' nyavalyák közelebbi okainak kifejtődéséről való szörszálhasagató theoriákhoz, mint hogy leczkéjiben szoros methodust követhetett 's a' betegszobákban elejétől fogva végig figyelet alá vett nyavalyák pontos történetét vehette volna fel alapul. Az,

a' mi a' tizennyolczadik század mentében Olasz-, Német- és Franczia-országban történt a' clinicai intézetek dolgában, egy részt azt mutatja, hogy azoknak fontosságat mindég jobban 's mindég közönségesebben ált kezdték látni, más részt, minemü nehézségekkel van az illy intézetek felállitása öszvekötve. Nem késünk mindjárt a' bécsi oskolára áltmenni, melly van Svieten, Haen és különösen Stoll által a' clinicai oktatás mustrája leve, hol magokban a' kórházakban tartottak nyilvános leczkéket, 's a' görög orvositudománynak egyszerüségéhez tértek vissza. Franczia-országban az orvosi tudomány gyakorlása a' kórházakban közönségesen csak mellesleges eszköz volt a' nyilvános bizalom megnyerésére az orvosi studiumok közönséges visszaállitásának időpontjáig, 's az Ecole de Santé felállitásáig. Csak akkor vitetett be világosan a' clinicai oktatás. Három tanitói szék állittatott fel a' belső 's külső gyógytudománynak és ritka eseteknek 's uj tökéletesitő methodusoknak. A' clinicai oktatásnak főczélja, a' forró nyavalyák igaz characterének 's a' helyezetek 's esztendőszakok által előhozott változásoknak methodicus meghatározása. Ebben a' legszerencsésb lépések is tétettek, midőn most mar a' Hippocrates által kimutatott uton Sydenham, Stoll, Hufeland, Hildebrand, Schaffer 's mások dicséretesen előmentek. Az orvosi 's minden természettudományok ezen alaprészének megjobbitása által a' dolgoknak uj rendet kelle nyerni. Minden érzi, hogy a' clinicai oktatás elvesztette volna tudományos characterét, ha a' figyelet alá vett egyes nyavalyákat rokonságok 's eltérések szerént öszveköttetésbe nem hozták volna. Csak ez a' mód, melly által az orvosi tudomány egy regulaszeréntes és methodicus egészet formálhata. *A. B. P.*

Clinton (sir Henri), hadvezér az amerikai szabaditó háboruban. Mint vezéri őrmester vitézkedett Amerikában 1775 Howe alatt, 's midőn Howe 1778 Angliába vissza tért, ő vette által Philadelphiaban a' fővezéri pálczát. Washington közelebb nyomulása kinszerité Philadelphiát elhagyni. Ügyes visszavonulást tett Newyorkba. 1779 Januar. elfoglalta Charlestown városát. 1780 meg akará támadni a' Francziákat Rhodeislandnál; de abban Washington megakadályoztatá. Most vesztegetés által próbált győzni. Arnold hadvezért megnyerte, 's ez a' westpointi állást neki által adta. De a' levelet vivő André főőrmester elfogatása által az egész igyekezet semmivé lett. 1782 Carleton vevé által Clinton helyét. Londonban 1784 kiadá „Jegyzéseit az amerikai háboru történeteiről.“ Megholt mint gibraltari kormányozó 1795. Clinton (George), az éjszakamerikai egyesült statusok alelőlülője, szül. Uj-Angliában 1739. Tulajdon atyja, Clinton ezredes, alatt mint hadnagy szolgált a' Canada ellen viselt hadban; háboru végével ügyvéd, — 1773 pedig a' gyarmatok gyülésen tartományának képviselője lett, hol az angol erőszakos bánásmódnak magát ellene szegezte, 's azért 1775 a' congressus tagjává választatott, de ebben ritkán jelent meg, mivel a' szabaditó háboruban mint osztályos hadvezér vitézkedett. 1777 newyorki kormányozó lett 's harmincz évet haladt igazgatása alatt e' tartomány boldogságát szemlátomást nevelte. 1804 az egyesült statusok alelőlülőjévé, 's a' tanács előlülőjévé választatott. Nagy érdemet szerzett itt magának az által, hogy 1811 az egyesült statusok közönséges bankjának eltörlését kivitte, 's az által a' csaknem minden actiákat magokhoz ragadó angol kereskedőknek mind inkább nevekedő befolyását semmivé tette. Mh. Washingtonban 1812.

Clio; Jupiternek és Mnemosynénak leánya, a' történt dolgok és hirnév Musája. Fején borostyánkoszoru, jobb kezében trombita- 's baljában egy könyvtekercccsel van képezve. *K. J.*

Clodwig, Chlodowig, a' Frankok királya, szül. 465. Atyja, Childerich, után 481 fővezére a' hadakozó Salius frank népnek, melly a' tenger és a' Scaldis vize közt terméketlen földön lakott. E' nép már elébb is gyakran beütött a' szomszéd tartományokba, de erdeji és tavai közé mindég visszanyomatott. Clodowig tehát egyesité magát Rag-

nacarral, Cambrai királyával, 's Syagriusnak (Aëtius fijának), ki Soissonsban romai helytartó vala, hadat izent. A' Romaiak 486 Soissonstól nem messze tökéletesen megverettek. Syagrius Toulouseba a' Goth király Alaric udvarába futott, de ennek nyulszivü tanácsosi kiadák a' szerencsétlent Clodwignak, ki azt megöleté. Soissons most a' Salius Frankok uj birodalmának fővárosa leve. A' durva Clodwig uj jobbágyain okosan és kimélve uralkodott, jelesen a' papok barátságát kereste. Belgia secundának minden városai alája veték magokat, 's 493 maga Paris is, mellyet 507 birodalma fővárosává tőn. Hogy a' hatalmas nyugoti Gothoknak könnyebben ellenállhasson, elvette Clotildet, Gondebaud burgnndiai király unokáját. Ezen herczegné a' catholica vallásban lévén nevelve, igyekezett férjét is arra tériteni. Midőn ez Zülpichnél (496) az Allemannokkal volt ütközetben felette megszorult, Clotilde 's a' Keresztények Istenét hivá segitségül. A' győzelem részére fordula, 's az Allemannok uroknak esmerék a' frank királyt. Az ékes beszédü St. Remigius rheimsi érseknek könnyü vala most a' hódoltatót megtériteni. Clodwig Dec. 23. 496 Rheimsben sok ezer, mind két nemen lévő Frankokkal innepileg megkeresztelkedett, melly után őt St. Remigius fel is kente. Nem sokára meghódolának királyi pálczájának 497 Armorica (Bretagne) városai is. Már csak két nemzet marada Galliában független, a' Burgundiak és nyugoti Gothok. Amazoknak két királyok volt, Godegisel és Gondebaud. Clodwig ezen utolsót, kinek birtoka az Alpesekig és a' marseillei tengerpartokig terjedett, megtámadá. Gondeband Godegiseltől hirtelenül elhagyatva, Dijonnál elvesztette az ütközetet 's kénytelen vala a' győzedelmes Clodwignak Lyont és Viennet általengedni, maga pedig Avignonba futott. Itt békét kötött. Clodwig gazdag zsákmánnyal tértha haza. Midőn később Gondebaud a' fogadott kötelezéseket megszegte, Clodwig a' Gothoktól féltében uj frigyre lépett vele. Nem sokára kiütének a' goth királlyal, Alaricchal, való ellenkezések. Clodwig a' Poitierstől dél felé a' Vonne és Clouère folyók közt tartott ütközetben önkezével veré le ellenjét, teljes győzedelmet nyert, Aquitaniát meghodoltatta, téli szálásra Bordeauxba ment 's a' Toulouseban talált kincseket Parisba küldötte. Ezenközben a' keleti Gothok királya, Theodorich, hogy a' nyugoti Gothok elpusztulását eltávoztassa, ostromhoz készült; 's minthogy ugyan akkor a' Frankok Arles és Carcassone mellett vesztettek, Clodwig hajlott a' békepontokra 's megelégedett Aquitaniával. Ezen foglalás után Anastasius császártól consuli megtiszteltetést nyert. A' Frankok királya, fején koronát viselve, tunicában és veres bársony köpönyegben jelent meg Toursban St. Márton templomában, 's a' néptől mint consul és Augustus névvel köszöntetett. Clodwig mind inkább megerősité hatalmát, de dicsőségét gyilkosságokkal és kegyetlenségekkel szennyezé be. Megholt Nov. 26. 511, 30 évi uralkodása után. Négy fija a' birodalmat felosztá. 25 esztendő lefolyta után a' Burgundiak is a' Frankok hatalma alá kerültek, a' nyugoti Gothok kénytelenek valának Arlest és Marseillet nekik engedni, és Justinianus Galliában való fejdelemségeket megesmerte. Még uralkodása utolsó esztendejében egyházi zsinatot hivott öszve Clodwig Orleansba, 's ettől veszik eredeteket azon jusok, mellyekkel a' franczia királyok más catholicus fejedelmek felett az egyházi dolgokban a' pápa ellen birnak. (Vö. Salijusok.)

Clos (P. A. F. Choderlos de la), hires ocsmány románjáról „*Les liaisons dangereuses*", elébb katonatiszt, később Orleans herczeg titoknokja és titkosa 's a' revolutio alatt ennek tervei kivitelében segédje volt. 1791 a' Jacobinusok egyike 's az „*Ami de la constitution*" szerkeztetője lett. Mint pattantyusság inspectora a' nápolyi seregnél Tarantoban holt meg 1803.

Clotho egyike a' Parcáknak (L. Parcák.)

Clotilde (de Vallon Chalys), ki a' leggyengédebb verseket irta, mellyek valaha asszonyi kebelből fakadtak, 1405 szül. Vallon nevü kastély-

ban az Ardeche partján Languedocban. Uri szüleji nagy gonddal nevelték. 11 eszt. korában már Petrarcának egy odáját forditotta franczia versekre. Valahogy épen az ő korában négy költőné lakott egy tájékon, Louise de Effial, Rose de Beaupuy, Tullia de Royan kisasszonyok 's egy olasz leány, ki Rocca név alatt fordul elő Clotilde verseiben, 's ezek versenyt dallának együtt. A' kedves költőnék nyájas academiáját meg-meglátogatá Jean du Sault tanult ur is, ki őket akkor nyájasan utasitotta. Clotildet 16 esztendős korában feleségül vevé Berenger de Surville, egy 22 esztendős lovag. Alig kele öszve a' boldog pár, a' lovag kénytelen vala VII. Karolyt, mint akkor még dauphint, Puy en Velay alá követni; elválását a' gyönyörü hölgy azon heroidájában siratá, melly kiadott versei közt legelől all. Hét esztendő mulva pedig szeretett férje Orleans alatt táboroztakor leve hősi lelke áldozatjává. A' csalódott szerelmü szép özvegy élete 23-dik évében most csupa bánat. Felvidámulása sokáig csak egyetlenegy életben maradt fiacskája, Jean de Surville; 's majd meg barátnéji halnak ki mellőle. Erzései tördelve. A' fajdalom költést zsibbaszt, Clotilde csak elébbi versein csinositgat, uj nem foly. Hirét 's életét is feledékenységbe boritotta volna magánya, mellybe vonult, ha egy üldöztetése nem gerjeszti vala figyelmét iránta az emlitett Lajos korona herczeg hitvesének, Skócziai Margitnak. Alain Chastier valami nyomoru rimelő, mert nagy költő nem lehet irigy, szünetlen becsmérelte csufoló criticával Clotilde verseit, Clotilde erre a' verselő emberkére egy rondeaut irt, melly Skocziai Margit kezébe akadt. 'S Margit oltalmába vevé Clotildet; egy borostyán koszorut külde neki, melly tizenkét virágból volt mivészileg fonva arányból 's a' levelek ezüstből. Terjeszté hirét Jó Filep hg. dicséretére irt versezete is, midőn ezen Filep az orleansi herczeget 25 esztendei angol fogságából kiszabaditotta. Orleans ezért, ki maga is jó verseket tuda irni, egész köszönő követséget külde Clotildehoz. Udvarába azonban egyike sem édesithette, soha sem ment. Emlitett dicsértetése mellett vegre kedves fijának egy Heloise de Goyom de Vergy igen kellemes kisaszonnyal lett egybekelése által virrada szivére is öröm. Mikor hala meg, nincs tudva. 1495 még VIII. Károly győzedelmét éneklé meg 's igy akkor 90 esztendős volt. Versei közel 400 esztendeig hevertek elfelejtetésben. Unokájinak egyik unokája, Jos. Etienne de Surville, akadott rájok 1782, midőn nemzetsége régi leveleit felhányta 's ez maga is birván költői lélekkel, nagy ingert lele azokban, mellyeket elolvasgathatott, 's hogy mindent tisztán értsen, a' régi franczia nyelv tanulására adta magát; lemásolta azután az elrongyolott eredetit 's a' szokásból kiment szavak alá magyarázatokat rakott. 1791 ezen Etienne de Surville kiköltözködvén, csak a' leiratot vitte magával, 's igy az eredetit később a' rovolutio langjai több nemes levelekkel együtt semmivé tevék. Survillet 1798 mint vissza alattomosan tért kiköltözöttet épen a' fen emlitett Puy en Velay mellett agyon lőtték, 's özvegyétől a' másolat Vanderbourg kezére került, ki azt 1803 kiadta, igy: „*Poésies de Marguerite Eléonore Clotilde de Vallon Chalys, depuis Madame de Surville, poëte française du XV Siécle*". (Paris) Holmit ezeken, a' mint látszik, Etienne de Surville maisitott, de a' régi kornak még is bennek maradott szelleme kétségtelenné teszik asszonyi saját kebelből származásokat. Becse lesz e' gyüjteménynek idők idejéig. Bizonyos, csak születés által nyerhető kecs, a' leggyengédebb érzés, repte és felkapódása a' lángésznek, mindent jól találó nyelv von és ihlel bennek. Legszebbjei: „*Quatre chants d' amour*" „*Les trois plaids d' or*", a' Roccához irottak 's kivált ez: „*A la plus belle*"; Elegia Heloise halálára és „*Chant royal*" VIII. Károlynak Fornorónál volt győzelmére. Mutatásul, millyen volt az 1400-beli franczia nyelv 's mivé tette azt ennek mivelése, álljon itt Clotildenak anyai gyengéd érzésü ezen dalából: „*Verselet à mon premier né*" az első négy sor:

O cher enfantelet, vray pourtrairt de ton pere,
Dors sur le seyn, que ta bousche a pressé!
Dors, petiot; cloz, amy, sur le seyn de ta mere
Tien doulx oeillet par le somme oppressé.

Döbrentei Gábor.

Clôture (la), befejezés (mint p. o. tanácskozásnál), a' franczia követek kamarájában használtatik, midőn a' pártok egyike sürgeti a' tanácskozást megszüntetni, befejeztetni 's a' kérdéses tárgyat szavak többségével meghatároztatni. Tagadhatatlan, hogy a' franczia követek kamarája a' statustudományi tárgyak szónoki fejtegetésében egyre ügyesbedik; de annyival kevesebbet lelni benne ama' senatori érzelemből, melly a' tanácskozások külső méltóságában is bizonyitja, hogy a' pártok különböző irányai mindég ugy vannak intézve, hogy valamelly felsőbb törekedésben öszveüssenek. Illy bizonyos megesmerés nélkül nem képzelhetni igazi 's mind a' feleket, mind a' közönséget felvilágositó fejtegetést, millyent az angol parlament elmult jobb idejéből bőven mutathat elő. Igaz ugyan, hogy a' parlamentaris fejtegetés csak akkor volna a' czéllal 's kivánattal megegyező, ha mindenki csupán belső meggyőződése szerént adná szavát, de a' tökéletesség e' fokára az emberi gyengeségek miatt soha nem érhetünk. A' ministerek mindenha 's mindenütt azzal kezdék hivatalokat, hogy magoknak követőket szerzének, kik mindég velek szavazzanak, akarmint gondolkozzanak is különben a' tárgyról. Ez szüli azután az ellenkező pártot (oppositio), melly ugyan kénytelen a' viszonyok természete szerént mindég kisebb számmal lenni, hanem kötelességét már azzal is teljesitve látja, ha ellentörekedő erőt formál, melly a' statuskormánynak középirányt ad, 's ez által a' félszeges tulságokat ha meg nem gátolja is, legalább gyengiti. De még csak illyen oppositio sem volt a' franczia követek kamarájában a' restauratio alatt. A' pártok ugy álltak egymás ellen, hogy semmi közös nem volt köztök. Mit akart egyik vagy másik párt, akkor nehéz volt megmondani, 's csak a' következésből tudjuk. (L. Côté droit, Côté gauche, Centre, Constitutio, Liberalisok, Royalisták, Servilisek, Ultraroyalisták.) Az illyen állás nem csak a' barátságos fejtegetést zárja ki, melly egyedül az eszközök-, nem pedig a' czélra nézve követ különböző nézeteket; hanem lehetetlenné is tesz minden fejtegetést. Illy esetben nem marad a' kisebb számnak egyéb hátra, mint a' tanácskozásokat arra használni, hogy az ellenkezőknek keserüséget mondhasson, a' miért ezek nem csupa visszonozással szoktak bosszut álni; hanem iparkodnak a' tanácskozásokat, mellyek a' nép öszves meggyőződésének ugy is csak vak fényét viselik, tehetségig megröviditeni; a' szavazást, tanácskozás befejezését lármásan kivánják, minekelőtte az, a' mint kellene, mind a' két felen tartott előterjesztések által kimerittetett volna. A' kisebb szám kénytelen e' miatt észrevételeit 's önvédelmét ellenkezői csipkedései ellen ezeknek beszédje közben előadni, mi azután a' másik oldalról sem marad visszonoztatás nélkül. Ez által valóban majd nem minden méltóságát elvesztette a' követek kamarája, mellyben az „*Aux voix*" vagy „*La clôture*" kiáltás minden fejtegetést hátrál, különösen támaszkodva a' csekély többségre. Ennek nem oka a' kamarába bevett rendszabás, melly Jun. 25. 1814 legnagyobb részént az angol perlament szokásai után igen czélirányosan készittetett. Nem találni ezt a' „*Bulletin des lois*"ban, valamint a' pairkamara belső rendtartásának 1814 Jul. 2-ki elintéztetését 's az 1814 Aug. 13-ki. törvényt sem, melly a' király és kamarák 's a' két kamara egymásközti közléseinek formájit előadja. (Megvan mind a' három Lanjuinais „*Constitution de la nation française*" czimü munkájában, Paris 1819, I. l. 35-63) *Zs. G.*

Cloud (St.), Paristól két órányira fekvő, a' franczia ország i polgári nyughatatlanságok historiájában nevezetes és III. Henriknek Clement által Aug. 2. 1589 lett meggyilkoltatásáról esmeretes, az ujabb időben

pedig a' 18-dik brumairei revolutióról, melly a' directoriumot eltörölte 's consuli igazgatást vitt be, hires mezőváros és kastély. Napoleon a' st-cloudi kastélyt választotta lakhelyévé, s' innen származott ez a' kifejezés: „st. cloudi cabinet", melly helyett annakelőtte „versaillesi cabinet" volt szokásban, most pedig „Tuileriák cabinctje„ használtatik. Mart. 31 1814 St. Cloud a' szövetséges fejedelmek nagy seregének előcsapatjától, mellyet Langeron vezérlett, elfoglaltatott. Apr. 7 fő hadi szállássá tétetett 's az is maradt Junius 3-ig, melly idő alatt Schwarzenberg herczeg több fényes mulatságokat adott. 1815 St. Cloud Blücher fő hadi szállása volt, ki Napoleon háló szobáját tette magáévá, 's a' mint a' Francziák állitják, sok bosszusággal illette őket, azt akarván nekik visszafizetni, a' mit ők elkövettek 1806 a' Poroszokon, melly magaviselete Blüchernek egy megalázott ellenségre nézve nem nagy becsületére válik. Itt köttetett meg Jul. 3. 1815. azon katonai egyezés is, melly szerént Paris másodszor is a' szövetségesek kezére került. Francziaország részéről Bignon, Guilleminot és gróf Bondi, Prussáéról báro Müffling 's Angliáéról Hervey ezredes voltak az alkudozáson jelen. Ezen egyezés, némelly czikeklyei kétértelmüek lévén, azután sok kölcsönös szemrehányásokra szolgáltatott okot. — St. Cloudnak bájoló fekvése van. Kastélya 's mulató erdeje rendkivül szépekké tétettekNapoleon által. A' st. cloudi bucsut (Sept. 7-én 's következő napjain) a' parisi népnek csaknem hatodrésze meglátogatja, midőn a' franczia falusi nép vig érzését legelevenebb formájában lehet látni. *L—ú.*

Clubb (ang.), zárt társaság, melly vagy mulatkozás végett, vagy egyéb czélból, p. o. mivészeti vagy tudományi vagy statusi ügyek iránt tartandó tanácskozások okából szokott bizonyos helyen öszvegyülni. A' polit. clubbok Angliában támadtak, de nem sokára áltszálottak Francziaországba is, hol a' revolutio idejében igen fontosakká lettek. Névszerént a' Jacobinusok clubbja tetemes hatalmat 's tekintetet nyert 's egy ideig az egész rovolutiót ez intézte (L. Jacobinusok).

Clytæmnestra, Tyndarus királynak és Ledának leánya, Helenának ikertestvére. Férjének, Agamemnonnak, két leányt, Iphigeniát és Electrát, szült és egy fiut, Orestest. Mig férje a' trojai háboruban volt, megszerette ő Aegisthust, azzal együtt férjét, midőn haza ment, megölte és Micenäben hét esztendeig uralkodott. Utóbb mind kettejeket megölte Orestes, Clytämnestra fija. *K. J.*

Cnidus, l. Gnidus.

Coak, l. Kőszén.

Coalitio, a' chemiában az elébb elválva volt részek belső egyesülését vagy egybekötődését jelenti. — A' franczia revolutio kezdetekor ezen szóval némelly szerzők több hatalmasságok Francziaország elleni szövetségét fejezték ki, mintegy megvetőleg 's talán mivel nagyon nemesnek tarták erre az alliance szavat. Azolta a' német diplomatica szótárába is felvétetett a' coalitio, 's a' mostani értelem szerént az alliance és coalitio közt lévő különbséget ugy lehet meghatározni, hogy az elébbi közönséges és nem mindég előre szorosan meghatározott esetekre 's jövendő ellenség ellen, az utóbbi pedig valamelly meghatározott esetre 's csak bizonyos és már esmeretes ellenség ellen köttetik. Szükség mindazáltal megjegyezni, hogy az alliance szavat az illyen szövetségek kijelelésére még mindég tulajdon müszónak kell tekinteni; 's hogy a' coalitio szóval még most is látszik valamelly gyülöletes mellékképzet egybekötve lenni; hogy p. o. két vagy több hatalmasság, kik valamelly más hatalmasság ellen öszveszövetkeztek, ezen szövetségeket nem coalitio-, hanem alliance-egyezségnek nevezik, 's hogy ellenben az ellenség az ő ellene intézett szövetséget mindég coalitiónak bélyegzi. Az első coalitio Francziaország ellen Austria és Burkusország között köttetett a' német birodalom szerkeztetésének fentartása 's a' franczia revolutio megvivása végett (Febr. 7. 1792). Burkusország külön békéje Baselben Apr. 5. 1795, 's az éjszaki Németország határ-

lineája előpostáji voltak a' német birodalom felbomlásának. 2) Az 1793-diki coalitio. Németország (Mart. 22.) birodalmi háborut izent, mellyhez utóbb Portugalia, Nápoly, Toscana 's a' pápa is hozzá álltak. Ehhez járult a' londoni szövetség Nagy-Britannia és Oroszország között. 3) A' hármas szövetség (Triple alliance), melly Oroszország, Austria és Nagy-Britannia közt Petersburgban köttetett Sept. 28. 1795, olly időben, midőn több birodalmi fejedelmek visszahuzák seregeiket. Ezt a' coalitiót felbontotta az Austria és Francziaország közt Campo-Formioban kötött béke, mellyben egyszersmind közönséges békegyülés rendeltetett Rastadtban (Dec. 9. 1797 — Apr. 1799). Az itteni alkudozásokat Austria megsemmisitette: mert ez alatt 4) egy uj coalitio állt fel Oroszország, a' fényes kapu (Dec. 23 1798) és Anglia közt, mellybe Austria és Nápoly beléhuzatának. Ezt egyes békekötések oldák fel: a' luneville-i béke Austriával és Németországgal (Febr. 9. 1801.) a' florenczi Nápollyal (Mart. 28. 1801), a' parisi Oroszországgal (Oct. 8. 1801.), ugyan ottani a' fényes kapuval (Oct. 9.) 's az amiensi Nagy-Britanniával (Mart. 25. 1802). 5) Mind ezen statusok közül Anglia izent legelsőben hadat Francziaországnak (Apr. 18. 1803.), 's 1805 Aprilisben négy uj alkudozás kezdődött Anglia, Oroszország, Austria és Burkusország közt egy coalitio iránt Francziaország ellen. A' két első hatalmasság közt megállapittatott Petersburgban, hogy a' béke és sulyegyen helyreállitása 's szövetkezési rendszerzés, 's igy a' nemzetek törvényeinek bátorságba helyezése végett az europai statusokat Francziaország ellen közönséges szövetségre birják. El volt végezve, hogy minden hatalmasság felszólittassék, e' szövetségbe lépni. Résznyire még azon esztendőben feloldoztatott az a' posonyi béke által, melly Austriával Decemb. 26. 1805 köttetett, tökéletesen pedig a' parisi franczia-orosz béke által Jul. 20. 1806. — Burkusország, melly az elébbiben nem vett részt, elég erősnek tartá most magát, Francziaországgal győztesen vihatni; hanem itt is lehet 6) Anglia és Oroszország (előbb Szászország 's hihető más veszteglő tartományok) részvétele által coalitiót feltenni. Ennek a' tilsiti béke (Jul. 7. és 9. 1807) vetett véget, valamint 7) a'bécsi béke (Oct. 14. 1809) az austriai 's angol coalitiónak. Megemlitjük még végre az utolsó nagy szövetséget is Francziaország ellen, melly a' képzetet véve, csakugyan coalitio volt. Ez elejénte Oroszországból 's Angliából állt, hanem lassanként hozzájárultak Spanyolország és Portugalia, Svéd- és Burkusország, Austria, a' német fejedelmek egynéhány kivétellel, Nápoly 's végre Dánország. Befejeztetett pedig a' parisi békével (Maj. 31. 1814), hanem Napoleon visszatérte által 1815 még egyszer életre hivatott. Belőle fejlett ki az europai négy nagy hatalmasság: Oroszország, Austria, Anglia és Burkusország békeszövetsége, mellybe 1818 Aachenben Francziaország is felvétetett mint ötödik szövetséges hatalmasság.

Cobbett (William), politicai ujságiró, egy surreyi grófságbeli haszonbérlő fija, szül. 1766; 1783 beálla katonának, 's elment Uj-Scotiába. 1791 megkapá elbocsáttatását Angliában 's azután Francziaországon keresztül Amerikába ment, a' hol Philadelphiában könyves boltot nyitott, s Porcupine (süldisznó) Péter rossz és egyszersmind jó hirü név alatt politicai szerző és ujságiró lett. Ez időben majdnem mindent elnyomott Amerikában a' franczia érdek, 's Cobbett ennek igyekezett ellene munkálódni. Közel 10 évi tartózkodása után Philadelphiában visszatért Londonba, 's itt egy „*Porcupine*“ czimü journalt kezdett kiadni, melly azonban nem nagy pártfogásra talált. Annál nagyobb sikere lett „*Weekly register*“-ének (hetenkénti mutató), melly még most is folytattatik, 's a' kor történeteire nézve nagy becse van, valamint eszes és éles polemicája miatt is élénk érdekletü. 1810 a' *Weekly register* egyik czikkelye miatt törvény elejébe idézteték a' korona ügyvédje által 's a' jurytól 2 esztendei fogságra Newgateban 's 1000 font sterling büntetésre itéltetett.

A' fogság, mellyet nem egészen magyar értelemben kell képzelnünk, nem gátlá őt journalja folytatásában 's nem háborgatá szabadlelkűségében. Angol nyelvtanitása a' regulák világositására szolgáló példák csipősségéről nevezetes. Nyáron 1817 Amerikába ment, de már 1820 ismét visszatért Angliába, hol a' radicalreformerekhez (gyökeres változtatókhoz) kapcsolta magát. Most inkább mezei gazdasági mint politicai munkákat ir, azonban még is gyakran főszemélyt játszik az angol nép gyülésein, hol a' szabadlelkü képzeteket, mellyeket Amerikában szivott be, teljes erejéből terjesztgeti. *Zs. G.*

Cobenzl (Lajos), arany gyapjas vitéz, Sz. János és Sz. István magyar király jeles rendje nagykeresztese, fija a' Német-Alföldön tisztes nevet szerzett austriai meghatalmazott minister gróf Cobenzl Jánosnak, szül. Brüsselben 1753. Legelső szolgálatját az ujonnan szerzett Galitiában 's Lodomeriában tevé, azután követ lett Kopenhagában nem sokára az 1771-ki revolutio után; 1775—78 pedig Berlinben a' nagy Fridriknél. 1779 békekövetnek küldetett Teschenbe; de ezen munkájában a' Lengyelek meglepése által gátoltatott. Erre Petersburgba ment mint követ, ott maradt 1779—97 's Katalin császárné kegyelmét és kedvezését mind ügyviselési ügyessége mind azon buzgósága által megnyeré, mellyel ezen fejedelemasszonynak — az ő játékszine számára uj darabokat készitvén 's az előadásokban személyesen is részt vévén — udvarolni meg nem szünt. Oct. 1795 szövetségi egyezséget kötött császára nevében Angliával és Oroszországgal. 1797 egy volt azon meghatalmazott követek közül, kik Bonapartéval alkudozni Udineba küldettek, 's Oct. 17-kén ő irá alá a' békét császára és a' franczia köztársaság között. Azután a' rastadti békegyülésre ment; 's Selzben több izben beszélgetett hivatalosan minister Neufchateau Ferenczczel azon esetekről, mellyek Bernadottet, a' követet, Bécsből eltávozni kényteleniteték. Rastadtból visszament Petersburgba; 1801 a' lunevillei békeséget köté, 's erre statuscanczellar lőn 's igazgató ministere a' külső ügyeknek. Nov. 1805 Olmützbe kiséré az udvart, 's megholt 1809 Bécsben, (l. a' „Zeitgenossen" 8 füz.) — Cobenzl (János Filep, gróf), az előbbinek bátyja, szül. 1741, II. Jósef és II. Leopold alatt udvari és statusalcancellar volt cancellar herczeg Kaunitz haláláig. A' teschenl békealkudozáson 1779 ő volt Austria meghatalmazott ministere. A' brabanti nyugtalanságok alatt oda ment alkudozni; de a' rendek kinszeriték Luxemburgba vonulni, a' hol egy nyilatkoztatást bocsáta közre, melly szerént a' császár a' nyugtalanságot okozott edictumokat mind visszavette, 's mindent az előbbi lábra állitni igért. Enneknutána jószágaira ment, 's minden befolyásról lemondani látszott a' lunevillei békéig, a' mikor mint rendkivüles követ Parisba küldetett. Ujra kiütvén 1805 a' háború, odahagyá Parist 's azontul Bécsben élt, a' hol 1810 megholt, 70 éves korában. Benne magva szakadt a' Cobenzl familiának. Jószágait Austriában és Illyriában rokonja, gróf Coronini, öröklötte.

Cocagna; a' nápolyi országlástól eszt. adatni szokott mulatság, mellynek alkalmával a' népnek étel és bor osztogattatik ki. Innen jött az a' köz mondás, hogy Cocagna tartománya az, a' hol bőség és könyű élet találtatik. A' Cocagna hasonlit a' régi Romaiak congiariájához. — Mats de Cocagne, ollyan szappannal megkent árboczok, mellyekre, a' kinek kedve van, fel mász, 's ha tetejét eléri, a' rajta lévő jutalmat elnyeri.

Cocarde, e' szótól coquarde, egy csomó kakastoll, mellyel a' Horvátok süvegeiket ékesitni szokták; Francziaország szines galandokból készült rózsátskát vett fel jegynek, melly azután nem sokára nemzeti jegy 's a' politicai pártok esmertető jegye lett. Austria cocardája fekete-sárga rózsa.

Cochenilla. Ezen bogárka (*coccus Linn.*), melly a' skárlátot, ezt a' ragyogó és dus festéket, adja, hasonlit egy igen szép kis le-

gyecskéhez vagy mások szerént a' poloczkahoz, mellynek külső részecskéjit microscopium nélkül nem lehet megkülönböztetni. A' Spanyolok 1518 látták, hogy ezen bogarat az Amerikaiak festésre használják, de csaknem két századdal azután fedezték fel, mi legyen az igazán, midőn t. i. Hartsoeker, Leuwenhoeck, de la Hire és Geoffroy figyeleteik azt ellenemondhatatlanul bebizonyitották, hogy az nem magszem, mint hitték, hanem insectum. A' cochenilla a' nopálon (*cactus nopal*) él, melly Mexicóban fa nagyságu, 's vastag levelei czukros nedvvel teljesek. Innen ezen plánta ültetményekre (*nopaleries*) nagy gond van. Az esős idő közelgetésekor levagdalják azon ágakat, mellyeken legtöbb még nevendék bogárkák vannak, 's gondosan megóvják őket minden ártalmas befolyásoktól. Vége lévén az essős időnek, az az alatt nagyra nőtt bogárkákat fris plántákra rakják, apró moh vagy pehely fészkecskébe 12 — 15-ével, mire nehány nap mulva a' bogarak az egész fán elterjednek és számlálhatlan sok bogarat nemzenek. A' himek kibujván 30 nappal születések után fejér, enyves gyapjokból, szárnyra kelnek, megtermékenyitik a' nőket, mellyek szárnyatlanok 's azonnal elhalnak. Egy him elég néha 300 nőstény megtermékenyitésére. A' nők 30 napig hordják terheket, tojnak 's elvesznek. Ezen időpontra igen gondosan vigyáznak 's a' cochenillaaratásra forditják. Minekelőtte tehát az anyák tojnának, leszedvén őket egy késsel, forró vizzel megölik 's a' napon, némellyek kemenczén, vagy forró vastáblákon megszárasztják. Az uj bogarak három hónap mulva magok is termékenyek lesznek. Ezt a' második fajzást élni hagyják; de az öregeket haza viszik 's megölik. Ez a' második fajzás ismét aprókat nemz három hónap mulva; mivel ezek azonban az esős időben mind elvesznének, leszedik 's megölik mindnyáját, elegendőt hagyván azonban a' jövő esztendei szaporitásra, 's ez a' harmadik aratás. A' kemenczén szárasztott cochenillának jaspis szine van, vagy is szürke szine skarlátszin erekkel, honnan ezt a' Spanyolok *grana jaspende*-nak nevezik. Ezen bogárkák belső részében van az olly nagyra becsült szép veres festék. A' festéket csak a' nőstény adja, melly nagyobb, mint a' him. Amerikában a' cochenilla-vetés és nevelés sok embert foglalatoskodtat. Vannak némelly tájakon plántálások, hol 50—60 ezer fa, egyenes sorban, a' cochenilla-tenyésztésre szolgál. A' déli Amerikából esztendőnként kivitt cochenilla árát 500,000 fontra (3 millio 700,000 talérra) becsülik. Hierry de Menonville, a' kormányszéknek minden segedelme nélkül St. Domingóba vivé ált sok veszedelmek közt a' nopalt 's ezen bogarkákat, 's mind ezen nevezetes plánta miveléséről, mind a' cochenillával való bánásról ő adta ki a' legpontosb 's jobb utmutatásokat. („*De la cultivation du nopal et de la cochenille*") A' keletindiai társaság 6000 fontot (40,000 tallért) tett fel jutalmul annak, ki a' cochenilla tenyésztést az angol birtokokba beviszi. A' mexicoi cochenilla (*grana fina*) legbecsesb; a' brasiliai, mellyet *grana silvestre* név alatt esmernek, sokkal kevesb becsü, mivel sem nem olly fényes, sem nem olly tartós. Mint áru suronokban vagy öszvevart száraz állatbőrökben jön a' cochenilla, rendszerént Cadixon keresztül, a' kereskedésbe. *A. Balogh Pál.*

Cochin (Charles Nicolas) rézmetsző, szül. 1688 Parisban, 21 évéig képirást gyakorla 's igy tetemes készülettel adta magát a' rézmetszésre. 1731 tagja lett a' parisi academiának 's mh. 1754. Lapjain főkép középszerü nagyságu alakjai szellem, merészség, pontosság és harmonia által jeleskednek. Fija, Charles Nicolas, felülmulta. Restout Jánosnál tanult 's meglátogatta Olaszországot. Tagja, azután titoknok-történetirója lett a' parisi academiának; kósőbben a' királyi cabinet rajzolatinak felvigyázójok, udvari rajznok és rézmetsző és a' Sz. Mihály rend lovagja 's mh. a' Louvreban Apr. 29. 1790. Elénk szelleme inkább az étetés- mint a' metszésmivészethez vonó. Étetett lapjai legjelesbek is. Mivei gyüjteménye 1500 lapnál többet foglal magában; van köztök 112 medaille-portrait, mellyek a' nevezetesb franczia tudósokat és mivészeket ábrázol-

ják, kik mindnyájan baráti voltak. Az academia emlékirásaiban megjelent értekezésein kivül vannak tőle egyéb munkák is, mellyek érdekes tudósitásokat közlenek a' mivészet különféle tárgyairól. p. o. Herculnumról. Czimrezei 's elő- és végvignetti csinosak 's igen kedvesek. Legnagyobb becsek van a' 16 franczia tengermelléki város réveit abrázoló rajzainak. Compositiója általjában dus, gyengéd és bájos. *J.*

Cochinchina (Kodsin-Dsina), azaz, nyug. China, nagy 's belső Indiához tartozó tartomány (2900 nsz. mf. 1,300,000 lak.), most az anami császárságnak alkotó része, melly Bissachère szerént Tunkin, Cochinchina, Chiampa, Cambodsa, Laos és Lac-tho belső indiai tartományokat (ösz. 16,700 nsz. mf. 23 mill. lak.) foglalja magában. Cochinchina hajdan Tunkinnak provinciája volt. Ezen tartományokat a' Chinaiak birták, kik azokat egy helytartó által igazgattatták. Egy zendülés alkalmával a' chinai kormányozó meggyilkoltatott, 's a' Tunkiniak magok közül választottak királyt, kit a' chinai császár azon feltétel alatt esmert meg királynak, ha mind ő, mind pedig az utána következendők méltóságokban leendő megerősitéseket a' chinai császártól fogják kérni. Tunkintól Cochinchina elszakadván, tulajdon királyt választot magának. 1774 zendülés ütött ki benne, melly által a' király méltóságát elvesztette 's három testvérei, a' pártütők fejei, osztoztak meg a' királyságon. Ezek közül egy, kinek része Tunkinnal volt határos, meggyőzte a' tunkini királyt, országát elfoglalta 's meg is tartotta kezei közt, ámbár a' chinai császár a' kiüzetett királyt, a' ki nála keresett segitséget, mint védő uránál, vissza akarta is méltóságába helyeztetni. Az országától megfosztatott király fija mindazáltal vissza foglalta atyja birtokait, 1800 Cochinchinát is egyesitette ezekkel. Elejénte a' chinai császárral iktattatá be magát a' tunkini királyságba; hanem későbben egészen függetlenné tette magát 's Gialong császári nevet vett fel. A' mostani (1816 olta) Mi-clo-me nevet visel 's Phuxuanban lakik déli Anamban. A' mostani anami császárságnak határai: éjsz. Chinának déli tartományai, nyug. Siám, délre az indiai 's kel. a' chinai tenger. A' Gangesen tul lévő félszigetnek egész keleti partját magában foglalja, a' h. 118°tól a' 127° ig 's az éjsz. sz. 8°tól a' 23° ig, 's részszerént nagy folyóktól, nevezetesen a' Menam-Komtól, melly hihetőképen egy a' Kambodsa vizével, öntöztetik földje. Tartományai több hegylánczok által, mellyeknek menetele mindazáltal nem esmeretes, választatnak el egymástól. Hegyei igen meredekek; hanem termékeny völgyek s' térségek nyulnak el köztök. A' tenger 's hegyek között léte mérsekli hév levegőjét 's a' climát eggyé teszik a' legkellemetesebbek közül Asiában. Szántó földjei kétszer, néhá háromszor is teremnek eszt. Lakosai rist legtöbbet termesztenek. Ezenkivül vannak theája, fahéja, igen jó nádméze, borsa, gyömbére, pamutja, kokus- firnájsz-, faggyu- és tekfája, melly igen jó hajóknak, festő fája, nemes déli gyümölcse, rendkivül nagy elefántjai, szarvoruji, tigrisei, zergéji, nagy számu majmai és kigyóji, indiai madárfészkei, selyme, különbféle szárnyas állattjai, halai, legfinomabb aranya, ezüstje, reze, czinje, vasa, salétroma 'sat. A' lakosok mindazonáltal kevessé esmerik a' bányászságot, sőt nem is esmerhetik, mivel meg van tiltva az uj bányák keresése, hogy az Europaiak telhetetlenségét ne ingereljék. Tunkinnak 's Cochinchinának lakosai arczvonásaikra, nyelvekre 's szokásaikra nézve sokat hasonlitanak a' Chinaiakhoz, a' nélkül mindazonáltal, hogy mindent, a' mi külföldi, mint ezek, megvetnének, 's a' pallérozotságnak is ugyan azon lepcsőjén állanak, mellyen a' Chinaiak; a' laosi és chiampai lakosok ellenben többnyire pásztorkodó vándoréletet élnek. Amazok földmivelők, ércz miveket készitenek, pamut- és selyemfabrikájik 's ágyuöntő műhelyeik vannak, igen jó hajókat épitenek 's az irás és könyvnyomtatás mesterségét esmerik. Literaturájok gazdag erkölcsi, játékszini és füvészi munkákkal. A' kalendáriumot egynéhány császári udvarnál lévő tudósok adják ki. Az épités módja, festés és muzsika

hasonlók a' chinaihoz. Kereskedése jó lábon áll. Saigun nevü kereskedő varosának 180,000 lak. van. A' Chinaiak, Malaiok, Sunda szigetbeliek, Japaniak gyakran meglátogatják a' tengerpartokat. Ellenben az europai kereskedő nemzetek nem jöhettek velek öszveköttetésbe. Az udvar 's nagyok vallása a' Conficiusé, a' köz nép pedig Buddha tudományát követi némelly változtatásokkal. A' pagodok, mellyek hasonlók a' chinaiakhoz, 's a' bonzok száma igen nagy, mivel mindenik közönségnek tulajdon pagodja 's védistene van. A' missionariusok több száz-ezereket megtéritettek a' keresztény vallásra. Az uralkodás formája ollyan mint Chinában, önkényes és katonai. A' mandarintól kezdve a' legutolsó koldusig bambusnád pálcza a' büntető eszköz. A' császárnak 4 ministere van, kik közönségesen a' császár legközelébbi rokonjai. A' birodalom részeit helytartók igazgatják. A' hadi sereg, melly mintegy 50,000 főből ál, chinai módra van alkotva, hanem több pattantyusai 's jobb fegyverei vannak, mint a' chinai katonaságnak. Ezen fegyvereket az Europaiak vitték be. Tengeri ereje 200 gályából áll, mellyeken 26,800 hajóslegény van, kik egyszersmind tengeri katonák. L. Crawford John: „*Journ. of an Embassy* (1821) *from the governor general of India to the Courts of Siam and Cochinchina*" (Lond. 1828, 4) *L—ú.*

Cochlea Archimedis, vagy is meritő csiga alatt értődik ' hydraulicában egy henger körül' több izben tekergődző egyirányos bőségü kőrösleg bezárt 's csak két végén nyitva lévő vizcsatorna, mellyet, a' mint mondják, Archimedes tatált volna fel Igen foganatos müszer a' vizerőmivtudományban, minthogy a' viznek mélyebb helyről magasabbra való gyorsabb kimeritésére használtatik. Lehet kettős vagy hármas is, ha két vagy három csatorna tekergődzik egymás mellett a' a' henger körül. *A***s.*

Cochrane (Sándor Tamás, lord), chemiai esmereteiről hires lord Cochrane Archibald, dundonaldi gróf, legidősbik fija, bátorsága- 's szerencséjéről egyiránt jeles hajós, szül. Dec. 2. 1775 's admiral sir Alex. Forester Cochrane által nevelteték, a' ki 1715 Washingtont bevette 's elpusztitotta. Öccse, kapitány John Dundas Cochrane, gyalog utazott Franczia- és Spanyolországon 's Portugalián, azután Oroszországon keresztül egész Kamtsatkáig (l. „*Narrative of a pedestrian journey trough Russia etc.* 1820—23", London 1824) 's 1825 Colombiában holt meg, midőn déli Amerikát kezdé gyalog bejárni. Lord Cochrane a' parlament tagja volt, de mivel 1814, hogy statuspapirosokat haszonnal adhasson el, hirt költött 's terjeszgetett Napoleon halála felől, azért pelengérre, egy esztendei fogságra 's 1000 font sterling pénzbüntetésre itéltetett, 's mind a' parlamentből, mind a' Bathrendből kizáratott. A' pelengért elengedé neki a' király; a' pénzbüntetést pedig barátjai rakák öszve. Lord Cochrane 1818 Chile tengeri ereje kormányát vevé által, azután pedig Brasiliaét. I. Pedro császár maranhami marquisságra emelé. Minekutána Portugalia Brasiliával békét kötött, kilépett ennek szolgálatjából, visszatért Angliába 's görög szolgálatba akart lépni mint admiral 1826; hanem az e' végre Angliában épitett hajók haszonvehetetlenek lévén, Marseilleben 's Genuában várakozott egy ideig más hajókra. Azután csakugyan elment Görögországba 's áltvette a' tengeri erő vezérlését, de nem gen volt alkalma különös tettekre. Midőn Francziaország, Anglia és Oroszország a' görög status függetlenségét megesmerték, szükségtelennek tartván tovább is Görögországban maradni, letevé méltóságát, 's azolta legnagyobb részént Francziaországban él. *Zs. G.*

Cocles, l. Horatius.

Cocon-nak nevezik azon finom szövetet, mellyel magokat a' phalaenák vagy pillék, minekelőtte még pupára változnának, beszövik. A' cocon finom fonalkákból áll, mellyet a' pillék egy arra szolgáló tulajdon nedvből készitenek, 's melly a' levegőn megkeményedik. Ez a' fonat csak keves nemeknél használható. A' leghasznosabbat a' selyembogár ad-

ja. Coconbőrnek a' coconok maradványa neveztetik, mikor már nem lehet róla több selymet lemotólálni. Leginkább vata, paduai selyem 's olasz virágok készitésére használják. *A. B. P.*

Cocytus, a' hajdani Epirus folyama, melly az Acheronba omlott. Mind a' két folyamnak fekete szinü vize van. A' Cocytust a' görög költők feketének és panaszoktól harsogónak nevezik. Körülfolyja a' Tartarust 's a' mese szerént az elkárhozottak könyhullatásiból eredett. Továbbá a' mese azt is mondja, hogy a' Cocytus a' Styxnek fija és Phlegethonnak 's Menthének atyja. Pausanias igy ír róla: „Cichyrus mellett vannak az Acheron tava, az Acheron és Cocytus folyamai, mellyeknek vize keserü. Homerus az én vélekedésem szerént látta ezen vizeket 's a' Tartarus folyamainak azon folyamok neveit adta, mellyek Thesprotisban vannak. *K. J.*

Codes (les cinq), a' franczia uj törvénykönyvek. Francziaország polgári törvénykönyve, kereskedési törvénye, büntető törvénykönyve, polgári és büntető törvénykezési rendje egy egészet tesznek, melly — itéljünk bár akar miként e' munkák általányos becséről — eltörülhetetlen emléke marad mindég a' császári országlásnak. Ezen munkák a' kor, a' nemzet szelleméből támadtak, 's végkövei a' revolutiónak, mert megerősitik, mi annak törekedéseiben a' józan okossággal megegyezett, 's egyszermind kiküszöbölik, mi a' józan okossághoz illőnek korlátit althágta. Szintolly kevessé kerülik ki ezek a' tökéletlenség vádját, mint akarmelly más emberi munka, 's meglehet, hogy a' philosophiának 's a' törvényfejlődés történeteinek alaposabb tanulása kivált német tudósoknak just ad ezen munkák éles olcsárlására (l. Savigny „*Von dem Beruf unserer Zeit zur Gesetzgebung*" 1816), mindazáltal Francziaország elébbi törvényhozási állapotjához hasonlitva ezeket még a' késő maradék is nagy jótéteménynek fogja tekintetni, szintugy, mint a' Burkusok II. Fridrik törvényeit. Reberg irása: „*Über den Code Napoleon und dessen Einführung in Deutschland*" 1814, bizonyosan nem fogja silány 's szenvedélyes declamatiójival ezen érdemét csonkitni; ha bár ez a' kérdés; nyert volna e Németország Napoleon törvénykönyvének behozatása által, ha t. i. némelly kormányfiak, például Almendingen, e' részbeli törekedései sikerülének? már most haszontalan, 's illyen váratlan változások után most csak ugyan máskép is kellene reá felelni, mint 1810. Francziaország törvényszerkeztetése a' revolutio előtt szintolly zavarban volt, a' millyenben Europa nagyobb részéét még most is láthatni. Segédnek tekintetett ugyan általjában a' romai törvény 's kivált a' kötésekről szóló tanitásokban használtatott is. Hanem a' házastársak vagyonjusaira, a' földbirtok modificatóijira, a' földes uri jusokra 'sat. nézve felette különböző törvények voltak az egész országban. A' german nemzetségek bevándorlása a' romai törvénnyel együtt a' gallus nemzet jusainak még addig fenmaradt nyomát is eltörlé, 's ennek majd tökéletesebb majd csekélyebb mértékben kellett megtörténni, a' mint a' romai szerkeztetés a' régi lakosok között erősebb vagy gyengébb gyökeret vert, 's a' mint ezek magok az uj urak alatt politicai tekinteteket fentartották. Ezért Francziaország éjszakibb részében 's a' Frankok uralkodása alatt jobban elnyomatott a' german rendtartás által a' romai szerkeztetés, mint az ország délszakibb, Olaszországhoz közelebbi népesebb részében 's a' Westgothok és Burgundiak országlása alatt. Itt tehát mindég maradt fen valami a' romai városi és törvényszéki szerkeztetésből; a' romai törvény, kivált a' mint II. Theodosius öszvegyüjtött rendeléseiben foglaltatott, nagy tekintetben állott, főkép a' házastársak vagyoni jusaira nézve. Azon tartományokat, mellyekben a' romai törvény ekként divatban maradt, *Pays du droit écrit*, irott törvényi tartományoknak, nevezték. Az egyes helyek, báró- és grófságok különbféle szokásbeli törvényei, mellyek Francziaországban divatban voltak, a' romai törvényü tartományokban is találtattak, azon időben támadtak, midőn a' közönséges statushatalom az adomány-birtokosak fékteleneségében elenyészett, minden bá-

róság 's minden város független egészet tett, 's a' király nem volt más, mint egyike Francziaország nagyadománybirtokos fejedelmeinek (illyenek voltak: Normandia, Aquitania, Burgund és Bretagne herczegei, Champagne, Flandria, Provence 'sat. grófjai), saját fejedelemségében pedig alig valamivel több, mint első a' bárok közt. Mind ezen osztályokban a' régi szabad községi szerkeztetésnek a' báró birtorlásai elleni küzdéséből, mellyben végre az első egészen elenyészett, egy tulajdon törvényrendszer fejlődött ki, mellynek sajátságai, nem annyira valamelly belső 's a' nép kivánatiban és szellemében alapuló szükségből, mint véletlen környülményekből 's esetekből származtak. Mindazáltal nagyobb becset kell tulajdonitani a' tartományok avagy hajdani országos fejedelemségek törvény rendszerének, mert ez résznyire a' fejedelem és a' rendek egyenes törvényhozásán alapul; 's e' részben főhelyet érdemelnek Normandia törvényei, mert ezek, legalább az adományjusra 's általjában a' földbirtok viszonyaira nézve alapja lettek az egész angol jusnak. (Houard „*Traité sur les coutumes anglo- normandes*", Dieppe 1776, 4. k. 4. rét.) Ugyanis I. Wilhelm az ő normandiai adománybirtok-jusát Angliában is divatba hozta; ezen adománybirtokjusi viszonyokra volt az ő egész status- és törvényszerkeztetése épitve, 's még a' franczia nyelv is századokig megmaradt Anglia cancellariájiban 's törvényszékeiben. Sőt még még ma is szokásban vannak a' parlamentben némelly franczia formulák. Normandia törvényei után legfontosabbak voltak Paris városa 's grófsága szokásai és statutumai, mert sok másoknak szolgáltak mustrául, 's a' parisi parlament kerületében neminemüleg segéd-törvényforrásnak tekintettek. Némellyek ezen részes törvények közül már korán kidolgoztattak 's irásba szedettek. Ide tartoznak: *Etablissement de St. Louis*, a' királyi báróságokban divatban volt 's IX. Lajos által megjavitott törvény, és Desfontaines Péter tanácsai a' 13-ik századból; a' városok a' városi jussal együtt gyakran saját városi törvényeket is kaptak (l. ennek példájit a' királyi rendelések nagy gyüjteményében, mellyet Lauriere kezdett 1723). Azonban ezen külön törvények legnagyobb része csak a' lakosok és birák emlékezetében élt, 's ezért nagyon bizonytalan volt alkalmaztatások. Erre nézve, midőn VII. Károly az Angolokat a' franczia földről elüzte, megparancsoltatott az 1453 iki országgyülésen, hogy minden szokásbeli törvények irásba szedetvén, bizonyossággá tétessenek. Legelsőben a' lakosokat hallgatták ki tizenként — vagy per turbam — a' divatban lévő törvény felől, mig elegendő bizonyságra nem jutottak; ezen törvények azután törvénytudósok által rendbe szedetvén 's a' statustanácsban megvizsgáltatván, a' király által megerősittettek. Ez a' munka 100 esztendőnél tovább tartott 's egynéhány száz illyen megerősitett külön törvényeket és statutumokat szolgáltatott, mellyeknek legtökéletesebb gyüjteményét Bourdot de Richebourg szedte öszve („*Coutumier général*" Paris 1724 8, köt. fol., négy száznál több van benne). Ezen rendkivül sok külön törvények mellett a' közönséges országos törvényhozás sem volt munkátlan; a' két első országló ház capitulariákat adott a' nemzet megegyezésével. Hanem a' harmadik országló ház, mint már érintetett, az adománybirtokosak féktelensége idejében nem csak az ország nagy vasallusainak 's herczegeinek kénytelenittetett tökéletes függetlenséget 's fejedelmi felsőséget engedni (*pays hors l'obéissance du Roi*), hanem még az ő saját fejedelemségebeli (ez az ország ellenében a' király tartományának nevezteték) kisebb bárók is nem sokkal csekélyebb önlétezéssel uralkodtak alattvalójikon. A' királyok törvényadó hatalma tehát elejénte csak a' városi jusok kiosztásában mutatkozhatott munkásnak, mi által a' bárók hatalma nem csak a' polgárok, hanem a' korona hasznára is korlátok közé szorittatott. De II. Filep. Augusztól fogva (1180—1223) az az okfő lett uralkodó, hogy a' király a' birtokos nélkül való országos adományokat saját örökös tartományával, mint tulajdonképeni koronatartománnyal egybe-

kapcsolhatja, 's a' legelső szerzemény Normandia herczegsége volt. Ez által a' király nagyobb külső hatalomra kapott, mellyet IX. Lajos (1226—70) okossága 's személyes nagy tekintete annyira nevelt, hogy a' király részént bárójival, részént ezek nélkül is újra tehetett 's végre is hajtathatott közönséges rendeléseket, mellyeknek akar a' rendek megegyezésével végeztettek, akar pedig csupa királyi hatalomból származtak, ordonnance volt a' nevek. Azonban ezek is csak a' király örökös tartományaiban birtak erővel; az ország nagy fejedelmei hasonló törvényadó hatalmat gyakorlottak az ők birtokaiban. Csak akkor terjedt ki az ordonnanceok törvényes ereje az egész országra, midőn egynéhány apró fejedelmi birtokon, a' dombesi, orangei, bouilloni fejedelemségen 's az avignoni és venaissini grófságon kivül, az egész ország egyesitve volt a' koronával; a' minek eszközlésére VIII. Károly egybekelése a' bretagnei herczeg öröklő leányával utolsó lépés volt. De egyszersmind azon korlátlansághoz is közelgetett a' királyi hatalom, melly Richelieu alatt a' nagyok tökéletes elnyomása által előre készittetett, XIV. Lajos alatt tökéletességre vitetett 's visszaéléseivel XVI. Lajos alatt a' revolutiót okozta. Az ezen korbeli ordonnanceok közt vannak egynéhány jelesek, a' törvényszéki szerkeztetés és törvénykezési rendről, mellyben akkor Franczaország egész Europát megelőzte; a' többiek sok helybeli tárgyat illetnek 's az egyház viszonyát a' statushoz. Amazokhoz tartoznak az 1446 és 1453-ki ordonnanceok 's az 1539-kiek, mellyek V. Károly németországi büntető rendjével majdnem egy időben állitották az irásbeli perlekedést az eddigi rendetlen és lármás, 's minden uradalomban különböző perlekedési rend helyébe. Szerzőjök cancellár Poyet Guillaume volt, a' kiről Guillelmine nevet is kaptak. Továbbá az orleansi ord. 1560, melly közönséges országos perrendet foglal magában; a' bloisi ord. 1579 'sat. Ezen rendelések sem egyenként, sem öszvegyüjtve nem viseltek Code nevet. Az ordonanceok előbbi tökéletlen gyüjteményei (rendszerbe szedve Fontanon adá ki legelsőben; azután 1611 4. fol. köt.; chronologiai rendben kiadá Neron és Girard 1620, 4. fol. köt.) haszontalanná tétettek az által, mellyet cancellar Pontechartrain készitett, 's mellynek első köte te Lauriere ügyelése alatt jelent meg, folytatása pedig Secouisse, Villevault, Brequigny, Camus és Pastoret által adatott ki (18. fol. köt. 1816). Ezen gyüjtemény I. Ferencz országlásával fejeztetik be. III. Henrik az előtte kiadatott királyi rendelések rendbeszedetését a' hires Brissonra bizta, a' ki azokat *Code Henry* vagy *Basiliques* név alatt ki is adta, a' nélkül mindazáltal, hogy az törvényes tekintetet nyert volna. XIII. Lajos alatt 1629 világos rendelést készitett cancellar Marillac Mihály a' törvénykezés módjáról 's a' rendek egyéb panasziról 461 czikkelyben; de minthogy a' jegyző könyvekbe beiktatva nem volt, az itélő székek által soha sem tekintetett törvénynek. Ez *Code Marillac*- vagy *Code Michaut*-nak neveztetett; 's későbben valami meghatározott időszakbeli rendelések privat gyüjteményeinek többször adtak Code nevet (p. o. Code Louis XV., Chaussepierretől, melly az 1722—40-ki rendeléseket foglalja magában, XII. köt. 12-ed rét.), valamint egyes tárgyról gyüjtötteknek is (*Code noir; Code des curés*, Paris 1780, 4 köt. 12-ed rét; *Code pénal* l' Averdi-tól 1777, 12 'sat.); de minden törvényes jelentés nélkül. XIV. Lajos országlása törvényhozási munkássággal is megkülönbözteté magát. Kiterjedő rendelések vagy inkább valódi törvénykönyvek jelentek meg alatta a' polgári perlekedésről (1667), a' büntető perről (1670), a' kereskedési törvényről (1673), az erdei törvényről (1669), a' tengeri erőről (1681) 's az egyházi törvényhatóságról (1695). XV. Lajos legfontosabb rendelései az ajándékozást (1731), végintézeteket (1735) és substitutiókat (1747) illették. A' törvényadás ezen állapotja mellett a' törvény nagy különbözése szintolly terhes volt a' polgári életben, mint ellenkező a' józan okossággal. Csekély népesmeretet árul el, a' ki azt gondolja, hogy a' törvény azon különbfélesége nem okozott nagy káro-

kat. Nem csak gátolja az a' törvénytudománynak magában való kifejlődését, véletlen egyes esetekkel kénytelenitvén az foglalatoskodni a' helyett, hogy a' közönséges törvény vezérokfejeire támaszkodhatnék mindég, mi által a' romai olly tökéletessé lett; hanem felette ártalmas gátlása is a' kereskedésnek, 's bizonytalanság és veszteség forrása azokra nézve, a' kik más helyek és tartományok lakosival viszonyban állnak. Ezért volt azon 400 külön törvénynek egyesitése egy polgári törvénykönyvben egyike a' nemzet legközönségesebb kivánatinak, 's Napoleon semmivel sem gondolta a' nép kedvezését jobban megnyerhetni, mint ha a' békéhez 's az egyházi viszonyok helyreállitásához (1801) ezen planum végrehajtását is ragasztja, mit a' revolutio alatt hasztalan probálgattak. El lévén már törölve egy némelly törvényes intézetek, mint a' földes uri jusok, familiai fideicommissumok 's az adomány birtokok oszthatatlansága, ez által nagyon megkönyebbittetett a' polgári törvénykönyv készitése, de egyszersmind szükségessé is lett, mint az már az 1791-ki constitutióban megesmertetett, noha az akkori követ, utóbb második consul 's országos cancellar, Cambacérès, háromrendbeli munkája helybenhagyást nem talált. A' polgári törvénykönyv igen nagy gonddal készült, annyira, hogy annak hijányit egyáltalján a' franczia törvénytudomány akkori állapotja következésének kell tekinteni. A' restauratio sem tett rajta semmi nevezetes változást. Készittetett ugyan egy uj hivatalos kiadása („*Bulletin des lois*", VII, ser. II. 109.), de abban csak azon kifejezések vannak megváltoztatva, mellyek Napoleonra 's a' császári szerkeztetésre vonatkoznak, valamint Napoleon is tétetett vele hasonló változtatást a' császári méltóság felvételekor. Csak egyetlenegy pontban változtattatott meg eddig a' polgári törvényadás; eltöröltetett ugyan is a' házassági elválás, melly a' catholica hit tanitásának ellenére a' revolutio alatt egészen szabad volt, Napoleon idejében pedig némelly korlátok közé szorittatott. Nem tekintvén az egyházi rendeléseket, mellyek nem minden Francziát köteleznek, ha csupán erkölcsi álláspontból tekintjük a' dolgot, bizonyosan nem találjuk kétesnek, hogy a' házasság szentsége 's erkölcsi méltósága jobban fentartatik az által, ha a' házassági kötel felbontathatóvá tétetik, a' könnyelmüségnek pedig és indulatosságnak késleltető és terhelő formák vettetnek elejébe, mint ha a' kötel felbonthatatlansága a' házastársak idegenkedését még inkább neveli 's a' házasságnak csak szinét, nem pedig lelkét tartja fen közöttök. Azonban már ez iránt is nyujtatott be javalat a' követek kamarájához 's az elválást megengedő törvény visszaállittatott.

A' polgári törvénykönyv után főképen a' büntető perlekedési rend szülöttje a' kornak. Az 1670-ki büntető törvényrend szerfeletti keménysége (a' benne előforduló kétszeri kinzás, *question préparatoire*, a' vallás kisajtolására, 's a' vesztés előtt a' talán volt büntársak kitudására a' *question préalable*) még inkább pedig azon mód által, mellyel a' törvényszékek mind ezeket végre hajtották, közönséges utálatot vont magára. A' felsőbb törvényszékek uralkodásvágya, melly nem csupán a' biröi hatalom függetlenségére, hanem egyszersmind politicai befolyásra is volt intézve, továbbá a' biröi csalhatatlanság kevély hiedelme 's a' czéhi lélek, melly felső és alsó törvényszékeket egyesitett, a' megtörtént hibák elfedésére 's mentegetésére törekedni, öszvekötve ezen tanitással, hogy elitélésre önvallás nem szükséges, hanem tanuk is elegendők (mellynek kiküszöbölése az 1532-ki német büntető perrend legjelesebb érdemét teszi), számtalan visszaéléseket 's felháborito eseteket vontak magok után, (igy ártatlanul végeztettek ki Lebrun, Langlade, Calas, Sirwen, Montbailli, Labarre, Lally és többek). Egyik részről Beccaria és Voltaire, a' másikról pedig az angol büntető törvényszerkeztetés példája 's Montesquieu és tanitványainak magasztalásai munkálódtak. Ennél fogva a' kinzás eltörlése 's a' büntető törvényszékek és perlekedés tökéletes megváltoztatása egy volt a' revolutio legelső czélzásai közül. A' törvény-

székek angol módra állittattak fel, esküdtek hozatának be 's a' büntető perlekedési rend (Sept. 29, 1791), mellyre Oct. 6-kán büntető törvénykönyv, Oct. 21-kén pedig tökéletes utasitás következett az iránt, miként kelljen az előforduló vétkes eseteket megvizsgálni 's elintézni, azon munkák közé tartozott, mellyekkel az első nemzeti gyülés (*Assemblée nationale constituante*) munkálódását befejezte. Noha változtattatott ezen valami a' büntető törvénykezésről szóló későbbi törvényekben, a' *Code des délits et des peines*-ben, melly Oct. 25. 1795 adatott ki 's más egyes rendelésekben (l. Dupin „*Lois criminelles extraites de la collection du Louvre et du bulletin des lois*" Paris 1821) azért még is változatlanul maradt annak alapja, szóbeli előterjesztés és védelmezés az irásba foglalt vizsgálat után, 's az esküdtek itélése, 's még Napoleon büntető perlekedési rendjében, a' *Code d' instruction criminelle*-ben (Nov. 27. 1808), is fentartatott. Azonban még mindég kevessé elégedtek meg a' Franciák a' törvényadás ezen részével, 's kiváltképen azt a' kivetőt találták benne, hogy az országlás tisztviselőjinek igen nagy befolyást enged az esküdtek választásába; ugyan azért meg is vizsgálta 's megtette benne a' szükséges változtatásokat az 1831-ki kamara. A' franczia büntető perlekedési rend ellen intézett számos irások közül némellyek igen jelesek, p. o. Bérengeré „*De la justice criminelle en France*" Paris 1818; Dupiné „*Observations sur plusieurs points importans de notre législation criminelle*" Paris 1821. A' franczia nemzet nagyobb közelitést kiván az angol törvényhez, noha az ujabb időkben ez is nevezetes ellenkezőkre talált. — A' tulajdonképeni büntető törvénkőnyv „*Code pénal*", melly Febr. 22. 1810 adatott ki, uj kidolgozása az 1791-ki Oct. 8-kán kiadatottnak 's a' „*Code des délits et des peines*"nek, melly Oct. 25. 1795 bocsáttatott közre. A' revolutio előtt nem volt Franczia-országban büntető törvénykönyv, hanem csak egyes rendelések állottak fen 's a' romai törvényekre épitett theoria, a' melly, egynehány pontban lágyitva, még az uj törvénykönyveknek is alapjok. Ezen büntető törvényadás ellen is több kárhoztatók állottak fel (Bavoux „*Leçons préliminaires sur le Code pénal*" Paris 1821).

A' polgári törvénykezési rend (*Code de procédure*" Apr. 24-kéről 1806) nem egyéb az 1667-ki törvénykezési rend uj szerkeztetésénél 's ugyan azon alapokon épült. A' vád, felelet, szóváltás 's a' tettbeli perpontok egész megállapitása az ügyvédek közt a' törvényszék belészólása 's vezérlése nélkül történik meg; az oklevelekkel való bizonyitás regula; kiegyenlittetik azonban a' per illyen forma viteléből származó tökéletlenség az által, hogy a' per minden helyezetében szabad az ellenfélnek a' fenforgó tettbeli környülményekről hitletétel gyanánt szolgáló meghatározott kinyilatkoztatást kivivánni (*interrogation sur faits et articles*); a' felek utolsó előterjesztése az egybegyült törvényszék előtt 's élő szóval történik, melly után rendszerént itélet hozatik. Itt tehát ugyan azok az alapok, mellyeken a' törvénykezési rend régibb időkben 's kivált 1654 előtt Németországban is alapult, mig itt a' törvényszékeknek kötelességévé tételték a' vádat 's az erre adott feleletet megvizsgálni, az utolsó szóbeli előterjesztés helyébe pedig irásbeli állittatott. Ollyan szörnyü nagy hiba volt e az utolsó, hogy ezért az elébbinek hasznát is fel kellett áldozni, ez iránt a' tudatlanok véleménye elébb jött tisztára, mint a' dologhoz értők itélete.

A' „*Code du commerce*", melly Sept. 20 és 21-kén 1807 adotott ki, uj kidolgozása a' fenérintett rendeléseknek, mellyek a' kereskedés és hajózás tárgyában 1673 és 1681 bocsáttattak közre. — Ez az öt törvénykönyv sok commentatorra 's kiadóra talált. Történeti alapon nyugosznak mindnyájan, noha a' közönségesre 's a' csupa véletlennek eltávoztatására czélzó törekedés, legalább a' *Code civil*-ben, egészen szembetünő. Ennél fogva ezen munkák tudományos magyarázására okvetetlenül szükség mind Franczia-ország régi törvényeit, mind származások történetének materialéjit, a' tövényszékek és a' tribunat javalatit, a' statustanácsbeli fej-

tegetéseket 's a' törvényhozó test gyüléseiben tartatott előterjesztéseket tudni. A' materiálék legnagyobb része le van nyomva. A' hivatalos kiadáson kívül mind az egyes részeknek, mind az öt codenak öszvesen több kiadása van, mellyek közül kettő kiváltképen érdemes a' feljegyeztetésre, mert hasznos jegyzeteket 's toldalékokat is foglalnak magokban, nevezetesen: „*Les cinq Codes annotés par Sirey*" (1818, 5 köt. 4.) 's mint kézi kiadás: „*Manuel du droit français contenant la charte constitutionnelle et les cinq Codes etc, par Pailliet*" (Paris, 5. kiad. 1821). A' franczia törvény történetét kidolgozták Fleury (Heineccius „*Hist. juris romani*" kiadásában) és Bernardi („*De l'origine et des progrés de la législation française*", Paris 1816). *Zs. G.*

Codex, Igy hitták a' régiek a' héj alatt lévő fát. A' papiros feltaláltatása előtt viasszal bevont fatáblákra irtak, könyvformára rakgatták öszve azokat 's codexnek nevezték. Ezt a' szót, midőn papiroson kezdének irni, is megtartották 's azzal jelelének minden nagy könyvet. E' volt jelesebb munkáknak, vagy általjában költők, historicusok, philosophusok 'sat. miveinek a' nevek, mellyeket aztán eltettek — *Codices manuscripti*. (L. Kéziratok.) — Országtörvények gyüjteményét szinte Codexnek nevezték és mellé rekeszték az országló nevét, ki alatt a' benne foglalt törvények hozattak.

Codicillus, végintézeti toldalék, kevesbbé innepies, de még is törvényes kinyilatkoztatása a' végakaratnak az iránt, a' mit valaki vagyonja kisebb részével holta után tetetni kíván. Erejére megkivántatik, hogy három törvény rendelte tulajdonságokkal bíró 's együtt jelen lévő tanú előtt történjék; de ha az intéző tudatlanságból vagy gyengeségből nevét aláirni nem tudná, ennek megtételére a' negyedik tanú szükséges, ki tartozik érinteni, hogy az intézőnek nevét ugyan annak felszólitására irta alá. A' Jászok és Kunok két tanu előtt készitik intézeti toldalékaikat, hanem a' tanúk az illető törvényhatóságot 15 nap mulva tartoznak e' felől tudósítni. Mivel az intézeti toldalék csak a' vagyon kisebb rászéről szólhat: nagyon természetes hogy több illy toldalék is megállhat egymás mellett, 's ha végintézet is van téve, ezt sem rontja meg okvetetlenül. De a' mennyiben a' végintézeti toldalékok egymással 's a' végintézettel ellenkeznek, annyiban megrontják az utóbbiak az elsőket. Külföldön lévő hazánkfija az ottani szokás szerént teszi végintézeti toldalékát. A' végintézeti toldalék egészen elenyészik, ha a' törvényrendelte külsőformák közül valamellyik nélkül szükölködik; ha pedik ollyan tárgyról szól, a' miről az intézőnek vagy egészen vagy résznyire nem volt szabadsága intézetet tenni, egészen vagy résznyire leszen erőtelen. Sikeretlen marad a' végintézeti toldalék még akkor is, midőn azt az intéző halála előtt visszavette; midőn a' tárgy, mellyről szól, vagy elveszett, vagy az intéző által elidegenittetett; 's midőn végre az örökös által el nem fogadtatik, a' mi akkor szokott történni, midőn semmi haszon sincs vele öszvekötve. L. az 1715-ki 27-dik törvényczikkelyt. *Zs. G.*

Codrus, Athene utolsó királya 1060 K. e. Az Athénebeliek háborut viseltek a' Lacedaemoniakkal, 's azt nyilatkoztatá az oraculum, hogy azon fél győzend, mellynek királya elesik. Codrus hazájának áldozta fel életét; pórköntöst öltve fel t. i. 's vakmerő czivakodásokba bocsátkozék a' Lacedemoniakkal 's megöletett.

Coëfficiens a' betüszámvetésben azon czifra, melly a' betü által jelelt mennyiség elejébe téve, azt jelenti, hányszor van az önmagához adva. P. o. 4a annyi mint a + a + a + a. Határozatlan coëfficienseket (a' felsőbb mathesis körében) szinte betük által jelelhetni.

Coehorn (Menno, báró), hires hollandi ingenieur, született 1641 ben Leuwarden vidéken Frieslandban. Atyja, jeles katonatiszt, belé csepegtette kis korában a' katonai tudományok szeretetét, mellyeket nem sokára alaposan meg is tanult. Már 16 esztendős korában mint kapitány lépett szolgálatba. Maestricht körülszálásánál 1673 's a' Senefnél, Kas-

selnél, St. Denisnél és Feurusnál vert véres csatákban dicséretesen megkülönböztette magát. Gyorsan egész lobersterig haladott. Minthogy azonban a' megigért ezeredet meg nem kapta, Louvoisval alkudozott, hogy franczia szolgálatba állhasson. De az oraniai herczeg feleségét 's nyolcz gyermekét kezeseknek tartóztatta le 's ez által őt viszszatérésre kényszeritette és érdemeinek megesmérése által lekötelezte. Az 1680-ki háborban Francziaország ellen ujra megkülönböztette magát. Erdeklő vala, mint védelmezte a' Wilhelm nevü erősséget, mellyet maga épitett, Vauban ellen. Mind a' kettő kifejté egész lelki tehetségét, mert az ellenek érdemesek valának egyik a' másikára. Végre Coehorn megsebesittetett 's csak 150 legénye maradt védelmezésre: akkor által adá az erősséget Junius 26-kán 1692. 1702-ben mint generalhadnagy beütött Flandriaba 's megsemmisitette a' franczia lineákat Sz. Donatnál. Ugyan azon esztendőben kiadta Leuwardenben az uj erősitő mesterség theoriáját. Az 1703-ki táborozásban még több körülszálásokat vitt végbe 's Majus 14-kén három napi rárohanás után Bonnt vette meg. A' következő esztendőben Marlborough hivá meg őt Haagba a' további munkálódások irant tanácskozni. Ő teljesitette e' meghivást, de ottan Martius 17-kén 1704 megholt. Coehorn régi becsületes gondolkozásu 's erkölcsü férjfi volt. Az ő érdemei az erősitő mesterségre nézve fényesek 's megesmertek. Ő majdnem minden hollandi várat megerősitett. Bergen-op Zoomt a' maga remek munkájának tartotta. A' hollandi Vauban mellékneve ruháztatot reá. Azonban az ő 's Vauban systemája egészen különböznek. Vauban maneuverekkel munkálódott 's kiszámolta a' pattantyuk 's emberek használását, mind a' kettőt kimélte 's elfárasztá és eldarabolta ellensége erejét; Coehorn öszvezuzott a' pattantyuk 's emberek massája által, mind a' kettőt feláldozta a' sebes 's alkalmas munkálatnak. Vauban munkálatjai számoláson épültek, mellyeknek mindenkor urai vagynnk; Coehorn a' magáét hatalomra alapitotta, mellyel a' harczoló nem mindenkor parancsolhat. Még is az ő systemája nagy 's gazdag példánya maradt az erősitő 's körülszáló mesterségnek, 's azon alapra, mellyet ő letett, már több becses épület állitatott fel. Vannak a' kik Coehornt magyar atyától származottnak tartják 's Kőszarvinak nevezik.

Coelibatus, l. Nőtelenség.

Coelestinusok. E' szerzetesek, kik a' 13 század közepe táján Olaszországban eredtek 's elsőben Sz. Damian remetéjinek hivattak; minekutána alapitójok V. Coelestin neve alatt a' romai székre emeltetett, nyerék jelen elnevezéseket. Sinórmértékül Sz. Benedek reguláját vevék fel, fejér öltözetet fekete csuklyával 's scapularéval viselének 's csupán elmélkedő életnek szentelék magokat. A' 18 század elején Italiában 96, Francziaországban 21 monostorra voltak szoritva, 's úgy látszik, az ujabb időkben még inkább megfogytak. *B. V.*

Coenobita, l. Anachoreta és Klastromok.

Cohaesio-nak (öszvefüggésnek) neveztetik a' magáhozvonásnak (attractiónak) közönséges jelenete azon különös esetben, ha ugyan azon testnek egymással érintésben lévő részei ugy öszve vannak köttetve, hogy azoknak elválasztására külső erő szükséges. A' részeknek erősb vagy csekélyebb öszvefüggése szerént kemény és puha testeket különböztetünk meg. Ezen cohaesiónak okai egy a' physicusok által még mind eddig ki nem fejtett problema. Azonban minden eddig a' cohaesio tüneményével tett próbatételekből és tapasztalatokból az az alaptétel látszik kijőni: hogy az öszvefüggés annál erősebb, mennél többek az érintés pontjai. Ez legalább az eset két különbféle testnél, mellyek egymást sima felületekkel érintik. Igy p. o. két izmos, körül-belől két linea áltmérőjü henger olly erősen öszvefügg egymással, ha allapjokat simára köszörülik 's neminemü forditással egymáshoz nyomják, hogy husz 's több font kivántatik azoknak egymástól elválasztására. Még erősbbé tétetik a' részek öszvefüggése, ha allapjok közé

valami folyós substantiát tesznek, melly a' még darabos részeket kitölti 's az érintés pontjait szaporitja. Sok a' mivészségekben esmeretes öszvekötő szerek, az enyvezés, forrasztás, ragasztás 's t. eff. a' cohaesiónak ezen törvényéből magyaráztathatnak ki. Oktató tapasztalásokat lehet találni a' cohaesióról ezen munkában: „*Anfangsgründe der theoret. und pract. Chemie von de Morveau*" németül Weigel által (Lp. 1779. I. Bd. S. 49 fg.) *A. B. P.*

Coimbra, keritetlen és rosszul épült fővárosa Portugal Beira nevü provinciájának, a' Mondego éjszaki oldalán, részszerént egy meredek kősziklán, részszerént egy a' Mondego jobb partján lévő mélységben, szőlő-, olajfa-, és citromkertekkel körülvétetve, 15,200 lak. Ez a' város Portugal egyetlenegy universitasnak, melly 1291 alkottatott Lissabonban 's 1308 tétetett ide által, helye. A' tanulók száma közönségesen több 1500-nál. Az universitas-nak van egy csillagvizsgáló tornya, természetiek és physicai gyüjteménye, nagy könyvtára és igen szép rendben tartott füvészkertje. A' várost püspök lakja, 's a' főoskolai collegiumnak és a' királyi mivészi collegiumnak helye. Méltó megnézésre 20 bolthajtásos vizvivése. Borkövén, sok vásznán és fazokain kivül a' lakosok hires szarumiveket is készitenek. *L—ú.*

Colbert (Jean Baptiste) nagyeszü, de szerencsétlen korban munkálodott franczia financzminister, posztó- és borkereskedő fija, 1619 Rheimsben született. 1648 Le Tellier országtitoknokhoz szolgálatba állott; ez Mazarin cardinalnak áltengedte; ki megesmervén nagy eszét, főügyelőjévé nevezte. Ez által Colbert az ország financzialis kormányában részt venni köteleztetett. Mazarin 1654 az ifju királyné mellett lévő titoknoki hivatallal jutalmazta meg és halála oráján, 1660, XIV. Lajosnak ajánlotta. Ezen király Colbertet financzialis főügyelővé (*intendant*) tette, mellyből Fouoquet megbukása következett; mivel romlására Le Tellier vetélkedés-, Colbert pedig becsületösztönből szövetkezének öszve. Igy most Colbert, mint főellenör, a' financziák kormányán állott, hol néki kellett ismét azon hibákat helyre hozni, mellyeket XIII. Lajos gyenge és zivataros uralkodása, Richelieu fényes, de erőszakos válalati, a' Fronde czivakodásai és Mazarin alatt a' financzia zavarodása okozott. Mindenütt csalárdság, rendetlenség és alattomosságok tüntek szemébe, a' koronajószágok el valának idegenitve, a' haszonbérlett földek uzsorás adosságokkal megrakva, a' köz terhek, kiváltságok és kivételek mérték nélkül sokasitva; az ország maga a' főhaszonbérlők zsákmánya, melly még is csupán az ők segédjével tartatott fen. A' nép 90 millio forint adót fizetett, mellyből a' király csak 35 milliót vett kezéhez, azonkivül a' jövedelmek már két esztendőre előre kiszedve, a' királyi kincstár pedig üres vala. Colbertnek azon pontból kellett kieredni, mellyből hajdan Sully erede. De a' vetélkedő, féltékeny és tüzeskedő Louvois, a' háboruk, a' fényüzés és XIV. Lajos tékozlása reá nézve az akadályokat sulyositották, mellynél fogva pályája közepén azon lépéseket, mellyeket elébbre tett vala, visszamenni kénytelen volt. Mindenek előtt egy financztanácsot és egy itélő széket szerzett: amazt, hogy önmaga tökéletesebb áltlátást vehessen: emezt a' főhaszonbérlők (*fermier géneral*) tolvajkodása kinyomozására és az ország adósságai lefizetésére. Az ország terhein enyhiteni szándékozván, elsőben is az esztendőbeli kamatokat alább szálitotta; ezen tett gyülöletessége enyhitésére pedig a' fizetendő adót kisebbitvén, Colbert egyszersmind a' hátramaradtat egész 1656-ig elengedte. A' felesleg tisztviselőkből sokat kitett, a' terhes kiváltságokat visszavette, a' fizetéseket alábbszálitotta, a' hivatalokkal való gyalázatos kereskedést és a' nem kevesebbé veszedelmes szokást, melly szerént az udvariak a' jószágok kibérlésénél nyerekedtek, eltörlötte, az adószedők iszonyu nyereségeinek korlátot vont, kölcsönöző pénztárt alapitott, a' tőkepénzek kamatjait leszálitotta, a' királyt jószágaiba visszahelyeztette és minden kiadásra bizonyos tőkét jelelt ki. Egy

uttal az adó sikeresebb elosztása és beszedése által csaknem felényire szált le. Nem sokára a' legszerencsésebb következések koronázták bölcs és bátran véghezvitt kezdeteit. Jóllehet egy majd tiz esztendős háboru a' kiadásokat árasztá, jóllehet a' fénykedvelő király sokat pazarolt, még is Colbert annyira vitte dolgát, hogy 22 e. alatt a' bevétel 28 millióval szaporodott, a' teher pedig csaknem ugyan annyival kisebbült; a' mint is 1683 következett halálánál a' valóságos bevétel 116 millióra ment. 1664 Colbert az épületek, mivészségek és kézimivek főügyelője, és 1669 tengeri minister lett. Az ő eszének, munkásságának és nagy kilátásainak köszöni Francziaország kézmivei és kereskedése közönséges kifejtődését és sebes gyarapodását. Mert nem csak azon adótól menekedett meg, mellyet fényüzése miatt a' külföldnek fizetett, de még azon müszorgalom hasznaiban is részesült, melly addig csak Anglia, Hollandia, Velencze, Genua és Levante tartományaiban 's egynehány flandriai 's németországi városokban vala otthonos. Gyárok és kézmivek állittattak fel és virágzásra hozattak, az országutak megjavittattak 's uj utak nyesettek. Colbert épité a' languedoci csatornát, a' burgundi csatorna rajzát kidolgozá, Marseillet és Dünkirchent szabad kikötőknek rendelte. Be- és kivitelárakat szabott, a' vámokat és harminczadokat czélirányosan intézé, kármentő intézeteket alkotott, a' kereskedésnek egyértelmü törvényeket szabott 's azt tisztességes foglalatosságra emelvén, egyszersmind a' nemességet részvételre meghitta. 1664 Kelet- és Nyugotindia részére két kereskedő társaság intéztetett, mellyekhez a' király önmaga tetemes summákat kölcsönözött. A' canadai, martiniquei de főképen a' st. domingoi gyarmatok a' koronával való öszveszerkeztetések által ujonnan lelkesittetvén, miveltettek és virágzani kezdettek. Ugy szinte Cayenneben 's Madagaskarban zsenge gyarmatok szálittattak. Ezen távol lévő birtokok fentartására tetemesb tengeri erőre volt szükség. Colbert itten is tudott teremteni. C-nek a' tengeri ministeriumba léptekor a' franczia hajóssereg csak egynéhány, Mazarin idejében rothadásra jutott, darabokból állott. Colbert elejénte a' külföldről szerzett hajókat: de igazgatása alatt nem sokára az országban is épültek. Rochefort nevezetes kikötő hely lett. Brest-, Toulon-, Dünkirchen- és Havreben pedig tengeri tárházak készültek. E' felett tengeri oskolák szerzésével a' hajósság minden ágaiba több élet és rend hozatott be. 1662 Francziaország csak 40 lineahajó- és 60 fregattal birt. De 1681 mint tengeren és szárazon diadalmas hatalmasság 1931 hajóval 's 166,000 emberből álló tengeri haddal büszkélkedett. Colbert tanácsára a' király mind a' polgári mind a' fenyitő törvényt javitotta, a' mivészségek és tudományok gyarapitattak, 's Francziaország gyönyörüen virágzott általok. Az ő pártfogása alatt, 1663, 's tudajdon házában alapult az emlékirások academiája. Három esztendővel utóbb a' tudományok és 1671 az epités academiáját szerzette. A' képiróintézet uj formába vétetett, a' romai oskola felállittatott. A' királyi könyvtárt és a' növénykertet megnagyobbitotta. Csillagvizsgáló tornyot épitvén, ehhez Huigenst és Cassinit fogadta. Francziaországban a' kimérésekhez fogván, egyszersmind természetvizsgálokat küldött Cayennebe. (Vö. Föld cz.) Paris neki számtalan szépitéseket köszön; sőt minden franczia- és europai tudós pártfogást lelt nála. De mind e' mellett ezen nagy minister némelly szemrehányásoktól nem menekedhetett meg. A' legnevezetesebb ez, hogy a' kézmiveket a' földmivelés kárával gyarapitván, a' szántó vető embert segéd nélkül nyomorogni hagyta. Még igazságosabb azon vád, melly szerént sok aprólékos és kegyetlen parancsok közrebocsátását hányják szemére, 's megengedik ugyan, hogy a' bevétel- és kiadásba rendtartást hozott de az igazgatás rendes folyását alatta tagadják. Mindazonáltal Colbert csak a' környülállások szerént itélendő, mellyek közt élt. Ő mindent megtett, a' mit lehetett, de nem mindent, a' mit akart. Nem volt neki a' király lelkére, czéljaira 's végezeteire azon befolyása, mellyel hajdan Sully birt.

Ez urának törvényt szabott, amaz urától vett parancsokat. Az első csaknem a' nép ministere, emez csak a' királyé volt. IV. Henrik és XIV. Lajos mindketten nagyra vágytak, de amaz Francziaországért, emez önmagáért, és ezen hasonlatlanság szülé a' két kormány különbözéseit. Sully mindenkor független 's bizonyos lévén, hogy tetszeni fog, az országot bölcs gazdálkodásával jó karba helyeztette, miben őt IV. Henrik, ki népét mint tulajdon gyermekeit ugy tekintette, elősegélé. Colbert mindenkor függve és feltételiben zavartan, ámbár a' király pazarolt, számos hadak és költséges háboruk iszonyu terheket okoztak, az országot fentartá, sőt virágzásra is hozá, néha kénytelenittetvén olly eszközökhöz nyulni, mellyeket mai környülállásokban örökké kárhoztatott volna: igy az elölülőnek, ki keményen rajta volt, hogy kölcsönözés köttessék, azt felelte „Uraságod sebet nyit, mellyet unokájink sem fognak gyógyitva látni". Mihelyest a' békeség szabadabb helyeztetésbe tette, ő feltételeihez visszatért, mellyek szerént az akaratja ellen tágitott rosszon csak hamar enyhitvén, odá vitte dolgát, hogy tisztviselése vége Lajos uralkodásának legfényesebb szakasza lett. Colbert dicsvadászó, de becsületes ember volt, ki örök alattomossággal és irigységgel küzdvén, nyugodalmas szerencsét nem ért. Megholt 1683, 64 e. korában, szünetnélküli munkától kimeritve, gond és nyughatatlanság által sorvasztva, a' jelen környülállásokon nagy bajjal segitvén, a'jövendőre aggadalommal pillantván. A' parisi nép amaz uj adó okáért fellázasztva, melly akkor az élelemre vettetett, temetésénél zenebonát inditott, holt tetemeit széttépni szándékozván, de azon szerencsétlenség, melly nem sokára az országot érte, felnyitá ellenségei szemeit és őket arra birta, hogy ennekutána legalább emlékezetét tiszteljék azon férjfiunak, kivel önkora éltében olly érdemetlenül bánt. *N. J.*

Colchester, l. Abbot.

Colchis, egy termékeny tartománya a' fekete tenger mellett; mostani neve Mingrelia. Első lakosai a' régi hir szerént egyiptomi gyarmatoktól származtak. A' Görögöket legelsőben az Argonauták esmertették meg vele. Lakosai felől az mondatik, hogy mértékletesek voltak 's erdejik termékeit nagy szorgalommal igyekeztek megnemesiteni. Strabo és egyebek azt beszélik, hogy ezek azon helyeken, hol a' hegyről leomló vizek csendesebben kezdettenek folyni, a' vizekbe bárány bőröket raktak 's ugy szedték ki belölök az arany port, mellyet azok a' hegyekből magokkal hoztak. *K. J.*

Coleridge, politicai ábrándozó 's angol költő 1773 szül. Devonshireban. Pap atyja megtömte volt házát gyermekeivel. Ezen legifjabbik Londonban vétetett be az ugy nevezett kékköntös oskolába (*Crists hospital*), melly kegyes, jól oktató helyen már jókor rendkivüli természeti ajándéka és különködései által vont magára figyelmet. 19 évében a' Jesus Collégebe ment Cambridgebe, hol metaphysica és versköltés voltak tárgyai. 1794 kiadott költői próbáji naggyá leendőségét jövendőlteték, de tunya 's változó véralkatja gátlá emelkedését. Ugyan azon évben „*The fall of Robespierre*", historiai dramáját taps fogadá. Az egyenlőség, köz szabadság akkori szép mámora az ő fejét is elszéditette 's Oxfordba mentekor több pajtást lelt, kik közül a' tiszteletet érdemlett költő Southey és Robert Lovell legnevezetesebbek. Ezek egészen vele tartván, a' három ifju ábrándozó ott hagyá oskolája setét boltjait 's a' politicai világ ujra alkotásának esett. Tetszett nekik Bristolban ahhoz fogni. Coleridge tanitásokat tartott a' felől, hogy az emberiséget csak republicanismus boldogithatja, 's a' hány heves férjfi és asszony fő Bristolban volt, mind pártjokra állt. Munkát is ada ki itt: „*Conciones ad populum or adresses to the people*, és „*A protest against certain bills then pending for suppressing seditions meettings*". Kevesebbé ügyeltek reájok más városok, mellyekben szabadsági ujságát: „*The watchman*" fel sem vették. Két kötetnyi versei azonban pótolák kárát. 'S

midőn a' szabadság-hirdető ifjak kétségbe esve láták az ó világnak arra éretlenségét, uj országot akartak alkotni külön *pantisocracy* névvel. Azonban a' három kalandos legény három testvér leányba szeret, 's egyiket Coleridge, másikat Southey, harmadikat Lovell veszi feleségül. 'S tüzök másfelé ömlik! Coleridget kenyér nem léte nagy zavarodásba hozá. Szerencséjére Wedgwood urak vették pártul, 's tanulásait azok segélyével Németországban végezte. Szól itt mulattáról „*Bibliotheca literaria*" két kötetü munkájában, mellyben elbeszéli Klopstock véleke-dését Lessing, Göthe, Wieland, Kotzebue felől. Göttingában Blumenbachot és Eichhornt hallgatta. Angliába tértekor a' „*Morning post*" czimü ministeri ujság főbb czikkjeit irta. Az elébbeni revolutiós, a' republicanus! Majd Schillerből fordita néhány darabot 's Maltába kisérte sir Alexander Ballt mint titkosa. De ott sem kapott állandó fizetésre. Később magára élt külön 's érzette az irói életnek nyomoru oldalait, mellyet önéletleirásában senkinek sem is ajánl. Irásai előszámlálását lásd: „*Biogr. dictionary of the living authors of Gr. Brit. and Ireland*", Versezete: „*Christabel*" sok jeles hellyel kinálkozik. Lord Byron azt nagyon dicsérte. Elegyes értekezései, mellyeket „*The friend*" név alatt ada ki, a' leginkább keresettek. Részt vett ebben is: „*Encyclopaedia metropolitana*". Egyébiránt földijei vad, különködő 's gyógyithatlan költői lángésznek tartják. A' német literaturát szereti, a' francziát nem. *D. G.*

Coligny (Gaspard de), Francziaország admirala; születése helye Chatillon-sur-Loing 1516. A' cerisolési csatában megkülönböztette magát I. Ferencz és II. Henrik alatt, ki elébb a' franczia gyalogság vezéri ezredesévé, 1522 pedig franczia ország admiralává tevé. Ütközetben bajnokság, hadi fenyiték fentartása, Spanyolokon nyert győzedelmek, különösen St. Quentin oltalmazása valának érdemei. St. Quentin ostrommal megvétetvén, C. fogságba esett. II Henrik halála után Medici Katalin alattomos mesterkedései arra birták, hogy a' Guisek ellen a' Calvinisták fejévé lenne. Olly hatalmas pártot formált, melly Francziaországban a' catholica vallást veszéllyel fenyegette. Condé becsület féltőbb, merészebb, munkásabb, Coligny előrevigyázóbb, mérséklettebb 's ügyesebb volt arra, hogy egy párt feje legyen; a' hadban ugyan szinte olly szerencsétlen, mint Condé, de fortélyos, a' már menthetetlennek látszót ismét helyre hozni, 's vesztett harcz után veszedelmesebb, mint ellenségei győzedelem után, ezenfelül erényekkel tündöklő, mellyeket, a' mennyire a' pártszeszély és az idő vészei engedték, gyakorlott is. A' Hugenották és Catholicusok közt esett első ütközetet (Dreux-nél 1562) elvesztette; de még is megszabaditotta a' sereget. Midőn Guise herczeg az orleansi ostrom alatt megöletett, Colignyt vádolták, mintha ő javalta volna ez orgyilkosságot, de letett esküvel tisztitá ki magát, noha arra szüksége sem volt; nemes indulatja és nagy lelke minden gyanu alól feloldozták.—A' polgári háboru 1567 öregbült dühvel ütött ismét ki. Coligny és Condé vezérlék a' st. denysi csatát Montmorency connetable ellen, de itt a' viadal nem volt elhatározó; következett 1569 a' jarnaci ütközet, mellyben a' Calvinisták tetemesen vesztettek. Condé elesett, 's a' fővezérség egész terhe Colignyra szállott. Pártját egyedül tartá most fen; 's noha Moncontournál ismét megverték, bátorsága még sem csökkent. Egy kedvezőnek látszó béke 1570 tetszőleg végét szakasztá az ellenkezésnek. Coligny megjelent az udvárnál 's, mint követői, keggyel tetéztetett. IX. Károly kárpótlásul 100,000 frankot 's a' tanácsban széket adott neki. Mindenfelől inték, hogy ezen hizelkedéseknek hitelt ne adjon. A' Louvreból jöve Aug. 22. 1572 az admiral, midőn egy ablakból puska golyó repült rá, melly jobb kezét és bal karját megsebesité. A' lövést, Medici Katalin önrendelésére, melly igen hitelőleg Guise herczegnek is tudtával volt, a' St. Germain l' Auxerrois klastrom épületéből egy Maurenel nevü tette. Károly mély fájdalmat mutatott, a' bünöst nyomoztatta 's igy szólott Colignyhez: „Atyám, a' seb tied, de a' fájdalom enyim".

Ezt azon pillantatban mondá Károly, midőn már a' Protestansok lemészárlására meg volt téve a' készület. Bertalan éjelén Aug. 24. 1572 kezdődött a' vérferdő. Guise herczeg számos késérökkel sietett az admiral házához. Valami Bêhme vagy Besme nevü legelöl tört be meztelen karddal az öreghez, ki egy karszékben ülve nyugodt indulattal szólitá meg a' vezetőt: „Ifju ember! ősz fejemnek tiszteletet kellene benned gerjeszteni! azonban tégy tetszésed szerént, éltemet csak keves napokkal rövidítheted meg.“ Mellyre őt a' nyomorult több szurásokkal általvervén, az ablakból az udvarra lökte. Teste három napig a' dühödt nép kezei közt hagyatott, azután pedig lábánál fogva a' montfauconi akasztófára köttetett. Sógora, Montmorençy, levétette 's alattomban a' Chantilly kastély kápolnájában eltemettette. *J:*

Coliseum, egy oriási omladék Romában. Ezen 1612 láb kerületü és 80 csarnokot magában foglaló épület volt a' legnagyobb amphitheatrum, mellyet a' romai fényüzés emelt. Vespasianus épittette, 's mint állitják, 12,000 zsidó és keresztény fogoly egy év alatt állitotta fel. Az irók Egyiptom pyramisainál 's a' régi világ egyéb csudájinál is fenebbvalónak tarták, 110,000 néző fért bele, kik közül 90,000 ülhetett. A' romai nagyság ezen emléke szinte a' 13-ik századig alkalmasint sértetlenül maradt; azután II. Pál pápa ebből vétette S. Márk palotájának épitésére szükséges köveket, és utóbb még több paloták épültek omladékából. Most nem bántják ugyan; azonban kicsinyenként magától leomlik és felső részéből nem sokára talán semmit sem láthatni; alsó része ellenben örök ideig tart. Még épen állanak a' vadak ketreczei, honnan ezek kirohanván, az akkori nép vad mulatságára e' csudamiv rakójit szétszaggatták. XIV. Benedek az arena közepén egy keresztet allittatott. Vasárnapokon délesti isteni tisztelet tartatik benne. Egy remete is lakik ezen szörnyü omladékok között. Nevét Neronak ide hozott colossusától vevé. *B. L.*

Collé (Charles); franczia játékszini költő, 1709 szül. Parisban. Apja ügyvéd volt. Még ifju korában Haguenier, Gallet és Pannard társaságába jutván, kik anacreoni 's köz-népi vig dalokat irtak 's Epicurust tarták legokosabb philosophusnak, ő is ezek vidám élete módját követte. Első mivében: „*Alphonse l' impuissant*“, la Chausséet parodiázta. Azután az orleansi hg. játékszine számára, ki neki pártfogója volt, készitett apróbb kedves darabokat. Tőle ezt: „*Partie de chasse de Henri IV.*“ mellyhez az észképet Dodsley vig játékából („a' király 's a' mansfieldi molnár“) vette, a' Francziák ma is elragadtatással nézik. Collétól IV. Henriket igen igen sokszor kivánta látni a' közönség. De jól is vannak kikerekitve benne a' characterek, 's a' jó király millyen nagyon jól van képzeltetve. „*Dupuis et Desrouais*“ is még mind előkerülő darabja. Egyéb játékaiban épen ollyan elmésen és helyesen csipkedte ideje kora szokásait, csakhogy néha ecsete épen olly kicsapó, mint a' költő ur maga volt. Megholt 1783. „*Journal historique*“ czimü napló könyve, mellyet 1748—1772 irt, 's nagyon érdekletes, 1807 jött ki 3 kötetben. *D. G.*

Collectiv, Collectivum, gyüjtő, a' mi gyüjt, öszveszed. Innen a' grammaticában *collectivum nomen* az, melly már az egyes számban is több egyfajut gondoltat és nevez, 's azért névmása és igéje egyesben is, többesben is állhatt; illyen ez: sereg, száz. — Collectiv üveg, l. Gyujtó üveg.

Collegiale systema, az egyházi szerkezet rendszere a' világi kormányhoz hasonlitva. (L. Egyházi kormány.)

Collegiált egyház, l. Egyház.

Collegiumok (*Colleges*), Angolországban ollyan egyházi és oskolai örök hagyományok, vagy is hagyományos jövedelmekkel biró társaságok, mellyeknek tagjai, (*fellow*, hagyományos tanulók) tanitójikkal (*tutors*) és felvigyázójikkal egy elöljáró alatt (*head*) különös épületekben klastromi módra együtt laknak. Ezen épületek nagy négyszegek, hozzájok tartozó kertekkel és fekvő birtokokkal. A' regibbek, elébb

klastromok, a' 13 és 14 századból származnak, némellyek pedig VIII Henrik idejében leginkább Wolsey cardinalis által alapittattak. Némellyek régi német épitésmóddal, mások tudományos és mivészi gyüjtemények kkel jeleskednek. Ma is bámulást érdemel bennek a' helyes üvegfestés; melly mesterség Angolországban mind eddig fenáll. Egy illy collegium elöljárója (*master*, *warden*, *rector*, *dechant*) többi elöljáró társaival (tisztek, *deans*, *censors*) tanitókkal 's tanulókkal egy a' többi collegiumoktól, sőt a' tudományos egyetemtől is független testet formál. Mind azok, kik egy illyen hagyomány javaiban tökéletesen részesülnek, társaknak (*fellows*) hivatnak. Mig még közéjek mások is felvétettek, különböző osztályok támadtak a' társak közt ugymint: féltársak — ½ *fellows* —, *postmasters*, *scholars*, *exhibitioners*, vagy segitményesek, és *servitors*, vagy is ollyan ifjak, kik a' többieknek az asztalnál szolgálnak 's azért 4 esztendeig ingyen tanitást és élelmet kapnak. Ezenkivül több collegiumoknak vannak káplányaik, karénekeseik (*choristers*) egyházfijaik (*clerks*) 's nagyszámu szolgájik. Az elöljáró 's a' tisztek a' collegiumot a' hagyomány rendszabásai szerént igazgatják. A' peres eseteket a' visitor itéli el, mellyre az alapitó közönségesen egy püspököt vagy lordot nevezett ki. Ezek alatt állanak mind, kik még rangot nem nyertek; kemény fenyiték alatt vannak, 's olly formán bánnak velek, mint az oskolás gyermekekkel. Mindennap templomba kell menniek 's a' házon kivül hálniok nem szabad. Ki valami rangot keres, azt egy dean mint candidatust az egyetemnél bemutatja. A' társak hagyományos jövedelmeket az egyetemeknél hóltokig, házasodásokig vagy addig, mig többet hozó fekvő jószágokban örökösödnek, mindég megtartják. Egymás közt elébb lépnek ugy, hogy jövedelmek esztendei 30-tól 150 ft. sterlingre 's tovább szaporodhatik. Ezekből töltetnek be a' parochiák, melly esetben hagyományos jövedelmeket közönségesen elvesztik. Oxfordban van 19 collegium és 6 *halls* vagy is kosztoskola, mellyeknek hagyományaik, következőleg társaik sincsenek, hanem minden tanuló maga pénzén él. (A' collegiumok ebédlő szobáji is *halls* névvel neveztetnek.) Cambridgeben van 12 collegium és 4 kosztoskola, mellyek mind hagyományosak. Mind az oxfordiakban, mind ezen utóbbiakban vannak függő vagy is hagyományból élő 's független, azaz, tulajdon költségeken élő társak, kik azonban csaknem minden oskolai törvényeknek szinte alávetve vannak. Rangjok és fizetések különsége szerént *noblemen*, *fellow-commoners*, és *commoners* nevet viselnek. (L. Küttner „*Beiträge* 'sat." II. 12 l. Spiker „*Reise durch England* 'sat. 1816) Az etoni oskolának is van egy collegiuma egy prépostra, 7 társra és 70 gyermekre, kik *collegers*, azaz, nevendékeknek hivatnak. Az etoni fellowoknak szabadságokban áll megházasodni 's hagyományi pénzeken felül parochiát is birni, 's ugy tekintetnek, mint templomi méltóságok, — *dignitaries* — (p. o. mint kanonokok). Ezek 's a' prépost kormányozzák az egészet, igazgatják a' collegium jószágait, betöltik a' megürült parochiákat és hagyományos helyeket, választják a' tanitókat. Az etoni nevendékek — collegers — közül a' legfelső gyermek a' cambridgei *kings* — királyi — collegiumba, az első megürült helyre, mint scholar — tanuló — lép, három év mulva társ lesz, 's igy róla holtáig gondoskodva van. (Vö. Ackermannak „*Hist of the Colleges of Winchester*, *Eton*, *Westminster*." Lond. 1817. és ugyan annak: „*Gesch. der Westminsterabtei und der Universität Oxford und Cambridge*," — rezekkel.) A' tanitás főtárgya a' classica literatura, 's innen van az a' közöséges esmeret, mellyel Angliában Görögország és Roma felől a' főemberek és gazdagok is birnak. A' tudományokról való oktatás olly szükkörü, melly alig nyujt szükséges utmutatást az önszorgalomra, melly okon ezeknek alapos esmeretében az Angol, kivévén a' mennyiség tudományát, a' Németnél mindenütt hátrább áll. Azonban a' kifejlődésnek ezen önállásu módjánál fogva minden ágban képezik magokat tudósok, ha mindjárt ezen ágon kivül esmereteik soványok is. A'

collegiumok nem annyira nevelő intézetek, mint tudós köztársaságok olly lépcsőnként elrendelt osztályokkal, mellyekből egyik a' másikra hat 's 'a nemzet szellemével öszvefüggésben áll. Az angol egyetemek szerkeztetése magara a' status alkotmánya fentartására is befolyással van. Ez az angol egyháznak hierarchiai méltóságot ad 's a' rendek egyvelitése által neminemü polgári egyformaságot eszközöl. Ez által a' külső mivelödés is nyer. Azon tekintet mellett, mellyel Angolorszagban a' tudós bir, minthogy függetlensége, rangja és jóléthetése bátorságositva van, nem nyomorog ugyan gondok sulya alatt a' főbb oskoláknál és magasabb papi hivataloknál; de annál inkább a' kis parochiáknál, 's a' brit tudósoknál is sok oskolatudósságot és egyoldaluságot vagy félszegséget lehet találni. J.

Collin, 1) Henrik Jósef, 1772 szül. Bécsben, 1781 a' Löwenburg nevelő intézetébe jött, hol mivelését kezdé, melly öntanulás által tökéletesitve őt fontos dolgok viselésére alkalmasitotta, valamint elméjével 's vasszorgalmával párasodva jeles iróvá is tette. A' cs. kir. financziánál hivatalról hivatalra emelkedett, mig 1809 a' hitelbiztosságnál udvari tanácsossá leve és Leopold keresztjét nyeré. Gyengélkedő egészségére sem ügyelvén, fáradhatatlanul dolgozott; még szerelmét, a' költést, is feláldozta hivatalos kötelességeinek. Sokszor iró asztalánál lepte a' reggel. Igy hanyatló erejének el kellett fogynia. 1811 inhideglelés végzé munkás életét. Korábbi költeményeit maga elenyészté. Fogadván barátjaival, hogy 6 hét alatt szomoru játékot készit, irta Regulusát. Már elébb fejében forgott ennek ideája, rendelgetett 's változtatgatott rajta; fogadása most ösztönzé munkáját végre hajtani. Ezen becses költeményét követték egyéb mivei. „Habsburgi Rudolf" czimü eposának töredékei mutatják, mit adhatott volna a' költés ezen nemében, ha egyedül a' Musáknak tömjénezhessen. Régiek tanulásával táplált lélek 's egyszerüség bélyegzi minden miveit. Erős, velős nyelve megvet minden hiu ékesitést. Ezért látszhatik költése néha hidegnek 's feszesnek, valamint már tárgyainak választása is azt mutatja, hogy inkább szerette a' férfiasan emelőt, mint a' szivérdeklőt és megrázót. Munkájit öszveszedve öccse adta ki Bécsben 1814. 6 köt. Bécsnek jeles épitésü, S. Károlyról nevezett templomában áll egyszerü emléke, mellyre segedelem a' birodalom minden részeiből gyült. A' felesleg jött pénz kamatja egy törvénytanuló stipendiumára fordittatott. — 2) Máté, öccse Henriknek, 1779 született Bécsben. Már 20-dik évében irta „*Calthon und Colmal*" czimü operáját, mellyhez Winter jeles muzsikát szerzett. Hajlandóságból philosophiával és történettudománnyal a' literaturát párositván, rokoni kivánságára törvényt is tanult és 1804 a' bécsi universitasnál doctori koszorut nyert. A' német birodalom szétoszlása után elhagyá a' törvényes pályát és 1808 aestheticát és philosophia történetét tanitá a' krakói universitasban. Minekutána Krakót az Oroszok elfoglalták, a' philosophia történetének tanitójává lőn a' bécsi universitasnál, 's egyszersmind cs. kir. concipista a' financziánál. 1815 Ferencz császár és király a' reichstadti herczeg nevelőjévé tette. Ezen hivatalában holt el 1824. Collin, mint dramaköltő, bátyját utól nem éri. Mivei több izlést és studiumot mutatnak, mint költői tehetséget. Bátyja halála után kiadá annak irásait és leirta azon idő történetét, mellyben bátyja élt. 1813 áltvette a' „*Wiener Literaturzeitung*" valamint 1818 a' „*Jahrbücher der Literatur*" folyó irás szerkeztetését. Mind a' kettőt több criticai értekezéssel gazdagitá. Válogatott költeményeit Hammer Jósef adta ki biograph. előszóval. (Bécs 1827, 2. kötetke). *B. I.*

Collin d' Harleville (Jean François), játékszini költő, 1750 szül. Maintenonban Chartles mellett. Elhagyván az ügyvédi pályát, a' franczia játékszint ezen ma is kapós characterivekkel gazdagitotta: „*L' inconstant*" „*L' optimisme*"; „*Les chateaux en Espagne*"; „*Monsieur de Crac dans son petit castel*"; „*Les artistes*". Az elsőben még látszik

a' csak mástól tanuló, később saját utján járt. Legjobb mive: „*Vieux célibataire*". Ennek erkölcsi irányzatja is van, mint a' hogy a' játékszin intézete kivánja; charactereinek jó rajzot ada, azok mindég magokhoz hasonlóan szólnak, tesznek, 's a' darab fonadékából erejek és tökéletes mivoltok hihetőséggel kerekedtek elő. Általjában mindazonáltal nem eleveniti darabjait a' furcsaság ere, 's comicai charactereinek nem válnak külön ábrázatjaik. Allegoriás költeményében: „*Melpoméne et Thalie*" 2 énekben, természeti könnyüség ragadoz és szelid érzelgő életbölcseség érdekel, csakhogy egy kisség néhol piperéskedik 's elegiai elsüllyedése több költői felszárnyalást, erősebb folyamatu verset kivántat. Megholt Parisban 1806. Munkáji 4 kötetben jelentek meg Parisban 1828. *D. G.*

Collisio I. Őszveütközés.

Colloredo, az austriai monarchiában a' leghiresebb familiak egyike, melly a' Friaulban fekvő Colloredo hegyi vártól veszi nevezetét. A' 3ik linea egyik ága megnyeré Csehországban az örökös asztalnoki méltóságot 's 1763 birodalmi herczegi rangra emeltetett. Ez az ág viseli egyszersmind a' Mansfeld czimet is. Nevezetes tagjai ezen familiának a' többek közül: I. Fabricius, szül. 1576, 's szolgálatba lépett mint apród Medici Ferdinand udvarában. II. Cosmus követnek küldé őt II. Rudolf császárhoz. Kisérője Eremita Daniel, egy nemes Flandrus, latán nyelven irá le ezen utat. Azután egy sereget vezérlett, melly a' mantuai herczeget a' sabaudiai herczeg ellen segitette, 's II. Cosmus felváltója, II. Fridrik, alatt első minister lett. Megholt Florenzben 1645. — II. Rudolf, waldseei gróf, II. és III. Ferdinand alatt a' császári seregek fővezére, szül. 1585 's megholt 1657, a' harmincz esztendős háborúban 's kivált Lützennél és Praga védelmezése által 1648 nagyon megkülönbőztette magát. — III. Ferencz, a' most országló Ferencz császár főudvarmestere, azután titkos status- és conferentiaminister 's feje az udvari és statuscancellariának, szül. 1737, az austerlitzi ütközet után hátrahuzta magát a' nyilvános ügyektől 's megholt 1806. — IV. Colloredo-Mansfeld Ferencz Gundacar, birodalmi herczeg, szül. 1731., megholt 1807. 1767—71 követ volt Madridban; 1772 után főbiztos a' birodalmi kamaratörvényszéknél; 1789 olta birodalmi alcancellar Aug. 6. 1806-ig melly napon a' német császár letevé a' birodalom országlását. — V. Jeromos austriai cs. k. főszertárnok, szül. 1775; 1813 az első seregosztályt vezérlé, a' győzedelem megnyerésére nagyon sokat tett Kulmnál (l. e.), a' háboru után pedig fő hadi kormányzónak nevezteték Csehországba. Megholt 1822.

Collot d' Herbois (János Maria), csekély észtehetségü comoediás, Aug. 10 's Sept. 2-ka körül 1792 a' gonosz hirü parisi municipalitásnak, utóbb pedig a' nemzeti conventnek tagja, Robespierre megbuktatása után kitaszittaték a' conventből 's számüzeték Cayennebe, a' hol Jan. 1796 megholt. Ez javalta a' nemzeti convent első ülésében a' királyságot eltörleni 's Francziaországot köztársasággá tenni. Feje lévén Lyonban azon biztosságnak, mellynek e' várost, hol a' régi törvény 's rend mellett utolsó láng villant, megfenyitnie kellett, ő hozta be a' politicai áldozatok seregenként való agyon lövetését, minthogy a' guillotinák, noha a' kor müszava szerint „*en permanence*" voltak, nem találtattak e' munkára elegendőknek.

Colman (George), angol játékszini költő, 1733 szül. Florenczben, hol atyja angol residens volt. 1760 jelent meg legelső vig játéka: „*Polley Honeycomb*". Sok pénzben örökösödvén, egészen a' lituraturára adta magát. 1768 megvette a' Coventgarden-játékszin egy részét 's vitte igazgatását is, majd megint eladta, hogy a' haymarketinek tökéletesen ura legyen, mellyet 1777 olta nagy divatba is hozott. Élete vége felé megtébolyodott 's a' bolondok házában mult ki 1794-ben. Játékszini munkája 26 maradt, mellyek között jó: „*Clandestine marriage*". Ir-

ta Garrickal együtt. Forditotta Horatiusból „*Ars poetica*“ jegyzetekkel, követi ezekben Wieland vélekedését, hogy az tulajdonképen csak Pisónak egy unokájához irt level lett volna, mellyben azt a' kötéstől ennek nehézségei elöadása által eltériteni kivánta. Tőle még: „*Prose on several occasions*“. 3 kötet. — Fija George, szül. 1767, birtokosa maradt a' haymarketi játékszinnek. Forditotta Terentiust és jól. Ennek vig játékai 's furcsa operáji az angol játékszinek divatban maradottabb mivei közül valók. *D. G.*

Colombia. Igy nevezi magát Dec. 17. 1819 olta hajdani spanyol Délamerikának leghatalmasabb szabad statusa, melly az egyenlitő két oldalán (a' d. sz. 5° 50′-tól az é. sz. 12° 30′-ig), 63,559 nsz. mf. terjed el 's a' csendes tenger partjától az Andesek legmagasabb csucsain keresztülmenvén, a' magas Chimborassot 's a' Quito völgyét, az Orinoco vizét az atlasi tengerig 's a' caraibi tenger egész partját foglalja magában; délen Peru és Brasilia, éjsz. a' nyug indiai Archipelagus mellékén lakó népek határai 's a' dariai földnyelvnél fogva Mexicóval öszveköttetésben van. Ez a' tartomány, mellyet mint az uj világ szárazát legelőször fedezett fel Colombo, a' kel. felé eső Caraccasból vagy Venezuelából és Uj-Granadából áll, melly utolsó nyug. az Andesek legmagasabb 's három hegyláncz által hasittatott mellékét foglalja magában. Uj-Granada 1811 tette magát főcongresse alatt Spanyalországtól, melly ezt a' provinciát vicekirályok által igazgatta, függetlenné (l. Délszakamerikai revolutio), a' tartomány hajdani nevét, Cundinamarát (igy nevezetett a' Tlaskalaniaktól a' szerelem istenasszonya, kinek templománál a' nép gyülései tartattak), vévén fel. 8 eszt. tartott csatazása után Bolivar (l. e.), a' congress elölülője 's a' köztársaság fő vezére, Jun. 1819, seregével a' csaknem járhatatlan Cordillerákon keresztülmenvén, Uj-Granadába nyomult 's Bochicánál Jul. nyert győzedelmével szabaddá tette ezt a' statust, melly őt előlülőjévé nevezte ki, midőn Sept. 9 közönségesen ki nyilatkoztatta a' cundinamarai népek azon kivánságát, hogy Venezuelával egy köztársaságba egyesittessenek. A' venezuelai szabad status angosturai congresse a' Cundinamaraiak ezen kivánságát Dec. 17. 1819 teljesitette is. Végre Bolivarnak calabozoi győzedelme Jun. 24. 1821, mellyet La Torrén nyert, megállapitotta a' colombiai köztársaság lételét. Erre a' venezuelai és uj-granadai uralkodó nemzeti congress Rosario de Cucuta városában az Angosturában tartatott venezuelai congresstől Dec. 17, 1819 elfogadtatott polgári alkotmány talpkövére épittetett sarkalatos törvényeit a' colombiai köztársaságnak, Jul. 12. 1821, a' függetlenség 11-dik eszt. kihirdette, mellyet minden követek, számszerént 57-en, az előlülő Marquez és alelőlülő A. M. Briano alá irtak. A' colombiai polgári alkotmány főczikkelyei ezek: a' nép uralkodása; a' nemzetnek követei vagy képviselői által a' közönséges dolgokban való részvétele közönséges választási jussal; a' legfőbb nemzeti hatalom, melly törvényhozó, végre hajtó és birói hatalmakra osztatik, szolgájinak felelet terhe alatt léte; személyes bátorság 's a' vélekedések és könyvnyomtatás szabadsága. Egyszersmind az is elvégeztetett az emlitett gyülésben, hogy a' calabozoi térségen egy emlékoszlop állittassék fel, mellyre a' hadban elestek nevei metszessenek fel, 's főváros épittessék, mellynek neve Libertador Bolivar legyen. Colombia függetlenségének 's népei egyesülésének és győzedelmeinek innepéül Dec. 25, 26 és 27 napjai rendeltettek. Alelőlülővé Santander vezér, a' ki 1828 olta fogva volt, választatott. — Keves idő mulva az uj szabad statusnak még spanyol kézben lévő tartománnyai is elfoglaltattak Bolivar által, nevezetesen Jun. Maracaibo (egy hasonló nevü tónál, Uj-Zamora nevü kereskedő városával); Oct. 5 Cartagena; azután Puerto-Cabello; Oct. 25 Cumana. Maj. 15. 1821 kötött egyezésénél fogva a' guayaquili (Quito tartományának városa 's a' Peruval való kereskedés főhelye, a' csendes tengernél) junta is a' colombiai köztársaság védelme alá adta magát Ugyan azt tette Pana-

ma (egy a' dariai földszorosnál fekvő tartomány és főváros a' csendes tengernél, melly Peruval, Chilevel és Nyug-Mexicoval kereskedést üz) is. Azután Bolivár Perut (l. e.) tette szabaddá, haza jövetelekor, otthon mellette 's ellene lévő pártokat találván, a' polgári alkotmányt megsemmisitette, az ocanai 52 követből álló nemzeti gyülésnek nagyobb részét haza küldvén, azután pedig Bogotában Aug. 27. 1828 uj alaptörvényeket hozott 's a' hadi sereg számát megszaporitotta. E' miatt öszveszövetkeztek némellyek ellene, mit Sept. 26 elnyomott, 's az ellenpártot, közönséges bocsánatot hirdetvén ki, megengesztelte maga iránt. Azonközben Peru Colombiának hadat izent; hanem Torres colombiai vezér Naranciánál Febr. 26. 1829 nyert győzedelme által tökéletesen semmivé tette a' perui vezérnek, Lamarnak, szándékát. A' status sarkalatos törvényeit a' Jan. 2-ra 1830 öszve hivott nemzeti congress állapitotta meg, 's Bolivar dictatorsága által a' középponti igazgattatásmód győzedelmeskedett a' szövetséges alkotmány mellett buzgó párton, melly azt akarta, hogy a' statusnak mindenik alkotó része különös egészet formáljon, 's kiflön igazgattassék, hanem egymással mindnyájan szövetségben legyenek.

A' colombiai köztársaságnak mintegy 3 1/2 mil. lak. (ezek közt 1 mil. Mulattok, 104,000 rabszolgák 's 204,000 szabad Indusok) vannak. A' congress Jan. 12. 1824 a' köztársaságot 12 megyére, mindenik megyét provinciákra 's mindenik provinciát cantonokra osztotta 's minden vallást egyformán szabaddá tett. Az angol colombiai földmivelő társaság az uj szabad status, melly 1825 Nagy-Britanniától függetlennek esmertetett 's védő és kereskedésbeli szövetséget kötött a' londoni udvarral, termékeny földjére sok uj lakókat telepit meg. A' földmivelés, mesterségek, kereskedés, országutcsinálás, bányászság, oskolai intézetek 'sat. még leendő félben vannak. Laguayra nevü főkikötője kávét, indigot, pamutot, kakaot, bőrt 's festőfát viszen ki. 1828 Németország ide 777,114 spany. tallért érőt vitt be 15 hajón és igy többet, mint Anglia vagy akarmelly más status, kivitetett pedig Németországba 189,759 tallért érő portéka 12 hajón. 1829 Bolivartól az 1823 olta eltiltott spanyol portékak bevitetésének, ha neutralis hajókon vannak, Colombia kikötöji felnyittattak. Fővárosa, Bogota, a' cundinamarai depart. 40,000 lakosával 's Popoyaon 20,000 lak. sokat szenvedtek a' Nov. 16. 1827 dühösködött földindulástól. A' status jövedelme 1826 23 1/2, a' költség csak nem 31, 's a' status adóssága 67 1/2 mil. for. tett. Angliának a' kamatot sem fizethette. Serege 30,000 főből áll 's polgári katonasága 60,000-ből; hajósserge 80 hajót foglal magában, mellyek közt 6 corvet 's 6 ágyuzó sajka van. A' tartomány minemüségére, a' Llanosokra, lakosokra, ezeknek erkölcsi tulajdonságaikra, utazásmódjokra, a' városok épittetése- 's a' legnevezetesebb férjfiak characterére nézve l. Hamilton ezeredesnek „*Travels through the Interior of Colombiá*"-ját (London. 1827), Moliennek „*Voyage dans la rép. de Colombia en* 1823" munkáját (Paris 1823, német 's angol nyelveken is ki jött 1825), mellyben leginkább nyug. része iratik le. Rajzolatja nem legkedvezőbb. A' „*The present state of Colombia*" a' revolutio historiájat is magában foglalja egy földabrosszal 1827; valamint Restrepo Manuel Jósef, belső minister „*Historia de lla revolucion de la rep. de Colombiá*"-ja is (Parisban 1827 egy atlassal). *L—ú.*

Colombo (Christoforo), spanyolul Colon 's latán végzettel Columbus, az uj világ felfedezője. Szül. genuai Caguretóban 1447 (mások szerént monferrati Cuccaróban.) Atyja, tengeri hajós, szorgalmasan nevelte 's már 14 éves korában a' középtengeren tett utjára magával vitte. 1464 Islandiában volt, későbben pedig ismét a' földközi tengeren száguldozott azon hajók al, mellyeket egy rókonja a' Törökök és Velenczebeliek ellen indita ki. Itt egy csata közben hajója tüzet kapott; az ifju tengerbe ugrék 's nagy erőlködéssel uszva partot ért. Akkor Portugal voná magára Europa figyelmét tengeren tett próbáji által; Colombo te-

hát Lissabonba ment, hol rokonira és honosira talált, itt egybekelt Perestrello Bertalannak, egy tengeri utazónak, leányával, ki Madeira felfedezésében részt vett volt, kiterjedt esmeretei mellett, jeles földabroszokkal és müszerekkel birt. Ezeket használta C. 's mind inkább megerősödött azon gondolatban, hogy, mint merész lelke már elébb is sejditette, földünknek másik oldalán is száraznak kell lenni, melly hátulsó Asiához tartozik, 's az eddig kevessé esmert Indiával egybenfüg. A' Portugaliak Afrika körül keresték az oda vezető utat, C. pedig azt hitte, hogy nyugot felé tartva, könnyebben 's rövidebben oda lehet jutni. Hijában kére segitséget hazájától, Genuától, 's szinte haszon nélkül fáradozott portugali II. Jósefnél is. Ekkor a' Spanyol udvarhoz fordult, bátyjának, Bertalannak, pedig Angol- és Francziaországba kellett volna menni, de ezt szerencsétlenségére a' tengeri rablók elfogták. C. alaprajzát Ferdinand királynak 's Isabella királynénak elejébe terjesztette, 's a' tudatlanság és rossz akarat által utjába görditett akadályok ellen 8 évig tartott küzdése után a' királynétól 3 kis hajót nyert 120 fegyveres emberrel. Igy minekutána neki nagyadmirali 's a' felfedezendő tengereken és földeken vicekirályi czim, — melly utolsó méltóság nemzetségénél egyszersmind örökös leendő vala — a' nyereségnek egy részével innepies alku mellett megigértetett. Maria nevü legnagyobb hajójára szálott, Aug. 3. 1492 a' palosi kikötőből elevezett. Mihelyt a' Canari-szigeteknél fris vizzel megrakodott, délnyugotnak tartva a' még eddig soha meg nem járt atlasi széles tengerre ereszkedett. De midőn 21 napig folyvást egy irányban haladva, égen, vizen kivül semmit sem látnának, bátortalanság és elégedetlenség lepé meg a' legénységet. Bizonyos veszély elejébe sietünk — mondák — ezen hullám sivatagban, 's a' kormányozót tüsténti visszatérésre kell kinszeriteni; sőt a' vakmerőbbek azt is tanácsolák, hogy a' tengerbe kell lökni. Mig Columbusnak minden lelki ereját öszve kelle szedni, hogy a' csüggedőket felemelhesse, a' lázasztókat pedig korlátok közt tarthassa, olly tünemények mutatkozának, mellyek őt is bámulással tölték el. A' magnestő egy egész lépcsőre elhajlott az éjszaki polustól 's bizonytalanul mozgott. azután egy pillantat alatt az egész tenger füvel benőve látszott 's feneketlen mélységekkel és elrejtett szikla csucsokkal fenyegetett. Ellenben mutatkoztak madárseregek is, mint a' nem messze lévő föld előpostáji; most már ezek repte ellenébe evezett C., 's több napokig uj erővel folytaták ismét az utazást, mig végre a' nyughatatlanság olly közönségesen kitört, hogy C., ha harmad nap alatt földet nem találnának, a' visszatérést felfogadná. Erősen meg lévén győződve, hogy a' szárazhoz közel kell lenniek, annak, ki azt legelőször megpillantja, jutalmat igért. Egész éjjel mind ébren maradtak, 's minekutána Oct. 11-én este C. az önmaga észrevette földet megbittjeinek megmutatta, éjfélkor a' legelől evező hajó árboczkosarából megcsattant az igazoló kiáltás: föld! Guanahani vala a' sziget, melly előttök feküdt, mellyre nem soká C. egyik kezében zászlót, másikban meztelen kardot tartva, legelőször lépett, mig ez alatt az álmélkodó lakosok körülötte öszvesereglének, katonáji pedig, kislelküségek szégyenében lábaihoz borultak, szabadulásokért a' Mindenhatót áldva, vezéreket mint admiralt és vicekirályt köszöntötték. C. legott felüté a' zászlót 's a' kiállott veszélyek emlékére a' szigetet San Salvadornak nevezte. A' lakosok azt állitván, hogy délre gazdag aranytermő föld fekszik, C. arra irányzá utiát, felfedezé Cuba és Hispaniola szigeteit; de mivel egyik hajója öszvetört, a' másik pedig tőle elszakadt, elvégezé magában, hogy utazása foganatjáról maga viszi Spanyolországba a' tudositást. Elébb tehát az öszvetört hajó darabjait egy fa erősség épitésére forditván 's annak védelmére 30 szabadon válalkozottakat hagyván, Jan. 1. 1493 visszatérő utjára indult, mellyen már másod nap az elveszettnek vélt hajóval ismét egyesült. Azonban egy rémitő szélvész mind a' két hajót csaknem végveszélyre juttatta. C. nem annyira maga megmentésével, mint felfede-

zése megtartásával foglatoskodva, egy pergamentüretre jegyzé azt, mellyet egy hordóba jól becsinálva, azon reménnyel, hogy a' vizár valahol partra veti, a' tengerre bizott. De alig vala készen ezen munkával, a' szélvész lecsendesedett. Mart. 15-kén a' nép örömkiáltása, ágyuk dörgése és minden harangok zugása közt evezett be Palosba. Innen nyomon Barcellonába sietett, hol Ferdinand és Isabella udvara tartózkodott 's az ujonan felfedezett tartományok termesztményeit győzedelmileg maga előtt vitetvén, pompás bemenetelt tartott. Számára a' királyi szék mellett volt hely készitve, honnan jelentését ülve tette, melly álmélkodást gerjesztett. Majd grand méltóságra emelve, 's a' királyi kegyelem minden czimeivel halmozva Sept. 25. 1493 Cadixból 17 hajóval és 1500 emberrel másodszor is tengerre szállott, és Nov. 2-án ismét Hispaniolába érkezett. Minthogy az itt hagyott gyarmatot eltörölve találta, egy megerősitett várost épittetett, 's azt a' királyné tiszteletére Isabellának nevezte, öccsét, Diegót, pedig kormányozójává tette. Innen meglátogatta Jamaicát 's midőn innen betegen visszatérne, örvendetesen lepé meg Bertalan testvérének jelenléte, ki fogságából elillantván a' gyarmatnak élelemre 's egyéb szükségre valókat hozott. — Ez alatt C. követői közt közönséges zugolódás támadt. Ezek őt azon balgatag véleménynél fogva kisérék, hogy az uj világban fáradság nélkül gazdagságot szerezhessenek 's e' helyett csak munkát és bajt találtak. Ezek rágalmazással bosszulák meg magokat; azt jelenték be, hogy az udvar, várakozásában megcsalatkozott 's mind az országot, mind a' kormányozót leggyülöletesebb szinekkel festék. C. ugy vélte, hogy ellenjeit legjobban legyőzheti, ha fejdelmének nevezetes kincseket nyujt be, melly végre az eredeti lakosoktól minden aranyat, nem épen erőszakos mód nélkül, öszveszedetett. Aguado, Columbusnak személyes ellensége, mint biztos jelent meg a' panaszok megvizsgálására. A' vice-király, ki méltósága alatt lenni vélte, hogy azon országban, mellyben hatalmát gyakorlá, törvény elejébe idéztessék, Bertalan tesvérét legott helytartójává nevezte 's Mart. 20. 1496 255 Spanyollal és 30 eredeti lakossal Europa felé forditotta a' vitorlákat 's megjelenésével, de még inkább a' hozott kincsekkel, ellenségeinek minden fondorkodásait porba döntötte. Mind a' mellett is tudták ezek a' gyarmat szükségeire szolgáló holmik elküldését egy esztendeig, a' hajók kikészitését pedig még egy esztendeig késleltetni, ugy hogy C. harmadik utjához 6 hajóval csak Jul. 4. 1498 foghatott. Ezen hajók egy részbeli felfegyverkeztetésére a' foházak üritettek ki, melly rendszabást Columbus gondolatlanul maga tanácsolta, 's mellyet ellenségei a' lagnagyobb vággyal hajtottak végre. Három hajót legrövidebb uton Hispaniolába küldött C., hárommal pedig nyugoti irányban uj felfedezésekre indult. Több szigetekre akadt, jelesen Trinidadra 's elérte Amerika száraz földjét. Megvizsgálta a' pariai 's cumanai partokat, 's midőn ezeket valódi erős földnek tapasztalta, Hispaniolába tért. Itt hátrahagyott rendeléséhez képest az Isabella gyarmat egy ujonnan épitett városba ellenkező részre általtétetett, ennek St. Domingo nevet adott. De ezen gyarmatot már annyira forrásban találta, hogy annak megmentésére olly módokhoz vala kénytelen nyulni, mellyeket szive helyben nem hagyhatott. Minekutána bölcs mérséklés által a' csendet külsőképen helyre allitotta, hogy a' munkások szükén segithessen, a' birtokok és lakosok feloszlásához fogott, 's midőn ezeket uraik önkényére engedte, egyszersmind megvetette azon rabszolgaságnak talpkövét is, melly egész a' mi időnkig fenmaradt. Columbus ellenségei azonban szüntelen ostromlák a' fejedelmet, mintha ő hatalmával visszaélne 's azon volna, hogy magát függetlenné tehesse; mig végre Isabella is már megkérlelt férjének engedett 's Bovadilla Francescót nagy meghatalmazással Hispaniolába küldötte, hogy a' vicekirályt számadásra vonja. Ez alig érkezett meg, Columbust elejébe hivatja, 's midőn ez gyanu nélkül megjelenik, elfogatja 's békóba vereti. Sorsában testvérei is osztozának. Legdühösebb

ellenségeinek vallása jegyző-könyvbe vétetvén, ezzel együtt mind a' hárman Spanyolországba küldettek. Ezen mély gyalázatot C. hozzá illő lelki erővel türte el, 's mihelyt Nov. 23. 1500 Cadixba érkezett, irt a' királyhoz 's a' szenvedett keseritésekről jelentést tett. Kegyelmes válasz hivá erre az udvarba, 's a' megszégyenitett fejedelmek szokott megkülönböztetéssel fogadák. Egyszerü beszéddel mentette magát, 's a' vád alól felszabaditatva, méltóságaiba visszatétetett. Sőt Ferdinand Bovadilla letételében is megegyezett, 's ennek kell vala az admiralnak igért elégtételben első lépésnek lenni. De az idő megváltoztatá ezen gondolkozást. Nagy készületekről beszéltek, 's mivel ezek időt kivántak, az alatt Nicolao de Ovando y Lares mint helytartó Hispaniolába küldetett. C. sürgetve kivánta az innepileg tett igéretek betöltését, mig végre két esztendei várakozás után meggyőződött, hogy igazságos kereseteinek nem teljesitése el van határozva. Nemes lelke ezen is meg tudott nyugodni; csak elkezdett munkájának bevégzése feküdt szivén; 's azon véleménynél fogva, hogy az ő látta száraz föld Asia, nem kételkedett, hogy a' dariai tenger szoroson keresztül Keletindiába utat lehet találni, honnan a' Portugaliaknak legelső gazdagon megrakodott hajósserege az Afrika körüli uton épen akkor tért haza. Négy nyomorult, az udvar által e' próba végett felkészitett hajón indula végre ki Columbus Cadixból Mart. 2-án 1502 testvérével, Bertalannal, és fijával, Ferdinanddal, 's eredeti szándéka ellen Jun. 25-én St. Domingo előtt állapodott meg, hol foganat nélkül esdeklett a' kikötőbe mehetés engedelméért, hogy ott részént hajójit kiigazithassa, részént a' fenyegető szélvészt bevarhassa. Azonban a' következő éjjel, mig az orkán dühösködött, még is talált módot kis csoportja fedezésére, midőn a' Spanyoloknak egy 18 hajóból álló serege, melly az ő intése ellen vitorlájit szélnek eresztette, csaknem egészen tenkre ment. Ezután folytatta utját Daria felé a' nélkül, hogy a' vélt rést feltalálhatta volna Ez utjában két hajóját zuzá öszve a' szélvész, kettő pedig Jamaica előtt süllyett el, hol késéröjivel csak nehezen menekedhetett meg. Itt a' szerencsétlent állhatatosságának legnehezebb próbáji várták. A' többi világtól elszakasztva, ugy tetszett, hogy itt elkerülhetetlen romlásnak van kitéve. Még is tudott keriteni az odavalóktól egy pár csolnakot 's kettőt a' legmerészebb és legtapasztaltabb hajósok közül reá birt, hogy ezeken az odvas fatuskókból faragott ladikokon Hispaniolába indulni vakmerőlködjenek 's a' helytartót az admiral állapotjáról tudositsák. Hónapok multak, mig szabadulás mutatkozott. Kisérőjinek egy részét kétségbeesés fogá el. Gyalázattal tetézték, éltét több mint egy izben fenyegették, végre elváltak tőle 's a' sziget más oldalára vonultak Itt kegyetlen bánásmódjokkal a' lakosokat minden Spanyol ellen annyira felingerlettek, hogy ezek élelemre valót szolgáltatni megszünének. Mindnyájok végveszélye bizonyosnak látszék. De Col., kinek bátorsága a' veszedelemmel nőtt, itt is tudott szabaditó eszközt találni. Egy előre kiszámolt tökéletes holdfogyatkozást használt a' könnyen hivő szigetbelieknek az Istennek haragjával való ijesztésére, ha ellenségeskedéseiket tovább is folytatnák. Szavainak igazságát a' holdbeli csudajeleneteknek kelle igazolni, Minden rémülésben volt; hoztak, mit kivánt, 's térden kérék, hogy az Istenek haragját engesztelné. Ellenben közte 's a' lázasztók közt támadtak ellenségeskedések, mellyeknek folytában az utóbbiak küzül többen megölettek, vezérek pedig elfogatott. Minekutána e' szomoru állapot esztendőnél tovább tartott volna, eljött végre a' szerencsétlenekre a' szabadulás orája. Ama' két hajós csak ugyan szerencsésen elérte a' hispaniolai partokat, de a' hajthatatlan helytartónál semmire sem mentek, végre még is találtak módot, hogy magok vettek egy hajót. Ezen hagyá el C. az övéivel Jamaicát Jun. 28. 1504. St. Domingóba ment, de csak hajója kiigazitása végett, 's azonnal Spanyolországba sietett. Betegen ért haza, megérté Isabella királyné halálát, hasztalan sürgeté Ferdinandot az

alku betöltésére, néhány évekig még öregbedő betegeskedésben élt, 's megholt Valladolidban Maj. 20. 1506, életének 59. esztendejében. Holt teste, rendeléséhez képest, St. Domingóba, később pedig némellyek szerént Cuba szigetébe vitetett. A' békók, mellyeket viselt, sirjába tétettek. Sevillában a' Carthusianusok templomában pompás emléket tettek neki. L. „Columbus élete" olaszul Bossi L.-tól (francz. Paris, 1824.); Spotorno, „Colombo 's felfedezései" németül Wagner Ad. (Leip. 1825); továbbá „*Memorials of Columbus*" (Columbus eredeti kézirat jai, spanyolból és olaszból angolra forditva, Lond. 1824) és „*Codice diplomatico Colombo-Americano* (Genua 1825. 4.) Washing. Irving „*Columbus*"-a (Lond. 1828, 4 köt.) remek miv. Navarrète C.ról szóló spanyol munkáját (Madrid 2 köt.) Verneuil és de la Roquette forditotta, 's eszrevételekkel Rémusat-, Balbis-, Cuvier-, Jomard-, Letroune-'s egyebektől illy czim alat jelent meg: „*Relations des quatre voy. entrepris par C. Colomb, suivies de diverses lettres et pièces inedites extraites des Archives de la monarchie espagn.* (Paris 1828, 3. köt.) J.

Colon, l. Interpunctió.

Colonia, l. Köln.

Coloniai áruk, gyarmati áruk, l. Világkereskedés.

Coloniák, l. Gyarmatok.

Colonna, Romának egyik legrégibb nemzetsége a' 7-ik századból. Egy pápa, V. Márton, több cardinal és tudós 's a' hires olasz költőné, Colonna Vittoria, ezen familiából származtak. Vittoria, a' nápolyi nagyconetable, Colonna Prosper (ki 1522 Bicocánál a' Franciákat megverte 's 1523 h. m.) leánya, 1490 szül. Marinóban. Mint 4 évü leánykát nőül szánták d' Avalos Fern. Ferencznek, pescarai marchesének, hasonló koru fiunak. Testi 's szellemi ritka jelességei, mikkel a' természet 's leggondosb nevelés ékesité, köz csudálás tárgyává tették, 's fejedelmeket is számlált kérői sorában. Azonban Vittoria megtartá fogadalmát 's d' Avalosnak, ki időszaka legdelibb férjfijainak egyike lett, adta kezét. Legboldogabb házasságot éltek. Midőn férje a' paviai ütközetben 1525 elesett, a' magány- és költésben kerese Vittoria vigasztalást. Költeményei mind férje emlékezetének vannak szentelve; 7 évet tölte felváltva Nápolyban és Ischián 's azután klastromba vonult, elébb Orvietó- azután Viterbóban. Később lemondott a' klastromi életről 's Romába telepedett, hol 1547 h m. „*Rime*"-ji a' korabeli Petrarchisták nagy részéénél nem alább valók. Legtöbb becsüek „*Rime spirituali*" (Velencze 1548, 4); mély érzelem 's tiszta jámborság bélyegzik. Öszves költeményei először Parmában 1538, 3 köt., utoljára Bergamóban 1760 jelentek meg.

Colonne, az épitő mesterségben oszlop (l. e.) a' hadi mesterségben a' marsirozásnak (ellépésnek) azon neme, midőn a' seregek ugy állittatnak, hogy az állás homloka sokkal csekélyebb mint mélysége 's ez által mintegy oszlopot képez. Ezen oszlopállás középet foglal a' linea és rottaállás közt. A' lineaállásban a' seregnek igen hosszu homloka vagyon minden mélység nélkül. Ez jobbra vagy balra kanyarodva, ugy hogy igazán homloka se legyen, rotta állást ad, melly csak ellépésre, való. Nagyban a' colonneok nagyobb vagy kisebb mértékben tömött 's egymásba zárt seregosztályok, u. m. ezeredek, bataillonok, divisiók, pelotonok, szakaszok, mellyek nagyobb homlokot nem mutatnak, mint a' millyen erős minden osztály magában, 's mellyek vagy a' termérdekség hatalma által az ellenség homlokán keresztültörni iparkodnak, vagy hozzá-közelitvén lineába széllelhuzódnak (felmarsiroznak, deployroznak). Ezen oszlopok képzésének, felosztásának 's egyátaljában használásának sok nemei vannak. A' paradeellépések vizsgálásoknál 's egyéb innepi alkalmaknál mindég en colonne (oszloposan) történnek. Az oszlop a' sereg szokott 's természetes rendje minden marsban; mellyért is

a' széles 's a' seregek marsirozására alkalmatos vagy arra készült utak colonnnetaknak neveztetnek.

Coloratura (szinezés) a' muzsikában minden sebes hangkötés, melly által valamelly hangzatnak melodiája ékesittetik (*melismatica figura*); különösen pedig az éneknél a' remek ariákban azon futó és görgő menetelek, mellyeket az éneklőnek bizonyos ügyességgel kell elő adni. Ezeket a' szerzők néha magok felirják, néha az énekes izlésére bizzák; gyakran nem helyén és halmozva élnek velek. Ezek használásánál a' kimondandó magánhangzókra is kell ügyelni.

Colorit, l. Szinezet.

Colossus, l. Oriás.

Colossusok, l. Oriások.

Colquhoun olv. Cohun (Patrick), a' hansavárosok diplomaticus ügyviselője a' brit udvarnál, 's statistica, politica és szegények ápolásáról irt munkájiról hires szerző, 1747 szül. Dumbartonban Scotiában. 16 éves korában Virginiába ment Amerikába, a' hol kereskedésre adta magát 's ügyessége miatt különbféle munkákra használtatott. De az éghajlat nem kedvezett egészségének, mire nézve öt esztendei távolléte után visszatért hazájába, 's Glasgowban telepedett le. C. ezen városnak 's az ő keresetmódjának sokféleképen használt; mint lordpropstja a' városnak ennek számára tetemes kedvezésekre tudá birni az országlást. A' parlament azon actája, melly a' manufacturistákat 1788 az auctiovám alól felszabaditotta, a' britus pamutkereskedés előterjesztésének következése volt, mellyet C. nyujtott be minister Pittnek, minekutána a' felvilágositó pontokat Manchesterben öszvegyüjtöte volna. Hogy a' scotiai és manchesteri pamutportéka Europa száraz földjén annyira kerestetik 's kél, annak is ő vetette meg alapját egy utazása alkalmával Német-Al. földön. 1789 Londonba költözött familiájával együtt. Dologhoz értését, önhaszna nem vadászását, ügyességét 's igazságszeretetét, mellyel ugyan ott 1792 olta egy politiahivatalt viselt, mind a' király, mind az egész ország megesmerte. Munkája: „*On the police of the metropolis*", melly németül Leipzigban jelent meg, hat izben nyomatott ki. C. egy planumot készitett azon szemtelen tolvajkodás meggátlására, mellynek a' Themsen álló hajók voltak alája vetve, 's azt minden fizetés és önhaszon nélkül, legnagyobb erőlködéssel végre is hajtotta. Igy az idegen és honi tengeri hajósok 's a' londoni nagy kereskedési czéhek védve láták vagyonokat a' jeles férjfi által. Nem kevesbbé érdemesek C. fáradhatatlan törekedései, a' szegények inségén segiteni. A' Quaekerekkel közösen három nagy levesházat alapitott a' szükölködők számára, 's midőn 1798 Westminsterbe költözött, ott is állitott fel hasonló intézetet, 's későbben oskolát a' szegények számára. Politiai és táplálási ügyekben semmi sem történt az ő tanácsa nélkül, 's már 1797 kinevzte őt mint „*virum egregium, tamdiu legum interpretem et acerrimum vindicem*" a' glasgowi egyetem törvények doctorának. Midőn a' háboru 1803 hivatali kötelességeit rendkivül megszaporitotta, 's egészsége elgyengült, még akkor sem hagyott alább szokott munkásságával. Hamburg 1804 ügyviselőjének választá Londonban, 's több izben kinyilatkoztatá iránta való hálادatosságát tisztelet ajándékokkal, Kevessel azután Brema és Lübeck által is megkéreték, hogy hasonló tulajdonságban viselje képeket. 1806 ban: „*A new system of education for the labouring people*" 's nem sokára azután „*A treatise on indigence*" czimü munkákat adott ki, mellyekben bő tapasztalás 's erre épitett jeles rendelések foglaltatnak. Utolsó nagy munkája: „*On the wealth, power and resources of the british Empire*" (1814, németül Ficktől Nürnbergben 1814) e' tárgyban legjelesebb. Megholt April. 1820. *Zs. G.*

Columbanus, mint missionarius és a' szerzetes élet megujitója esmeretes. Született Irlandiában 560. Itten az akkor virágzott hires bangori klastromban szerzetesületre lépett. Innen Anglián által Franczia-

országba költözött más tizenkét szerzetes társával 589, hogy itt a' szerzetet és a' keresztény hitet terjessze, és 590 Burgundban az annegrayi, luxeuili 's fontainei klastromokat felállitotta. Az ő álcala behozott 's sok helyeken mint: Salignac-, Corbic- 's Salesben elterjedt szerzetes rendszabásai vak engedelmet, hallgatást, böjtölést, imádkozást és dolgozást parancsoltak követőjinek 's olly kemény fenyitéktartást, hogy a' kisebb elköveteléseket is veréssel büntettetné, a' miből egyszersmind azon kornak durvasága is kitetszik. Megtartatta az ővéivel a' régi irlandi szokásokat, mint p. o. a' Husvét inneplését a' romai szertartastól eltávozólag. Brunnehild királyné őt hajlatlanságáért tartományiból kitiltotta 609, és ekkor a' még pogány Alemannok megtéritésére szánta el magát és Bregenzben a' bodeni tóvidékén kezdette a' keresztény hitet hirdetni. Gál (v. Gallus, a' sz. galli klastromnak alapitója) nagy részben gátolta iparkodásit a' pogányság sz. helyeinek heves erőszakkal végbevitt lerontásával. 'S igy innen is eltávozni kényszerittetvén, Longobardiába ment és az Apeninusokon Babbio nevü klastromot állitotta fel, a' mellybe szerzetesintézetét is behozta és végre 615 e. October 22-én megholt. Rendületlenségét, erőlködését 's elhatározottságát 1. Gergely és IV. Bonifacius pápákhoz irt leveleiben kitüntette. Ellenkezésben volt ő a' romai anyaszentegyházzal a' Husvéttartásban, és becsuszott megvesztegetését a' keresztényeknek keménykedve érdeklette. Azonban a' behozott monostori szoros fenyiték és a' neki tulajdonitott csudatettek által a' szentek sorában tiszteletessé leve. Keves asceticai tárgyu irásai is maradtak. Szerzetesi rendszabásai a' luxeuili szerzetesházban sokáig divatban tartattak, mig a' 9-dik században Sz. Benedek szerzetével eggyé nem olvadtak. Szerzetestársai 's követöji fejér köntöst viseltek. *Sz.*

Columbia. Igy neveztetik Éjszakamerikában egy az egyesült statusok congressének Marylandtól és Virginiától 1799 általengedtetett 's egy statushoz sem tartozó tartomány a' Potowmaknál, mellyben fekszik a' szövetség városa Washington (l. e.) 100 angol vagy 4 $^{7}/_{10}$ geogr. nsz. mf. négyszegeletet formál 's mintegy 40,000 lak. van. Columbia nevet még 3 grófság visel: az első a' newyorki szabad statusban, 38 nsz. mf. 33,000 lak. Hudson nevü fővárosával; a' második a' georgiai szabad statusban 12,000 lak., 's a' harmadik az ohioi szabad statusban 11,000 lak. Három illyen nevü város is van; Déli-Carolinában a' kormány és universitas helye; a' másik Virginiában; 's a' harmadik nevezetes kereskedő hely az ohioi szabad statusban. Nevezetes a' Columbia vize is, melly az éj. sz. 54° 23′ egy kősziklás hegyből ered, dél felől a' Multnomaht, melly Uj-Maxicoból jő, 's éjszakról a' Levist veszi magába 's 's Washingtontól 48° távolságra (az é. sz. 46° 10′) a' csendes tengerbe, nevezetesen a' Spanyoloktól 1775 felfedeztetett Heceta torkába ömlik. Columbia vizének melléke a' louisianai szabad statushoz tartozik 's az egyesült statusok kereskedésének legnevezetesebbb utja; mert a' belföldi vizekkel, a' Missisippivel 's Lőrincz, vizével csatornáknál fogva való egyesittetése által, az atlási europai kereskedés a' nyugotival, China, India 'sat. felé, öszveköttetik. Ezt a' földtájékot Amerikaiak fedezék fel, 1791 ugyan is nyáron egy Columbia nevü amerikai hajó Gray kapitány alatt bement az Entrada de Hecetába és a' folyón felevezett; 's innen kapta a' viz mostani nevét. Azután lefelé való folyását vizsgálták meg 1793 Ma kenzie, 1805 Lewis és Clarke kapitányok 18,000 ölnyi széles torkolatjáig. Végre Porter tengeri vezér 1816, az országlás parancsolatjából megvizsgálta az egyesület birtokainak éjsz.-nyug. részén lévő partjain 's figyelmetessé tette hazáját a' Columbia partjain megtelepitendő uj lakosok hasznaira. Ez a' folyó bővölködik lazacczal 's más halakkal 's hajókázható. A' tenger duzzadása 183 ang. mf-re felhat rajta. Columbia völgye termékeny. Mivel t. i. az éjsz.-nyug. partok levegője a' csendes tengernél a' föld kelettől nyugot felé való lejtősségénél fogva 15°-sal szelidebb, mint az atlasi tengernél lévő éjszaki partokon, tehát

a' ptántai élet is sokkal bujább amott; következésképen ezen gabonával gazdag parti tartomány miveltetése és népesedése is hirtelen előmenne 's nevekednék. Azon indiai nemzetségek közt, mellyek a' Columbiánál vadászatból, halászatból 's prémbőrekkel való cserekereskedésből élnek 's általjában kicsinyek és csunya külsejek van, többen igen ügyesek a' csolnak csinálásban 's házi eszközök készitésében, kiváltképen a' Clatsopok. (L. Lewis és Clarke kapit. utázásának leirását.) A' viz torkolatjánál az egyesült statusok 1791 egy Columbia nevü katonai álláspontot alkottak. A' Columbiánál 1785 megtelepitett gyarmatok, az 1805 épittetett Clotshop nevü erősség, az 1810 alkottatott Astoria városa 's a' Columbia mellékvizeinél 1812 tett telepitések az utolsó háboruban az Angolok kezére kerültek; hanem a' genti békeségben visszaadattak az egyesült statusoknak. Ezen békeségre épitette a' congress Éjszakamerika éjsz. nyug. partjai azon részének 1822 meghatározott megtelepitéséhez való jusát. A' congress e' végre a' szükséges földet be akarja a' lakosoktól váltani, melly tettével, ugy látszik, az orosz-amerikai kereskő társaságnak azon tájékon való terjedését akarja megakadályoztatni. Egyébiránt a' chinai és indiai portékákért menő amerikai kereskedőkre nézve legrövidebb a' Columbián keresztül vivő ut; mert a' kösziklás hegyeknél kezdődő szárazon lévő ut a' Missouri első hajókázható helyéig 340 angol (73 német) mf., mellyek közül 200-on igen jó szekerut van csinálva 's még csak 150-et kell járhatóvá tenni, a' mi ha megtörténik, Északamerika Chinával, Japannal, Indiával, Peruval és Chilével közel és közbevetetlen öszveköttetésbe fog jőni. *L—ú.*

Columbus, l. Colombo

Columella (Lucius Junius Moderatus), a' hajdankornak legtudósabb practicus gazdasági irója, szül. Cadixban Spanyolországban, élt az első század közepe táján, 's „*De re rustica*" még most is meglévő 12 könyvet irt, mellynek egyike, a' kertészségről, versekben van. Ezen munkájában a' gazdaságnak minden ágairól szól. Ehhez járul még egy különös könyv a' fatenyésztésről. Munkájinak legjobb kiadása van Gesnernek „*Scriptores rei rusticae*" gyüjteményében (Lip. 1735, 2 köt. 4) 's Ernestitől kiadva (Lipcse 1773 's a' köv. 4), végre Scheidertől 1794 — 97, 2 kötetben. — Magyarra forditotta Fábián József esperest és tóthvázsonyi prédikátor. (Pesten Trattner J. Tamásnál, 1819, 2 dar). *A***s.*

Colurok, l. Csonka körök.

Comenius (János Amos), az oskolák rendbeszedése által jóltévője az emberiségnek, 1592-ben született Komna helységében Brumau mellett Morvában; azért nevezte magát Comeniusnak, valóságos neve nem tudatik. Szüleji, kik a' morva atyafiakhoz tartoztak, Herbornban tanittatták. 1614 rectorrá lett Prerauban és 1616 Fulneckben. Ezen várost 1618 a' Spanyolok kirabolták és leégették. Comenius elveszté könyveit, kéziratit és minden vagyonját. Hogy az ellene és minden acatholic. predicátorok ellen kiütött üldözést elkerülje, Lissába futott Lengyelországba, hol az oskolák javitásán dolgozott és 1632 püspökké választatott a' cseh és morva atyafiaktól. Itt adta ki munkáját: „*Janua lingvarum reserata*" melly 26 év alatt 12 europai 's még arab, persa és mongol nyelvre is áltfordittatott. Comenius ebben akkorra nézve uj módot mutatott a' nyelv tanitására, melly által a' nyelv, mint hasznos esmeretek kulcsa, kellemetesen tanittatik 's a' száraz szavak unalmas tanulása elmellőztetik. Szinte olly köz hirre kapott „*Orbis pictus, oder die sichtbare Welt*" czimü könyve, melly Hanau 1659 és Nürnberghen 1666 jött ki, az első képes könyv gyermekek számára 's tárgyai választása miatt hasznos. Comenius 1641 Angolországba hivatott, hogy az oskolákat jobb rendbe szedje; de polgári háboru által e' dolog gátoltatván, Svédországba ment, hol cancellar Oxenstierna különösen pártfogolta. Innen Silesiába 's Erdélybe utazott, és ismét visszatért Lissába 1656, hol ujra elveszté könyveit és kéziratinak egy részét, hogy X. Károly Gusztav

hátrálása után a' csász. lengyel sereg öszveégette a' várost. Ezután Silesiába, Brandenburgba 's Hamburgba ment, végre Amsterdamban telepedett meg, hol még néhány munkát adott ki és 1671 megholt. Élete végnapjaiban religiói fonakságokra vetemedett. Bourignont (l. e.) ihlett személy gyanánt tisztelte. Munkájit Adelung 92 szamitá, holott csak 54 van kéz között; azonban többet irt, de csak keves érdemel még olvasat. *B. L.*

Cometa, l. Üstökös csillag.

Comicus, comicum. A' mütudományi comicum különböző magyarázati azon külön nemü formákból erednek, mellyekben a' comicum mutatkozik. Nem minden, a' mi nevettet, vagy talán a' mi csak furcsa, comicum; 's viszont nem minden comicum nevettet, nem minden comicum szükségképen vig is vagy furcsa. Csak a' dramai vig lehet comicum; 's igy ennek valóját az emberi tettekben mutatkozó erkölcsi fonákságok 's ferdeségek teszik. Mivészileg, idealisálva 's characteri hüséggel fogja fel és adja ezeket a' költő; csak ezen ideali, mivészi 's characterhü előadásával annak is, a' mi különben az erkölcsi nemes és tiszta érzést megsértené, gyönyörködtethet comicumokkal, a' mivész 's csak ez által teheti azokat a' szép mivészet külön tárgyaivá. De minthogy lelke ezen fonákságok szemléletében rendszerént szelid mosolyra, játszi enyelgésre, inkább vagy kevesbbé csapdozó gunyra 's dévajkodásra fakad, 's ennél fogva előadása is eleven, elmés, vig, játszi, nevettető: innen mind ezek a' comicum bélyegeinek 's talán alfajainak tartattak 's az elnevezés (péld. comicum: játszi, comoedia: vig játék) is ezekből vétetett. A' fenadott elhatározás szerént comicus emberekről, ötletekről, jelenetekről a' köz életben csak akkor lehet szó, midőn ezek visszás oldalaiknál fogva különösen a' játékszini comicum előadására emlékeztetnek, arra talán alkalmazhatók 's illyes természeteknél fogva bizonyos felsőbb poetai nevetést, kaczajt gerjesztenek; ellenben a' puszta szójátékok, elmésségek, tréfák, bohózatok, vagy a' mindennapi 's talán aljas élet rendetlen ábrázolási comicumoknak nem tarthatók. Vö. Schütze „*Versuch einer Theorie des Komischen*" Leipzig. 1817. *Cs. P.*

Comines (Philippe de), Argenton ura, szül. 1445. a' cominesi várban Menin mellett, Flandriában; ifjuságát burgundi herczeg, Jó Filep, és Merész Károly udvaraikban töltè. Ez utolsónak meghittje volt, 's legtöhbet tett arra, hogy ez XI Lajossal öszvebékélt. Más illy elintézéseknél is ügyesen viselte magát. 1464 XI. Lajos szolgálatjába állott, melly lépésre hihetőleg Károlynak indulatos és gondolatlan charactere 's Lajos igéretei birták. Lajos kegyének jeleivel halmozta. Midőn Merész Károly eleste után Lajos a' burgundi herczegség birtokába lépett, Cominest küldé oda, de majd nem sokára Florenczbe követnek nevezte, hol esztendei mulatása alatt a' Pazziak öszveesküvése ugyan kiütött, de foganat nélkül. Comines ez alkalommal a' Mediciek részére legnagyobb munkásságot mutatott. Ezután Lajos Savoyába küldötte, hogy a' fiatal Philibert herczeget kézre keritvén, egészen nagybátyjának, a' királynak, gyámsága alá állitsa. 1483 megholt XI Lajos. — A' következő uralkodásnál nem állott C. hasonló kegyelemben. Az igazgatóság alatt statustanácsossá lévén nevezve, Beaujeu Anna bölcs és jóltévő uralkodása ellen a' herczegek részére állott; az orleansi herczegnek minden fondorkodásaiba bele keveredett, különösen az öreg connetable Bourbon Jánoshoz csatolta magát. Egy felfedezett öszveesküvésben lévén részes, nyolcz hónapot egy vas kalitkában kellett töltenie. A' parlament pert inditott ellene, 's 1488. mint több pártütőkkel és gonosztévőkkel egyetértőt vétkesnek esmerte. Az itélet szerént, melly, ugy látszik, nem hajtatott végre, egyik jószágán töltendő tiz esztendei számkivetésre, 's értéke negyedrészének elvesztésére vala kárhoztatva. — VIII. Károly Olaszországban különféle elintézésekre használta, de a' kormány igen ingadozó 's gondolatlan volt tetteiben; Comines jobb tanácsára nagyon

keveset hallgattak. Fáradságáért csak becsmérelést 's meg nem elégedést nyert. XII Lajos alatt—ugy tetszik—a' köz dolgokban nem vett részt. Megholt 1509. Argentonban. Jegyzései (legtökéletesebb kiadás London 1747. 4 köt. 4.) az akkori idő történeteire nézve megbecsülhetetlen értékűek. Azokban a' korabeli eseteket, mellyekben többnyire maga is részt vett, nagy igazságszeretettel, eleven és természetes beszéddel adja elő, 's mindenütt helyes itéletet, mély dolog- és emberesmeretet mutat. *J.*

Comitia, romai népgyülések, mellyekben szavak többsége|által igazittattak el az ország dolgai. Már a' királyok alatt szokásban voltak, a' köztársaság idejében a' consulok tartották. Ha consul nem volt, az interrex, dictator, néptribunusok, aedilisek és decemvirok, vagy, ámbár csak a' rendkivül való esetben, a' pontifex maximus által is öszvehivathattak. Fő tárgyaik voltak: fő köz tisztviselőket választani, uj törvényeket hozni vagy az állókat sikeretleniteni, háboruról 's békekötésről tanácskozni és az országos vétséget megbüntetni, Tisztviselők választása végett rendszerént Mars mezején, az előadott egyéb okokból majd a' forumon, majd a' Capitoliumban, főkép pedig az ugy nevezett Comitiumban gyültek öszve. A' császárok megtartották ugyan látszólag a' népgyülést; de kények szerént vezérelték. A' népnek centuriákra, curiákra és tribusokra való felosztása szerént a' népgyülések is comitia centuriata, curiata, tributa; a' bennek választandó tisztviselőktől pedig comitia consularia, praetoria, aedilitia, censoria, pontificia, proconsularia, propraetoria és tribunitia névvel neveztettek. Legfontosbak voltak a' comitia centuriata, mellyekben 193 centuriaja szerént adta szavát a' nép. Csak bizonyos napokon volt szabad népgyülést tartani. Tizenhét nappal előbb (*per trinundinum*) rendszerént parancs által hivatott öszve. Gyülés napján az előlülő tisztviselő egy augurral sátorba szállott a' város előtt, hogy az auspiciumokra figyelmezzen. Ha az augur ezeket kedvezőknek állitá, megtartatott a' gyülés, ellenkező esetben más időre halasztatott. Nap kelte előtt és nyugta után semmi sem vétetett elő. Az előlülő tiszti székén ülve az augur által elejébe mondott imádsággal nyitá meg a' gyülést. Azután kihirdettetett a' tanácskozás tárgya, mire a' nép azonnal tribusaira és centuriájira oszlott. Régenten először a' lovagok, azután az első osztály centuriáji s. i. t. adták szavaikat, későbben sorsozás határozta el az elsőséget, rendszerént az első centuria szavához a' többi mind hozzá állott. Elejénte mindenik centuria élő szóval, későbben kis táblácska által mondta ki véleményét. A' mit valamelly centuria szavak többsége által határozott, azt mint a' centuria szavát kihirdette a' herold. Félbe szakasztatott a' gyülés, ha valakire nehéz nyavalya jött, (melly ezért *morbus comitialis*-nak neveztetett), ha a' néptribunus vetot vetett közbe, és más akadályok miatt. *B. L.*

Comma, a' mathematica hangtudományban két olly közt tesz, mellyek a' közök irányainak öszvehasonlitásánál és számbavételénél mint differentiák fejlődnek-ki. Legközönségesebb ezen kis közök közt a' *Syntonicus comma* vagy *Didymus commája*, mellynek iránya 81—80. Ez azon különséget teszi, melly egy nagy egész és kis egész hang közt van; mert ha az ember a' nagy egész hangnak irányából 10: 9 kivon, ugy a' maradék vagy különség a' két egész hang közt annyi mint 81: 80. — Másik comma a' diatonicus vagy pythagoricus, azaz, a' tiszta Octava 2: 1. és azon hang iránya közt való különség, melly mint octava 12 tiszta quinta vagy quarta öszveadása által származik, is mint 531,441: 224,288. Comma, orthog. jel, l. Interpunctio.

Commandement (fortifif), valamelly sáncz vagy erősség melyvédje koronájának függőleges köze az azon kivül fekvő ponttól. Igy vagyon p. o. a' főtöltésnek 18 commandementja a' glacis felett, ha melyvéd koronája 81'-val magasabban fekszik, mint a' glacis. Meg kell a' commendementt különböztetni a' dominirozástól, mert ebben azon linea, melly

a' domináló ponttól a' dominálra vonatik, fődolog, 's azon pont a' dominálóbb, a' hol ezen linea a' dominált tárgyra huzott perpendiculummal a' leghegyesebb szegleteket képzi. E' szerént valamelly a' dominált ponttól távolabb fekvő helynek több commandementja lehet, mint a' közelebb fekvőnek, 's még is kevesebbet dominálhat, ha tőle a' domiált pontra vont linia csak a' közelebb fekvő alacsonyabb pont alatt megyen el.

Commerson (Philibert), munkássága-, tapasztalati- 's szép gyüjteményeiről nevezetes füvész, szül. 1727 Châtillon-les-Dombesben, tanult Montpellierben 's ugyan ott lett gyógytudomány doctora. Itt tette le herbariumának alapját; legnagyobb volt ez azok között, mellyeket valaha privat ember öszvegyüjthetett. Linné kivánságából a' svéd királyné számára leirta a' középtengerben találtató legritkább halakat; e' volt akkor a' legteljesb ichthyologia. 1755 füvészi utat tett a' savoyi és schweizi hegyekben, születéshelyén gazdag füvészkertet alapitott, meglátogatta az auvergnei és dauphinei hegyeket füvészi tekintetben 's 1764 barátjának, Lalandenak, felszólitására Parisba ment. C. volt azon természetvizsgálók egyike, kiket a' franczia király kinevezett, hogy Bougainville-el a' világot körülutazzák. Egy ifju franczia hölgy Barré Hortenseről, ki őt férjfiruhában kisérte, nevezte el a' Hortensia név alatt esmert virágot. Ezen utja közben Isle de Franceon hm. 1773. Növényeit, rajzait és irásait a' parisi kir. cabinetnek hagyta, 's ott tartatnak maiglan. Kisebb munkájin kivül „Füvészi martyrolog"-ját birjuk, melly azoknak életirását foglalja magában, kik füvészi iparkodásiknak lettek áldozativá.

Committée, angolul, francziául Comité, kiküldöttség, valamelly tárgy megvizsgálására vagy bizonyos tanácskozásra nagy gyülésből választatott személyek, kivált az angol parlamentben 's a' franczia kamarákban. Az illyen kiküldöttséggel minden felvilágositások 's irományok közöltetnek, mellyek megbizásának teljesitésére szükségesek. Midőn a' reá bizott tárgyat megvizsgálta, elejébe terjeszti tudositását a' kiküldő gyülésnek, mellyre ez a' dolgot elintézi. A' franczia revolutióban az Angolok ezen intézete is követésre talált, 's a' convent még az ország kormányzását is egyes kiküldöttségekre bizta. A' „*Comités du salut publique, de sûreté générale de guerre*" vivék a' legfőbb kormányt. Volt egy idő, mellyben Francziország egész kormánya 24 illyen kiküldöttség közt volt felosztva. *Zs. G.*

Commodore, az Angoloknál a' hajóskapitány, vagy más tengeri tiszt, a' ki, a' nélkül hogy admiral volna, hajóosztályt igazgat 's más tisztnek főigazgatása alatt nem áll. E' czimet, melly a' tárgyhoz nem pedig a' személyhez vagyon kötve, csak addig tartja meg, még commandója tart, melly idő alatt brigadageneral rangja vagyon. Tisztességből commodorenak a' legőregbik kapitány is neveztetik, három vagy több csupán kószáló hajóknál. — Commodorehajónak nevesztetik a' kereskedői hajóseregnél a' kisérő 's főhajó (*convoy-schip*). Ez vezeti 's tartja együtt a' többi hajókat 's ezért éjjel gyertya vagyon főárboczán.

Commodus (Ant. Ael. Aurelius), 161 K. u. született Marcus Aureliustól és Anna Faustinától, Antoninus Pius leányatól. Kegyetlen és buja indulatjának korán adta jeleit. 12-dik évében, mivel ferdővize nagyon meleg volt, az arra ügyelőt tüzbe vettette. Atyja, ki őt szelidséggel 's jó példával reménylé jó utra vezethetni, korán részesité az uralkodásban. Felruházta tribunusi hatalommal és 16-dik évében consullá tette, kevessel azután Augustus és haza atyja nevével is megajándékozta. Azután öszveházasitá Crispinával, Bruttius Praesens leányával. Atyja halála után 180 thronusra lépvén; még Caligulánál, Domitianusnál és Neronál is nagyobb szörny leve. Kedvtöltésből az elejébe vetődött embereket ketté vagdalta, szemeiket kiszurdalta, oraikat 's füleiket levágta 'sat. Rendkivül erős volt, és gyakran, hogy Herculest utánazza, oroszlány bőrbe burkózva 's doronggal fegyverkezve jelent meg. Undok bu-

jasága nem elégelvén meg 300 ágyasát, az ugyanannyi elrontott gyermeket 's Románnak legalább való szingyulájit, még testvéreivel is vértörőleg társalkodott 's egyikét, Lucillát, mivel vad vágyának nem engedett 's öszveesküvést forralt, megölette. Hogy pazarlásai miatt kiürült kincstárát megtölthesse, népét szertelen adóval terhelte, a' helytartóságokat és tisztségeket a' többet igérőknek adta, sőt büntetéseket is engedett el pénzért. Erejét és ügyességét akarván mutatni, az amphitheatrumban nyilván küzdött. Ugy tartják, 735 izben viaskodott 's ugyanannyiszor győzött. Mindjárt uralkodása elején a' Quadusokkal dicstelen, egyéb német népekkel pedig gyalázatos békét kötött. Derék vezére, Ulpius Marcellus, Britanniában a' Caledoniusokon nevezetes győzedelmet vett, miért Commodus az Imperator és Britannicus nevet vevé fel. Az uralkodás gondjait elejénte szabadosának, Anterusnak engedte. Ezt, mivel a' császár elcsábitását neki tulajdoniták, a' testőrzők vezére megölte; mire Commodus, ki kedvencze halálát vérengzően megbosszulta, egy Cleander nevü, hajdani rabszolgát ültete a' kormányra. Hanem hogy a' város egy része hamuvá égett, és éhség a' népet kétségbe ejté, lázadás ütött ki, és a' császár kényszerittetett mind ezekről vádolt kedves emberét lenyakaztatni. Roma 946-dik évében Januar. elsőjén mint consul és küzdő szándékozván egyszersmind fellépni, meg akará mind a' két consult öletni. Barátjainak, kik ettől tartóztatni akarák, ellenkezése olly dühbe hozta, hogy sokak elvesztését meghatározá. Történetből a' halálra kiszemeltek nevét foglaló levelke megtaláltatván, egyik ágyasának, Marciának adatott, ki bámulva ünnevét is azon találta 's azért a' császár kivégzésére öszveesküdt. Mérget adtak neki; de mivel ez nem elég hamar hatott, kedvencze Narcissus, egy küzdő, megfojtotta 192 K. u. Halálát, mellyet gutaütés következésének mondottak, meg tudván a' tanács, őt haza ellenségének kiáltá, szobrait öszvetöreté és nevét a' nyilvános felirásokból kitörölteté. 31 év. 9 hón. élt és 12 1/2 évig uralkodott. Roma neki köszöni legszebb ferdőjit (*Thermae Antoninianae*). A' város eltartására az egyiptomiakon kivül afrikai gabonás hajókat is rendelt. *B. L.*

Commoner, l. Collegiumok.

Communio, l. Úr vacsorája.

Comnenusok, egy kiholt uralkodó familia, melly a' rege szerént Olaszországból származott 's a' konstantinápolyi (1057 — 1204) és trapezunti (1204 — 1461) császári székeken 18 császárt, ezenkivül 19 királyt 's számtalan független fejedelmet számlált. (L. Byzantiumiak és Trapezunt.) Midőn tudni illik a' keresztes hadak a' Comnenusok Konstantinápolyi császári székét felforgatták 's helyébe a' latán császárságot állitották 1204, akkor a' Comnenusok régi familiájából egy herczeg kis Ásiában, Trapezuntban, a' hol helytartó volt, független statust alapitott. Ezen házból utolsó volt Comnenus David. Azt állitják, hogy ettől származik egy Comnen Demeter nevü franczia dragonyoskapitány, a' ki mint maréchal de camp Parisban 1821 maradék nélkül holt meg. De ezen származást nem lehet történetileg bebizonyitani. Ducange, egy igazságszerető, pontos és tudós történetiró, világosan mondja, hogy Konstantinápoly meghóditója, II. Mohammed, minekutána az ugy nevezett Trebisonde császárságot, melly alig volt akkora mint egy franczia departement, David császártól egyezés mellett megszerezte volna, ezt a' fejedelmet hét fijával együtt Konstantinápolyba vitette. Hogy azonban a' számára rendelt jövedelmet elfoglalhassa, öszveesküvés örve alatt magát és fijait is megölette minden kivétel nélkül Adrianopolyban 1462. Ezt bizonyitjak Dugange után minden egykoru irók, Chalcondylas, Ducas, Phranzes. Allitja ugyan egy későbbi történetiró, hogy egy azon gyermekek közül megszabadittatott 's Laconiába (Maina) vitetett, a' hol azután ez a' familia 200 esztendeig fiuról fiura hagyta a' hadakozást a' Törökök ellen, 's hogy végre Comnen Constantin elárultatván de meg nem győzetvén, kivándorlott Mainából 's 1676 sok vele együtt kiván-

dorlott Görögökkel Genuában kötött ki 's Corsicában egy darab földet mivelt, mellyet az ő maradéki is kormányoztak, fiuról fiura szálván a' kapitányi méltóság, mig Corsica Francziaorszaggal való egybekapcsoltatása által jószágaikat elvesztették. De ez az állitás nem hihető, mert 1462 olta Comnen Dávidnak gyermekéről vagy maradékiról sehol nem tétetik emlités. Kapott ugyan Comnen Demeter, állitólag ezen gyarmat familiának utolsó ivadéka (szül. Corsicaban 1750), kárpótlást a' franczia országlástól; de ennek, mint Dávid maradékának, megesmertetését a' parlament jegyzö könyvébe beiktattatott nyilt királyi level által 1782 csupa politicai okokból eszközlötte Vergennes ur. Akkor ugyan is közelgeni vélték Konstantinápoly megbukását, 's Francziaország érdeke kivánta a' törvényes öröklés jusát azon nemzetség Francziaországban élö ivadéka számára fentartani. Ha eltöretett volna akkor a' nagyur fejedelmi széke, Francziaország bizonyosan igyekezik azon lovastiszt jusát a' háboruban fentartani, meg-lévén az XVI. Lajos oklevelében a' trapezunti császár törvényes maradéknak esmerve. — Kapitány Comnen Demeter a' revolutio kezdetében kivándorlott, Condé zászlója alatt harczolt, 1802 visszatért Francziaországba 's 1814-ig 4000 franc esztendei fizetésből élt, mellyet Napoleon adott neki. Ezt XVIII. Lajos is megerösité 's egyszersmind maréchal de camp-á nevezé öt és Lajosvitézzé. Megholt Sept. 8. 1821 's egy kéziratot hagyott maga után, mellyben igyekezik megbizonyitani, hogy a' görög népek már Homer elött sem voltak barbar állapotban. — Tudományos-történeti tekintetben nevezetes Comnena Anna herczegasszony, I. Elek császár leánya, ki a' 12 ik század elsö felében élt. Ez apja történeteiben, kit — mint Stäel asszony a' magáét — szeretettel emel ki, kora szokásait 's a' konstantinápolyi udvar állapotját lelkesen festegeti. L. Gibbon „*Roman Empire*" czimü munkája 48-ik részét.

Como, egy delegatiónak fővárosa a' mailandi gouvernementban a' Lago di Como délnyug. csucsánál, kies völgyben, mellyet magas hegyek környeznek, 14,700 lakossal. Kőfalak 's tornyok veszik körül, 's hajdan erős vár oltalmazta, mellynek omladékai egy kupforma domb tetején látszanak. A' nyilvános épületek pompások. A' püspöki székes egyház fejér márványból van épitve. Résznyire a' többi 12 templom is emlékezetes. A' Galli és Odescalchi paloták a' Vico külvárost ékesitik. Az Odescalchi palota kertében állt a' hires szilfa, mellyet az ifjabbik Plinius emlit leveleiben. Számos selyemmanufacturájiban bársony, tafota, kéztyük és harisnyák készülnek. A' közelfekvő márványbányák productumaiból szobrászok dolgoznak. A' Graubünden-, Schweiz- és felső Italiával való kereskedés több házat foglalatoskodtat. Az Alpesek közelléte miatt a' clima nem ritkán kicsit sanyaru; de a' gyakran éles szelek a' föld termékenységét nem akadályoztatják, 's a' szőlő és olajfa még most is olly buján terem, mint a' Romaiak idejében. Como a' legéjszakibb pont, hol az olajfa tenyészik, mert a' tó közel az olajhegyekhez gyengiti az éjszaki derek hidegét. A' közelfekvő Lago di Como, mellyet az Adda képez, romános festő partjairól nevezetes, hol magas hegyek koszoruja környezi szőlő- 's olajhegyek közepett a' csinos mezei házakat. A' tó éjszaki részét chiavennai tónak is nevezik. Legnagyobb hossza 15 órányi, legnagyobb széle egy német mértföldnél kevesebb. Viztükre 700 lábnyira fekszik a' tenger felett.

Comoedia, I. Szinjáték.

Compagni (Dino), olasz krónikás, sőt lelkes megkezdője olasz nyelven hazája történetirásának. Munkája: „*Cronica o istoria fiorentina*", 3 könyvben, 1280—1312 megy. Danténak kortársa volt, de születése bizonyos ideje nincs tudva. Ugy tartják 1250 körül a' florenczi köztársaság földjén. Ennek 1289 és 1301 kormányzóji között léte elébbkelő házból eredtét mutatja, 1293 *gonfaloniere di giustizia* volt. Igy minden esetnek a' Guelfek és Ghibellinek közt forrását tudhatván, hiven

irhatott, 's látszik, akart is. Legelső vala, ki az olasz prosát velőssé tette, mondásai jól kerekednek ki egymás után, elbeszélésében öszveköttetés, ezt mondja Denina, 's ennél fogva aligha Boccacciót tartanák ma az olasz prosa alapitójának, de Compagni kéziratja eltévedt, csak a' XVIII. században akadt rá Muratori 's akkor adta ki, a' „*Scriptores rerum italicarum*" 9 kötetében; 1728 pedig Manni bocsátá közre. Már addig minden Olasz első prosaicusának Boccacciót nézésében nevekedett fel. Compagni verselt is, néhány darabját Crescimbeni adta ki. „*Cronica*"-ja ujra Pisában 1818 jelent meg. Halálát 1323-ra teszik. *Döbrentei Gábor.*

Compania, 100—150 gyalogból álló hadi osztály (a' Francziáknál a' draganyosok és az egész lovasság is compániákra osztatnak), melly egy kapitány, egy fő-, egy vagy több alhadnagy 's egy zászlótartó alatt áll. Némelly fegyvernemeknél, p. o. a' pattantyusoknál, vadászoknál 's néha egész hadi seregeknél nincsenek zászlótartók. A' magyar gyalogságnál vagyon egy kapitány egy fő- 's egy alhadnagy és egy zászlótartó; a' Francziáknál zászlótartó nincsen. Nálunk két compania egy divisiót, 's három divisio egy bataillont teszen. A' kapitány vagy valóságos feje a' companiának vagy csak más felsőbb tisztnek (főörmesternek, ezredes fő hadnagynak) helytartója (kapitányhadnagy), 's ez feje a' companiának. Különben a' compania számos elosztása a' különböző hadi seregeknél különbözik 's a' szerént is változik, a' mint a' sereg hadi vagy békeségi lábon áll; ezenkivül pedig a' fejedelem önkényének vagyon alája vettetve.

Comparativus, l. Melléknév.

Comparse, franczia szó, a' szokatlan compartir szótól származik (több figurákat összmértékesen felállitani) 's a' carouselben a' quadrillek (lovagok osztályai) fellépését a' korlátok közt jelenti. Azért a' szinjátszók nyelvén is, comparseria a' statisták, azaz, a' néma személyek vagy állatok fellépésének elrendelését jelenti. Magok a' fellépések is igy neveztetnek, nem különben népcsoportok, öszvereglések, csaták 's ef. előadásai, mellyek az ugy nevezett regie gondjainak egy részét teszik. E' szerént a' statisták s' egyáltaljában a' játékszinen fellépő minden néma személyek comparseknek neveztetnek. Ámbár ezek alá vannak rendelve, még is szükséges arról gondoskodni, hogy megjelenések a' benyomást ne háborgassa 's nevetséget vagy bosszankodást ne okozzon, a' hol ellenkező behatások tárgyaltatnak.

Compassus, megkeresö vagy kiserő level, melly mellett egyik törvényhatóság a' kebelében hozatott, 's az adós vagyonjának szüke miatt végre nem hajtható itéletet azon törvényhatósághoz, mellynek kerületében bir valamit a' marasztaltatott, olly felszólitással küldi által, hogy annak, a' mennyire még teljesitve nem volna, foganatot szerezzen. Szinte igy neveztetnek azon levelek is, mellyek által valamelly áltkisért gonosztévőnek más törvényhatóság alatt lakozókkal való szembeszálitása vagy akarmelly más törvényes munka megtétele kéretik. *Zs. G.*

Competentiája, illetősége a' törvényszéknek vagy birónak, az a' törvényes hatalom, mellynél fogva valamelly személyt vagy dolgot birói széke elejébe idézhet; általjában, minden hivatalnak törvényes munkaköre. Nálunk, hol annyi féle biró van, különösen kell vigyázni az illetőség eltalálására, melly munkában szükség tekintetbe vennünk 1. Az alperes polgári minemüségét, egybekötve a' keresetbe vagy üldözőbe vett dolog vagy vétekével; 2. Magát a' törvényszéket 's a' neki tulajdonitott birói hatalom minemü-és mennyiségét, 3. A' törvényszék kiterjedését. Ha ezek tekintetbe nem vétetvén az illetőség elhibáztatik, tartozik a' törvényszék az alperes kivánságára biróságát leszálitani. — Competentia alatt néha apanaget, utószülötteknek rendelt, jövedelmet is értünk. — Competentia jótétménye (*beneficium competentiae*) különféle viszonyokban erővel biró jus, mellynél fogva a' kereset megvételét nem eszközölhetni legnagyobb keménységgel, hanem csak annyira, hogy az adósnak szükséges tartására elegendő vagyonja maradjon. Ezen jussal birnak például a' há-

zastársak egymás közt a' szülők gyermekeik iránt a' testvérek, 's az ajándékozók a' megajándékozottak iránt. Birnak ezzel továbbá a' papok, nyilvános tisztviselők és katonák, kiknek tisztségi jövedelmeiből csak egy harmadrészt lehet a' megitélt kereset fejében biró által elfoglaltatni, vagy inkább letiltatni. Az illyen jussal biró adósok még öszvehivó per utján is megtartanak annyit, a' mennyi életek folytatására szükséges. *Zs. G.*

Compilata és Approbata, constitutiók Erdélyben. I. Approbata const. (jóváhagyott alkotmány). Erdélynek, melly Magyarországtól való elválasztását az 1540-ik esztendőtől számlalja, 1652-ig, száz tizenkét esztendő elfolyása alatt 258 országgyülése volt. Ezen számos országgyülésből sok egymáshoz nem illő törvények jöttek elő.— Betlen Gábor, a' fejedelem, 1619-ben ezen törvények rendbeszedéséhez kezdett és a' perek folyamatjának meglehetős rendszerét adta ki, de nem meritette ki még is ezen munka a' régi törvények teljes velejét; mellyre nézve I Rákóczi György, hasonló szándéktól vezetve, a' régibb törvényeket a' vármegyék és városok leveltáraiból és jegyző könyveiből öszvegyüjtette; de elébb az uralkodás gondja, utóbb pedig halála jó szándékában akadályul volt. II-ik Rákóczi György tehát, ugyan ezen akarattól lelkesitve, a' Febr. 18-ki 1652 Fejérvárt tartott országgyülésen, a' 11-ik törvényczikkelynél fogva, az emlitett törvények egybeszerkeztetésére egy országos biztosságot, melly tizenhárom tagból állott, neveztetett-ki. A' nagy munka esztendő alatt végre hajtatott és azon országgyülésén, melly Jan. 15. 1653 Fejérvárra hirdettetett, minekutána az ország által és fejedelem tanácsában is szoros viszgálat alá vétetett, az országgyülés utolsó napján, Martius 15-kén 1653, a' fejedelem által is megerősittetett. Jóvá hagyta I. Leopold császár is 1691, midőn Erdélyt oltalma alá fogadta, ezen törvénykönyvet királyi levelének 3-ik pontjában. Öt részre oszlik ezen könyv: az első rész egyházi, a' második a' közönséges, a' harmadik különös törvényeket foglal magában, a' negyedik a' törvénykezés módjáról, az ötödik pedig köz hirdetményekről (*edicta*) szól. — Az első részben X. a' másodikba XVI, a' harmadikban LXXXVI. a' negyedikben XX czim (*titulus*), az ötődikben pedig CIII. hirdetmény (*edicta*) van. Kiadásai 1653-ban N. Váradon, egész rétben (folio); 1677-ben Kolosvárt, egész rétben, Veresegyházi Szentyel Mihálynál; 1696-ban Kolosvárt, negyedrétben, Kis Miklosnál; 1779-ben Kolosvárt nyolczadrétben; 1815-ben Kolosvárt, negyedrétben, Halmágyi mutatójával. — II Compilata constitutio (kiválogatott alkotmány). Szomoru idő szakasza következett Erdélynek, a' jóváhagyott alkotmány (*approbata constitutio*) kiadása után; a' fegyverek körülhangzó zörgése és a' fejedelmek veszedelmes változásai miatt a' haza törvényei szánakozásra méltóként öszvezuzattak, zavartattak és egymással többnyire ellenkeztek. A' rendeknek és fejedelemnek egyező kivánságok volt, ezen rosszon segiteni; mellyre nézve 1668-ban Beszterczén Jan. 10- kezdett és Februarius 3-dikán bevégzett országgyülésén a' 33-ik törvényczikkely által meghatároztatott: hogy az 1654-ik esztendőn kezdve tartott 37, azaz, harminczhét országgyülés törvényei, mellyek a' haza alaptörvényeivel ellenkeznének választassanak ki, a' kiválasztattak válogattássanak, a' kiválogattak viszgáltassanak, a' vizsgáltattak pedig szedéssenek rendbe és nyomtattassanak ki. A' kiválasztó biztosok nevezése a' fejedelem (I Apafi Mihály) és tanácsa rendelésére, ki ezt 1668-ban teljesitette is, hagyatott, és a' munka ugyan ezen esztendőn bevégeztetett. Vizsgálatja ezen munkának 1679-ben a' Fejérvárra Jan. 25-kére hirdetett országgyülésen elkezdetett, 's sok idő is fordittatott reá, de el nem végeztethetvén, egy más biztosságnak adatott által a' jóváhagyott alkotmány rendjéhez való alkalmaztatás végett. Ezen biztosság az alkalmaztatást megtette, és a' kiválogatott alkotmányt hasonlólag öt részre osztotta. Az I. részben az egyházi törvények I.,

a' másodikban a' közönséges IV, a' harmadikban a' különös törvények XVI, a' negyedikben a' perlekedés módja XVII czimet foglal el, az ötödikben pedig LI köz hirdetmény van. Kiadásai Kolosvárt 1671-ben egész rétben Veresegyházi Szentyel Mihálynál; Kolosvárt 1695-ben negyedrétben Miszt Tótfalusi Kis Miklósnál; Kolosvárt 1779-ben nyolczadrétben; Kolosvárt 1810 negyedrétben. *T. J.*

Componium, egy iró szekrény formáju 's 1824 Amsterdamban feltalált erőmiv, melly akarmi feladott muzsikai themát minden lehetséges harmoniai combinatiókkal változtat. Feltalálója, ki rajta 7 esztendeig dolgozott, Winkel, lippstadti német születés. Catel és Biot ezt a' Parisban közönséges álmélkodást gerjesztő önmozgót, melly egyszersmind a' tüsténti találmányosságot csudáltatja, szorosabban megvizsgálták 's jelentésekben azt vallották róla, hogy ha ezen eszköznek valami thema adatik változtatásra, mellyet a' találó egy csak előtte tudvalévő módnál fogva az eszköz szerkeztetéséhez alkalmaztat, akkor magától elkezdi a' változtatásokat, minden lehető részeket legfinomabban 's legrendesebben kidolgoz, a' modulatiókat olly csudálatos különbféleséggel adja, millyennel csak a' legmakranczosabb képzelődés gondolhatná ki, 's a' szünetlen folytatott melodiát és harmoniát magától olly váratlan módon képzi, hogy a' merész öszverakást még azok sem találhatták volna ki, kik a' mechanismust tökéletesen esmerik. Minden aria, mellyet változtat, mintegy egy perczenetig tart. Ezen találmány után nem sokára Giuliani egy hasonló muzsikai caleidoscopium magyarázatját a' bécsi muzs. ujs. 1824. 7 szám. iktatta.

Compositio, a' muzsikában uj hangdarabok vagy hangmivek szerzésének mestersége. Ide tartozik a' muzsikai feltalálásbeli észtehetség, az elegy tétel rendszabásainak 's a' gyakorló hangmivészségnek esmerete. Innen componistáknak, muzsikaszerzőknek, csak azok hivatnak, kik szellemmel és érzéssel teljes hangmiveket teremtenek. Mert huzamos szorgalommal mindenki szerezhet a' harmoniáról alapos belátást, a' muzsika hatásairól 's annak okairól hozhat legpontosabb itéletet, minden partiturában a' tiszta tételtől való legkisebb eltérést felelni, sőt szükségből muzsikai darabokat öszverakni is ugy megtanulhat, hogy azokban a' rhythmust és a' tiszta tétel rendszabásait tekintve, a' legszorosb critica sem tehetne kifogást; de mind ezen tehetségek csupán egy tapasztalt harmonistai névre adnak just. A' szerzés országába erős lábbal léphetésre szükséges a' melodia, harmonia, rhythmus, fugák generalbassusa, ugy a' canon és kettős contrapont esmerete. Ezekről tanitást ad Weber Gottfried „*Versuch einer geordneten Theorie der Tonsetzkunst*" czimü munkájában 2. kiad. 4 köt. Mainz 1824.) Ezekkel, a' szerzéshez szükséges szemlélődöi ágazatokkal, mellyek a' harmoniai helyes és különbféle önkifejezést tanitják, de a' szerzés czélja elérésének tulajdon eszközeiről keves utasitást adnak, sok van ugyan téve, de korántsem minden. A' még ide vágó tudományos részek messze határokból öszvehordandók. Igy p. o. az énekszerzésre megkivántatik: a' nyelv tökéletes esmerete általjában, az accentus, declamatio 'sat. megfogásának helyessége; a' szeres muzsikára minden egyes használandó szerszám természetének, hatásának, mérsékletének, hangkörének, hangnemeinek a' többiekhez való irányának 'sat. tudása. Noha már ezen esmeretek és segédeszközök amazokkal párosulva erős foganatuak, a' hangmivbe lelket és charactert még sem öntnetnek. Ezeket csak természeti észtehetség által érhetni el, 's ez főképen a' finom és helyes érzésben, tüzes képzelő erőben 's a' characternek azon simultságában áll, mellynél fogva magát ez vagy amaz szenvedelembe könnyüséggel általteheti. De ezen utolsóra 's jelesen annak szerencsés általvitelére szükséges, hogy az illy szenvedelmek már elébb a' szerző lelkében feküdjenek 's a' jelen eset által csak felgerjesztessenek, ez pedig ifjabb korban nyert képzést 's az erkölcsi világ különbféle helyezetivel való czélirányos társalkodást és szoros esmeretséget tesz fel. Gyakran a' muzsikai darab is **compositiónak**, szerzeménynek, mondatik.

Compromissum, írásba foglalt megegyezés, mellynél fogva a' perlekedő felek a' köztök fenforgó ügy megvizsgálását 's elhatározását egy vagy több szabadon és köz megegyezéssel választatott 's e' munkát felválaló alkalmas személyre bizzák. Compromissumnak csupán polgári esetekben van helye, 's ezekben is csak arra terjed a' választott biróság hatalma, a' mi az egyezésben világosan ki van téve. A' törvénykezés szokott formáját a' választott biróság előtt is meg kell tartani, ha a' compromissumban ez iránt rendelés nincs téve. A' választott birák itélete olly erővel bir, hogy azt feljebbvinni sem lehet, ha csak feljebbvitel az egyező levelben meg nem engedtetetett. A' pernjitásnak van helye.

Comus, a' vendégeskedések istene; de csak az ujabb iróktól tétetett azzá. Tulajdonképen Comus a' régieknél részszerént az ollyan fiatal emberekből álló mulatságoknak görög neve volt, kik együtt ettek ittak, 's azután énekelve esmerőseik 's szeretőjik házait sorban járták, részszerént pedig az efféle énekeket 's egyéb bordalokat jelentette. *K. J.*

Concav, l. Homoru.

Concert, 1. az orchestrumi daraboknak azon neme, melly szántszándékkal ugy van készitve, hogy abban egyik muzs. szerszám, a' főhangzat vitele által a' többiek közül kitünjék s' azok felett mintegy uralkodjék. Valamint a' szeres muzsika eredetileg az ének követése, ugy különösen a' concert a' teljes hangzattal kisért egyes éneknek vagy más szóval az ariának utánazása. Innen szorosan véve, minden concertben főczélnak kellene lenni, hogy valamelly egyes személynek ez vagy amaz indulatját kitünőleg egy meghátorzott szerszám characterében fejezze ki. Ha a' főhangzat egyes szerszámnak van adva, akkor a' concertmuzsika jelensen concert vagy concerto di camera; ha két egymással versenyező szerszámok közt van felosztva, kettős concert; ha végre a' teljes orchestrum tételei közt több szerszámok majd változva, majd együtt szólanak, az illyen concert versenyező symphonia (*Concerto grosso*). — 2. Mulatság, mellyben több teljes hangzatu muzsikai darabok adatnak, 's hova jelesen a' leirt szeres concert tartozik. Az illyen mulatságot vagy valamelly fejedelem adatja maga és udvara számára udvari muzsikája által, vagy pedig nyilván, valamelly hangmivész vagy mükedvelő társaság intézi. Az illyenek elrendelése izlést 's a' választásban változtatást kiván. — Concert spirituel Parisban a' végett felállitott concert vala, hogy a' hangmivészség barátinak azon napokon, midőn a' játékszinek zárva vannak, nem-operai muzikák előadása által mulatság szereztessék, — noha nem mindenkor szellemiek valának. Erre 1725 Anne Damican, máskép Philidor, a' hires muzs. szerző testvére, nyert első engedelmet; különféle igazgatók alatt egész a' polgári zendülésig fenmaradt, a' rémülés ideje után ismét felállittatott, de a' conservatorium concertjei nem sokára elnyomták. — Concertando játszik azon egy vagy több muzs. eszköz, melly a' melodiát a' főhangzattal felváltva viszi, vagy a' főhangzat tételei közt tökéletes egyes tételeket hallat.

Concertmester, a' nagyobb orchestrumoknál az első hegedüs. Minthogy a' hegedü rendszerént a' főhangzatot vivén, az orchestrumban legfontosabb szerszám, azért az'első hegedüs mint a' szeres kar vezérlője tekintetik. Neki kell az ochestrumot hathatós játéka által tactusban tartani, 's igy a' tactust, mellyet a' mnzsikaigazgató vagy karmester adott, hirtelen és pontosan felfogni 's azt a' többi orchestrumi muzsikusokkal mintegy közleni.

Concetti (az olasz concetto [conceptus] többese), csillogó de csalfa állitások, fényes de tompa elméskedés, finom és mesterkélt szójátékok, rövideden szóár, millyenek által kiválkép Marino (olasz költő) szerzett hirt magának. Szenvedtek e' bajban minden fejlődő literaturák, 's épen nem csuda, ha a' jobb izlés megállapodásáig türte, sőt kegyelte ezt a' publicum. Angolok és Spanyolok sokáig csudálák ez álfényt, 's Marino,

ki azt az Olaszoknak áltadá, a' Francziáknál kapá fel, kik között egy költő a' szelet Acolus nyargalójának, a' napot a' gyertyák királynéjának nevezte. — Közöttünk, Magyarok között, is hajtottak illyes fattyu növések, de tanuljuk türni a' criticát. — *t* —

Concilium, gyülekezetet teszen, jelesen pedig azon egyházi gyülekezetet, mellyre a' püspökök és egyéb egyházi főelöljárók a' keresztény hit 's erkölcs ügyének 's az egyházi fenyitéknek elintézésére, és a' fenforgó kétes kérdéseknek elhatározására törvényes meghivatás szerént öszvegyülni szoktak. Neveztetik zsinatnak is (*synodus*) görög kifejezéssel. Az efféle egyházi gyülekezetek vagy közönségesek, a' mellyek t. i. az egész anyaszentegyházból törvényesen meghivott püspököktől az anyaszentegyházat közönségesen illető ügyekben tartatnak, vagy magányosak vagy is részbeliek, a' mellyeket vagy csak egy nemzetnek, vagy tartomány- v. püspöki megyének egyházi tisztviselöji alkotnak; 's ehhez képest vagy nemzeti, vagy tartományi, vagy megyebeli zsinatoknak hivatnak. (Elejénte ugyan a' keresztény népnek világi tagjai és vénei is megjelentek ezekben, de elhatározó itélettel nem birtak; és tulajdonképen ezen egyházi gyülési jussal, valamint kezdetben az apostolok, ugy ezeknek is csak tisztkövetöji, a' püspökök, birhatnak a' hit 's erkölcs dolgának elintézésében 's elhatározásában, ezt igy hozván magával a' Krisztus religiói 's egyházi szerzeménye). A' kereszténység zsengéjében, kivévén azt, mellyet az apostolok Sz. Péter vezetése 's elöllülése alatt Jerusalemben tartottak, az anyaszentegyház békeségének visszatértéig olly egyházi zsinat, mellyet közönséges nek 's az egész anyaszentegyházra kiterjedhetőnek lehetne tekinteni, nem tartatott egész 325 esztendeig. — A' mi pedig az egyházi közönséges (*oecumenicum*) gyülekezeteket illeti, azoknak törvényes tarthatására a' catholica anyaszentegyház mivolti szerkődzése szerént az egész anyaszentegyház püspökeit meg kell hini, 's ha mind meg nem jelenhetnek is, annak törvényességére mindazáltál megkivántatik, hogy annyi jelen legyen, a' hány az egész anyaszentegyháznak képviselöségére 's hitbeli egyetértésének bebizonyitására szükséges 's elégséges, és ha ne talán valamellyik nemzet vagy országból senki jelen nem lehetne, a' reá következő egyetértés 's elfogadás (mint az első konstantinápolyi zsinatból láthatni) a' közönségességnek mutatkozó fogyatkozását kipótolhatja. A' közönséges egyházi gyülekezetekre a' meghivás, a' mennyire a' hit 's erkölcs 's egyházi fenyiték 's szertartás tárgyai fordulnak elő, az egyházi főhatalomhoz, a' mennyire pedig a' polgári 's társasági környülmények együfolyása és függése megkivánja, a' világi főhatalmassághoz is tartozhatik. Az elsőbb nyolcz századokban az egyházi fők jelentésére 's kérésére a' fejedelmek hittik egybe ezen köz zsinatokat; utóbb minthogy a' keresztény világ számtalan uralkodók közt vala felosztva, a' romai pápák, de a' fejedelmeknek jóváhagyásával, mivel ezeknek tisztében állott látni, ha valljon a' köz jónak hasznára vagy ártalmára megengedhető e a' püspököket külföldre kibocsátani vagy nem? Az egyházi illy köz gyülekezetben jelen voltak ugyan a' fejedelmek is vagy személyesen, vagy követeik által a' szükséges jó rend fentartása és a' köz jóra háramolható ártalmak elháritása végett, sőt a' végzések megerősitését is eszközölték, hogy azok annál könnyebben és sikeresebben végre hajtathassanak; de a' tulajdonképen való elöllülést nem viselték, és erre nézvést valamint a' részbeli egyházi zsinatokban az elöllülést a' patriarchák, primások, metropoliták (érsekek), püspökök tartották köreikben, ugy a' közönségesekben teljes igazsággal és renddel a' romai pápák vagy személyesen vagy képviselöjik által voltak mindenkor az elöllülők; és csak a' pápa nem létében vagy az ellenezés esetében történhetek meg: hogy az egész anyaszentegyházat képező egybegyült atyák a' pápa után valót vagy más valakit választanának elöllülőjöknek. — Az eklépen tartatott nagy gyülekezetnek vagy a' pápa, vagy a' köz elfogadás 's egyetértés által helybenhagyott végzetei az egész keresztény anya-

szentegyházat kötelező erővel bírnak. A' Catholicusoknak azon állitmánya pedig, hogy valamint az anyaszentegyházat, ugy annak közönséges egybegyülekezését is, minthogy az ebben foglaltatik, a' Szent Lélek vezérli és hibázhatatlaná teszi, azt a' tekintetet szerzi a' közönséges egyházi gyülekezet végzéseinek, hogy ezeket a' hit 's erkölcs tanitásában hit ágazatul is el lehet 's kell fogadni; ámbátor azt nem szükséges az egyházi fenyitéket, kormányformát 's külső szertartási rendeléseket érdeklő határozásiról következtetni. Efféle közönséges zsinatok időről időre e' következők tartattak a' catholica anyaszentegyházban: I. az első nicaeai (Bythiniában) 325 e. — II. az első konstantinápolyi 381. — III. az ephesusi 433 's reája következőleg a' chalcedoniai 451. — IV. a' második konstantinápolyi 553. — V. ugyan ott a' harmadik 680. — VI. a' második nicaeai 785. — VII. a' frankfurti 794. — VIII. a' negyedik konstantinápolyi 868. — IX. az első lateranumi (Romában) 1123. — X. a' második lateranumi 1139. — XI. a' harmadik lateranumi 1179. — XII. a' negyedik lateranumi 1215. — XIII. az első lugdunumi 1245. — XIV. a' második lugdunumi 1272. — XV. bécsi (*Vienne* Francziaországban) 1307. — XVI. a' pisai 1409. — XVII. konstanzi 1412—1414. — XVIII. a' baseli 1423. — XIX. a' ferrai v. florenczi 1438. — XX. tridenti 1545. — 1563. — Ezolta a' catholica anyaszentegyházban mindeddig közönséges egyházi sinat nem tartatott. *Sz.*

Conclave (betü szerént zárt lakhely), bevett köz értelemben azon helynek neve, mellyben a' cardinalok a' pápaválasztásra egybegyülve és bezárva lenni szoktak. X. Gergely pápa, kinek választása három esztendőre huzódott, az 1274-ki második lugdunumi köz zsinatban a' conclaveban leendő pápaválasztást meghatározta, azt rendelvén, hogy ha a' pápa akármelly varosban meghal, a' hol t. i. az ő udvarával tartózkodott élete fogytán, a' jelenlévő cardinalok tartozzanak 10 napig többi társaikra várakozni; melly időnek elfolyta után gyülekezzenek öszve azon palotában, mellyben a' pápa megholt 's lakott, mindnyájan egy szobába (*conclave*), melly nem közfallal, hanem csak posztó kárpittal lenne elválasztva kinekkinek részére, de a' szobának minden mellékajtaji 's nyilási el legyenek zárva és csak egy főbejárás hagyassék, de az is erős vigyázókkal őriztetve; hogy t. i. senkinek a' conclavéba zárt cardinalokkal közösülni ne lehessen, 's senki titkon velek ne beszélhessen; senkinek közülök szabad ne legyen valakinek levelet vagy izenetet küldeni vagy elfogadni, 's csak egy ablakon adassanak be az eledelek. Ha három nap alatt meg nem eshetnék a' választás, a' következő öt napon csak egy déli 's esti étellel meg kelljen elégedniek. Ha pedig ez idő is elmulnék választás nélkül, kenyéren, boron 's vizen kivül semmit se kapjanak. X. Gergelynek efféle rendelései neminemü változásokat szenvedtek ugyan, de a' mivoltiakban a' mi időnkben is divatban maradtak. Mivel pedig a' pápák többnyire Romában holtak meg, a' conclave is a' vaticanumi nagy palotában szokott tartatni, a' hol idővel olly készület tétetett, hogy a' Vaticanumnak fentornáczain (*Gallerie*) egy sorban fekvő a' cardinalok számához képest több kis szobácskák épittettek, mellyeket csak egy keskeny köz választ el egymástól. Ezekbe zárkoznak a' választásra megjelent cardinalok a' pápa eltemettetésének más napján vagy is tizedik napon halála után, minekutána a' Szent Lélekről mondott (*Veni sancte*) misét meghallgatták, 's itt maradnak szoros elzárás alatt, mig a' pápa legalább is két harmad szavazással meg nem választatik. *Sz.*

Conclavista, egyházi 's világi társa vagy hozzátartozója a' conclavéba menő cardinalnak. Mindegyik cardinal t. i. vehet maga mellé egy papi 's egy világi társat segédül 's szolgálatul, 's ha megbetegednék egy harmadikat is. A' bezárás pedig szintugy érdekli a' conclavistákat, mint magát a' cardinalt. Csak bebizonyitott terhes nyavalya miatt engedtethetik meg ezeknek a' conclavét elhagyni. A' jó tartásban ugyan nincs fogyatkozása a' bezártaknak; de a' hosszas válasz-

tás esetében alkalmatlanság nélkül nem szükölködik ezen szoros elzárás. A' conclavisták tisztje igen becses 's azért vágyva kerestetik is. A' megválasztatott pápának volt conclavistáji a' hierarchia rendjében többnyire jeles megkülönböztetést 's szerencsés előmeneteleket szoktak nyerni. Azonban a' többi conclavisták is, kik többnyire tudós és tenult emberekből válnak, közönségesen a' cardinalok collegiumának kedvezésére érdemesittetnek. Mindegyik cardinalnak 20 négyszeg lábnyi szobácskája vagyon, mellynél a' conclavista szobája sem nagyobb. Fütő helyek vagy kürtők nincsenek, de ha szükséges, a' cardinal és conclavista hajléka közt lévő keskeny folyosón raknak tüzet a' melegedésre. Minthogy pedig naponként három-három más 's más cardinal lép fel az ideigleni kormányviselésre, a' conclavistáknak alkalmatosság nyujtatik ügyességeket kitüntetni mint irnokoknak vagy segédeknek; a' mi annyival szerencsésebben üthet ki, mivel a' conclavéban lévő cardinalok a' conclavisták ekkori szolgálatját jeles tekintetben szokták tartani. *Sz.*

Concordantia, olly szókönyv, mellyben betűrenddel minden szent irásbeli szók, azon helyeknek, mellyben előfordulnak, pontos kijegyzésével adatnak elő. Vannak pedig mind a' dolgokat, mind az egyes szókat előterjesztő concordantiák, mellyeket igen helyesen magyarul szent-irási szótárnak lehetne nevezni. Ezek szerkeztetésében alapul szolgálhat akar az eredeti, akar a' közönségesen használt forditás is. — Nagy hasznát vehetik ezen szótárnak a' sz.-irás-magyarázók az egyező (*parellela*) helyeknek kikeresésében 's öszvehasonlitában, valamint az egyházi szónokok 's lelki tanitók is, a' kik mindenegy szót vagy kifejezést, mellyre csak homályban emlékeznének is, könnyü munkával kitalálhatnak. Illynemü munkát a' 13-ik században legelőször szerkeztete Szent Caroi Hugo (Hugo a S. Caro) a' deák Vulgata nevü 's a' Catholicusoktól használni szokott sz. irás kiadása szerént. Azolta számtalan és időről időre tökéletesebbült kiadások jöttek világosságra a' mi időnkig. A' legutolsó tiszta 's ügyes pontosságu kiadás adatott Bécsben 1825, 4 rét. *Sz.*

Concordatum, a' romai pápának mint az anyaszentegyház látható fejének a' világi fejedelmekkel és nemzetekkel az egyházat illető dolgokban tett egyezése 's alkukötése. Azon egyezések, mellyeket a' pápa, világi fejedelemséggel is birván a' politicai ügyekben, a' fejedelmekkel 's nemzetekkel köt, concordatumnak nem neveztetnek. Azon meghasonlások, panaszok 's sérelmek, mellyek a' világi uralkodói és az egyházi főkormány közt az egyházi javak kiosztogatásában, az egyházi hivatalok kinevezésében 's megerősitésében, az annaták 's más fizetési követelésekben, a' püspöki törvényhatóságnak körülszoritásában és viszont történt beavatkozásokban előfordulnak, adtak vala alkalmatosságot a' kérdésbe hozott ügyeknek concordatum által teendő elintézéseire. És már majd 800 esztendő olta szokásban van, hogy az egyházi 's világi hatalmasságok közt fenforgó villongások 's egyenetlenségek efféle viszonos alkukötésekkel végeztessenek, mellyek az egyházi törvényszerzésnek egyik ágát is teszik ugyan az egyes országokra nézve; de még is igen nehéz ezek mellett is a' két hatalomnak elválasztó határit kielégitőleg kiszabni 's teljesen megállapitani, és igen gyakorta egyik concordatom az ujabb egyezések sőt néha önkényes megszegések által is megszünik 's változik. Nevezetes és a' maga nemében mint egy első concordatum az, melly II. Calixtus pápa és V. Henrik császár közt 1122 eszt. Vormatiában köttetett, 's melly majd 50 esztendeig tartó t. i. VII. Gergely pápa és IV Henrik császár által kezdett, az investiturát illető villongásoknak vetett véget. (L. Investitura és VII. Gergely czikk.) Illy félék az aschafenburgi 1448 III. Fridrik cs. 's V. Miklós közt; a' bononiai X. Leo és I. Ferencz franczia király közt 1516 'steff. Ezen elsőbb időszaki concordatumok többnyire ugyan a' fejedelmek 's nemzetek kényszeritésére készittettek a' pápák által, a' nemzeti gyülekezeteknek is

hozzájárulásával 's köz egyetértésével, és lehet állitani, hogy a' 15 és 16 századig a' romai széknek inkább, mint az ellenfélnek hasznára 's nyertére. De az utóbbi időkben, különösen a' 18-ik század másod fele olta nagyobb öszveütközésekbe keveredett a' romai szék a' hatalmasságokkal 's kénytelen leve az efféle egyezésekben megelégedni: ha engedvén az erősben reá nehezülő időszellemnek, némelly előbb nyert jusait is fel kelle áldoznia, csak hogy az eredeti hatalom gyakorlásában 's a' religio fentartásában jó móddal megmaradhasson. Bonaparte, a' franczia respublicának főconsula, VII. Piussal kötött egy concordatumot 1801, melly a' püspökségeknek megkevesitését, a' papi hivataloknak a' kormány által leendő kineveztetését, a' szerzeteseknek megszüntetését 'steff. vonta maga után, 's a' pápának csak a' kinevezett püspököknek megerősitése az ehhez járandó mérsékelt irnokfizetéssel hagyatott fen, 's a' religio az isteni tiszteletnek gyakorlásával lábra állittatott. Uj zavarba jöttek mindazonáltal az egyházi dolgok, minekutána a' Napoleontól kineveztetett néhány püspököknek helybenhagyását a' pápa megtagadta, 's ezen öszveütközést az 1811 tartott parisi zsinat sem szüntethette meg; és ámbár 1813 némelly egyezést látszott is tenni Napoleon VII. Piussal Fontainebleauban, de ez is valamint alaptalan volt, ugy sikeretlen is maradott. XVIII. Lajos kormánya alatt 1817 egy uj concordatum készült, melly a' romai széket az 1516-ki concordatumba visszahelyeztette; de Francziaországban a' revolutio által behozott változások nagy 's mély gyökeret vervén, a' nemzetnek hozzájárultát 's elfogadását nem eszközölhette, 's azért az egyházi dolgoknak a' római székkel való elintézései egy ujabb rendelkezést látszattak kivánni, de a' melly ismét a' legujabb történetek által függőben maradt. Ugyan VII. Pius kötött egyezést 1818 a' nápolyi királlyal is, melly egészen a' pápa kivánságára ütött ki; meghagyván még is azon egyházi szabadságokat, mellyekkel a' királynak mint a' pápa született követének tekintetéből bir Sicilia. Uj kötés az is, melly Bajorországban behozatott 1817, mellyben a' catholica religio 's egyházak tetemes engedelmeket nyertek 's azon aggodalmak, mellyeket a' Catholicusok és Protestansok visszonyai szültek, elháritattak. Austria és Poroszország is hosszas alkudozásokban állanak a' romai székkel. Helvetiára nézve még megnyugtató concordatum nem készülhetett. A' többi német szövetségi fejedelemségek részére fognak szolgálni egy közönséges concordatumnak készithetésére az e' végre Frankfurtban kinevezett és 1818 elvégzett kiválasztottságok. *Sz.*

Concordia, az egyetértés istennéje. Romában több tenplomai voltak, 's számára eszdendőnként Januarius 16-kán innep tartatott. *K J.*

Concordia formulája (*formula concordiae*). Igy neveztetik az Evangelicusok egyik legfontosabb symbolicus könyve, melly Augustus szász választó fejedelem rendeléséből több nagy tekintetü theologusok által készittetett. Augustus, látván, hogy az Evangelicusok közül sokan hajlottak Calvin tudományához, vagy legalább illyen hajlandósággal sokan találkoztak, a' vallásbeli efféle zavarodás megszüntetése végett legjobbnak tartotta, egy olly munkát készitetni, mellyben az Evangyelicusok megkülönböztető vallásbeli tudománya közös egyezéssel feljegyeztetnék. Ezen szándékát tizenkét hires theologus által végre is hajtatta, kiknek munkája több választó fajedelmek, herczegek, grófok és birodalombeli városok által aláirással megerősittetett 's 1580 kinyomatott. *K. J.*

Concretum, logicai müszó. Ha valamelly tulajdonságokat ugy gondol az ember, mint valamelly tárgyban lévőket, tehát akkor a' philosophia nyelve szerént azokat in concreto tekinti; ha pedig azokat a' tárgytól külön válva gondolja, akkor in abstracto tekinti; p. o. egy igaz ember concret előterjesztés, az igazság pedig abstract megfogás. Concretumok tehát az individualis tárgyaknak vagy legalább olly közönséges megfogásoknak látatjaik, a' mellyek igen közel járnak az individualitashoz. (L. Gondolkozás.) *A. B. S.*

Concubinatus, ágyasság, férjfinak asszonnyal való együttélése házassági kötel nélkül a' testi gyönyörüség gyakorlása végett. Hogy illyen öszveköttetést a' jus fogatja megenged, szintolly világos, valamint az, hogy a' statusnak, mellynek a' házasságot 's familiai életet szentnek kell tartani, szabadságában áll, azt külön törvények által eltiltani. A' Görögöknél az ágyasság még házas embereknek is meg volt engedve, 's ágyasaik száma egyáltalján nem volt korlátok közé szoritva. A' Romaiaknál az ágyasság sem tiltott, sem gyalázatot okozó nem volt, sőt inkább a' *Lex Julia* és *Lex papia poppaea* által nőtelen embereknek egyenesen megengedtetett, olly meghatározással mindazáltal, hogy csak egyetlenegy ágyast tarthassanak, 's ezt is a' legalacsonyabb származásu fejér személyekből, szabadon bocsáttatakból 's szinjátszónékból 'sat. válasszák. Az ágyasságban nemzett gyermekek nem tartattak törvényeseknek, hanem természetieknek neveztettek 's az ágyas és gyermekei öröklési jusa szük korlátok közé volt szoritva. A' kereszténység felvétele után megszünt az ágyasság, 's már nagy Constantin hozott ellene törvényeket. A' „*Code Napoleon*" nem tiltá meg egyenesen az ágyasságot; de még is van jussa a' feleségnek lakás és asztalra nézve elválasztatást (nem pedig tökéleteset) kérni férje ellen, ha ez a' közös lakházban tartja ágyasát. Hazánk irt törvényei az ágyasságról hallgatnak, hanem a' szokásbeliek véteknek tekintik azt, 's a' törvényszékek a' szerént büntetik, a' mint paráznaság, házasságtörés vagy vérségfertőztetés származik belőle. Illyenkor a' feddő büntetésen kivül elválasztásnak s' botránkoztatás büntetésének is van helye a' sz. széki ügyvéd felperessége allatt *Zs G.*

Concursus, öszvefutás, törvényes értelemben a' hitelezők öszvejövetele, hogy adósok vagyonját kereseteik viszonyaihoz képest egymásközt felosszák. Ez az eset akkor fordul elő, midőn az adós többel tartozik, mint vagyonja tészen. Megtudván ezt az illető törvényhatóság, az adós minden vagyonját öszveiratja biztosai által, 's birói zár alá véteti, aztán a' hitelezők nagyobb része megegyezésével vagyon- és pergondviselőt nevez ki, amazt, hogy az adós vagyonjának számadás terhe alatt jó gondját viselje 's kinlévő kereseteit bészedje, ezt pedig, hogy a' vagyont csalárd hitelezők ellen védelmezze. Ezek után vagy a' per gondviselője, vagy a hitelezők benyujtják a' keresetlevelet, mellyre az esmeretes hitelezők megidéztetnek, az esmeretlenekre nézve pedig az adós neve, esmertető jegyei, lakása, a' biróság, per- és vagyongondviselő neve és a' megjelenés határnapja a' magyar kir. helytartó tanácsnak ujságokba is iktatott körlevele által kihirdettetnek. Elérkezvén a' határnap, mind azok megjelennek a' perben, kik a' vagyonjában bukott adóson valamit követelnek; minekutána keresetek valóságát bebizonyitották 's annak elsőségéről vetekettek volna, a' biróság végitéletet hoz azon okfejek szerént, mellyeket hazánk törvényei e' részben felállitnak. Elosztja ugyan is a' hitelezők keresetét osztályokra, az elsőbe azokat tévén, mellyek természetek szerént szabadosak, a' másikba az illető törvényhatóság közkönyvébe való bejegyeztetés vagy birói itélet mellett köz záloggal birókat, a' harmadikba az adós kezével aláirt, a' negyedikbe pedig az általa alá nem irt követeléseket. A' második osztályban a' bejegyeztetés ideje, a' két utolsóban az adósság kora szerént határoztatik meg a' kifizetési rend. A' biróság illetőségének megitélésére nézve az az egy regula van: a' ki a' követelt legnagyobb summában sikeresen itélhet a' meg. bukott adós ellen, azt illeti a' biróság az öszvehivó perben is. Ha azt gondolják a' hitelezők, hogy az adós valamit eldugott, kiyánhatják ezt hitletétel alatt kinszerittetni vagyonja felfedezésére. Az 1807: 12 czikkely a' csalárd bukókát mint lopókat illendő büntetés alá vétetni rendeli *Zs G.*

Concussionis crimen, pénzzsarolás, ollyan vétek, mellyet felsőségi személy követ el, midőn a' nála alábbvalót vétekkel hamisan vádolva avagy más erőszak által megijeszti, vagy az igazság kiszolgáltatását késlelteti csupán pénzzsarolás tekintetéből.

Condamine (Charles Maria de la), hires természetvizsgáló, született Parisban 1701 's megholt ugyan ott Febr. 4. 1774. Tüzes lélekkel 's erős testtel a' gyönyörüségnek adta La Condamine mágát ifjuságában; csak hamar azonban letett arról, valamint a' már elkezdett katonai pályáról is, hogy magát a' tudományoknak szentelje. Az academiába mint *Adjoinnt chimiste* lépett. Tudni vágyása többféle tudományokkal való foglalatoskodásra inditá a' nélkül, hogy csak egybe is valami mélyen ereszkedett volna. Különbféle utazásokat tett, mellyek esmeretekkel gazdagiták. Minekutána a' földközi tengeren Asia és Afrika partjait meglátogatta volna, 1736 arra választatott ki Godinnal és Bouguerval, hogy egy Peruban teendő megmérés által a' föld formáját meghatározza, mellynek a' polusok felé való belapulása az ő fáradozási által kétségkivül valóvá tétetett. (L. Föld formája). Azt a' felfedezét is tette itt egyszersmind, hogy a' hegyek a' nehéz testeket magokhoz vonják, 's azoknak más irányt adnak, mint a' mellyet vennének a' nehézség egyszerü törvénye szerént; 's ezt az igazságot azután Maskelyne és Cavendish is bebizonyitották. Elvégezvén munkájit Condamine Amerikában, ezer nehézségek 's veszedelmek meggyőzésével nyolcz esztendei távolléte után visszatért hazájába, 's csak hamar azután Romába ment, hol XIV. Benedek pápa által megkülönböztetéssel fogadtatott, 's tőle a' kért dispensatiót megnyerte, hogy testvére leányával öszvekelhessen. Tudni vágyását sem veszedelmek, sem irtózás vissza nem nyomhatták. Következendő anecdotát beszélnek e' felől: Damiens kivégeztetésekor, hogy ezen rettenetes halálnemnek semmi környülményei figyelmét elne kerüljék, az azzal foglalatoskodó hóhérok közé vegyült. El akarták utasitani, de a' fő közülök, ki Condamine-t esmerte, megakadályoztatá azt, ezen szavakkal: „*Laissez Monsieur, c' est un amateur*". Főmunkáji utazásleirása és a' föld formájáról 's a' meridianus három gradusa megméréséről szóló irományi. Azonkivül több memoire-okat irt a' himlőoltásról, mellynek elterjesztését nagy buzgósággal igyekezett előmozditani. *A. B. P.*

Condé (Louis de Bourbon, királyi herczeg), a' nagy Condé, hires fővezér, szül. 1621. Jeles külseje mellet volt benne valami, a' mi önkénytelen is magához vonzott mindenkit. Atyja éltében Enghien herczegi czimet viselt 's e' nevet a' rocroi ütközet által örökösité, mellyben 22 éves korában meggyőzte a' Spanyolokat (1643). Minekutána este a' csatára mindent elrendelt volna, olly mély álomba merült, hogy a' megtámadás idejének közelgésekor fel kellet költeni. Akarhová ment, diadalmat vitt magával; szerencsés volt marsall Turenne veszteségét helyre hozni; Dünkirchent 1646 a' spanyol sereg láttára ostromlotta 's legelső keritette azt franczia hatalom alá. Nem kevesbbé volt szerencsés, mint Francziaország külső ellenségei ellen, azon polgári háboru lecsilapitásában, mellyet Mazarin okozott, a' ki nem tudván annak végét vetni, kénytelen volt Condéhoz folyamodni. Mazarin, tartván a' herczeg dicsőségétől 's büszkeségétől, fogolyként viteté megszabaditóját 1650 Vincennesbe, 's csak egy esztendő mulva adá neki vissza szabadságát. A' megsértetett Condé alkura lépett most Spanyolországgal 's olly szerencsével harczolt hazája ellen, hogy Parisba mehetett. Elfoglalá a' szomszéd helyeket, azonközben hogy Turenne a' fővároshoz közelgete annak fedezése végett. Olly bajnokul harczola St-Antoine külvárosánál Jul. 2. 1652 mind a' két fővezér, hogy ez által mind a' kettőnek hire nevekedék. Kevessel azután megköttetett a' béke, de ebben Condé meg nem egyezett, hanem inkább Német-Alföldre ment. A' pyrenaei béke 1659 ismét visszaadá a' nagy Condét Francziaországnak Turenne halála után 1675, még egy ideig vezérlé a' franczia sereget Németországban. Végre kinszerité a' podagra Paris melletti szép mezei joszágára, Chantillyba, vonulni, hol a' tudományokra szentelte idejét. Itt gyakran meglátogatták Corneille, Bossuet, Racine, Boileau, Bourdaloue, 's szintugy örvendettek a' herczeg

lelkes mulatságán, mint ez az övékén. Megholt Fontainebleauban 1687. Parisban Sz. Lajos templomában emléket allitottak neki. *Zs. G.*

Condé (Louis Joseph de Bourbon, kir. herczeg), Bourbon Jósef 's a' hessen-rheinfelsi herczegasszony egyetlenegy fija, szül. Chantillyban 1736. Szülejinek halála miatt báttya, gróf Charolais, gyámatyasága alá jutott 5 éves korában. Keményen neveltetett 's szép elómeneteleket tett a' tudományokban. 1755 házasságra lépett Rohan-Soubis herczegasszonnyal, a' kivel 1756 herczeg Bourbon-Condét nemzé. A' hét esztendős háboruban bátorsággal 's helyes belátással különbözteté meg magát 's 1762 Johannisberegnél megnyeré az ütközetet a' braunschweigi örökös herczeg ellen. Hive lévén a' régi szerkeztetésnek, ellene szegezé magát XV. Lajosnak, midőn ez a' parlamentet uj formába önté; Ezért számüzetett, de rövid idő multa ismét visszahivatott. A' béke idejét tanulásra forditá barátságos társaságban kora legjobb fejeivel, 's egyzsersmind Chantilly szépitésére, holott I. Pál is meglátogatta. Lovagérzetét bizonnyitja viadala gróf Agoultval, mellynek alkalmával megsebesittetett. A' revolutio idejében 1789 Brüsselbe költözött, innét pedig Turinba; erre a' kivándorlott nemesekből 1792 Wormsban 6806 fejre menő sereget alkotott, melly a' Wurmser alatti austriai sereghez zárakozott. Minekutána Aachenben 1791 III. Gusztáv svéd királlyal jövendő munkálódásaik felől értekezett volna, a' nemzeti gyülés követe 's maga a' király által felszólittatott Wormsban jószágai elvesztése alatt, 14 nap mulva Franczia országba visszatérni. Koblenzben a' többi kir. herczegekkel együtt tagadó feleletet adott. A' háboru kiütésekor az ő serege megkülönbözteté magat; de az Austriaiak munkálódási planuma nem egyezett meg a' kivándorlottak nézetével, 's ezért maradt herczeg Condé öszveköttetése Pichegruvel minden következés nélkül. 1795 angol szolgálatba lépett seregestül. 1796 vitézileg küzdött Schwabenben. 1797 orosz szolgálatba állott 's Orosországba ment seregével együtt, a' hol I. Pál lakvárosában nagylelküleg fogadtatott; 1799 Suwaroff alatt ismét visszatért a' Rajna mellé. 1800, midőn Oroszország a' coalitiótól elállt, az Angoloknál vett ujra szolgálatot. Az 1800-ki taborozás befejezé a' herczeg hadi pályáját; ezentul Angliában az amesburyi apátságot lakta 1813 ig, melly esztendőben második felesége, a' monacoi herczegasszony, megholt. Majus 14. 1814 ujra visszatért Parisba, hol a' 10-dik sor ezreredet 's a' gyalogság főezredesi méltóságát kapta, egyszersmind *Grand maître de France* és a' Lajos-rend protectorává is tétetvén. Jelen volt a' Mart. 17kén 1815 tartatott hires kir. ülésen, a' királlyal együtt Gentbe szaladt 's ugyan azzal 1815 vissza is tért Parisba, hol a' pairkamara egyik bureanjának elölülőjévé neveztetvén, egy ideig tartózkodott, utóbb pedig Chantillyba vonult. Itt irta hajdan „*Essai sur la vie du grand Condé, par L. J. de Bourbon, son 4me descendant*" czimü érdekletés munkáját, melly 1760 olta két izben jelent meg. Megholt Parisban 1818. Herczeg Enghien (l. e.) az ő unokája volt. *Zs. G.*

Condé (Lajos Henrik Jósef, bourboni herczeg), az elébbinek fija, szül. Apr. 13-kán 1756 's hadi szolgálatra neveltetéк. Alig hogy a' gyermekkorból kilépett, a' leghevesebb szerelemre gerjedt Orleansi Louise Maria Theresia iránt. Az végezteték felőle, hogy még két esztendeig utazzon, minekelőtte jegyesével egybekelne. Hanem ő elragadá szerelmesét a' klastromból, 's herczeg Enghient nemzé vele 1762. Condé tüzes élénksége viadalt okozott ő és gróf Artois közt 1778, melly az ő számüzetését Chantillyba vonta maga után. Feleségével is szinte meghasonlott 's elvált tőle 1780 (ez 1822 holt meg). 1772 a' st.-rochi táborba utazott gróf Artoisval, Gibraltart ostromolni, a' hol magát megkülönböztetvén marsallá tétetett. Kevélysége, heves vére 's a' királyi hatalomban vetett bizodalma a' revulutio elején talán szembetünőleg megvető lépéskre ingerlette a' lázadó nép ellen. Szüntelen az erőszak használását javalta. 1789 Turinba költözött atyjával, azután a' franczia hivándor-

lottak seregéhez zárakozott, 's 1792, 93 és 94 bebizonyitotta a' Condék régi bátorságát. 1795 Bremából Quiberonba hajózott, a' Vendéeban fordulást eszközleni, de kényteleu volt minden foganat nélkül Angliába visszatérni. 1797 Oroszországba ment a' kivándorlottak seregével, a' honnét 1799 ismét visszajött a' Rajna mellékére. 1800 á' franczia kir. sereg szétoszlatása után Angliába ment, a' hol 1814-ki Majusig élt. Majus 15-kén 1814 a' könnyü lovasság főezredésévé nevezteték Parisban, Napoleon uj beültetése alkalmával a' nyugoti departementokban bizaték reá a' fővezérség. De kénytelen volt Nantesban egyezés mellet hajóra szálni. Spanyolországba hajózott, a' honnét Augb. Bordeaux és Nantesen keresztül visszatért Parisba. Elvált felesége Jun. 5-ke olta 1816 ismét Parisban lakott. Ő maga az 1830-diki revolutio után néhány nap mulva kivégezte magát, a' most uralkodó király harmadik fijára hagyván minden vagyonját. Kiholt benne a' Condé ág.

Condillac (Etienne Bonnot de), franczia philosoph, 1715 szül. Grenobleban 's elvontan a' tudományoknak élt, „*Essai sur l' origine des connaissances humaines*" czimü munkája (1746. 2 köt.) legelébb vona reá köz figyelmet, 's ha igaz is, hogy Locke uj találmányai a' tapasztalati lélektudomány (*psychol. emp.*) körében befolyással valának munkájára, kétséget nem szenved abbeli érdeme, hogy viszgálatiban több mélység, fejtegetéseiben nagyobb pontosság mutatkozik. Azonban maga is érzette, hogy a' lélek legelső 's legegyszerübb müködései még nincsenek, sehol sincsenek elég tisztasággal 's világgal kifejtve, 's erre utal, ezt kivánja „*Traité des système*" czimü könyvében (1749. 2 köt.). Igen elmés a' megfejtés, mellyet „*Traité des sensations*" cz. munkájában (1754. 2 köt.) ezen kérdésre ad: mikép mennek ált az érzeki ötletek lelki öntudásba? — Megsértetve azon terjedő hir által, hogy ideájit Diderot és Buffon munkájiból kölcsönözte, 1775-ben „*Traité des animaux*" könyvét irá, mellyben Buffon állitásait a' „*Traité des sensations*" ban általa kivivott okfőből czáfolja meg. Az a' világos és éles ész, melly C. irásit bélyegzi, arra méltatá szerzőjöket, hogy a' parmai herczeg 's infans, XV Lajos egyik unokaöccse, nevelőjévé választatnék, melly helyezetében nevelőtársa-, a' lelkes Keralioval együtt „*Cours d' etude*" (1755. 13 kötet) czimü munkáját adá ki, itt is kifejtőleg a' belső ötletek küljeleit vizsgálgatva. Végezvén a' nevelést, Parisba visszatért 's itt 1768 az academiába felvétetett, de azt beköszöntése után egyszer sem látogatta meg „*Le commerce et le gouvernement considérés relativement l' un à autre*" (1776) nem tett nagy szerencsét. Logicáját, utolsó munkája, felszólitva, a' lengyel oskolák számára irá (1780.) Ebben is gondolatink visszavitelét a' legegyszerübb elemekre buzgón ajánlotta. Megholt ugyan azon évben Aug. 3-ikán. „*Langve des calculs*" je később, 1798-ban, jelent meg. Munkáji gyüjteménye, mellyhez ujabb gonddal maga hozzá kezdett, 1798 jelent meg Parisban 23 köt; 's ugyanazon évben 35 kötetb. Ujabb kiadások az 1803-iki 31 köt. 12-rét. (Vö. Franczia bölcselkedés) — *t* —

Condorcet (Marie Jean Antoine Nicolas Caritat, marquis), a' Dauphiné legrégibb familiájinak egyikéből Ribemontban St. Quentin mellett szül. Sept. 17. 1743. Nagybátyja, Condorcet Jakab Maria, lisieuxi püspök által, segittetvén, Parisban a' navarrai collegiumban neveltetett. Egy nyilvános próbatétel alkalmával, mellyen d' Alembert, Clairaut és Fontaine hallgatóképjelen voltak, valamelly mathematicai tétel kivitelének különös módjával meguyeré a' nevezett férjfiak helybenhagyását, 's ez a' dicséret annyira felbuzditotta a' 16 éves ifjut, hogy feltevé magában ezentul egyedül csak az exactus tudománynak szentelni életét. Herczeg Rochefoucault jóltévője lőn, 's bevezeté őt 19 éves korában a' világba; de ennek ingerei nem voltak képesek a' fiatal embert a' legkomolyabb studiumok iránt hivtelenségre birni. 21 éves korában nyujtá be a' tudományok academiájának „*Essai sur le calcul intégral*"

szimü munkáját, melly Fontainet olly nyilatkoztatásra birá; hogy féltékeny ezen talentumra. Ezen értekezése egyetemben az utóbb kijött „*Memoire sur le probléme des trois points*“ czimü munkájával még egyszer megjelent bővitve az ő „*Essai d' analyse*“-ében. Egy illyen tartalmu munka érdemlett helyet szerze neki a' tudományok academiájában 1769. Meglepő könnyüséggel 's ügyességgel fejtegeté Condorcet a' nagyságtudomány legnehezebb feladásit, de ugy látszék, az utmutatásban nagyobb örömöt talált szüntelen tovább törekedő lelke, mint a' kivitelben. Academiai magasztaló beszédekkel is tett próbát, hogy Fontenelle helyét kipótolja. Noha az ő „*Elloges des académiciens morts avant* 1699“ (Paris 1773) czimü beszédjeiben sok a' kivánni való, még is olly jeleseknek találtatának azok, hogy az academia titoknokságát 1777 még ellenkezőji sem tagadták meg tőle. Ez kötelességévé tevé a' tudományoknak — mellyeknek legjelesebb előmozditójiról számot adni tartozott — végetlen körét vizsgálgatni, hogy a' legujabb felfedezéseket előterjeszthesse, de még ez által sem engedé magát mathematicai studiumától elvonatni. Az üstökös csillagokról irt theoriája által megnyeré 1777 a' berlini academiától kitétetett jutalmat, 's szakadatlanul gazdagitá a' petersburgi, berlini, bolognai, turini és parisi tudós társaságok actájit legmélyebb értelmü munkájival a' felsőbb mathematica köréből. Minister Maurepasnak irántai idegenkedése 1782-ig késlelteté beléptét a' franczia academiába. Egy beszéd által, mellyben a' polgári társaságra a' physicai és moralis tudományok egyesitéséből háramló nyereségről szólt, foglalá el ezen — már régen neki itélt — diszhelyet. Turgotval a' legmeghittebb viszonyban élvén, az oeconomisták rendszerének szoros vizsgálatjára indittatott, d' Alembert által pedig munkás részvételre az „*Encyclopaedia*“-ban. Emberi méltóság hivése 's az emberi élet valamelly felsőbb nézete tünik ki minden irásiból; örvendetes jelenet az ő környülményiben! Igy mutatkozék e' munkájában is: „*Eloges et pensées de Pascal*“ (London, 1776). Ugyan azon érzelem inditá őt pártját fogni az Amerikaiak ügyének, 's még a neger rabszolgákról 's szabadságra való neveltetésekről is megemlékezni („*Reflexions sur l' esclavage des négres*“). 1787 kiadá „Voltaire életét“, mintegy toldalékul Voltaire minden munkájinak tökéletes kiadásához, mellyet jegyzékekkel 's bevezetésekkel felkészitve bocsátott közre 's kifejezé abban bámulását, mellyet a' nagy férjfi geniusa, az ő sokoldalu sikeres munkálódása 's az emberiség ügye mellett való buzgólkodása által csikart ki belőle. A' polgár és ember jusairól való meggyőződése elidegenité tőle herczeg Rochefoucault-t, az ő elébbi jóltévőjét; azonban még sem kell a' néppártnak kedvező irásiról („*sur les assemblées provinciales*“; utóbb a' „*Bibliothèque de l' homme public*“-ba irt, 's a' „*Feuille villageoise*“ is óvé) más inditó okot feltenni azon enthusiasmusnál minden nagy 's jó iránt, mellyőt néha a' legközelebb elérhetőnek határin tul ámitotta. Ellenségei azt álliták, hogy ki nem neveztetvén a' dauphin tanitójának, miért folyamodott, mintegy bosszuvágyból álla a' néppárthoz. Mennél mérsékelettebb volt külseje, annál inkább kellett felzudult indulatossága kitörésétől félni. D' Alembert, ki őt végintézete végrehajtóji egyikének nevezé ki, hófedte vulkánhoz hasonlitotta. Befolyást „*Feuille villageoise*“-a szerze neki, mellyben a' statusviszonyok első alapvonatit egyszerüleg terjeszté elő. Tudósittatván a' király megszőkése felől, egy — akkor csudált — beszédben a' királyi méltóságot társaság elleni szerkezetnek festegeté. A' királyi kincstárnak, mellynél 1791 olta biztosi hivatalt viselt, az ő javalására nevezteték nemzeti kincstárnak. Végre Paris által követnek választaték a' törvényhozó gyülésbe, ebben pedig nem sokára titoknoknak, bár milly kevessé látszék is testi ereje gyengesége miatt erre alkalmasnak. Febr. 1792 előlülővé neveztetvén, ő készité a' Francziákhoz 's Európához intézett tudositást, mellyben a' királyi méltóság eltörlése kinyilatkoztaték; a' nemzeti conventben, hol mint Aisne departement követének volt

helye, legnagyobb részént ugyan a' Girondistákkal 's Lajos perében a' legkeményebb büntetés mellett volt, de a' mellynek nem lett volna szabad halálosnak lennie, 's egyszersmind javalta jövendőre nézve egészen eltörleni a' halálos büntetést, mellyet egyedül csak status elleni vétkek esetében kellene használni. Ezen részvétel a' király perében okozá neve kitöröltetését a' petersburgi 's berlini academiák tagjai lajstromából. Az 1793-ban Majus 31-kén kiütött revolutio akadályozá, a' Condorcet- kidolgozta constitutiót divatba jöhetni. Az, melly az emlitett napon hozatott be 's mellyet ő kimélés 's tartózkodás nélkül kárhoztatott, lőn oka vádoltatásának a' törvényszék előtt Jul. 8-kán. Mint Brissot czimborája vádalatti állapotba helyeztetett Oct. 3. Erre rejtekezni kénytelenittetvén, kizáraték a' törvény védelme alól. Egy — Verney nevü — nemeslelkü asszony 8 hónapig rejtegeté 's mind életéről, mind felviditásáról gondoskodott, az utóbbiról még apró költeményekkel is. Ezen rejtekében, minden segédeszközök nélkül 's körülvéve helyezete irtózataival, készité C. e' munkáját: „*Esquisse d' un tableau historique des progrès de l' esprit humain*", még mindég tele enthusiasmussal azon szabadság iránt, mellynek elfajulásáért épen akkor lakolt keményen. Visszonozásul azon vigasztaló szavakra, mellyekkel védőnéje gyakran felderitette, irá: „*Epître d' un Polonois exilé en Sibéri à sa femme*", tele érzelmekkel, mellyek élte nemesebb alapvonatját tevék. Végre megtudá ujságlevelekből, hogy halálos büntetés fenyegeti azokat, kik számüzötteket befogadtak magokhoz. Már most nem tartóztathaták a' nemeslelkü asszony esengő kérései; álruhát vőn magára; kimene Parisból, egy ideig fel és alátévelyge, mig éhségtől unszoltatva Clamarban egy rossz fogadóba betért, hol az ottani revolutiotörvényszék egyik tagja által mint gyanus letartóztattatván, további vizsgálatig tömlöczbe záraték. Más nap reggel (Mart. 28. 1794) halva találták a' szoba padolatján, hihetőleg méreg következésében, mellyet már régolta hordozott magával, 's mellynek korábbi használatjától csak felesége 's leánya iránti szeretete tartóztatá. Irásamódjáról igy itélt Rivarol: „C. opiummal irt ón táblákra". Számos irásainak teljes gyüjteménye, mellybe azonban mathematicai munkáji nincsenek felvéve, 1804 jelent meg Parisban. („*Oeuvres complètes, publices par Garat et Cabanis*" 21 köt). Munkájinak legtökéletesebb öszveirását a' „*Notice sur la vie et les ouvrages de Condorcet, par Ant. Dianyère*" (1796) foglalja magában. A' „*Mémoires de Condorcet sur la révolution française*" (Paris 1824) merő koholmány.

Condottieri (csoportvezérek). Igy neveztettek a' vége felé közelgető középkorban Olaszországban azon hadi csoportok vezérei, mellyek nem a' hazáért, hanem csak zsold v. nyereség végett folytattak 's kerestek háborut 's ezért kardjokat minden felekezetnek, a' melly őket fizethette, 's minden azon által védett ügynek ajánlottak. A' számtatalan háboruk 's visszalkodások, mellyek az olaszországi tartományok 's rendek közt uralkodtak, hitták ezeket életbe, 's lassanként övék lőn az egész hadi hatalom. Czimborájok többnyire olly emberekből állott, a' kik becsületes életmódra vagy tehetetlenek, vagy restek valának, avagy valamelly elkövetett gonoszság büntetése alól ki akartak buni. A' nagyravágyóbb condottierik néha nagyobb tárgyakat is ohajtottak. Illyen volt Sforza Francesco, a' ki a' Mailandiak által seregek vezérévé választatván 1451, Mailand urává s' herczegévé tette magát, 's a' kinek nemzetsége utána is uralkodott Mailandban. Magyarországban is akadunk azon idő tájban az effélék nyomába czimbora nevezete alatt. Illyenek voltak a' cseh bratrikok, a' kik I. Mátyás és II Ulászló alatt hadi szolgálatot tettek.

Confirmatio. A' mi a' Catholicusoknál a' bérmálás, az a' Protestansoknál a' confirmatio (L. Bérmálás.) A' reformátorok a' bérmálást egészen eltörölték, vélekedvén, hogy az a' keresztség erejét gyengiti. De utóbb a' keresztségbeli fogadásnak innepe megujitása hasznosnak találtatván, az Ur vacsorájához először járuloknak bérmálása, confirmálá-

sa, azaz, megerősitése ismét helyre állitatott, de azzal a' különbséggel, hogy az olajjal megkenés elmaradott. Ezen helyreállitás némelly német tartományokban már a' 16 ik században, másokban pedig a' 17 ben megtörtént, de csak a' 18 dik század közepe után lett esztendőnként gyakorlott szokássá. — A' confirmatiónál a' Protestansoknál csak az a' dolog veleje, hogy a' confirmalandók vallásbeli esmereteikre nézve megvizsgáltassanak, 's azokban eléggé tanultaknak találtatván, vallástételek általok elmondassék, 's keresztségbeli fogadások megujitassék, azután őket a' predikátor imádsággal és kezeinek reájok tételével megáldja. Egyéb cerimoniák a' protestantismus lelke szerént szükségtelenek és felesleg valók. *K. J.*

Conformisták Angliában, l. Egyformaságagtája.

Conficius, l. Kon-fu-tse.

Congestio. Már az egészség állapotjában sem mindég ugyan azon mennyiségü vért kapják az állati test egyes részei, hanem hol többet, hol kevesebbet. Igy p. o. az emésztés alatt több vér tódul a' gyomorba és májba, az eleven 's folytonfolyva való beszéd, énéklés, szaladás által több vér gyülekezik a' tüdőbe 's szivbe, megszóritó gondolkozás által az agyvelőbe. Általjában mennél elevenebb valamelly résznek functiója, annál több vért kap az; de ez az egészség állapotjában épén olly hirtelen elvezettetik, mint odatódult. Innen semmi kárát sem tapasztaljuk annak. — Néha azonban megtörténik, hogy a' vér nem elég sebességgel vezettetik el, hanem az egyes organumokban igen meggyülekezik 's kelleténél tovább mulatozik, akkor ártalmas mukálatja van annak az illy organum alkatjára 's functiójára. A' vérgyülekezés nyavalyás tulajdonságu 's congestiónak neveztetik, melly szó nem teszen ugyan egyebet gyülekezésnél, 's azért mindennemü folyósság gyülekezésére használtathatik, de azért az orvosi tudományban csaknem egyedül a' nyavalyás vérgyülekezést értik az alatt. — A' congestióra azonban először mind az alkalmat adhat, a' mi általjában a' vér mozgását sietteti, 's különösen azt valamelly egyes rész felé vezeti; igy p. o. esmeretesek mint congestio okai a' kifejtődés periodusai, mellyek mindenike az organumok különös rendszerére dolgoz, továbbá a' crisisek 's végre az organumok történetbeli megszóritásai. Illy környülmények közt a' congestio legközelebbi oka a' verő erek felingerlett állapotja közönségesen 's az egyeseké különösen. Másodszor ha a' vérmozgás valamelly orgenum felé megakadályoztatik, akkor egy másikban kelleténél több öszvegyül. Innen nyujtanak olly sokszor alkalmat congestióra a' lábak megfázása, a' véres és más elválasztások elnyomása. — Végre harmadszor az elvezető véredények, az idegek is néha olly állapotban vannak, mellyben rendeltetéseknek nem felelhetnek meg eléggé; p. o. ha már az előtt igen tele vannak, ha erejek a' vér felvételére 's továbbmozditására vagy elveszett, vagy megkisebedett és ha külső nyomás, kötés, daganatok 'sat. őket munkásságokban megakadályoztatják. — Ehhez képest activa és passiva, materialis és venosa congestiót különböztetnek meg. — A' hol azonban a' vér nagyobb mennyiségben öszvegyül, ott az organumok veresebbek és melegebbek leszuek, az érverés erősebb, az vérerek többször kiterjeszkednek; az illy rész volumenje nagyobb lesz, nyavalyás érzések, fájdalom, nyomás 'sat. jelennek itt meg. Az illy organumok functiója megváltozik, a' congestio mérséklett fokán nagyobb ingerlésbe jőnek azok; ha nagyobb gradusu 's tovább tart az, akkor elnyomatnak, meggyengülnek, sőt egészen félbeszakasztatnak. Minthogy pedig már minden egyes organumok saját functióval birnak, következik, hogy a' congestió symptomájinak, mellyek ezen alapulnak, az organumok minemüségéhez képest, mellyekben történik, igen különböznek 's különb-különbféléknek kell lenniek. Más organumokban ellenben a' vér szükének jeleit tapasztalhatni, millyek a' halványság, hidegség, volumen öszveesése és gyengeség. — A' congestio rendszerént csak keves ideig tart, többnyire azon-

ban, ha jó eleve el nem hárittatik, 's visszatérése, mire nagyon hajlandó, még nem akadályoztatik, csak másnemü nyavalyás változások sorának kezdete, 's hol vérzésekbe megy által 's azokkal végződik, hol gyuladásig emelkedik, hol chronicus nyavalyává változik, azaz, a' vér hosszas ideig öszvegyülekezik, kiterjeszti a' vérereket 's ezek tartós kiterjeszkedésének feltételévé lesz, az ingerlés tüneményei, mellyek a' congestióval öszve vannak kötve, elvesznek, 's annak helyére restség (*torpor*) 's gyengeség állapotja lép. A' congestiónak ezen áltváltozását értjük a' vérállás (*stagnatio*), dugulás (*infarctus*) nevei alatt. — A' rendszerént való gyógymód szerént mindenek felett a' congestio mérsékléséen kell igyekezni, a' mit helybeli véreresztések, pióczák, hideg borongatások 'sat. altal érhetni el. Igyekezni kell továbbá a' vérnek a' fenyegetett részektől való elvezetésén, láb és kézkötők, távolabb részeken való vérbocsátás 'sat. által. Végre, a' mi fődolog, a' congestio forrását kell bedugni, annak ingerlő okait eltávoztatni 's azon más nyavalyás állapotot, melly annak feltétele, elháritani. *A. B. P.*

Congregatiók-nak neveztetnek jelesen a' romai udvar- vagy is törvény- 's kormányszékhez tartozó 's a' cardinalokból vagy más pápai tisztviselőkből is öszvealkotott gyülekezeti egyesületek, mellyek különbféle ügyeknek elintézésére, 's mind az egyházi, mind a' világi kormányviselésre vannak öszveállitva, 's a' mellyeknek, egyenként véve, valamellyik cardinal szokott előlülője lenni. Illyféle nevezetesebb congregatiók Romában e' következők: A' cardinalok congregatiója (a' sz. hivatal v. is sacri officii congregatio). — A' tiltott könyvek lajstromának congregatiója (indicis). — A' keresztény hit terjesztésének congregatiója (propaganda). — A' tridentumi gyülekezetet magyarázó congregatio (interpretum concilii Tridentini). — A' püspökök 's szerzetesek, a' szertartások, a' bucsuk (indulgentiae) 's t. e. ügyeit elintéző congregatiók (in negotiis episcoporum et regularium, rituum, indulgentiarum etc.). Sőt vagyon a' katonai dolgokra ügyelő congregatio is, mellynek előlülője szinte egy praelatus. — Ezeken kivül congregatiónak neveztetik a' több egy renden lévő szezetesek öszvesége vagy azon egyesületek is, mellyek egy ugyan azon szerzetesi testet tesznek, káptalant tartanak és előljárók választására öszvegyülnek, vagy egy provinciához tartozó szerzetes- vagy néha tudós társaságot is képeznek, mint p. o. a' hires congregatio S. Mauri. *Sz.*

Congregationalisták, l. Independensek.

Congressus, 1) fejedelmek vagy követeik gyülése közérdekletek iránt tartandó tanácskozások végett; *) 2) az éjszakamerikai szabad statusok képviselőjinek gyülése egy előlülő alatt.

Congreve (William), az angol jobb dramairók egyike, régi házból eredett Staffordshireből. Sirköve után (a' westminsteri apátságban) 1672 született. Ő magát Angolnak tartá 's nevezé, mások Irlandit csinálnak belőle. Legelébb a' kilkennyi oskolában tanult, azután Dublinban nevelék 's 16 évü korában Londonba bocsáták, hogy törvényt tanuljon, de C. költést tanult. Legelső dramai mive a' nagy tapssal fogadott „*The old Bachelor*" („A' vén Baccalaureus" vig játék) volt, mellyet először 1693-ban adtak. Megnyeré ez által lord Halifax kegyét, ki neki hivatalt adott. „*The double dealer*" (vig játék 1694) nem igen tetszett; „*Love for love*" (1695) jobb amannál. „*The mourning bride*" szomoru játéka (1697) egy az angol szin legjobb darabjai közül 's még ma is adatik. Utolsó szinjátéka; „*The way of the world*" ismét nem tetszett, 's ezért C. elvonva kezde élni. 1710-ben adá ki „*Miscellaneous poems*"-jét. Midőn a' Whigek, kikkel ő is tarta, 1714-ben felülkerekedtek, Jamaica titoknokja (*secretary for Jamaica*) lett 's évenként 1200

*) Némelly congressusok hövebb előadása a' censura tilalma miatt maradt el.

font sterlinget (ugyan annyiszor tiz pengő forintot) huzott. Mennyire becsülték, kitetszik abból, hogy Pope „Iliade"ját neki ajánlá. 1729-ben holt meg. Mint szinköltő eredeti. Charactereit jól, szerencsés tapintással választá, de a' természettől festésekben gyakran eltávozott. A' dramára mintegy születve volt; ha másba fogott, elhagyták ereji. Munkáji 1761 jöttek ki 's ismét 1788 két köt. Londonb. Vö. Dupin: „*Voyage dans la Grande-Bretagne depuis* 1816—1820" 1 rész. *Cs. P.*

Congreve (William, sir), az utána ugy neveztetett congreve-rakétáknak hires feltalálója, született Máj. 20. 1772. Ó Angliában ugy is mint a' csatornák és zugók építésének megjobbitója 's ugy is mint az angol seregnél végbevitt ujitásoknak legmunkásabb társa hires. Több becses munkákat adott ki hydraulicai tárgyakról 's a' pattantyusság tudományáról. Az orosz császár azon szolgálatért, mellyet rakétáji a' lipcsei ütközetben tettek, Sz. Anna rendjével tisztelte meg. C. a' parlament tagja, az angol pattantyusság generala, felvigyázója a' királyi laboratoriumnak 'sat. volt. 1816 's 1817 Miklós császárt, akkori nagyherczeget, Anglia belsejébe tett utazásaiban kisérte. Az ujabb időben ollyan gyujtó rakétákat készitett, mellyekből a' hajtás legfelsőbb pontján egy esésellenző ernyő fejtődik ki 's a' levegőben felségesen egy bombát tart, melly, ha a' szél kedvez, azon városba esik le, mellyet meg akarnak gyujtani. (l. Rakéták) C. feje volt az angol gázvilágitási társaságnak is, melly 1824 azon czélra egyesült, hogy több europai fővárosokban a' gázvilágitást hozza be. Mgh. Toulouseb. Maj. 15. 1828.

Conjugatio, l. Ige.

Conjunctio, l. Foglaló

Conjunctio (astr.), l. Aspectus.

Connetable, comes stabuli, a' lovasság vezére. Ez a' méltosám ár a' Romaiaknál szokásban volt 's onnét ment által a' Frankok polgári alkotmányába, 's a' major domus királlyá léte után a' comes stabuli lőn a koróna és ország első tisztviselője, a' hadi sereg fővezére 's a' katonai ügyek legfőbb birája. A' Valois házbeli utolsó királyok alatt olly nagy politicai tekintetet adott ezen méltóság annak, a' kire ruházva volt, hogy arra XIII. Lajos connetable de Lesdiguieres halála után nem nevezett többé tiztviselőt, sőt edictum által egészen eltörlé azt 1627. Napoleon visszaállitá mint az ország főhivatalainak egyikét; de ő vele együtt ez is ujra elenyészett.

Conrad (Fridrich Wilhelm), szül Delftben 1769, megholt 1808 mint főigazitója a' német-alföldi vizi épitésnek (gátmiveknek). Ezen, egy tengertől nyert tartományban, hol a' kitörő elem az ország egy részére majdnem mindég végveszélyt szokott következtetni, rendkivül fontos munkakörben maradandó érdemeket szerzett. Tanitványa 's barátja a' hires Brüningsnek (l. e.) fel is váltá ugyan ezt a' rynlandi kerület gátmiveinek főügyelői hivatalában; a' következett esztendőben egyszersmind az egész vizi epitésnek főigazitója lett. A' Rajna vizének a' catwycki csatorna 's ennek nagy zsilipei által ő adta vissza torkolátját az éjszaki tengerbe, melly munkája emlékét örökiteni fogja. Több értékezéseken kivül le irá Brünings életét, melly azonban még nincs kinyomva. Conrad, mint sok német-alföldi gáttiszt, kora halálát hivalalában talá á, melly a' gátveszélyeknél 's vizi épitéseknél nagy és elkerülhetetlen erőlködésekkel van egybekötve.

Conradin (Svábországi), a' Hohenstaufenek sváb császári házának ivadéka, IV. Konrád fija, II. Fridrik unokája, 1754 ugyan ennek örökösei Napolyban és Siciliában. IV. Kelemen pápa nem akará őt — mint egyházi átokban megholt országlónak fiját — megesmerni, 's Siciliát Anjoui Károlynak, Szent (IX.) Lajos franczia király testvérének, ajándékozá. Midőn ennek kormányzása az alattvalóknak nem tetszett 's nem tetszhetett, meghivák ezek a' törvényes örököst, kinek Olaszországban Conradino volt a' neve, az őt illető királyságokat elfoglalni. Conrad gyermek kori

barátja Fridrik badeni herczeg kiséretében mintegy 10,000 emberből álló sereggel érkezett Olaszországba 1267. Elejénte szerencsésen látszott előre haladni, 1268 benyomult Romába seregestül; de Tagliacozzónál megveretett 's szökésé közben Frangipanitól elárultatva barátjával együtt elfogatott. Erre az érzéketlen Károly a' pápa helybenhagyása mellett mind a' 16 éves ifjut, mind barátjat, Frideriket, lenyakaztatá Oct. 25-kén 1268 a' nápolyi vásárpiaczon. Conradin csudálatra méltó állhatatossággal holt meg, minekutána rokonját, Aragoniai Pétert, örökösévé rendelte volna a' tőle elrablott királyságban, a' ki csak ugyan el is foglalta Siciliát 1282, midőn a' siciliai este a' franczia hatalomnak véget vetett. Ez az ifju herczeg nagy kedvelője volt a' költésnek 's német nyelvnek, melly hajlandóság nagy apjáról, II. Fridriktől, maradt reá. Az a' vélemény, hogy a' Manesti gyüjteményében második helyen 's Conrad ifju király név alatt álló szerelmi dal ő tőle van. (L. Raumer Fridrik „*Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit*", a' 6 köt. Leipzig, 1825.)

Conring (Herman), korának egyik legjelesb tudósa, 1606 született Nordenben keleti Frieslandban. Theologiát és gyógytudományt Helmstädtben 's Leidenben tanult, amott 1632 philosophia professora, 1636-ban a' gyógytudomány doctora 's professora lett, itt is holt meg 1681-ben. Csaknem minden tudományban olly hirt szerzett, hogy 1649-ben ugyan a' frieslandi herczegné, 1650-ban pedig a' Svédek királynéja (Christina) hivá meg orvosaul; XIV. Lajostól évpénzt kapott, a' dán és svéd királytól 's a' palatinatusi választótól pedig később tanácsosi czimet. Messze földről a' legfontosb birodalmi 's országos kérdésekben kikérék C. tanácslatit. De legszebb érdemet szerze magának C. a' német birodalom történetei 's a' német statustörvény körül, melly utóbbiban uj, szép pályát tört. Nem irt ugyan sem egész systemát, sem compendiumot, de annál több külön értekezést egyes tárgyak felett, megannyi követendő példányt; 's tudós tanitványi száma nem kevesebb. Munkáji teljes kiadása 's ebben élete 1730-ban Braunschweigban jelent meg 6 fol. kötetben Göbel által. Foglalatjok polgártudományi, történeti, természet- és gyógytudományi, törvényi, bölcselkedési 's több illyes nemü iratok, levelek és versek. — *t* —

Consálvi (Ercole), cardinalis és hires országos férjfi, született 1757 Toscanellában; tanult theologiát és politicát 's a' muzsikát és litteraturát párositá velek. A' franczia polgári zendülésről nyilván kimondott okfőji XVI. Lajos nagy nénjei előtt kedvességbe ejték, 's ezek által a' rota auditora lőn. E' tulajdonságban az bizatott reá, hogy azokra, kik Romában a' Francziákkal tartanak, vigyázó szemmel legyen; a' mit nagy keménységgel teljesitett. E' miatt a' Francziák 1798 beütésekor fogságba esett és számüzetett. Mint Chiaramonti cardinalis titoknokja, ennek pápaságra (VII. Pius) emeltetésekor az első cardinalisok közt nyert helyet 's nem sokára statustitoknok lett. C. volt, ki ama' hires concordatumot Napoleonnal megkötötte 's aláirta Parisban, hol szépsége, módossága és esmeretei által egyforma tekintetet szerzett. 1806 Casoni de Sarzana cardinalis lépett helyébe mint statustitoknok; ő pedig, mint fejedelme, magányos forma életet élt 1814-ig; midőn mint pápa követe a' fejedelmek bécsi gyülésén jelen volt. 1815 szinte ezen tulajdonságban minden Francziaországgal tett alkudozásokba befolyt, 's ugyan azon idő közben nagy munkássággal dolgozott a' pápai statusok belső alkotmányán 's ama' hires edictumot „*Motu proprio*" 1816 elkészité, 's a' többiekkel alá is irta. Ezentul egész a' pápa haláláig Roma egyházi és világi dolgainak kormányán állott, teljes bizodalmát birván VII. Piusnak (l. e.), kinek 23 esztandeig istápja vala. Ennek emlékjeléhez C. 50,000 forintot rendelt. Megholt Romában Jan. 24 1824. (L. Bartholdynak „*Züge aus dem Leben des Cardinals Consalvi*" Tüb. 1824.)

Conscriptio, l. Öszveirás.

Consecratio (felszentelés, feláldozás), azon szent cselekedet, melly által valami a' világi használatból egyházi 's religioi czélokra 's gyakorlásokra elválasztatik. De jelesen az Úr vacsorájában (misében) azon felszentelés, melly szerént a' Catholicusok értelmében a' kenyér 's bor Krisztus testévé 's vérévé általváltozik, consecratio névvel jegyeztetik. (L. Úr vacsorája 's Mise.) — Ugyan consecrationak neveztetik az érseki v. püspöki, apáti 's más főegyházi méltóságokra való felszenteltetés; valamint a' templom, kehely 's más lelketlen dolgoknak olly felszentelése is, melly szentelt olaj (chrisma)- kenéssel szokott véghez vitetni. (L. Chrisma és Benedictio.) *Sz.*

Consequentia (e' latán szótól: *sequi*, következni), mind a' mindennapi beszélgetésben és a' philosophiai oskolai nyelvben, mind pedig a' juristai foglalatoskodásck nyelvében előfordul. A' philosophiában a' consequentia nem csak azt a' gondolkozásban való regulásságot jelenti, melly minden alaptételeknek és az azokon épült esmereteknek egymás közt és egymással való tökéletes megegyezésekben áll, hanem azt a' cselekvésben való regulásságot is, melly szerént az embernek egész mivelete és minden egyes cselekedetmódja 's cselekedete megegyezésben van a' cselekvésnek bevett alaptételeivel vagy maximájival. Van tehát gondolkozásban, tudásban, hitben és cselekvésben consequentia. A' gondolkozásbelit theoreticusnak, a' cselekvésbelit practicusnak lehetne nevezni. Midőn valamelly embernek tudásában és hivésében tökéletes consequentia találtatik, akkor azon tételek sorában, mellyeket ő igazaknak tart, egyetlenegy sincs ollyan, a' melly valamelly ő tőle bevett más tétellel vagy azon legfőbb alaptétellel, mellyből azok mint következtetések származtak, ellenmondásban állana. Valamelly systemában vagy tudomanyos alkotmányban consequentia uralkodik akkor, mikor a' systemának egyenként minden feltételei egy legfőbb alaptételből természetes következtetéssel jönek ki. Ebben az esetben a' systema és az, a' ki azt alkotá, consequens; ellenkező esetben inconsequens. Inconsequentia mutatkozik tehát olly tételek felállitásában és bevételében, mellyek közül egyik a' másiknak ellenmond, vagy legalább egyik a' másikból nem helyes következtetéssel folyik. Gyakran akad olly eset, hogy valamelly systema minden egyes tételeiben nagyon consequens, de mind a' mellett valamelly hamis feltevésen, helytelen alaptételen áll, a' mellyre épittetett. Ebben az esetben minden consequentiája mellett is öszveomlik az, mihelyt annak alapja megrendittetik, azaz, helytelen alaptételnek megesmertetik és megmutattatik. A' consequens gondolkozásban minden utóbbi tétel közvetetlenül következik az elébbeniből. Minden tételei a' gondolatsornak lánczszem módra folynak egymásból; semmi csorba, semmi ugrás, következésképen semmi ellenkezése is az utóbbinak az elébbivel nincsen abban. Sulzer láta egykor egy gyermeket, ki mellett egy felettébb sovány eb csámpáskodott. Sulzer kérdé: Ugyan mi az oka, hogy ez az eb olly sovány? Gyermek: Nem fal semmit. S. De miért nem fal? Gy. Nem kap semmit. S. De hát miért nem kap semmit? Gy. Nem adunk neki semmit. S. De miért nem adtok neki semmit? Gy. Semmink sincs. Ez az anecdota egy igen egyszerü példáját adja a' consequenitának kérdésben 's feleletben, vagy egy rövid gondolatsorban; itt egy középmegfogás sincs áltugorva. Consequentiákat huzni, annyi mint valakinek állitásaiból olly tételeket hozni ki, mellyeket azokból ki lehet hozni. Ez történhetik vagy azért, hogy annak, a' ki valami állitást feltett, alkalmat nyujtsunk, hogy az abból kikerülő következtetést is, mellyről talán mindjárt nem gondolkozott, valónak esmerje; vagy hogy őt állitásának helytelen 's határozatlan voltára figyelmessé tegyük. Plato, mint tudjuk, illy meghatározást adott: Az ember tollatlan kétlábu állat. Diogenes mintegy szemei elejébe akará neki terjeszteni ezen állitás helytelenséget 's előhozatván egy kivedlesztett kakast, mondá: Imhol a' te embered! Ezen valónak vett tételből: tollatlan kétlábu ál-

lat ember, igen természetesen következett az a' tétel, mellyet abból az ellenfél huzott: tehát egy kivedlesztett kakas ember. Cselekvésbeli consequentiát mutat, hogy példával éljünk, az, a' ki semmi kisérteteket nem hivén, nem is fél semmi kisértetektől, és igy, ha hivatala kivánja, éjfélkor is rettegés nélkül általmegyen a' temetőn. Ellenben inconsequentiát árulna el az, a' ki tagadja észokokkal a' kisértetek lehetségét, de rettegés és borzadás nélkül éjtszaka egy temetőn sem menne által. Mindazáltal ezen inconsequentiának oka talán a' korábbi kiirthatatlan benyomásokban van, azért is azt nem lehet olly igen kárhoztatni, mint más practicus következetlenségeket. Consequentia a' juristai nyelvben rendesen ezen formulában jő elő: Azonban minden további következés (*consequentia*) nélkül, olly engedelmekben, mellyeknek csak a' jelen esetben van erejek a' nélkül, hogy abból azoknak jövendő esetekre kiterjedő erejét következtetni lehetne. Ha tehát p. o. valaki a' maga rétszomszédjának megengedi, hogy valamelly nedves időben való kaszáláskor a' maga széníját az ő rétjén által vigye haza, azonban minden további következés nélkül: tehát a' szomszéd nem formálhat abból just, hogy a' jövő és minden következő esztendőben is a' más rétjén által hordja haza a' maga széníját. *A. B. S.*

Conservatoriumok, Olaszországban muzsikaoskolák, mellyeknek czéljok a' mivészséget előmozditani és tisztaságában megtartani, részént közönséges, áhitatos hagyományok, részént egyes gazdagok által alapitott házak. A' nevendékek szabad szálást, tartást, ruházatot és oktatást kapnak. Fizetésért is bevétetnek ollyanok, kik a' muzsikában képeztetni vágynak; mert Olaszországban minden magányos tanitásnál előbbvalónak tartják a' conservatoriumbelit. Ezelőtt Nápolyban fiugyermekekre 3, Velenczében pedig leányokra 4 conservatorium volt. Amazok közt a' legnevezetesebb, Santa Maria Loreto, 1537 alapittatott. Leo, Durante, Scarlatti és Porpora itt valának tanitók, 's Traetta, Piccini, Sacchini, Guglielmi, Anfossi, Paesiello és több hires neveket nevendékei közt számlált. A' Loreto-conservatoriumban közönségesen két száznál felesebb, 8—10 esztendős, a' többiekben mintegy felényi nevendék volt. Bevétettek 8-tól 20 esztendős korig. A' kötelezés mellett kitöltendő idő általjában 8 évre volt szabva; de ha elmetehetség nem tapasztaltatott bennek, korán visszaküldettek. — Hasonló lábra valának szerkeztetve a' velenczei leányconservatoriumok is; nevek: „*Ospedale della pietà*", *delle mendicanti*, *delle incurabili*" és „*Ospedaletto di San Giovanni a Paolo*". Sacchini ezen utolsóban sokáig első tanitó volt. Erkölcsi tekintetben a' leányok igen szorosan tartattak 's közönségesen addig maradtak a' conservatoriumban, mig férjhez mentek. Itt a' nyilvános concerteknél minden muzsikaszert asszonyok és leányok játszottak. Ezen conservatoriumokból jöttek ki ama' nagyszámu szerzők, énekesek és énekesnék, kik egész Európában elterjedtek. A' nápolyi conservatoriumok száma egyre szálittatott 's ez „*Real collegio di musica*" név alatt 1818 a' hajdani S. Sebastiano apácza klastromba helyeztetett. Mailandban 1808 állitott a' vicekirály conservatoriumot, mellynek igazgatását Asioli nyerte el. Van benne 14 tanitó és 60 nevendék. Fracziaországban azon időpontig, mig az olasz és német muzsika Piccini, Sacchini, Gluck 's más nagy mesterek által esmeretes lett, nem igen üzték a' muzsikát. Ekkor sejditék, hogy az énekeseket előbb képezni kellene. Az opera tehát egy muzsikaoskolát alkotott, melly 1784 „*Ecole royale de chant et de déclamation*" czimre emeltetett. Azonban csak a' polgári zendülés alatt fejlett ki ezen intézet nagyobb fontosságra. 14 hadseregnek szeres-muzsikusokkal ellátásában érezhető vala a' szükség, 's innen 1793 Nov. a' convent egy „*Institut national de musique*" felállitását elrendelte, melly később, 1795, végképen elszerkeztetvén „*Conservatoire*" nevet kapott. Alkotva volt mind a' két nemre 's valamennyi departamentből választandó 600 nevendékre 115 tanitó alatt. A' költségek 240,000

francban állapittattak meg, hanem ezen summa 1802 100,000-re szálittatott le, 's igy a' tanulók és tanitók száma is megkevesittetett. A' tanitás két ágra oszlott, t. i. muzsikára és szinjátszói declamatióra. Itt mindenkor a' legkitünőbb tanitók voltak, kik közül csak Gossec, Méhul, Garát, Choron és Cherubini neveit emlitni is elég. Alapitása olta több mint 2000 muzsikust, énekest és énekesnét képzett ki. Parisban a' conservatoire egyszersmind minden muzsikakedvelők gyülekező helye. A' nevendékek nyilvános gyakorlásai Parisban a' legfényesebb concertek. Jelesen a' symphoniák előadása felülmulhatatlan. Csaknem minden ágban adott ki kezdő-könyveket vagy ugy nevezett methodusokat is, mellyek egész Europában esmeretesek 's bevétettek. Illyen nevü, de kisebb fontosságu intézetek a' bécsi és pragai is.

Consilium abeundi (eltávozás tanácslása), az egyetemeken az elüzés gyengébb neme, melly az ekként elüzöttet nem gátolja tanulását más egyetemben folytatni; az ő polgári becsületét meg nem sérti, mert nem valódi vétkes tettért, hanem csak fiatalkori meggondolatlanságok- 's illetlenségekért szokott rendeltetni.

Consistorium, az ország fejedelmétől vagy egyházi gyülekezettől rendeltetett kormányszék, melly az egyházat illető jusokat valamelly tartományi kerület vagy hely egy vagy töb egyházaira nézve gyakorja. Maga a' név a' romai császárok idejéből 's kivált Hadrian császáréból (Kr. sz. u. 138 e.) való; azok körül mindég volt tanácsnokokból (consistoriani) álló collegium, melly csak ugy itélhetett a' császár elejébe közvetetlen terjeszstett tárgyakról, ha minden tagjai együtt voltak (consistebant). A' collegium neve: Consistorium sacrum, vagy consistorium principum volt. Midőn a' hierarchia (l. e.) ez egyházi ügyekben a' püspököknek adatott törvényhatóság által lassanként behozatott, ezek is a' világinak formájára 's ugyan azon nevezet alatt intézték el egyházi uralkodásokat; a' reformatio után pedig a' protestans tartományokban is szint igy hozattak be consistoriumok. Ezek mindazonáltal csak ott vannak szokásban, hol a' fejedelemnek, egyes városnak vagy uradalomnak van jusa az egyházat kormányozni; ott ellenben, a' hol ezen kormányt a' tanács egyedül viszi; az egyházi tárgyak szintugy, mint a' világiak, a' tanács gyüléseiben határoztatnak el. A' consistoriumok vagy 1) országos consistoriumok, mellyek az egyházi hatalom bizonyos jusait az egész országbeli egyházakban gyakorolják 's az ország, vagy ha ez más vallásu találna lenni, az ország szerkeztetése szerént az ő szolgájitól 's az ő nevében rendeltetnek, vagy 2) közvetőlegesek, mellyek egyes alattyalóktól rendeltetnek, kiket az egyház kormánya különüs jusnál fogva illet. Igy vannak Németországban, p. o. a' szász felső Lausitzban consistoriumok, mellyeknek tagjait egyes főrendü uraság, város, vagy csupa nemesi jószág birtokosa nevezi ki. Ezek még a' reformatio idejében vették eredeteket, a' midőn a' Csehországgal egybekapcsolva volt Lausitzban a' helybeli protestans felsőségek, egyes városok, főrendü uraságok, nemesi jószágbirtokosak császári levelek erejénél fogva magokéva tevék ezen ügyek kormányzása jusát. Mi a' személyeket illeti, mellyek a' consistoriumoknak alájok vannak vettetve, erre nézve az ország polgári alkotmányát 's a' consistoriumok jusainak kiterjedését kell tekintetbe venni. Azok alatt állnak néha minden egyházi hivatalt viselő személyek, özveggyeikkel 's gyermekeikkel együtt, továbbá azok, kik az egyház jószágait 's földjeit birják; végre minden — akarmelly rangu — világi személyek, ha ügyök tulajdonképen consistorium elejébe való. Ide tartoznak különösen: házassági ügyek, az egyházi hivatalokra való kinevezés, ebből támadt perlekedések, a' temető és temetési visszálkodások, továbbá a' felvigyázat az egyházi hivatal kötelességeinek teljesitésére, a' nyilvános isteni tiszteletre, liturgiára, egyházi szertartásokra, városi és falusi oskolákra; végre a' felvigyázat az egyházakat 's egyházi pénztárakat illető minden vagyonra 's jószágra. — A' consistori-

um külön értelemben véve a' pápai udvar legfőbb statuscollegiumát teszi, mellyben a' cardinaloknak ülések 's szavok van. A' rendes consistorium a' pápai palotában gyül öszve hetenként egyszer; a' rendkivüles és ugy nevezett titkos consistoriumokat a' pápa akkor hija öszve, midőn ezt az uj egyházi rendeléseket kivanó környülmények szükségessé teszik. Ezen consistoriumban vétetnek fel minden fontos statusügyek, a' cardinalok, érsekek és püspökök kineveztetései. — Magyarországban a' cathol. egyházi törvényszékek (szent székek) is *consistoriumnak* hivatnak 's a' megyebeli püspöknek vagy helytartójának (vicariusának) elölülése alatt a' kánonokokból és néhol még más jeles 's tudós választott papi köz birákból is a' püspöki megyei kormány elintézésére és az egyházi törvénykezésekre vannak öszvealkotva; hazai törvényeink eddigi rendje szerént a' házassági, testamentomi 's álesküvési pereket és ügyeket is törvény és itélet alá idézik.

Consolato del mare, l. Kereskedési jus és tengeri jus.

Consonantia, a' muzsikában a' hangoknak olly öszvezengése, melly közvetetlenül kedves a' fülnek. Legtökéletesebb consonantiák az octavák, quinták és quarták. (L. Öszvehangzat, Intervallum). Minthogy a' muzsikai idomzatokat leginkább a' hurokon tapasztalták, igy az előtt, mint Sulzer, az öszvezengés vagy egybeillés alapját a' magasabb hangoknak alaphangjaikkal való együtthangzásából következtették. De Chladni szerént, egy hurnak illy tulajdonságaiból, mellyek más hangzó testekkel nem közösök, a' hangok általányos theoriájára semmit sem bizonyithatnj. Chladni szerént a' szétzengés, azaz, öszveillés vagy öszve nem illés alapja egyedül a' hangidomzatoknak több vagy kevesebb egyszerüségében áll, mellyet a' fül minden felszamolás nélkül épen ugy érez, mint a' szem a' szineket. Azonban a' tapasztalás tanitja, hogy minden az 1—6 számban 's ezek kettőztetéseiben közvetetlen foglalt hangidomzatok öszveillenek, öszvezengenek, azaz, a' fülnek kellemesek, épen azért, mert legegyszerübbek. A' többiek mind szétzengenek, azaz, némellyek sértik a' fület, mások pedig, mellyek hászonvehetők, csak egyszerübb hangidomzatba menetel által elégitik azt ki. Valamint általányosan az egység tetszetős a' sokféleségben, — mond Chladni —, akkép a' fül is gyönyörüséget talál részént az egyszerü (*consonans*) idomzatokban, részént mivel ezek egyedül 's csupán magokban keves változtatást adnának, ollyanokban is, mellyek kevesbbé egyszerüek (*dissonans*), ha más még egyszerübbel öszvevettetnek.

Constable, eredetileg rokon értelmü a' franczia connetable (l. e.) szóval. Ez értelemben véve a' lord high constable egyike volt Anglia legfőbb korona-'s országos tisztviselőjinek, egészen hasonló a' francziaországi connetablehez. De midőn a' norman hóditás után minden viszony adományjusi formát 's nevet kapott, a' község öreg előljárója, a' borsholder, borges vagy borrows-ealder, is hadakozóvá, constableé, változott. Anglia nagyconstablei méltósága adományozható volt, 's utoljára a' Staffordok, buckinghami herczegek, familiája birá 's akkor veszté el, midőn Stafford Eduard, buckinghami herczeg, VIII. Henrik alatt felségárulás vétkében marasztaltatott. A' községi constable (*petty-constable*) ellenben mai napig fenmaradt; I. Eduard alatt még főconstablek (*high-constables*) állittattak fel, kiknek munkája főképen az ország felfegyverzésére ügyelésben állott. A' constablek kötelességeit jól leirta Vinke („*Darstellung der innern Verwaltung Grossbritanniens*," 71 — 89 l.). Ők a' végrehajtó hatalom nagy lánczában fontos gyürüt formálnak, 's egyáltalján nem törvényszolgák, hanem mint hajdani községi előljárók, legalsó végrehajtó tisztviselői a' statusnak. Van nekik saját és létező tiszti hatalmok, kivált a' csendesség helyreállitására némelly késedelmet nem szenvedő esetekben 's a' tetten kapott gonosztévők elfogására, melly végre kétféle tiszti jeggyel, a' hosszu pálczával (ez egy fa pálcza, hossza 3—4 lábnyi, vastagsága 1 ½ hüvelyknyi, 's a'

felső végén királyi czimer van) 's a' rövid palczával (melly sárga réz, 4 hüvelyknyi hosszu, 's felső végén egy kis korona látszik) bizonyitják be hivatalokat. Ezenkivül teljesitik a' békebirák, mint legközelebbi elöljárójik, parancsait. Hivatalok nem tart holtok napjáig, hanem minden esztendőben választatnak a' községek, néhol a' földesuri tisztek, egyházi elöljárók, békebirák által, a' mint a' helység régi szokása tartja; 's mivel fizetések nincs, néha felette terhes soros szolgálat a' constablesség. A' tehetős emberek, midőn megválasztatnak, deputy constablet állitnak magok helyett, de annak cselekedetiért felelni tartoznak, ha az constablenek rendesen fel nem vétetik 's meg nem eskettetik. Mentek ezen szolgálattól némelly tisztviselők 's rendek, például: az ügyvédek, orvosok, seborvosok, predikátorok 'sat., valamint azok is, kik utonállót, hamis pénzcsinálót 's más illyeseket felfedezvén (l. VÉRDIJ), a' kerületi tisztviselőktől felmentő czédulát (*Tyburn-ticket*, akasztófa-czédula) kaptak. Mivel pedig a' constablek illyen gonosztévők elfogásáért magok is tetemes summát, 10—50 fontot, kapnak, történtek már, kivált nagyobb városokban, esetek, hogy ők magok nyujtottak alkalmat gonosz tettre, azután meg elfogták a' vétkest, hogy jutalmat nyerjenek. Londonban 213 constable van a' status zsoldjában, kiknek *policeofficers* a' nevek; a' londoni városi tanács pedig 's általjában minden békebiró, *magistrates* név alatt értődik. (l. BÉKETÖRVÉNYSZÉKEK, CORONER, SHERIFF). — Constablernek nevezteték hajdan a' katonaságnál az, ki a' pattantyusoknak puskaport 's golyóbist tartozott osztogatni 's az ágyukat is segitette elsütni.

CONTANT DE REBECQUE (Benjamin), a' szabadérzetüek avagy constitutionalisok pártjának 's a' franczia követek kamarája bal oldalának egyik legjelesebb szerzője 's legnagyobb szónoka, szül. Lausenneban 1767. Ósapja, Constant de Rebecque Ágoston, 1605 kiköltözék Franczia országból 's Genfbe ment. Apja a' Hollandusoknál szolgált mint general; de letevé ezen hivatalát 's visszament hazájába, a' franczia Schweizba, 's ugyan ott a' hadi sereget vezérlé; 1791 pedig visszament Franczia országba 's mint viszont honositott Franczia 1812 holt meg. Benjamin a' braunschweigi Carolinum nevendéke volt; későbben a' törvénytudományokra adta magát 's ugyan ott udvari szolgálatba lépett, melly azonban őt soha sem köté le, mert majd Parisban élt, majd Waadtlandban, mig végre egészen Franczia országhoz zárakozott. A' revolutio kezdetekor Parisba ment; 1796-ban a' nantesi edictum visszavétele által elüzelett hontársainak ügyét védelmezé az ötszázak tanácsa előtt 's kevessel azután polpári alkotmányról 's revolutio tárgyairól irt több rendbeli munkájával különbözteté meg magát azonközben, hogy a' német nyelv 's literatura szorgos tanulásával foglalatoskodnék. Az anarchiának és despotismusnak egyenlő bátorsággal 's egyirányu keménységgel szegzé magát szüntelen ellene. 1797 mint a' cercle constitutionnel tagja beszédjeinek heve által gerjeszte figyelmet 's ekként készite magának utat a' tribunná neveztetésre, melly tulajdonságában a' polgárok egyenlősége, a' képviselői rendszer, a' sajtó szabadsága nemkülönben a' rendes törvényszolgáltatás megtartása mellett mindent elkövetett. Ő volt az főképen, a' ki kieszközölte, hogy a' directorium 1797 herczeg Talleyrandt külső ügyek ministerének kinevezé. Beszédjei 's irásai gyülölséget gerjesztének ellene az első consulban, a' minek az a' következése lőn, hogy 1802 kitétetek a' tribuni hivatalból. Hasonló érzetei Stael asszonyhoz kapcsolák, a' kivel több statust beutazott, mig Napoleon megengedé neki, Parisba rövid időre egynéhányszor visszatérni. Végre Göttingába ment, és a' német literaturával foglalatoskodék ott 's egy munkával az isteni tisztelet különbféle módjainak történetéről. A' svéd korona örökös kiséretében ujra megjelent Parisban 1814 's a' Bourbonok ügye bátor védőjének mutatkozék nyilván, kivált Martiusban 1815, a' „*Journal des debats*"-ba iktattatott heves czikkelyei által. Azonban még is engedé ma-

gát Bonaparte által Aprilisben statustanácsnokká neveztetni 's dolgoza a' majus-mezei constitutión, mellyet élénken is védelmez több munkájában. A' király visszatérte után Brüsselbe ment. Nov. 1816 megengedteték neki, Parisba visszamenni; 1819 pedig a' követek kamarája tagjának választaték. Mint szónok legvilágosabb 's legékesebb szavu ügyviselője volt a' Chartenak 's minden constitutionalis okfőnek; hanem hangja gyenge, beszédje pedig szapora volt, 's a' harag rendítő ereje és a' mindent magával ragadó hatalom hibázott benne. Általjában véve sokkal jobban irt mint beszélt. De senki sem tudta jobban, mint ő, felfogni azon pontot, hol az ellenkező gyenge részt mutat. A' dialectica minden mesterségével gyengéd ironiát, kifejezés finomságát 's csinos stylust kapcsolt öszve, mellyekkel ellenkezőjit, a' midőn őket kimélni látszanék, egészen lesujtotta. Megvolt benne a' lelkesedés 's a' helyes pillanat felemelkedése. Kiváltképen csudálták azon parlamentaris küzdésben, midőn a' kivételi törvények ellen 's a' választási törvény megváltoztatása ellen harczolt. Ezen hires repülő irásában: „*Des motifs qui ont dicté le nouveau projet de loi sur les élections*" (Paris 1820) ugy vette fel az uj törvényt, mint a' régi nemesi párt győzedelmét nem csak a' szabadérzetüeken, hanem a' nemzet érdekén, a' ministeriumon, sőt magán a' királyon is. Ugyan abban herczeg Decazest és herczeg Richelieut jó erős szinekkel festegeté. E' szellemben, melly bővelkedik messze terjedő nézetekkel, vezérlé szüntelen az oppositiót; de 1822 olta, a' midőn a' sajtóvétkek a' jury itélése alól kivétettek 's a' journalok politiájára nézve uj rend szabatott, csak keményebb 's csipősebb lett ellenkezése. Ő és barátjai az 1822 és 23-diki ülésekben gyakran nem is szavaztak, 's Constant Benjamin a' tanácskozás tárgyáról mindég a' kormány egész rendszerének vádolására ment által. Azon beszédjei közül, mellyekben megmutatá a' veszélyt, ha az aristocratismus az uj törvények által a' néppártot meggyőzné, különös emlitést érdemel az, mellyet a' journalpolitiatörvényről tartott (l. *Lit. Conv. Bl.*" 1822, 69 szám), valamint az is, mellyet Mart. 13. 1822 a' budget fejtegetése alkalmával mondott (veleje le van nyomva az „*Allegemeine Zeitung*" 1822-diki 51-dik toldalékban). Ebben a' kormány egész rendszerét megtámadá 's hevesen kikelt a' fenálló választási törvény, a' missionariák 's általjában a' ministerium ellen. Midőn a' kamara 1824 megujittatnék, ujra követnek választatott, mint elébb Strasburg városa által, 's hosszas ellenmondás után végre csak ugyan megesmerteték franczia polgárnak. Ekkor is feje lőn az oppositiónak, 's 1830 egy volt a' kamara azon 221 tagja közül, a' kik a' királynak elejébe terjesztették, hogy Polignac ministeriuma az ország bizodalmát nem birja. Mellyre a' kamara szétoszlatván, ő ujra megválasztaték Strasburgban 's jelen volt Parisban, midőn X. Károly Francziaország királyi székéről letéteték. Beteges állapotja ugyan nem engedé e' nevezetes esetben munkás részt venni; de még sem mulasztá el a' kamara azon üléseit, mellyekben a' Charte constitutionelle vizsgálat alá vétetett 's a' szükséges változtatások megtétettek rajta. Kevessel azután statustanácsnokká neveztetett 's előlülőjévé a' statustanács törvényadó osztályának. Megh. Dec. 8. 1830. Temetése napja valódi nemzeti gyásznap volt Parisban. Száz ezernél többen kisérték meghidegült tetemeit 's ezerszeresen harsogtaták: „a' Pantheonba, a' Pantheonba"! Világos élénkség a' stylusban, phantasia és tudományos mélység az éles szemlélődésben jelesen különböztetik meg az ő munkájit sok egyebek felett, noha nem mindég ment a' declamatióra való hajlandóságtól 's a' fonák okoskodástól. „*De la force du gouvernement actuel de la France*" czimü munkájával már 1796 figyelmet gerjesztett. Ezután következett 1797: „*Des réactions politiques*", és „*Des effets de la terreur*". 1800 irá: „*Suites de la contrerévolution de* 1600 *en Angleterre*". Többi munkáji közt jelesek a' következők: „*De l' esprit de conquête et de la usurpation dans leurs rapports avec la civilisation européenne*" (1814); „*Reflexions sur*

les constitutions, la distribution des pouvoirs, et les garanties dans une monarchie constitutionnelle" (1814); „*De la liberté des brochures, des pamphlets et des journaux, sous le rapport de l' intérêt du gouvernement*" (1814); „*Observations sur le discours prononcé par S. E. le ministre de l' intérieur en faveur du projet de loi sur la liberté de la presse*" (1814); „*De la responsabilité des ministres*" (1815); „*Principes de politique, applicables à tous les gouvernements représentatifs et particulièrement à la constitution actuelle de la France*" (1815); „*Principes du droit public*" (1815); — 's legujabb munkája; „*De la rélligion considérée dans sa source, ses formes et ses développemens*" (Paris, 1824), 2 köt). Ezeken kivül Schiller „Wallenstein"-ját a' franczia játékszinre alkalmaztatta. — Benjamin testvére, báró Constant de Rebecque János Victor, generalhadnagy a' német-alföldi hadseregben. Ez Genfben szül. Sept. 22. 1773; 1792-ig a' franczia seregnél szolgált; 1793 után az oraniai örökös herczeg 's most német-alföldi király alatt a' szövetségesek seregével együtt harczolt; erre 1795 angol 's 1798 burkus szolgálatba lépett. A' burkus király által 1805 az oraniai herczeg kormányzójának neveztetett, a' kit 1811 a' spanyol táborozás alkalmával is kisért. 1814 és 15-ben Német-Alföldön harczolt 's Bergen- op- Zoom. ostromlásánál, Quatrebrasnál és Waterloonál megkülönböztette magát. *Zs. G.*

Constantia, mezei joszág a' jó remény fokán. Itt terem a' hires foki bor (*Capwein*) egy hideg, száraz tájékon. Csak bizonyos helyeken diszlenek az emlitett bort szülő becses gerezdek, a' honnan a' bornak különbféle nemei vannak. Legjobb bort egy Holland szür, kinek birtoka egyébirant legkisebb. *L—ú.*

Constantin. (C. Flavius Valerius Aurelius Claudius), melléknévvel Nagy-Constantin, C. Chlorus császárnak 's Helenának fija, született 274-ben. Midőn Diocletián Constantin atyját uralkodótársának kinevezte, fiát kezeskép udvarában tartotta, de e' mellett még is szorgalmasan neveltette. — Lemondván az uralkodásról Diocletianus és Maximianus: Constantin, hogy Galerius cselveit kikerülje, atyjához Britanniába futamodott, hol ennek halála után (306-ban) a' katonáktól császárnak kiáltatott. Galerius vonakodott őt Augustusnak megesmerni 's egyedül a' Caesar tiszteletnevet engedte nekie. Constantin azonban Galliát, Hispaniát, Britanniát, atyjának tartományait, egfoglalván 's a' Frankokat, kik akkor Galliát pusztitották, legyőzvén, sőt ezeknek két vezérét is elfogván, a' Rhenuson áttallépett, a' többieket hirtelen megtámadta — 's szétlelkergette. Majd Maxentius ellen forditotta fegyverét, ki Maximinussal ellene frigyet kötött, — Mikor Italiába vezeté táborát, mint beszélik, a' nap alatt lángoló keresztet látott ezen felirással „*In hoc signo vinces*" e' jellel fogsz győzni, a' következő éjjelen pedig Krisztus is megjelenvén nekie, megyhagyta, hogy azon látott fényoszlop képét válassza zászlóul. — Constantin azonnal készittetett egy keresztforma zászlót, mellyet Labarumnak neveztek. Néhány nap mulva (Oct. 27. 212) Maxentius seregét Románok falai alatt megverte, — 's ez szaladtában a' Tiberis vizébe veszett. — C. győzelemmel Romába belépett 's azokat, kiket Maxentius igazságtalanul tömlöczbe hányatott, régi szabadságokba visszaállitván, azoknak is kegyelmet hirdetett, kik ellene pártoskodtak. — Ekkor a' tanács őt első Augustusnak (főbb császárnak) és főpapnak (pontifex maximusnak) választotta. 313-ban Licinussal együtt ama' nevezetes vallástüredelmi parancsolatot kihirdetteté, melly szerént mindennek szabadon engedte választani azon vallást, mellyet gondolkozásmódjával legegyezőbbnek itélt, — a' Keresztényeknek visszaadattak jószágaik, mellyek az üldözés alatt tőlök elragadtattak, 's többé nem csak üldözni nem volt szabad, de a' polgári tisztségből sem lehetett őket kizárni. Ezen parancsolat tünteti fel a' kereszténység győzelmét 's a' pogányság elbomlását. C. leányát Licinusnak jegyzette el; de ez még is az ő dicsőségének nemtelen vágytársa maradván, gyülölségét iránta

azzal nyilvánositotta ki, hogy a' Keresztényeket ujra üldözni kezdette. — Fegyvert ragadott erre a' két császár, és (314-ben) Pannoniában szembe állott egymással a' két ellenséges tábor. — Constantin körülvéve püspököktől és papoktól, a' Keresztények Istenéhez imádkozott segedelemért, Licinius pedig jövendőlőjivel 's büvölőjivel tanácskozván, magát isteneinek oltalmába ajánlotta. — Licinius megyeretett; a' győző békeséget adott neki, de Licinius megujitván az ellenségeskedést, ismét meggyőzetett, elfogatott 's Constantin parancsolatjára megöletett. Igy lett C. 325-ben a' keleti 's nyugoti birodalomnak egyedüli ura. — Most főgondját a' nyilvános békeség megerősitésére 's a' keresztény vallás kiterjesztésére forditotta; több jóltévő intézeteket alapitott; igy az erkölcsromlást siettető köz helyeket eltörlötte, a' szegények gyermekeit önköltségén tápláltatta, engedelmet adott tisztjei ellen igazságos panaszokra sőt a' vádolóknak nem csak vallásaikat kihallgatta, de még ha vádjaik alaposak valának, jutalmakat is rendelt. A' földbirtokadót $^1/_4$-re leszálitván, annak igazságos felosztására uj adólajstromot készittetni parancsolt. A' császári fiscus eddig a' vétkesek minden jószágát elfoglalta; Constantin azok ártatlan feleségeinek 's gyermekeinek sorsát megkönnyitvén, a' nők részjószágait az elfoglalás alól felszabadittatta; és mivel — mint mondani szokta — az ártatlannak meghalni a' tömlöczben rettenetes, a' vétkesnek pedig kedves, parancsolatban adta, hogy a' foglyok azonnal itélet alá szólittassanak. Az egészségtelen tömlöczöket 's a' kinozó bilincseket eltiltotta, alapul állitván, hogy szükség ugyan a' vétkeseket az elillantás félelméből biztos helyeken őriztetni; de őket vétkeiken felül szenvedtetni igazságtalanság. A' betegeknek, özvegyeknek, 's árváknak az alsóbb biróságtól a' felsőbb törvényszékekhez a' feljebbvitelt megengedvén, ellenjeiknek megtagadta. Ezelőtt az örökösök a' hátrahagyott rabszolgákat is egyenlőn osztották fel, Constantin megtiltotta ezen osztálynál a' férjeket feleségeiktől vagy az atyákat gyermekeiktől elszakasztani. — A' házassági elválás igen közönségessé válván a' Romaiaknál, ezt Constantin megnehézitette. A' Keresztényeknek templomokat épiteni nem csak engedelmet adott, hanem császári jószágaiból költségeket is rendelt azok felépitésére. Uralkodói szorgalmai 's a' háboru terhes munkáji között is a' Donatisták hitszakadásának végét szakasztani akarván, Arles városába egyházi gyülekezetet, majd 325-ben ismét egy más közönséges gyülekezetet (*concilium oecumenicum*) hirdetett Bithynia tartományának Nicaea nevü városába, 's ez utóbbiban maga is jelen volt. — Ezután Nov. 16.. 329 Thracia tartományának Byzanz városánál a' Bosporus mellett birodalma másik anyavárosának alapját tette le. — Bizanzot, melly Severustól majd egészen széllelrontatott, Constantin ujra felépittette, környékét kiterjesztette, 's azt tágas piaczokkal, ugró kutakkal, viadalteremmel (*circus*) 's fényes épületekkel kiszépitette. — Ezen uj Roma az ő nevéről Konstantinápolynak hivatott 's kedvező fekvése által Romának vetélkedő társnéja lett. Minden kincsek a' napkeleti birodalomba folytak, oda vitték minden népek adójokat, oda kereskedésre mindeneket, 's igy a' régi világuralkodó Roma lesüllyedt magasságáról. Constantin a' roppant birodalmat négy részre osztotta, mellyeket négy praetorium praefectusaival (előljárójival) kormányoztatott. Ezen négy rész ismét 13 megyéből (dioecesisből) állott, mellyek közül mindeniknek volt különös helytartója (vicariusa) 's ezen 13 megye ismét 117 tartományt számlált. Egy más kárt vont még Constantin a' birodalomra az által, hogy a' határok őrizetét bérlett katonákra bizván a' rendes sereget (legiokat), melly eddig a' határokon táborozott, a' tartományokban szétlelosztotta. Életének vége felé az Arianusoknak inkább kedvezett, mellyre őt Nicomediai Eusebius hizelkedése birta, 's több keresztény püspököt számkivetett. 337 nem messze Nicomediától megbetegedvén, magát megkereszteltette 's 31 esztendei uralkodása után elhunyt. Constantin végintézetében, (testamentomában) azon politicai hi-

bát követte el, hogy Constantin, Constantius és Contans három fijai között birodalmát felosztotta. Crispus fijának megőletése, kit második felesége hamisan vádolt be, mintha ez őt megkeriteni szandékozott volna, — mindenkor igazságos szemrehányással terheli őt. — A' keresztény ség terjesztésében mutatott serénysége is kisebb dicsőségben tünik elő azon észrevétel emlitése által, hogy ő, látván a' romai birodalom nagyobb számu lakosaitól a' keresztény hitvallás elfogadását, 's igy a' kedvezés által uralkodói hatalma kétségkivül erősebbé válhatván, e' politicai tekintetből inkább, mint igaz hajlandóságból 's terhelt lelki esmérettel vigasztaló tanitásai miatt mozditotta legyen elő a' keresztény hitvallást. Határtalan dicsvágya, szertelen bőkezüsége 's keleti pazarló fényüzése is szemére vettetnek. — Különben seregei előtt vitéz, jobbágyai iránt szelid, nyájas, népének kedveltje, ellenségeinek félelme volt. — 332 ujra szerencsésen harczolt a' Gothusok ellen, legöregebb fija több győzelmet kivivott; az ellenség küzül mintegy százezeren hullottak el kard, éhség, nyomoruság által. Constantin bölcsen tudta használni győzedelmeit egy illő békekötésre, melly valamint a' győző- ugy a' meggyőzöttnek kedvező volt. Felszabaditotta igy magát azon gyalázatos adóktól, mellyeket az előtte uralkodók e' vad népnek fizettek, 's megbiztositotta határait a' Duna felől. — A' Sarmatáknak, kiket hasonlóan legyőzött, Thraciában, Kis-Asiában, Macedoniában, sőt még Italiában is letelepedésre telkeket adott, midőn ezek rabszolgájik által — kiket önmagok gondatlanul a' Gothusok ellen felfegyverkeztettek — tartományaikból kiüzetvén, nála menedékhelyet kerestek. Még életének 56 esztendejében is, kevessel halála előtt, a' Persák ellen személyesen akarta seregét vezetni. — A' fegyverek mellett kedvelte 's buzgón előmozditá a' tudományokat. Sokat olvasott 's leveleit többnyire önmaga irá. Eusebiusnál nem keves hittudományi tanultságáról olvashatunk emlitéseket. Sok szentlajstromolók (martyrolog) őt is a' szentek közé számitják, 's Maj. 20-ára teszik innepét. A' Görögök és Muszkák Majus 21 ülik azt. Minden irók között, kik characterét, politicáját 's befolyását előtüntetni igyekeztek, elsőséget érdemel Gibbon. Jó ez is „*Leben Konstant des Grossen von Manso*" Breslau 1817.

Constellatio, l. Csillagzat.

Constitutio (az orvosi tudományban), több egyes dolgoknak egy egésszé való egyesülését jelenti, melly által bizonyos nyavalyákra való hajlandóság neveltetik, 's mások lefolyásokban 's kimenetelekben módosittatnak. Ezek az egyes dolgok részént az individualis organismuson kivül, részént abban belől találtatnak, 's ehhez képest individualis és epidemico- endemica constitutiót szoktak megkülönböztetni. Az individualis constitutio sajátsága az örökségen, azon befolyásokon, mellyek az anyára és magzatra a' terhesség alatt munkálnak, a' különbféle életkoron, nemen, temperamentumon 's az olly külső befolyásokon alapul, mellyek csekélyebb hatással (intensitással), de hosszabb ideig munkálnak az organismusra. Ez magát az egész test alkatja, az egyes részeknek az alkat és functio tekintetében egymáshoz való iránya, a' bőr szine 's egyéb módositásai, a' kisebb nagyobb mértékben eleven tekintet 's a' szem egyéb változásai, a' saját érzelmi állapotokra, szenvedelmekre és indulatokra való hajlandóság 's azon kisebb vagy nagyobb elevenség és erő által, mellyel a' különb-különbféle functiók végbe mennek, már az egészség állapotjában is kimutatja 's valamelly rendszernek, a' lymphaticus, véreres, verő-eres vagy az idegrendszernek felüluralkodásától származik. Ehhez képest lymphaticus (*scrophulosus*), véreres (*phlegmaticus*, *atrobiliosus*), verő-eres (viritó és izmos), ideges (*spasmodicus* és *psychicus*) testszerkezetet lehet mint alap- és elementaris constitutiókat megkülönböztetni, mellyek közt az izmos tudvalévőleg ugy tekintetik, mint a' melly az egészség ideáljához legközelebb áll. — Az endemica constitutio okait a' földnek helybeli képestségeiben, az egyes földhajlatok kisebb vagy na-

gyobb nedvességében vagy szárazságában, melegségében vagy hidegségében, a' tengerfelületen való kisebb nagyobb magasságban és azon különbkülönbféle 's tartós kifolyásokban kell keresni, mellyek a' földből mellyen élünk, kiömlenek. — Végre az epidemica constitutio azon saját képestségeknek köszöni eredetét, mellyek a' földre 's az emberi testre behatnak, a' különbféle esztendőszakoknak, szeleknek, holdváltozásoknak, a' föld mindennapi kerengésének, a' testi és lelki miveltség azon fokának, mellyen az embereknek nagyobb egyesülete áll, azon viszontagságoknak, mellyeknek az alá van vetve, 's általjában azon történeteknek, mellyek az embereknek egy egész egyesületére munkálnak. Az egyes nyavalya igen gyakran mind ezen különbféle constitutiónak, ezenkivül sok történetbeli és az egyes emberre erősen munkálkodó 's az alkalomadó okok neve alatt esmeretes környülményeknek resultatuma. *A. B. P.*

Constitutiók. 1) Mint korunk iránylata. Bizonyosan nincs szó, melly az ujabb idő minden mozgásaival olly szoros szövetségben volna, vagy inkább majdnem ennek characterét olly tökéletesen magában foglalná, mint ezen szó: Constitutio. Mindazáltal ollyan szó sincs több, mellynek értelmében olly kevessé egyeznének meg az emberek; mert ez alatt az egyik rész a' már meglévőnél egyebet nem ért, a' másik valami teremtendőt fejez ki vele; az egyik csak ott talál constitutiót, hol a' nyilvános hatalom különbféle ágaira, azoknak formáltatására 's határaira nézve számos czikkelyekből álló önkényes rendelések vannak, körülvéve a' nemzeti képviselés ősi formájival, mig egy másik azt állitja, hogy a' valódi constitutio minden emberi önkényen felül lévén emelkedve, mindenütt megvan azon módban, melly szerént valami nép igazgattatik, mert épen az országlás ezen módja teszi a' nép története- 's kifejlődésének resultatumát, a' mellyen semmit nem változtathatni minden nyilvános rend megsemmisitése nélkül. A' fogatok ezen különbféleségében nyilatkozik az a' visszálkodás, melly ugyan kezdettől fogva mindég uralkodott a' nemzetek közt, de most jobban szembe tünik, mert a' két ellenkező nézet követői számra 's kivált lelki erőre nézve sokkal egyenlőbbek, 's mivel egyszersmind az utolsó 30 esztendőben a' népek sorsa egy részről valóban sulyosodott azonközben, hogy ők más részről minden nyomás iránt érzékenyebbek lettek. Ennél fogva valamelly határzatlan unszolódást éreznek, kilépni mostani állapotjokból, 's az a' képzet, mellytől sérelmeik orvoslását reménylik, a' constitutio neve alatt jelenkezik nekik. Ezen törekedést, midőn ujabb időkben kiterjedésre szintugy mint belső erőre nézve tetemes előmenetelt tenne, sokan igyekeztenek korunk különös 's részént az emberiség közönséges megromlása, részént egyes demagogok és pártok mesterséges incselkedései szülte nyavalyajának 's olly mámornak festegetni, mellyet vakitók 's nyereségkivánó gonosztévők oltottak a' népekbe 's főkép az ifjuságba. Mutatnak időszakokat, mellyekben az emberek elkezdének elsőben a' hit iránti 's azután a' polgari engedelmességről lemondani, mellyre elébb egészen hajlandók voltak 's mellytől azért boldog megelégedéssel jutalmaztattak meg. Ezen eltávozást az egyházi 's polgári felsőségtől teszik főesmertető jegyévé a' revolutio (l. e.) fogatjának, 's mivel a' constitutióra való törekedés czéljának egyszersmind a' fenálló polgári felsőség megsemmisitését is állitják, ennél fogva azt, minekelőtte mutatkoznék, mint revolutionalis jelenést átkozzák, kárhoztatják. Kik az igazságot megesmerik és szeretik, azoknak nem nehéz kitalálni a' fonákságot, mellyen illyen nézet alapul; de az a' szomoru a' dologban, hogy az érintett fonák képzet egyszersmind rendszabásokat is vonz maga után, mellyek a' helyett, hogy a' bajt enyhitnék 's elháritnák, még inkább nevelik azt és siettetik foganatját. Mindenek előtt nem igaz, hogy a' változtatásra 's tökéletesebb állapotra való törekedés különös nyavalyája korunknak. Miolta emberek lakják földkerekségünket, mindég közös volt annak érzése, hogy a' tökéletlenségek, mellyekkel küzdenek,

nem orvosolhatatlanok, és soha sem enyészett el egészen azon tökéletlenségek esmerete, 's mindég tétettek próbák valami jobbnak kiküzdése végett. Az egyházi hatalom küzdése a' világi ellen, a' városoké a' nemesség ellen, a' kis nemességé a' főrangnak ellen, a' földmivelőké a' lovagok ellen, a' mesterembereké a' városi nemesség ellen 's a' Schweiziaké 's Német-Alföldieké az önkényes uralkodás ellen mind ugyan azon egy forrásból származtak, habár egészen különböző külső formát vevének is magokra. Van az emberi szivben a' törvényességre valami kiirthatatlan ösztön, melly minden emberi — önkényes parancs ellen felzudul. Megkábitható ugyan ezen ösztön, kivált ollyan fatalistica vallás opiatumai által, melly az életnek érzéki éldeletnél alig enged egyéb értéket, 's az ebben elmulasztottat egy jövendő örök gyönyörüség özönében kipótolni igéri; kielégithető is ez, ha az igazságra való törekedés a' nyilvános hatalom munkálatjában világosan szembe tünik; de ha egyszer tiszta eszméletre ébred, csupa erőhatalommal többé ki nem irtható. Pedig fel kell ennek minden népben ébrednie, midőn az a' kifejlődésnek ollyan fokára ér, honnét a' just 's igazságot felsőbb javaknak esmeri, mint állati hajlandóságinak kielégitését. Magában véve tehát nem nyavalya a' constitutiók ohajtása, hanem a' népek lelki egészségének bizonysága. Az sem igaz másodszor, hogy a' constitutióra való törekedés a' revolutionalis lélekkel egy legyen. Nagyon megelégednének minden népek, mellyek illyentén kivánatokat nyilatkoztattak ki, ha visszaadatnának azon nemzeti szabadságaik, vagy constitutionalis intézeteik, mellyeket korábbi 's résznyire nem igen régi időkben tagadhatatlanul birtak, vagy ha teljes helyreállitása nélkül a' régi szabad közönségi szerkezetnek, melly a' german nemzeti alkotmány alapcharacterét tevé, legalább csak azon okfejek tartatnának meg, mellyek a' status természetéből magoktól következnek. Egy Trajan alatt alig kivánna a' nép bátorságot egy Commodus ellen, ámbár helytelenül, mert épen a' legjobb országlás nyujt a' reá következőnek minden rosszra eszközt a' constitutionalis ellenkezet lefegyverzése által. Azonban a' constitutionalis törekedés csak akkor egyeztethetik meg a' természettel, midőn arra van szoritva, hogy megerősitse a' népben már uralkodó fogatokat a' jusról 's ennek okleveles viszonyos megesmeréséről, hogy a' jelenlévő intézeteket a' közönséges törvényes bátorság biztositására használja 's megnyerje azon nemzeti szabadságokat, mellyek részént általjában elkerülhetetlenek az okos embernek, részént pedig a' nép különös helyezeténél fogva legkivánatosbaknak látszanak. Ezért voltak mindég azon constitutiók legnagyobb következésüek, mellyek legalább egynéhány különös panaszon alaposan segitének, egyes meghatározott szabadságokat 's biztositásokat nyujtának, de nem törekvének a' nép egész nyivános állapotját tökéletesen uj formába önteni. Az utóbbiak azon kivül, hogy alig kerülhetik el, hogy számos határzatokat fel ne vegyenek, mellyek a' nép indulatjával meg nem egyeznek 's mellyeknek következő foganatját előre látni nem lehet, — soha sem kerülhetik ki a' tökéletlenség 's öszvehalmozás ellenkező hibáját, mellyek közül az utolsó bizonyosan legveszedelmesebb. Igy a' romai tizenkét tábla, egy capitulatio, mellynek főczélja volt, az apró jószágbirtokosnak a' nagy és uralkodó birtokosak ellen törvényes bátorságot nyujtani, századokig munkálódott; igy János és III. Henrik angol királyok szabadságleveleik egyetlenegy hasonló czélu rendelés által: *Nullus liber homo capiatur, vel inprisonetur aut disseisiatur de aliquo libero tenemento suo, vel libertatibus vel liberis consvetudinibus suis, aut utlagetur aut exulet, aut ullo aliquo alio modo destruatur, nec super eum ibimus, nec super eum mittemus, nisi per legale judicium parium suorum, vel per legem terrae* *) veték meg alapját Anglia nem-

(*) Egy szabad ember se fogassék el, se tömlöczbe ne vettessék, se szabad birtokától, szá

zeti szabadságainak, 's mind a' kettőből olly kiterjedő törvényrendszer fejtődött ki, a' tizenkét táblából a' privát törvényre, az angol szabadságlevelekből pedig a' köz törvényre nézve, melly a' nemzeti határokon sokkal tul haladván, más népek és idők használatjára is igen alkalmas lett. Azon constitutiók közül ellenben, mellyek tökéletes rendszert igyekeztek felállitani a' köz törvényre nézve, eddig még csak kevesen juttottak valódi életre 's fenállásra, mert nagyrészént inkább csak véleményes külső viszonyokon alapultak (igy Olaszország köztársasági constitutiója 1796—99), mint a' népek belső szükségein. Illyen alkotmányi rendszerekről méltán elmondhatni, hogy csak papiroson van becsek, a' népek életére pedig csekély a' befolyások, 's csak annyiban érnek valamit, mennyiben a' bennek foglaltattak a' nép szellemében már alapitva vannak. De annyival éretlenebb az a' megvetés, melly a' köz törvény minden okleveles megerősitése ellen, gyakran inkább fitogtatás kedvéért, mint valódi meggyőződésből mutattatik. Mert noha való, hogy legtöbb függ azoknak igaz akaratjoktól, kik a' constitutiót megtartani kötelesek (kivált elejénte, mielőtt az intézetek gyakorlás által bizonyos önlétező erőre kaphatnak), mégis nagy nyereség, ha illyen alkotmányi törvényekben világos és egyenes itélet nyilatkoztattatik ki a' jusról 's igaztalanságról. A' nyilvános hatalom legnagyobb visszaélései a' jus bizonytalanságából erednek, mert egészen más, világos törvényelleniséget vagy e' részben csupán kétértelmü tettet elkövetni. Tehát a' constitutionalis törekedés erre nézve korántsem haszontalan játék theoreticai szappanbuborékokkal, hanem valami igen realis és practicus a' czélja. Csak az a' főkérdés harmadszor, magában véve valóban szükséges e 's megmarad e a' törvényes korlátok közt? A' szükséget ismét igen különbözőleg kell megitélni, a' mint t. i. a' köz jus már divatban 's erőben lévő törvényeinek csupán megesmertetniek kell, vagy egyszersmind valódi változtatásokra czéloznak a' status alkotmányában. Az első minden időben hasznos, kivált ha a' régi alkotmányi törvények betüszerénti rendelése köz használat által már megváltozott, 's más törvény van divatban, mint a' melly az irásban áll, vagy ha a' statuskormánybeli visszaélések az alaptörvények tulajdon értelmét bizonytalanná tették; szükséges pedig kiváltképen akkor, midőn a' kormány visszaélései olly magas fokot értek el, hogy magát a' czélt, a' népeknek jus törvényei alatt leendő erkölcsi kifejlődését megsemmisitéssel fenyegetik. Ez által a' divatban lévő alkotmányi törvények ujra megesmertetnek, helyre állittatnak, megerősittetnek; azonban időről időre a' változtatások is elkerülhetetlenek. Egy alkotmány sem tökéletes 's egy sem lehet az; de szakadatlan közelitésre a' tökéletességhez szüksége is, alkalmassága is vagyon mindeniknek. Valamelly nép nyilvános állapotja egy időszakban sem ment egészen minden igaztalanságtól, 's egyforma a' kötelességek mind a' statusoknak mind a' népeknek, mellyek a' jus természeti érzete által ösztönöztetnek, minden megesmert igaztalanságot eltörleni. Mennél őszintébben teljesiti az országlás kötelességét, — mindazáltal inkább engedve a' népben uralkodó jusfogatoknak, mint ezeknek parancsolva — annál inkább megerősitendi hatalmát, okosság szerénti értelemben véve: ha ellenben hirtelenkedve törli el vagy változtatja a' nép érzelmében még erővel biró törvényt, noha ez a' felsőbb critica törvényszéke előtt meg nem állhat, még azok is tyranninak fogják tekinteni, kiknek javát előmozditni törekszik. Igy járt II. Jósef az ő jóakaró változtatásival Német-Alföldön, hol a' papság és nemesség a' népet is saját érdekébe tudá vonni, noha ennek a' löweni egyetem javitása 's egyéb rendszabások által csak nyernie lehetett.

---

badságaitól, se szabad szokásaitól meg ne fosztassék, azokról el ne üzessék, ki ne rekesztessék, vagy más akármelly módon meg ne károsittassék. Mi sem magunk nem rohanunk reá, sém embereinket nem küldjük ellené, hanem csak rangsorsosi itéletének, vagy az ország törvényének erejénél fogva.

Ezenkivül a' köz jusnak csupán legfőbb alapokfejei változtathatatlanok 's örökké valók, mint maga az Istenség, melly által az emberek szivébe irva vannak. Minden organicus szerkezetei a' polgári életnek, a' különböző rendek 's egyesületek különbözősége és jusai csak bizonyos viszonyokban lehetségesek törvényesen, vagy néha szükségesek. (L. Aristocratia.) Azonban legtermékenyebb a' köz törvényben ez a' közönséges tétel, hogy minden szabadság csupán csak kötelességből származhatik, s' hol kötelességet nem lehet gondolni, ott semmi jus sem lehető. Ha tehát azon feltételek 's kötelességek elmulnak, a' rajtok alapuló 's nekik megfelelő jusnak is el kell mulni, különben igaztalanság származnék belőle. Mert ha már egyszer megengedtetett a' közös anyaföldnek 's adományainak kevesek közti visszavehetetlen felosztatása, az által engesztelhetetlen ellenségeskedés magva hintetett el ezek 's mind azok közt, kik a' felosztáskor üres kézzel maradtak, 's most résznyire a' kedvezettek kegyelméből élnek, 's még ezért is kisebb nagyobb mértékben szorosan lekötelezve mint rabszolgák, adófizetők, szakmánylók, napszámosok szolgai munkákat megtenni tartoznak. A' birtokosak tulajdonasai lesznek a' nyilvános hatalomnak, a' szolgálattal tartozókat kizárják a' nyilvános ügyekből, holott ezek nagyobb számmal vannak, 's idő haladtával a' tulajdonképi népet teszik. Igy háborujok támad a' justalanoknak azok ellen, kik a' törvényadást magokhoz ragadták, 's csak saját hasznok 's szabadságaik terjesztésére használták vagy visszaéltek vele; háborujok a' hazátlanoknak a' földbirtokosak ellen. Ez a' háboru minden népeknél megvolt, tovább égve mint földalatti tüz, 's időről időre szörnyü kitöréseket szült. A' historiai eredeti szabadság emlékét az erkölcsi és külső önlétezés szétdulhatatlan jusának az emberi szivben mélyen fekvő érzete részént szüntelen megujitja, részént kipótolja. Agraria törvények, rabszolgalázadások, szövetséges társak harczai, parasztlázadások, valsassinok küzdése nagy földesurak ellen, a' franczia revolutio, a' kiirthatatlan nyugtalanságok Irlandban, a' reformerek Angliában és sok más hasonló jelenetek csak különböző formáji ugyan azon egy őnerő munkálatjának — az elvesztett sulyegyen visszaállitására való törekedésnek. Maga a' természet szüli az egyenetlenséget, hanem az igen magasra emelkedetteket is szinte ő buktatja meg saját sulyok által. Fonákság, az uralkodó birtokosságnak a' szolgálattal tartozó szegénység iránti viszonyaikban szolgálatért való védelemnek mind a' két részre nézve hasznos kölcsönösségéről szólani. Az uraknak öszvesen véve soha sem jutott eszekbe, hatalmokat hivatalnak tekinteni, mellyből nekik több kötelességeik volnának, mint szabadságaik; az alattvalók pedig felette jól tudták mindég, hogy ők csak saját erejek által védelmeztetnek 's hogy őket szabadabb községi szerkezet bizonyosabban védte 's egyszersmind megótta volna vagyonjok- 's életeknek feláldozásától leggyakortább olly viadalokban, mellyekben minden egyébről volt szó, csak az ők saját hasznáról nem. Az országlás kezébe adá Isten a' mértéket; az ő kötelessége, fentartani a' sulyegyent 's egyszersmind arra vigyázni, hogy el ne ragadtassék tőle még a' lehetőség is, a' feldult sulyegyen helyreállitására. Leginkább kiteszi pedig magát e' veszélynek, ha a' nép elsőségekkel biró részével a' nagy massa ellen öszveszövetkezik, azon massa ellen, melly legnagyobb erő, mihelyt csak akarja; ha a' nemzeti képviselésben csak a' nagy földbirtokosakat engedi részesülni 's ekként az egész törvényadást ugyan azok önhaszonkeresésének adózójává teszi. De még nagyobb lesz a' veszély, ha a' birtok és szükölködés közti viadalban a' polgári élet alaperejének egyike, még pedig épen a' positiva, az eleven, a' munkás, a' megtámadóval egybeszövetkezik vagy legalább az ő szándékát elősegiti. Az restség tartóztató 's a' mozgás előreösztönző ereje teszik kölcsönös munkálatba a' statusok életét, valamint a' természetben a' széthajtó 's a' magábavisszatérő okfő küzdenek egymással, 's játékokból áll minden élet. Nemes

indulatnak jóra forditják mind a' két erőt; bennek az egyik a' jobb után törekszik, a' másik meg a' rosszabb ellen védelmezi őket; azonban hibázhat mind a' kettő. De az önhasznokat kereső emberekben az egyik rész éldeletben, habár törvénytelenben, igyekszik magát fentartani, a' másik még a' legigazabb birtokot sem tartandja szentnek. Maga a' természet öreg és ifju kor közt osztá el a' feladást; a' lelki örökséggel, mellyel az ifjuság a' mult idő által ruháztatik fel, öszve van benne kötve meleg érzet a' jobbért, a' tapasztalatlanság bátorsága 's az a' szükség, hogy törekedjék arra, mit az öregebbek már birnak. Az öszveesküvések, mellyekről imitt amott szó van, a' közönséges folyammal öszvehasonlitva nem egyebek habnál, mellyet a' lefelé hempelygő hullámok hánynak fel, jelei, nem okai a' mozgásnak; a' környülmények szerént meg nem szenvedhető, de kevessé ártalmas kifajzatok. Egyesül ugyan minden, mi az embert előre ösztönzi, az igazságnak 's a' dolgok mélyebb esmeretének ohajtása, valamint a' jus és uralkodás terjesztése is a' népben constitutionalis változtatások iránt nevekedő kivánatokkal; de más részről önhaszonkereső 's igaztalan ujitásvágy foglalja el azokat. A' tudományokat, kivalt az emberekre nézve épen legfontosbakat, a' kötelesség és jus utolsó okainak vizsgálgatásait, ezen foganatjok miatt kárhoztatni szintolly czéliránytalan, mint a' nap világát valamelly tartománytól azért, hogy annak sugárai egy kis kárt is okoztak, nagy leplekkel elfogni. Szintolly hibás, valamint a' tudományoktól való félelem, az a' vélemény is, hogy a' constitutionalis iránylat, még ha változtatásokra való törekedéssel volna is öszvekötve, mesterséges productuma legyen a' rossz akaratnak. Hol ezen iránylat valóban jelen van, 's nem csupa rém, mellynek jelenkezéseivel a' nagyokat ijeszteni 's kormányozni igyekeznek, ott az a' környülmények természeti szüleménye, mellynek megitélésében a' moralis imputatio is majd egészen elmarad, 's csupán azt kellene kérdezni, miként lehessen a' kor igazságos kivánatit leghamarabb 's legalaposabban kielégiteni; az igaztalanok azután magoktól elenyésznek. Rovolutiók ellen csak idején 's az idő kivánatihoz képest tett változtatások oltalmaznak. De még revolutióknál (a' constitutionalis iránylat erőszakos 's ugyan azért már magában véve törvényelleni nyilvánzódásainál) sem lehet, a' mennyiben azt egy egész nép vagy ennek nagyobb része eszközli, törvényes és erkölcsi megitélést sinórmérték gyanánt használni. Ez csak egyesek tetteire alkalmaztatható, 's ezek méltán esnek a' fenálló törvény, vagy ha szerencsés kimenetel által ezen felülemelkedtek, a' historia felsőbb itélete alá, melly historia Washingtont mind eddig nem mondja vétkesnek, noha szándékáért, ha az sikeretlen marad vala, bizonyosan a' törvény szerént lakolt volna. De a' rovolutiókhoz tartozó cselekedetek summáját megint csak olly történetnek kell tekinteni, melly egyedül a' természeti szükség törvényei alatt áll. Ha a' népek természetes kifejlődésének csupán gát vettetik elejébe, melly az előrehaladást gátolja vagy akadályozza, a' helyett hogy annak rendes folyamot szerezne, akkor az öszvehalmozott massa erejének végre nagyobbnak kell lennie, mint az ellenállás ereje lehet. A' nép uralkodó fogatit megsértő állapot csupa erőszak által soha sem tartathatik fen. Hogy pedig a' constitutionalis iránylat illyen helyezetben valóban revolutionalissá válik, az nem az ő hibája, hanem azoknak okoz szemrehányást, kiknek kötelességekben állott a' népeket az ők természeti rendeltetésének elejébe vezetni, 's ezen kötelességeket annak erőszakos megtartása által vélték teljesitni, a' mi voltaképen csak szakadatlan változtatásban áll fen. — Igy tehát a' kor constitutionalis iránylatja az emberi természet legbelsőbb törvényeiből származik, nem nyavalyája a' kornak, hanem csak meghatározattabb irányt kap a' népek előrehaladó kifejlődése által; magában nem ártalmas, hanem csak akkor lesz azzá, midőn annak, a' mi ezen természeti folyamban valóban helyes 's természetünkhez illő, hamis ellenállás vettetik ellene.

II. Constitutionalis képzetek. Minden constitutionalis képzet summája arra megy ki, hogy egy embernek sem lehet a' másikon határtalan önkényes hatalma, 's hogy minden illyen hatalomnak valami felsőbb regula alá kell vettetve lennie, mellynek organja a' nép közép lelki pallérozódásában, vallási 's jusi fogatiban találtatik. Ez a' tétel szabad községi szerkezetre vezet, mint talpkövére minden köz jusnak annyira, hogy a' monarchia ez által kizárva ugyan nincs, sőt inkább nagyobb statusokra nézve legczélirányosabb forma marad, de ama' regulát, a' népben élő jnst, maga felett meg kell esmernie. Mert nem a' nép öszves akaratját, nem valami véleményes dolog miatt tett kivánás nyilatkoztatását, hanem annak öszves meggyőződését arról, a' mi jusi 's erkölcsi tekintetben szükséges, teszi az országlás, ha ollyan, millyennek lennie kell, cselekvésének sinórmértékévé. Méltán buzognak néhány ujabb publicisták, például: Müller Ádám, Schlegel Fridrik és mások az ellen, hogy az, mit ők dölyfös privat észnek neveznek, az egyes férjfiak 's oskolák tanitása, ama' közép lelki pallérozódás helyébe ne tétessék, mellynek a' nyilvános hatalomra nézve regulául kellene szolgálnia. Csakhogy az alkalmaztatásban néha elfelejtik, hogy maga a' minister sem egyéb egyes embernél, 's hogy individualis véleményének mint privat okosságnak szintolly kevessé szabad felülemelkedni a' közönségesen, mint az egyes gondolkodóé- és tudósának, kinek erre rendszerént még helyesebb okai vannak. Mert a' felsőbb belátás, mellyel a' nép bölcsebb tagjai annak közép pallérozódásán felülemelkednek, lassan lassan behat az életbe, 's még azon közép belátássá válik, mellynek az öszveségérti cselekvést, az országlást, meghatároznia kell. Ezt a' constitutionalis alapképzetet világosan megesmerni a' népek minden törekedésében, melly régi nemzeti szabadságaik fentartására vagy viszonmegszerzésére czéloz. Az mindenek előtt a' törvényhozó hatalomnak elválasztására vezet a' kormányzótól (melly utóbbi igen félreesmertetik, ha mint csupa végrehajtó hatalom eszközzé tétetik, mert szükség, hogy annak feje maga legyen a' mümester), azután pedig a' két elébbitől a' birói hatalmat választja el, melly mint védője az individualis szabadságok- 's jusoknak, közbenjárólag lép az országlás és nép közé. Azonban e' három legfőbb hatalom, mi a' foganatot illeti, nem tökéletesen független egymástól, hanem különböző munkálódásai egy legfőbb statushatalomnak, mellyek egymást kölcsönösen egészitik 's korlátozzák, 's mellyeknek munkássága egy pontból, az országlótól, indul ki. A' tökéletes elválasztás hiba volt, melly a' felsőségeket egymás iránt ellenséges állásba helyezé, 's melly mindég csak a' szerkezet vég veszélyével végződhetik. Ez volt 's marad alaphibája az 1791-diki franczia constitutiónak 's a' szerénte készitett spanyolnak. De megint tul jár az országlásnak a' törvényhozásra és törvényszékekre való befolyása a' helyes mértéken, ha amannál több mint tagadó 's ezeknél mint formaság. Soha ne tulljasson az országlás sem a' nemzetre törvényeket, sem a' törvényszékekre itéletet meggyőződések ellen. Második constitutionalis alapokfő a' hatalom többek közti felosztása, melly az elébbitől, a' hatalom különbféle munkálódásainak elválasztásától igen különbözik. Ezen alapul többeknek egyesülése a' nyilvános hatalom minden munkájára, melly által a' hamis irányt adható individualis inditó okokonak neutralisáltatniok kell. Az országló, ki minden személyes feleletalattiságon felül van emelve, feleletalatti országtisztek által gyakorolja hatalmát; a' nép választja a' közép lelki pallérozódás organjait; a' törvényszékekben ismételt vizsgálat által állittatik fel a' változhatatlan jus. A' felosztás ezen okfején nyugszik a' collegialis szerkezet, a' nyilvános hatalom minden cselekedeteire nézve, mellyek nem csupa végrehajtásból állanak. A' constitutionalis status harmadik alapok fejét a' szerkezetképesti engedelmesség teszi, mellyel a' statustisztvise-

lők saját felelelalattisága egybefüggésben van. A' ki ollyan parancsoknak engedelmeskedik, mellyek a' formára vagy tartalmokra nézve törvényelleniek, magára válalja a' származható kárt és felelet terhét. Helytelenség ezen feleletalattiságot csupán az ország legfőbb tisztviselőjire szoritni; hogy foganatja legyen, szükség annak, mint Angliában, a' legalsóbb tisztviselőktől fogva a' legfelsőbbekig terjednie.

III. Constitutionalis intézetek. A' constituntionalis képzetek megvalósitására legkülönbféle formákat használtak a' népek. Időről időre szerencséje volt az egyháznak a' lelkinek szerezni uralkodást a' physicai erő felett, 's bár milly megvetendők voltanak is hellyel közzel mind czéljai, mind eszközei a' theocratiának, ebből származott még is majdnem mindenütt a' jobb rend kezdete. Hanem ez hosszabb időre nem mérkezhetik a' világi hatalommal, 's midőn befolyását külső elsőségekkel, gazdagsággal 's világi uralkodással nevelni törekszik, elveszti legjobb részét tulajdonképi felsőbb álláspontjának. Minden szabadok eredeti egyenlőségéből uri kar támad, melly ugyan ellene munkál az önkényes főuraságnak, de a' nép törvényes bátorságára nézve még amannál is veszedelmesebb lesz. A' városi szabadság előrelépés volt a' közönséges szabad községi szerkezethez való közeledés felé, melly szerkezet minden constitutionalis képzetnek alapjául szolgál 's egyikét teszi a' german népcharacter valódi ermertető jegyeinek be nem mocskolva, mint a' görög-romai időben, számos rabszolgasereg által. Ez ugyan csupa részesen mivelt, 's a' polgári rend csak némelly tartományokban emelkedhetett a' lovagrenddel egyenlő politicai fontosságra (mint Angliában); de a' hol szabad földbirtokosak rendjével kapcsolódhaték egy egésszé 's a' hol egyszersmind a' felsőbb lelki pallérozódást is felvevé magába, ott a' valódi constitutionalis intézetek terjesztő oskolájává lőn. A' nemzeti szabadságnak elejénte nem annyira az önkényes uralkodás, mint a' földbirtokos urak nyomása ellen kellett magát védelmeznie, 's csak Angliában vettetett meg jókorán a' nép különböző osztályi közt fenforgó minden visszálkodások kiirtásának alapja. (Csak az ujabb időkben támadt ott meghasonlás a' földbirtok aristocratiája 's az abból kizárt népmassa közt, melly évről évre nevekedett annyira, hogy a' ministerium szükségesnek találná a' képviselői rendszerre nézve neminemü változtatásokat javalni a' parlamentnek, melly javalat, miután a' felső házban egyszer félre vettetett volna, most (Januarius 1832) másod izben forog az alsó ház előtt). A' városok ujabb időkben is foglaltak helyet, habár nagyobb részént csekély jelentésüt, az ország- és tartományrendek közt, mellyek tökéletlen kezdetét tevék egy helyesebb nemzeti képviselésnek. Tökéletlen volt az, mert csak a' nép pénz- vagy materialis érdekének egy részét, nem pedig annak közönséges és felsőbb (igazán valódi) érdekét, annak erkölcsi szükségeit vevé tekintetbe, 's a' nagyobb számot nem csak kizárá, hanem annak javát a' nagy földbirtokosak 's a' városi keresetmód javának egyenesen feláldozá. Ez volt oka, hogy az országrendes egyesületek, Anglián kivül, majdnem minden tartományban elvesztéк tekinteteket még sokkal előbb a' revolutionál, 's az országlásban rendszerént többet bizott a' nép, mint ő bennek. Hasonló foganat azon tartományokban sem marad ki, mellyekben a' rendek viszon-helyreállitásánál vagy a' régi formák kerestettek ismét elő, vagy az uj intézetek a' materialis érdek 's főkép a' földbirtok egyáltalján hamis alapjára épittettek. Ezt a' tapasztalás imitt amott már is világosan bizonyitja, 's mind azon okok közül, mellyek e' rendszer mellett felhordattak, egyetlenegyet sem lehet csak neminemüleg is alaposnak mondani. Ha ezen rend néhány régibb próbatételei jó sikerrel koronáztatának, ha p. o. az aragoniai justiziának még az országlókra 's országlási tettekre is kiterjedő birói hatalma fenmaradhata, ugy a' monarchiai szerkezet bizonyosan elenyészett volna. A' franczia revolutio legelső kezdetében, a' régi rendek, a' szabado-

sok (*privilegiati*) 's velek egyesült parlamentek kikelése volt a' korlátlan monarchia ellen, melly kikelést azonban a' népmassa csak hamar ő ellenék fordította. Az udvar volt az a' kötelék, melly a' királyi országlást az elsőséggel biró rendekkel egybekapcsolta, 's őket magával rántotta le az örvénybe, melly tulajdonképen nem számokra volt készitve. De a' revolutionalis időszak képviselése sem felelt meg e' szó valódi fogatjának, mert a' népmassának csupa számviszonyán épült, 's azt a' felsőséget, mellyet a' papság 's elébbkelők a' tulajdonképi nép véleményén még mindég gyakorlottak, tekintethe nem vette, a' nemzeti convent végzetei pedig majdnem egyáltalján csupán egy párt mive valának, melly párt a' parisi népsalakon 's ez által saját collegiumain is uralkodott. A' katonai despotismus, melly 1800-tól kezdve minden szabad nyilatkoztatását eltörlé a' valódi nemzeti belátásnak, 's munkálódását nem csupán Francziaországra szoritá, valami igen természetes visszahatásnál fogva ujra helyre állitotta a' régi országrendes intézeteket. Ezek azonban csak keves ideig maradhatának fen, valódi képviselést, melly a' constitutionalis intézetek közt első helyet foglal, soha nem nyujthatván; mert ennek, az elébbiek szerént, a' nép jelenkori közep lelki pallérozódása organjának kell lennie, 's nem lehet ollyanokból állnia, kik egyes materialis érdekek védelmére vannak meghatalmazva. Illy öszvetételből soha sem származhatik tiszta munkálat az emberiség felsőbb czéljaira, a' nép egyetlenegy valódi érdekére. Erre nézve az ujabb constitutiók legnagyobb részében felette sok kivánni való van. Ezek a' választási voxolás jusát igen szük korlátok közé szoritják; Francziaország 30 millio lakosa közül alig bir 200,000 voxolási jussal; más statusok pedig majdnem csupán földbirtokra ruházák ezen fontos statuspolgári just 's még inkább elfonták a' dolgot azzal, hogy minden rendnek egyedül maga kebléből engedék meg a' választást. Ez annak következése, hogy a' dolog olly hamis szempontból vétetett fel, mintha a' rendek gyülésének a' tehetős néposztályok egyes véleményes akaratját kellene mintegy öszves akarattá olvasztani, holott az volna tulajdonképi feladása, hogy kimondja a' nemzet öszves itéletét a' nemzet kötelességéről 's arról, a' mit az, mint öszveség, magáért általjában 's egyes részeiért tenni tartozik, 's a' mit — mint just — megtartani köteles. Ezt pedig egyes meghatárzott rend sorsosi közönségesen sokkal kevesbbé tudják, mint mások, 's ugyan azért szükség az osztályba nem tartozókat is választhatni. Gyakran és méltán tétetett már ez az észrevétel, hogy sokkal kevesebbet kell a' nép jusairól, mint kötelességeiről, beszélni, 's ezen észrevétel itt is bőnek mutatkozik practicus következésekben. — Második constitutionalis intézet a' független 's az országlás befolyásától ment törvényszékek. De itt is több szükséges a' birói kar csupa létezésénél. Egy statusban sem voltak olly törvényszékek, mellyek olly függetlenül álltak volna szembe az országlással, mint Francziaországban a' parlamentek 's más *Cours souveraines*-ek, 's mindazáltal sehol sem teljesittetett tökéletlenebbül a' constitutionalis czél, az individualis jus bátorsága. A' parlamentek nyilt haboruban voltak ugyan majdnem mindég a' ministerinmmal, de a' birói kar pártos lelke, uralkodása 's czéhi szelleme, és egyes birák heveskedése- 's indulatoskodásának több áldozatjai estenek el ottan, mint máshol az országlás befolyásának. Szoros felvigyázás a' birákra az országlás részéről, hanem törvényesen meghatárzott formák közt, sokkal inkább czélra vezet, mint a' függetlenség, melly Francziaországban a' törvényszékek egész állásából származott, főkép pedig a' hivatalok örökös voltából 's eladathatóságokból (l. Paulette). Az Angoloknak saját constitutionalis intézetek van a' néptörvényszékben, esküdtek törvényszékében (*jury* itéletei), mellynek kettős haszna van, mert mind a' hatalmasok bevádoltatását könnyiti, 's e' részben a' statustisztviselők felelatlattisága rendszerével szorosan egybefügg, mind az egyeseket

üldözések ellen biztositja. Ezen intézet historiai nagy becsét, 's hogy Angliában valóban megérdemli a' polgári szabadság palladiuma nevét, kétleni nem lehet; többet lehet az ellen mondani, ha criminalis tekintetben helybenhagyható e; nem veszti e el politicai jelességeit ártatlanok könnyelmü elitélése által, 's más tartományoknak, kivált olly megnyirbált formában, millyent Francziaországban adtak neki, érdemes e olly tüzzel, mint történik, ajánltatni (l. JURY, FONK). Angliában is nehezen szülte volna e' foganatot, ha nem áll vala még két más constitutionalis intézet mellette (a' *Habeas-corpus-just* a' törvényes szerkeztetés létrészének is kell tekinteni), mellyek körülzárják körét, nevezetesen a' kérélmi jus (l. PETITION), mellyel egyenlő fontosságu a' megengedett czélokra való egyesülés, — 's a' SAJTÓSZABADSÁG (l. e.). Mert csak ezen két jus teszi lehetővé a' tisztviselők hatalmának minden visszaélését 's minden eltávozást a' törvényes rendtől, a' felsőségnek olly módon elejébe terjeszteni, hogy az a' törvénynek gáttalan folyamot engedni kénytelen, ha különben az egész világ szeme előtt részese nem kiván lenni az igaztalanságnak.

Előterjesztjük itten a' különbféle constitutionalis statusokat, mellyeknek vagy a' régi országrendes szerkezet, vagy az uj képviselői rendszer tételék alapjokul. 1) A' középkor adománybirtokosi (feudalis) rendjeinek szerkezete 's az egyesületi rendszeré legnagyobb részént ősi minemüségében maradt: 1) Az austriai monarchiában. Az országrendek ugyan is *a*) az alsó austriai főherczegségben, Styriában, Carinthiában, Csehországban, Morvában 's az April 13-kán 1817. költ cs. kir. rescriptumnál fogva 's ennek Lembergben 1817 Maj. 5-kén történt kihirdettetése olta Galitiában és Lodomeriában Bucovinával egybekötve, négy osztályból állnak: főpapokból, urakból, lovagrendből és polgári rendből, melly utóbbinak képét a' királyi vagy fejedelmi városok tanácsának követei viselik. — Tirolban a' Martius 24-kén 1816 felállitott országrendes szerkezet szerént a' negyedik osztályt megint a' parasztok rendje, a' harmadikat a' polgári, a' másodikat az uri és lovag, az elsőt a' főpapi rend teszi. De az adórendelés régi jusát a' Tirolok sem nyerték többé vissza; azonban megengedtetik nekik, az ország nevében kérelmet 's előterjesztést nyujtani a' fejedelemhez. — Slesiának Austriához tartozó részében csupán a' herczegek, a' szabad országrendes urak 's az ország fejedelme alatt közvetetlen lévő lovagság teszik a' rendeket. *b*) A' lombard-velenczei királyságban az Apr. 24-kén 1815 adatott constitutio szerént egyesületi rendszeren alapulnak a' rendek. Ugyanis a' két középponti congregatio Mailandban 's Velenczében 's a' különbféle tartományi congregatiók ott a' király, itt pedig a' középponti congregatio 's gubernium kinevezte követeiből állnak a' nemes 's nemtelen jószágbirtokosaknak 's a' királyi városoknak a' cs. kir. kormányzó vagy delegat előlülése alatt. Mind ezen rendek jusai majdnem csak a' királyi kivánatok (postulatumok) helybenhagyásából áll 's az adó felosztásából és előteremtéséből; némellyeknek van jusok, az országlással tanácskozni, 's kérelmeket annak elejébe terjeszteni. *c*) Magyarországban a' 4 osztályból, főpapságból, ország zászlósaiból 's magnásokból, nemesi rendből 's szabad királyi városokból álló országrendek tetemes és fontos jusokkal birnak (l. MAGYAR CONSTITUTIO). A' nemesség 's a' városok magok választják követeiket 's utasitást adnak nekik. *d*) Erdélyországban a' nagyfejedelem bizonyos felségi jusokat csak a' három fő nemzet: Magyarok, Székelyek és Szászoknak általa egybehivatott képviselőjivel egyetértve gyakorolhat, melly képviselők részént kir. tisztviselőkből, részént király-nevezte, részént pedig különbféle egyesületek-választották követekből állanak. — 2) A' sardiniai monarchiában, 's nevezetesen Sardinia szigetén, hol a' papság, lovagság 's a' városok és mezővárosok követei a' királlyal közösen gyakorolják a' törvényho-

zás 's adórendelés jusát. — 3) Svédországban a' Jun. 7-kén 1809 költ legujabb constitutio szerént is négy osztályból állnak az ország régi rendjei: 1) nemességből vagy lovagokból, három curiára osztva; 2) papságból; 3) polgárokból; 4) korona- vagy országjobbágyokból. Az országgyülés jusa a' törvényhozás, adórendelés 's felvigyázás a' financzkormányra, bankra 's pénzverő házra; a' királynak határtalan vetoja van. — 4) A' szász királyságbeli rendek három osztályt tesznek: 1. a' főpapság, herczegek, grófok és urak, a' leipzigi egyetem követeivel együtt; 2. a' lovagság mellyhez 1820 olta a' négy egyes kerületben az öszves nemes-jószágbirtokosakból 29 tag választatik olly formán, hogy a' választást nem születés vagy ősök megbizonyitása, hanem csupa birtok 's a' választók bizodalma határozza el; 3) a' városi tanácsok által választatott követei a' városoknak. Az országgyüléstől függ az adórendszer, az adó kiszabása és meghatározása 's az ide tartozó számadások megvizsgálása; ezenkivül a' fontos közönséges országos törvényeket is elejébe kell terjeszteni megfontolás végett. (A' szász királyságban 1831 történt constitutionalis változtatások iránt l. Szászország). — 5) A' szász-gothai herczegség régi gyülése is szinte fenáll a' grófok, nemesek és városok három öszves voxával 's a' rendek egy követségével. Az altenburgi herczegség gyülését nemesek 's a' városok formálják. — 6) A' hannoverai királyságban Dec. 7-kén 1819 a' régi egyesületi rendszer megtartása mellett két curiára vagy kamarára osztatott a' rendek közönséges gyülése, melly azonban 1831 ujra némelly változtatásokat szenvedett. (L. Hanovera.) — 7) A' Liechtenstein herczegségbe az Austriában fenálló országrendes szerkezet hozatott be Nov. 9-kén 1818; a' rendek papságból 's minden közönség elöljárójiból 's esküdteiből állnak, kik a' közönségek képét viselik. Szabadságok van javalatokat tenni. — 8) A' meklenburgi, schwerini és strelitzi nagyherczegek statusaiban. — 9) A' Reuss fejdelemségekben még mindég fenállnak a' régi rendek; valamint 10) a' dán király birtokában lévő Sachsen-Lauenburg herczegségben is. — 11) A' hétszigeti köztársaság Mart. 21-kén 1800 állittatott fel 's a' Dec. 6-kán 1803 orosz befolyás alatt adtatott constitutio szerént aristocratiai módon igazgattatott. Midőn a' köztársaság britus oltalom alá került, Maitland, a' britanniai biztos, feloldá a' senatust, melly Corfuban 1803 olta fenállott, 's Jan. 1-jén 1818 uj constitutiót vitt be, melly szerént a' törvényhozó gyülés a' választó nemesek közül, a' senatorok pedig a' törvényhozó gyülésből választatnak.

II. A' régi egyesületi rendszert 's a' nép képviselését választott követek által a' britus constitutio kapcsolta öszve. Bár milly nagyok legyenek az angol nép képviselésének hijányai (l. Anglia), még is bizonyos az angol constitutio sikeréből, hogy olly szerkezet, melly egy nép tulajdonképi szellemének 's characterének megfelel, ugyan azon népnek nem csak politicai létezését 's méltóságát fentartja, hanem azt nagyobb jóllétre 's tetemes politicai sulyra is emeli a' külső viszonyokra nézve. Egyébiránt ezen szerkezetből fejlődött ki legelsőben a' harmadik rend küzdése a' régi adománybirtokos aristocratia ellen.

III. Közönséges népképviselés legelsőben az éjszakamerikai egyesült statusok constitutiója által hozatott be 1787. A' fővonatok ezen szerkezetből, mellyben semmi nyoma nincs az aristocratiai 's oligarchiai okfejeknek, nem sokára felvétettek Francziaország és más statusok által, mellyek az adománybirtoki rendszer bilincseit lerázták, monarchiai szerkezetek törvényibe, inkább vagy kevesbbé vegyitve aristocratiai elemekkel. Általjában véve 40 esztendő olta 120 és egynéhány irt szerkezet állittatott fel Europában 's Amerikában, mellyek közül 40 és egynéhány már ismét elenyészett, 82 pedig a' nyilvános statusélet-ben mai napig fenáll 's 100 millio embernél többnek szüli javát- kárát, a' világ két legpallérozottabb részében.

A. Francziaországban a' revolutio olta tiz különböző constitutionalis törvény volt divatban: 1) a' monarchiai-democratiai képviselési constitutio 1791; 2) a' köztársasági democratiai, melly Jun. 24-kén 1793 költ, 's az elébbinél még kivihetetlenebb lévén, életre sem kapott; 3) A' Sept. 23-dikai 1795, melly directorialis országlást hozott be 's a' nemzeti gyülés törvényhozó testét vének tanácsára 's ötszázakéra osztá, a' képviselők választását pedig ugy nevezett ősgyülésekre vagy is közvetetlen a' nép massájára bizá, 's e' szerént egy olly status kormányában, a' millyen Francziaország, hibázott az egység ereje; ugyan azért 4) helyébe az 1799-iki Dec. 13-kai constitutio lépett, melly egy főconsult állitott fel, körülvéve statustanáccsal 's ministerekkel 's a' kezdemény (iniciativa) jusával felruházva. Ezenfelül háromszoros választási fok is állapittatott meg, az rendeltetvén, hogy minden egyes község kerületebeli polgárok mutassanak magok közül számok tizedrészére terjedő ollyan polgárokat, kiket nyilvános ügyviselésre alkalmasaknak tartanak; a' departementok községi lajstromiban megnevezett polgárok ismét egy tizedet válasszanak körökből; a' departementi lajstromokban megnevezett polgárok újra egy tizedet válasszanak magok kőzül, 's azután minden departementok választottjai öszvesen tegyék azt a' nemzeti lajstromot, mellyből a' senatus törvényhozókat, tribunokat, consulokat, cassatiotörvényszéki birákat 's számvételi biztosokat választhasson. Ezen — a' monarchia visszatérendésének utat egyengető — constitutióban hibáztak már a' sajtószabadság és egyebeknek elébb elfogadott okfejei; 's maga a' constitutio is nem sokára tetemes változtatásokat szenvedett az ugy nevezett organicus senatusconsultumok által. 5) Az 1802 Aug. 2 és 4-kén hozatott organicus senatusconsultumok a' főconsult, Bonaparte Napoleont, haláláig való első consullá tevék, 's több monarchiai jusokat ruházának reá; végre áltadá neki 6) az 1804 Maj. 18-kai organicus senatusconsultum az örökös császári méltóságot, 's ezentul Francziaországnak egyáltalján monarchiai szerkezete volt, néhány democratiai formákkal, mellyeknek egyikét, a' tribunatot, eltörlé az 1807 Aug. 19-kei organicus senatusconsultum. 7) A' senatus Napoleon megbukása után az 1814 Apr. 6-kai 5-dik constitutiót készité, melly a' senatorok familiajiban örökös aristocratiát állita fel, de a' nép szabadságai iránt is foglalt magában biztositást. Hanem tudva van, hogy XVIII. Lajos St. Ouenben Maj. 2-kán 1814 csak bizonyos alapokat fogadott el abból, mellyek a' két-testbeli képviselési rendszert, a' ministerek feleletalattiságát, a' birák le nemtétethetését, a' nemzeti jószágok eladatásának megmásithatatlanságát, 's minden Francziának minden polgári 's hadi tiszteségekre való alkalmasságát 'sat. illették. Erre a' király kiadá Jun. 4-kén 1814 az általa rendeltetett biztosság készitette 6-ik franczia constitutiót, vagy is a' Charte constitutionnellet, melly egy — királyi kinevezéstől függő pair, — 's egy — a' választó collegiumokban nevezendő — következamarát rendele törvényhozás organjának, sokat pedig meghatározatlan hagyott. Visszatérvén Napoleon Elbából Apr. 22-kén 1815 toldalékul a' 4 constitutióhoz egy uj szerkezeti munkát bocsátott közre, mellyet a' nép Juniusban a' Majus-mezőn elfogadott; de minekutána XVIII. Lajos ismét visszatért volna, ujra életbe lépett az általa adatott charte; hanem ennek democratiai okfeje a' nép képviselésére nézve rendkivül meggyengittetett az 1820-diki választási törvény által. Ez a' charte 1830-ig tartott, a' midőn az uralkodó tetemes visszaélései miatt letétetvén, a' constitutio is nevezetes változásoknak vettetett alája. (L. Charte constitutionnelle és Francziaország.)

B. Hasonló változások történtek a' statusszerkezetben Német-Alföldön is. Itt a' foederalismus követőjinek ellenkezetét az unitaséival (a' democratákkal) erőhatalommal kellett elháritni, mielőtt a' harmadik franczia szerkezet után készült 1 constitutioja a' bataviai

köztársaságnak, a' már másodizben egybehivatott nemzeti gyülés által Apr. 23-kán 1798 elfogadtatott volna. A' 2 constitutio, melly Oct. 16-kán 1801 költ, a' negyedik franczia szerkezet után készült, 's ugyan azért benne is hibázott az országlási rendszabások egysége. A' bataviai köztársaság ezen oknál fogva Napoleon befolyása alatt 3-dik inkább monarchiai constitutiót kapott Mart. 15-kén 1805, mellyben egy statuspensionariusra bizaték a' kormány vezetése. Ezt a' constitutiót csak kevesben kelle változtatni, midőn a' Francziaországgal Maj. 24-kén 1806-ban kötött statusegyezség a' hollandi uj királyságot a' franczia politica érdekéhez legszorosabban kapcsolá. Ez a' hollandi királyság 4 constitutionalis törvénye által történt meg, melly Jan. 10-kén 1806 hozatott 's 1810-ig tartott, a' midőn Holland Jul. 9-kén a' franczia birodalommal egybekapcsoltatott. — De az utolsó örökös helytartó fija, I. Wilhelm, a' mostani király, már 1813-ki Decemberben megesmertetett Német-Alföld fejdelmének. Ez mindjárt 1814-ki Martiusban öszvehivá a' nemzet legjelesb tagjait, kik az általa elejekbe terjesztett constitutiojavalatot elfogadák. Igy a' bécsi békegyülésen felállitott német-alföldi királyság 5-ik constitutióját kapta Aug. 24. 1815, melly a' belgiumi catholicus előkelők ellenmondása elmellőzésével a' belgiumi tartományokba is bevitetett, következőleg az öszves királyság mind a' 17 tartományában foganatba tétetett 1815. Ez a' szerkezet képviselési rendszeren alapul. A' generalstatusok, mellyek a' német-alföldi nép képét viselik, 's a' törvényhozó hatalmat a' királlyal közösen gyakorolják, 's az országos költséget meghatározzák, két kamarából állnak. Az első tagjait a' király nevezi ki egész életekre, a' másodikéit pedig a' tartományok rendjei 3 esztendőre választják. Az egyes tartományok statusai avagy rendjei három osztályból: nemesekből, városokból 's földmivelőkből állnak. Ez a' constitutio most már csak a' hollandi királyságban áll fen, mert Belgium, miután Hollandtól elvált volna, egészen uj szerkezetet készitett magának a' képviselés alapjára (l. Német-Alföld).

C. Lengyelország, melly 1791-ig aristocratiai-monarchiai köztársaság volt, legelső teve lépést népképesti szerkezetre, midőn a' lengyel városoknak Apr. 14-kén 1791 szabadságlevel adaték, melly Lengyelországban az egész polgári kart az uj rend részére hóditá. Kevessel azután elfogadtatott az 1791 Majus 3-kai constitutio. Ez egészen a' lengyel nemzet characterét viselé; 's megjegyzésre méltó, hogy négy hónappal korábban készült el, mint az első franczia constitutio; hanem azt a' II. Katalin védelme alatt felállott targowitzi confoederatio elenyésztette 's helyre állitotta a' régi szerkezetet. Midőn utóbb Napoleon a' tilsiti békekötésben a' varsói herczegséget felállitotta volna, ugyan ennek constitutiót is adott Dresdában Jul. 22-kén 1807, melly szerkezet egyebek közt a' rabszolgaság eltörlését parancsolta, 's minden polgár egyenlőségét a' törvények előtt. Miután a' bécsi békegyülés Lengyelországot az orosz birodalommal öszvekapcsolta, Sándor császár Apr. 30-kán 1815 Lengyelország királya czimét vevé fel, 's e' statusnak az 1815-ki Nov. 27-kei constitutiót adá, melly a' lengyel nemzetnek nemzeti képviselést engedett. Ez a' képviselés országgyülésen eszközöltetett, melly a' királyból 's két kamarából állt. Az első kamarát a' senatus tevé, mellynek tagjai a' király által neveztetének ki; a' másodikat 77 tartományi követ 's 51 községi küldött képezé. Ez a' constitutio addig tartott, mig a' szabadsága 's függetlensége mellett felkelt dicső lengyel nemzetet az autocrat éjszaki csordáji el nem nyomták. Azolta nincs Lengyelországban nyoma constitutiónak, 's még nem tudni, leszen e valaha. Talán szolgasággal fognak a' szabadságért 's függetlenségért — a' legnagyobb nemzeti kincsekért hevültek büntettetni, — vagy talán a' veszély szüntével megengesztelődik az elmérgesült czár! — A' bécsi békegyülésen ujonnan

alkatott k r a k ó i köztársaság is Maj. 3-kán 1815 uj constitutiót, mellyet herczeg Metternich, herczeg Hardenberg 's gróf Rosumoffsky írtak alá 's melly a' democratiai kormányformához közelit. A' képviselők gyülése áll: 1. minden külön község egyegy választott követéből; 2. a' senatus (igazgató szék) három kiküldött tagjából; 3. káptalan küldötte három főpapból; 4. hivatalban lévő hat békebiróból.

D. S v e c i á n a k 's N o r v e g i á n a k, noha egy a' királyok, két külön constitutiójok van. A' svédről már fenebb tétetett említés. Norvegia, midőn a' kieli békekötés után (Jan 14. 1814.) létezését fen akará tartani, az eidswoldi democratiai-monarchiai constitutiót adá magának Maj. 17-kén 1814, mellyet a' svéd király is elfogadott mint Norvegia királya. Ez a' szerkezet a' két szomszéd királyság — Norvegia és Svédország — egyesülése következésében, Norvegiának Christiniában tartatott storthingja által Nov. 4-kén 1814 némelly részben közelebb határoztatván meg, már most 1814-diki Nov. 4-dikei constitutiónak neveztetik (l. NORVEGIA).

E. S p a n y o l o r s z á g régi monarchiája Napoleon befolyása alatt ujittatott meg legelsőben az általa Bayonneba hivott junta által, melly Jósef Napoleon 1808-diki Jul. 6-kai constitutioját készité 's elfogadá. Hanem azon országlás, melly Spanyolországot VII. Ferdinand nevében igazgatá, Mart. 9-kén 1812 uj szerkezetet ada az országnak; a' cortesek constitutióját, mellyet azonban VII. Ferdinand, midőn királyszékére visszatérne, Valenciából Maj. 4-kén 1814 közre bocsátott nyilatkoztatása altal eltörlött, de utóbb a' hadi sereg és városok felkelésétől kénytelenittetve Mart. 7-kén 1820 elfogadott 's megesküdt reá. Ez a' szerkezeti törvény Spanyolországban nem csak a' régi feudalis és hierarchiai formákat törlé el, hanem democratiai okfejekkel a' királyi hatalmat is felette megszoritá annyira, hogy a' spanyol földön számos ellenpárt támadna, mellyre a' veronai békegyülésen 1822-diki Decemberben az első szárazföldi hatalmasságok közül négyen hathatósan kivánták annak monarchiai értelemben leendő megváltoztatását; ezt azonban a' cortesek csak akkor határozhatták volna el, a' constitutio 375 czikkelye szerént, midőn az már 8 évig volt foganatban. Ebből háboru következett Francziaországgal, 's a' constitutio 1823-ban eltöröltetett.

P o r t u g a l i a is nyert az 1820 Aug. 24-kén kiütött revolutio által a' spanyolhoz hasonló, de a' királyi hatalmat még szükebb korlátok közé szorító constituutiót, mellyet a' cortesek Lissabonban készitettek, a' király 1822 Oct. 1-jén esküvel erősitett meg, a' katonarevolutio pedig eltörlött Majus 27-kén 1823. Azonban Pedro király Apr. 23-kán 1826 Brasiliából uj szerkezeti törvényt adott Portugaliának; de ez sem soká tartott, megsemmisittetvén a' hazájába visszatért 's a' király székre bitorlókép felült don Miguel által. — N á p o l y o r s z á g b a n is szinté erőszakosan csikarták ki a' spanyol constitutiónak a' nép és hadi sereg közt elterjedt kedvelői annak bevételét, mellyre a' két siciliai királyságnak Nápolyban Oct. 1-jén 1820 öszvegyült parlamentje a' király által már Jul. 13-kán hittel erősitett spanyol constitutio alapjaira Nápoly és Sicilia számára 1821 Januariusban uj szerkezetet készitett, melly azonban az austriai seregeknek a' laibachi békegyülés végzete következésében történt benyomulása által már 1821-ki Martiusban elenyészett. Szintez történt P i e m o n t b a n, hol a' fellázadt katonaság által Mart. 10-kén 1821 kihirdettetett spanyol constitutio az Austriaiak Turinba nyomulása után ugyan azon évi Apr. 10-kén ismét eltöröltetett.

F. O l a s z o r s z á g ujabb időkben legtöbb politicai változást tapasztalt népeinek képviselésére nézve Europa minden tartományi között. — a) Sabaudia, Nizza és Piemont 1796-tól 's 1798-tól fogva 1814-ig Francziaországnak adatott constitutiók szerént kormányoztat-

tak; 1814 olta pedig képviselői kormányformák nélkül uralkodik a' király rajtok. Genua 1797 elveszté aristocratiai kormányformáját 's generál Bonaparte eszközlésére a' Montebellóban Jun. 6. 1797 kötött egyezség által democratiai szerkezetet kapott, melly 1797-ki Dec. 2-kától fogva 1802-ig volt erőben, a' midőn a' cisalpini constitutio formájára készitett 's Bonaparte és Talleyrandtól aláirt Jun. 26-kai (1802) szerkezetnek ada helyet, de a' Dec. 2-kán 1802 költ uj szerkezeti törvény által nagyobb részént ismét megujittatott. Utóbb a' liguriai köztársaság Jun. 4-kén 1805 Francziaországhoz kapcsoltatott, 's Genua csak Apr. 19-kén 1814 nyeré vissza lord Bentinck által Anglia közbenjárására régi nevét 's 1797 előtt divatban volt aristocratiai köztársasági kormányformáját. De a' bécsi békegyülés ezt is eltörlé, a' genuai köztársaságot, mint herczegséget Sardiniához kapcsolván, melly a' képviselői kormányformát megszünteté; nyert mindazáltal az uj herczegség senatust, saját főtörvényszéket 's tartományi tanácsosokat, kiknek megegyezése nélkül uj adót nem vethetni reá. — b) A' cisalpini köztársaság első constitutioját, melly az 1797-diki franczia szerkezet formájára volt készitve, 's következőleg a' democratiai okfő uralkodott benne, general Bonapartetól kapta Jun. 29-kén 1797; hanem Trouvé, a' franczia követ, már 1798 tetemes változtatásokat tett rajta, 's Austria és Oroszország fegyverei által magával a' köztársasággal együtt eltöröltetett 1799. Erre a' marengoi ütközet után 1800 ismét helyre állittatván 's ideigleni módon igazgattatván, egy — Lyonba hivatott — statusconsultatól mint olasz köztársaság uj constitutiót kapott Jan. 28-kán 1802, 's előlülőt az első consulban. Ez a' szerkezet három választási collegiumában: a' földbirtokosak-, tudósok- 's kereskedőkében, tetemes elsőségekkel birt az 1799-diki franczia constitutio felett. Midőn azonban az olasz köztársaság olasz királysággá változott 's Napoleon Mart. 16-kán 1805 Olaszország királyává lett volna, három constitutionalis statutumot adott e' statusnak, Mart. 16, Mart. 27 's Jun. 5. 1805, mellyek által a' monarchiai kormányforma kifejtetett. Ferencz császár Napoleon megbukása után a' lombard-velenczei királyságot állitá itten fel, 's Apr. 24-kén 1815 az egyesületi rendszeren alapuló szerkezeti törvényt adá neki (l. fenebb). — c) A' luccai aristocratiai köztársaság egy franczia generaltól az 1795-ki franczia constitutio formájára democratiai szerkezetet kapott, melly azonban alig léphetett életbe, mert a' szövetségesek egyre előrenyomultak Olaszországban. A' marengoi győzedelem következésében Napoleon egy constitutio-biztosság által uj 's az 1802-diki cisalpinihez hasonlitó szerkezetet készittete, melly Dec. 26-kán 1801 hirdetteték ki a' status alaptörvényének. Hanem a' köztársaság 1805 megkéré a' császárt, adna neki saját familiájából fejedelmet. Ez general Bacciochi (l. e.) Lucca és Piombino herczege volt, 's Napoleon eltörlé az 1805-diki Jun. 23-kai constitutiostatutumot. A' bécsi békegyülés 1814 ezen herczegséget, melly voltaképen még ma is az 1805-diki szerkezet szerént kormányoztatik, Etruria elébbi királynéjának adá. — d) Az egyházi fejdelemséget general Berthier Febr. 15. 1798 változtatá romai köztársasággá, melly Daunou által készittetett 's az 1795-diki francziához hasonlitott constitutiót kapott Mart. 20. 1798; de ez a' köztársaság megszüntével elenyészett 1799. A' pápa, minekutána birtokába visszaállittatott, Jul. 6. 1816 nem ugyan uj constitutiót, de még is czélirányos organicus végzetet adott ki. — e) A' st. marinoi csekély köztársaság még ma is fentartja régi democratiai képviselői szerkezetét, néhány aristocraticus elemmel vegyitve. — f) Nápolyország 1809 Junius 20-kán kapott akkori királyától, Józseftől, Bayonneban constitutiót, mellyet Napoleon is megerősitett, de József felváltója, Joachim, eszközlésbe nem vett; csak midőn 1815 végveszélyét szeme előtt látá, már megveretése után, készittete hevenyében

minister Agar által egy constitutiót, melly azonban csupán felszegezve volt, nem pedig bevéve. — Lord Bentinck a' siciliai királyságnak, mellyen akkor Britannia oltalma alatt IV. Ferdinand 's kevessel azután ennek fija, Ferencz, uralkodék, már 1812 adott szerkezetet, hasonlót az angolhoz, — melly szerkezet a' törvényhozó hatalmat a' két kamarából, pairekből 's követekből, álló parlamentre bizá kizárólag, a' végrehajtót a' királyra, a' biróit saját független törvényszékekre, 's a' feudalis szerkezetet egészen eltörlé. — Ez a' szerkezet 1814 Jul. 13-ig volt erőben, melly napon IV. Ferdinand, ki az országlást ujra általvette, megszünteté az Anglia-rendelte constitutiót egyetemben az eddigi siciliai parlamenttel. De midőn Murat meggyőzetése után, a' bécsi békegyülés actájánál fogva 1815 Nápolyországot is visszanyeré, ismét öszvehivá a' siciliai parlament mind a' két kamaráját 's közölteté velek a' Sicilia számára készittetett 's 1815 Maj. 16-kán költ uj constitutiót, melly sokban hasonlit a' XVIII. Lajos által 1814 adatott Chartehoz; de ez a' constitutio sem vétetett eszközlésbe. Azonban minekutána IV. Ferdinand Dec. 8. 1816 Nápolyt és Siciliát együvé kapcsolta 's illy czimet: I. Ferdinand mind a' két Sicilia királya, vett volna fel: közre bocsátá az egész monarchiára nézve az 1816-ki Dec. 12-kei organicus törvényt, melly a' feudalismus eltöröltetését ugyan helyben hagyta 's megerősitette, de a' nemzeti képviselést többé be nem hozta (l. fenebb *E.* Spanyolország).

G. Németországban, mellynek hajdani birodalmi szerkezete egészen a' különböző rendek feudalis aristocratiai 's egyesületi okfején alapult, eszközle ugyan a' rajnai szövetség confoederatioactája, melly Jul. 12. 1806 költ, egyes statusokban uj constitutiókat; de a' benne kijelentett szövetségi gyülés soha sem lépett foganatba; a' szövetség egyes népeinek repraesentatiójáról pedig emlités sem tétetett benne. Ellenben a' Junius 8. 1815 költ németszövetségi acta következésében nem csak megnyittaték Main melléki Frankfurtban a' szövetség gyülése, mellyet a' fejedelmek és szabad városok követeik által képeznek; hanem 13-ik czikkelyében ezt is kijelentette: „A' szövetség minden statusában leend országrendes szerkezet.“ E' czikkely magyarázása sok nehézséget szült 's azt okozta, hogy végre a' historiai avagy rendeken épülő 's a' monarchia alap tekinteték minden uj országrendes szerkezet főbélyegének. A' rajnai szövetség 's német szövetség actája következésében a' német statusokban 1806 's 1815 olta különbféle constitutiók támadtak, mellyek részént inkább az ujabb képviselői, részént inkább a' régi rendes 's egyesületi rendszerhez közelitnek. Azon statusok, mellyek a' régi feudalis rendeket 's egyesületi rendszert egészen megtartották, vagy ujra visszaállitották, I. alatt már előszámláltattak. 1) A' westfaliai királyság, melly 1807—14 állott fen, legelső nyere német földön franczia képviselői rendszer formájára készült 's ugyan azért a' német nemzeti characterhez nem igen illett constitutiót, melly azután a' rajnai szövetség egyéb statusainak szolgála mustrául. Ezt Napoleon adá Nov. 15. 1807, az 1808 Decemb. 23 költ statutum pedig kiegészité. — Mint a' westfaliai, szintugy elenyészet 2) A' francfurti nagyherczegség eléhbihez hasonló szerkezeti törvénye, melly 1810 Aug. 16 költ, 's 1813-ig volt erőben. 3) A' bajor királyság egészen uj nemzeti képviselést alkotott az 1808 Majus 1-én költ constitutio 's 6 organicus edictum által; hanem az elsőszülöttségi 's nemes adományi javak birtokosai 1811 a' December 22-kei decretum által a' bajor nemzet született képviselőjivé tétettek. Végre minekutána Maj. 17. 1818 a' községi szerkezet megjelent, kiadá a' király a' statustanácsnok Zenkner készitette szerkezeti oklevelet 's 10 edictumot Maj. 26. 1818. Bajorország az által a' britus parlament 's a' franczia kamarák példája szerént nyilvános országrendi gyülést nyert két kamarában, hol

a' nemzet kormányfijait 's képviselőjit valódi nyilvános characterik szerént esmerni tanulta. Ez a' szerkezet nem képviselői, hanem országrendi, mert a' népképviselők választása nem az ország öszves népességén alapul, hanem a' statuspolgárok különböző rendekre (nemességre papságra 's tudósokra, polgárokra, parasztokra) osztatásán. Megerősittetének egyszersmind a' mediatisáltak 's egyéb főnemesség elsőségei, a' patrimonialis törvényhatóság, adózásbeli kedvezés, fidei commissumok, elsőszülöttí javakra 'sat. nézve királyi edictum által. Egyébiránt meg van benne a' bajor nép polgári 's politicai szabadságának minden alapja, meg a' vallási szabadság, a' sajtószabadság, a' törvény előtti egyenlőség, az egyenlő jus a' status szolgálatja minden fokaira, az adózási egyenlőség, a' rendek meghatározott része a' törvényhozásban; jusok az előterjesztett budget szerént az adó mennyiségét kiszabni, valamint a' panasztétel jusa 's minden statustisztvislők felelletalattisága is. Van ezenkivül egy királyi parancsnál fogva, melly Jan. 1. 1822 költ, mind a' 8 kerületben külön tarományi tanács, melly egy választási collegium által választatik. 4) A' würtenbergi királyságban Fridrik az 1-ső király már 1806 eltörlé a' régi egyezségeken alapult országrendi szerkezetet 's szoros monarchiai módon uralkodott azon organisatiodecretum szerént, mellyet Martius 18. 1806 adott ki. De midőn a' bécsi békegyülés kijelentette volna, hogy minden szövetséges statusokba országrendes szerkezet vitessék be, akkor Jan. 11. 1815 költ manifestuma által siettetni akará az országrendes szerkezetnek statusaiba való bevitelét; hanem a' rendek gyülése, mellyet Martiusban 1815 hivott öszve, elveté az elejébeterjesztett uj szerkezetet, a' réginek helyreállitását kivánván. (L. Würtemberg.) Végre egyezség utján még is felállittatott a' szerkezet Sept. 25. 1819, a' két-kamarás rendszer vétetvén alapjául. 5) A' badeni nagyherczegség már Julius 5. 1808 bizonyossá tétetéк 'uj szerkezet felől; e' helyett azonban Nov. 26. 1808 csak uj igazgatási organisatiót kapott. A' herczegség rendjeinek egybegyüjtésére csak a' bécsi békegyülés következésében határzá el magát Károly, a' nagyherczeg, Martiusban 1816. Végre kiadá az uj szerkezeti oklevelet Augustus 12-én 1818, melly idő- és népképesti okfejei által jelesen különbözteti meg magát 6) A' hesseni választó fejedelemségben az 1806 szerkezet 1813 visszaállittatott ugyan, de a' választó fejedelem az 1815-ki Mart. 1 napján megnyitott országgyülésre nem csak a' három rend, a' nemesség, papság és városok, követeit, hanem a' paraszt rendjeit is meghitta, ebből visszálkodás eredt, 's midőn a' gyülés az uj constitutio ellen kikelt 's ellene mondott, tüstént szétoszlatott. Ezolta rendek nélkül országolt a' választó fejedelem, hanem Jun. 29. 1821 mind a' statusministeriumot, mind az igazgatást uj rendbe szedte; minekutána pedig a' környülmények a' dolgot tovább halasztani nem engedték, eleget teve a' nép kivánságának, képviselői rendszeren alapuló szerkezetet adván ki 1830. 7) A' hesseni nagyherczegség magától a' nagyherczegtől kapott Mart. 18. 1802-ben két kamarából álló országrendi szerkezetet (l. Hessen). 8) A' Pyrmonttal egybekötött waldecki fejedelemség Jan. 28. 1814 kapott fejedelmétől egy szerkezeti 's elrendelési végzetet, de a' melly több ellenmondásra nyujtott okot; ennek következésében a' fejedelem 1816-ki Martiusban Arolsenbe hivá a' rendeket; hol az 1816-ki Apr. 19 költ országos egyezség a' fejedelem uj 's igen szabadlelkü szerkezetét alapitotta meg, melly szerént a' lakosok egy közönséges gyülésben 's a' végrehajtás végett kiküldött deputatióban az eddigi nemes jószágok birtokosai, a' városok polgármesterei 's a' parasztrend községeitől magoktól választatott képviselők által repraesentáltatnak. 9) A' nassaui herczegség, még az 1814-ki Sept. 2-kai patens által nyert országrendes szerkezetet két kamarával, mellyeknek csupán másodikába választatnak a' tagok, elsőjében pedig vagy is ugy nevezett uri padon holtig való

és örökös tagok ülnek. ezzel szoros egybeköttetésben volt a' Julius 1. 1816 kihirdettetett uj országigazgatási organisatio. Későbben az is rendeltetett, hogy a' követek kamarája nyilvánosan tartsa üléseit. Nov. 5. 1815 elrendelé két patens a' rendek választatását 's a' nemes jószágok birtokosinak öszvesen 6 egyes voxot adott az urak padján, hova ők saját kebelekből választanak képviselő követeket. 10) Szász-Weimar Sept. 20. 1809 nyert constitutiót, midőn még a' rajnai szövetséghez tartoznék. Minekutána a' herczeg a' bécsi békegyülés által nagyherczegi méltóságra emeltetett, ujra organisalá ez Dec. 1. 1815 statusministeriumát; Jan. 30. 1816 pedig nagyherczegi parancsot adott ki, mellyben a' szerkezeti oklevel készitésére tanacskozó országrendes gyülést hirdete 's annak formáltatása 's egybehivatása módját elhatárzá. Ezen országgyülésén az országrendes szerkezet Maj. 5. 1816 költ, 's a' német szövetségtől biztositott alaptörvénye által közös képviselés fogadtatott el, két kamarára osztás nélkül. Ezen képviselő kamarába tiz-tiz tagot küld minden rend (nemesjószágok birtokosai, polgárok és parasztok) magok köréből választva, 's egy követet a' jenai egyetem. Igy tehát a' tudósok, mivészek, kereskedők és fabrikások nem nyertek tulajdon képviselést; egyébiránt az uj szerkezet készitésekor nagy szabadelkűséggel vétetett tekintetbe minden, a' mi legczélirányosb. A' választás egyáltalján szabad, 's a' sajtó szabadsága feltétetlen volt benne kijelentve. Hanem az 1820-ki Dec. 17 megnyittatott országgyülésen megtagadtaték az ülések nyilvánossága, 's megállapittaték a' status tisztviselőknek a' fenálló törvények szerént, itélet és jus nélkül, elbocsáttatása. Az országgyülési tanácskozásokból csak kivonatokat lehet sajtó által közre bocsátani. 11) A' szász-koburgi herczeg Aug. 21. 1817 ada tartományának szerkezeti oklevelet, melly szerént a' nemesség, városok 's falusi községek választott követei egy gyülésben tanácskoznak az egész tartomány érdekei felől; az országgyülés együtt nem létében kiküldöttség vigyáz a' szerkezet és egyéb törvények teljesitésére. Az országrendes szerkezet, választási és országgyülési rend, Dec. 15. 1820 költ manifestumok által határoztatván el, az első országgyülés 1821 tartatott. 12) A' szász-hildburghauseni herczeg megvizsgáltata a' rendekkel egy uj szerkezeti javalatot, melly Jan. 7. 1808 elfogadtatván, mint országos alaptörvény kihirdettetett 's a' német szövetség biztositása (garantia) alá helyeztetett. A' nemes jószágbirtokosak, városok, kerületek 's egyházi rend választott követeiből álló országgyülés egy kiküldöttség által szakadatlan repraesentaltatik. 13) A' schwarzburg-rudolstadti fejedelemség országrendes szerkezete Jan. 8. 1816 szedeték ujra rendbe, 's azolta a' nemes jószágbirtokosak, városok 's földbirtokosak választják a' tartomány képviselőjit; a' szerkezet Apr. 21. 1821 elfogadtatott törvényesen, 's mindjárt akkor országrendi kiküldöttség is rendeltetett. 14) A' lippe-schaumburgi fejedelemségnek 1815 Jan. 15 költ végzés adott uj, időképesti országrendi szerkezetet, melly szerént az országgyülés nemesjószágok birtokosaiból 's városok és kerületi alattvalók valasztatott követeiből áll. 15) A' lippe-detmoldi fejedelemség is nyert Jun. 8. 1819 egy választási formán alapuló 's minden tekintetben jeles országrendes szerkezetet, mellyet az országló gyámanya, Paulina herczegasszony, maga készitett, de a' mellynek a' nemesség és városok régi országos rendjei, ugy szinte a' schaumburgi herczeg, mint vérrokon, ellene mondottak. 16) A' braunschweig-wolfenbütteli herczegségbe a' rendek által 1820 Jan. 19 aláirt uj országgyülési rend hozatott be, melly szerént a' rendek gyülése két osztályból áll. Az elsőben 6 főpap 's a' 78 nemesjószág birtokosai jelennek meg; a' másodikban a' többi országgyülésre alkalmas 6 főpap, 19 városi követ 's 29 küldöttjök a' szolgálattól ment földbirtokosaknak. Hanem a' városi követek közt az első polgármesternek hivatalánál fogva van helye. Egy egészet tesz a' két osztály 's az egész tartomány képét viseli. Az adó rendelésére nézve erőben hagyatott a'

régi szerkezet. 17 Frankfurt szabadvárosának, melly még hajdani urától, a' primasherczegtől, szabadlelkü organisatiót kapott Octob. 10. 1806, már Julius 19. 1814 ajánlott statusminister báró Stein constitutioi javalatot; hanem a' senatus 1816 csak egészitő actát készitett a' város régi szerkezetéhez, mellyet a' polgárok ugyan azon évi Jul. 18. voxok többségével fogadtak el. E' szerént a' patricius nemzetségek hajdani jusai megszüntek, 's az egész polgárság képét a' törvényhozó test viseli. 17. 18. 19) A' három Hansaváros, Hamburg, Lübeck és Brema, 1814 ismét visszaállitotta régi szabad szerkezetét, mellyet Villers Ch. „*Constitutions des trois villes libres-anseatiques*" (Leipzig, 1814) czimü munkajában közlött. 20) A' szász-meiningeni herczeg 1824 Sept. 4-kén állita fel szerkezetet, melly a' nemes jószágbirtokosak, polgárok 's parasztok rendjéből választandó 21 követtel tanácskoztat a' tartomány érdekei felől.

H. A' schweizi szövetség, mellyet a' franczia directorium 1799 helvetiai köztársasággá változtatott, democratiai kormányformával, 's mellynek azután Napoleon Febr. 13-kán 1803 a' mediatioacta által ó és uj elemekből alkotott uj szövetségi szerkezetet adott, ujra öszveállott azon szövetségi egyezség erejénél fogva, melly Zürichben Sept. 8. 1814 köttetett. A' 19 canton szövetségébe ez uttal három uj, nevezetesen Wallis, Genf és Neufchatel, vétetett fel. Régi elemekből 's a' mediatioacta okfejeiből kifejlődött saját képviselői szerkezete van minden cantonnak; egynéhányban az aristocratiai, másokban a' democratiai okfő uralkodó; de tiszta aristocratiai már most egy sincs. Néhányan ellenben tiszta democratiaiak, mint Wallis, Graubünden, Zug, 'sat. (l. ezen czikkelyeket). Neufehatelnek pedig aristocratiai- democratiai- monarchiai szerkezetet ada fejedelme, a' burkus király, Jun. 18 's Dec. 26. 1814, országrendes képviseléssel párositva.

I. Támadtak végre Amerikában is képviselői szerkezetek a' Plata melléki tartományok egyesülete, Chile, Colombia, mexicoi egyesület, Guatemala, Bolivia és Peru democratiai szabad köztársaságokban, 's a' brasiliai (l. e.) császárságban. Ezeknek legnagyobb részént az éjszakamerikai szerkezet szolgált mustrául. Paraguai constitutio nélkül igazgattatik. A' haitii királyság 1811 nyert szerkezeti oklevelet. A' haitii köztársaság Jan. 27. 1807 költ democratiai szerkezete megujittatott 1816, 's minekutána a' királyság 1820, a' hajdani spanyol St.-Domingo pedig 1822 hozzá kapcsoltattak volna a' köztársasághoz, kiterjeszteték az egész szigetre. E' szerkezet szerént a' törvényhozó hatalom gyakorlása — valamint az éjszakamerikai egyesült statusokban — képviselői kamarára 's senatusra van bizva, a' végrehajtó pedig egy elöllőre, kit a' polgárok szabadon választanak. Csak Indusok, Afrikaiak, Mulattok és Mestizek lehetnek polgári e' szabad köztársaságnak. Fejérek nem birhatnak polgárjussal.

K. Legujabb jelenet a' képviselői szerkezetek körében az az ideigleni constitutio, mellyet a' Görögök nemzeti gyülése 1822 — a' függetlenség első évében Jan. 1 (13) — hirdettetett ki Epidaurosban. E' szerént két testből áll az országlás, választott követek törvényhozó senatusából 's a' végrehajtó tanácsból.

Azon statusok előszámlálása után, mellyek részént képviselői, részént időképesti értelemben vett országrendes szerkezetet, azaz, ollyant nyertek, mellyben a' képviselés valódi 's szabad a' részvétel az ország és nép közös érdemeinek előmozditásában, — szükség még azokat a' statusok is emliteni, mellyek IV. minden szerkezeti törvény nélkül sem nem képviselői, sem nem országrendes formák alatt kormányaztatnak. Ide tartoznak: 1) Piemont, Sabaudia és Nizza; 2) Toscana, Parma és Modena; 3) a' két Sicilia; 4) az egyházi fejedelemség; 5) Poroszország, kivévén Neufchatelt; de már igért egy kiralyi végzet Maj. 22. kén 1815 képviselői szerkezetet az egész monarchiának, 's valóban behozattak a'

tartomány rendek, mellyeknek tanácsoló szavok van 's befolyások az adó felosztásába. 6) A' hessen-homburgi landgrófság. 7) Az anthalti herczegség. Nyert ugyan az anhalt- kötheni herczegség fejedelmétől Dec. 28. 1810 constitutiót, melly — valamint a' reáépitett elrendelése a' kormánynak — az akkori franczia birodalom intézetei példájára volt készitve; hanem Oct. 24. 1812 mind kettőt felfüggeszté a' következett herczeg gyámatyja. Azolta mind Köthenben, mind a' két más Anthalt herczegségben a' régi közös országrendes szerkezet 's az ettől függő hitel- 's adósságrend áll fen, a' herczegi ház mindenkori seniora főkormánya alatt, de tulajdonképi országgyülés már 1698 olta nem tartatott. Követségi 's országos számvevő gyülést mindég hi öszve a' senior, mikor a' szükség megkivánja. 8) A' Hohenzollern- Hechingen és Sigmaringen fejedelemségek. 9) A' Schwarzburg - Sondershausen fejedelemség. 10) Az oldenburgi herczegség. 11) A' holsteini herczegség. A' két utolsóban épen most van munkában egy országrendes szerkezet készitése. 12) A' dán királyság, hol a' régi országrendes szerkezet 1660 töröltetett el. 13) Az orosz birodalom.

Az egyes szerkezetek 's országgyülések különbféle formájiról l. RENDEK GYÜLÉSE, 's udvari tanácsnok Pölitz e' munkáját: „*Die Constitutionen der europaeischen Staaten*" (historiai bevezetéssel, Leipzig 1817—23, 4 rész) Pölitz „*Staatswissenschaften*" czimü munkája 4-dik részével együtt, mellyekben a' constitutionalis formák megjelenése történetileg terjesztetik elő. Politicai tekintetben Ancillon méltánylotta e' tárgyat: *Ueber den Geist der Staatsverfassungen und dessen Einfluss auf die Gesetzgebung*" (Berlin 1825).

CONSTITUTIÓK (apostoli), azon részt teszik az egyházi törvény könyvben, mellyet némellyek I. Kelemen Pápától egybegyüjtött 's az apostoloktól származott törvényszabásoknak állitnak. És jóllehet több szintaz apostoli időktől divatba hozott szokásokat 's rendeléseket foglal magában ezen gyüjtemény; még sem lehet azt akar az apostoloknak, akar I. Kelemen pápának sajátul tulajdonitani; mert egyébiránt Sz. Jeromos s Eusebius, kik az apostolok, régibb sz. atyák 's irók munkájit szorgosan öszvegyüjtögették, erről is emlitést tenni el nem mulasztottak volna. Némellyek vélekedése szerént ezen (apostoli) constitutiók N. Constantin csász. alatt, de még az I-ső nincaeai concilium előtt 309 és 325 eszt. között, mások szerént pedig szinte későbben szedettek öszve és 8 könyvre 's több fejezetekre osztva a' törvénybe iktattak. A' régiség még is tekintetet szerze ezeknek. *Sz.*

CONSTITUTIONISTÁK, l. UNIGENITUS.

CONSUL. 1) A' romai 's 2) a' franczia köztársaságban a' status legfőbb tisztviselője czime; 3) az uj europai statusokban bizonyos tisztviselők czime. Elüzetvén Rómából a' királyok, két, minden évben ujra választandó consul, azaz, tanácsadó, tanácsló, állittaték a' köztársaságot igazgató senatus elejébe. Hogy valaki választatható volt legyen, Rómában kellett jelen lennie 's meghaladnia élte 43-ik évét. Ez utóbbi rendszabástól csak három izben tért el a' köztársaság. A' consulok hatalma a' nép akaratja szerént következő pontokra terjedett. Ők rendeltek senatus- és népgyüléseket, ők ültek ezekben elől 's ők teljesiték ezeknek végzeteit; mert a' nép kivitta magának a' törvényadó hatalmat, 's csak a' végrehajtó maradt a' senatusnál. Hadban ők vezérlék a' sereget, gondoskodának ennek szükségeiről 's kinevezék az alvezéreket. Ha veszélyben forgott a' status, korlátlan volt hatalmok; akkor határtalan hatalommal ruházhatának fel egyes tisztviselőket a' nélkül, hogy a' népet megkérdezni tartoztanak volna. Kihallgatták az idegen nemzetek követeit, áltvevék a' statushoz intézett leveleket, hadat izenének, felügyeltek a' status pénztárára, a' tartományokra 's a' praetori hivatal felállittatása előtt az egész törvénykezésre. Az igazgatás- 's elölülésben hónaponként sőt néha naponként felváltá egymást a' két consul. Rólok nevez-

tettek a' törvények 's az esztendő, (mellynél fogva a' status analisai consularis évkönyveknek (*fasti consulares*) hivattak; hivatali munkálódásaik közben pompás széken (*sella curulis*) ültek, kezekben királyi pálcza helyett elefántcsont vezéri pálczát (*scipio eburneus*) tartva, 's bársony prémü togába (*toga praetexta*) öltözve, melly a' császárok alatt himzett togává változtatott, 's tizenkét lictor kiséretében járkáltak, kik a' FASCES-eket (l. e.) vivék előttök. Ezen vesszőkötésekben hajdan fejszék is voltak, jeléül az élet és halálon való hatalomnak, de azok Valerius Publicola ideje olta kivétettek belőlök, midőn a' consulok a' városban jelentek meg, csak Román kivül tétettek ismét vissza. Így királyi hatalmok 's királyi tekintetek volt a' consuloknak, királyi név nélkül. Hivatalba léptekor innepélyes üdvözlésekre mentek házaikba Roma senatusa 's nagyai; ők pedig azután a' senatus kiséretében innepélyes áldozatot nyujtottak fel a' Capitoliumban. Az esztendő végével ollý eskü mellett tevék le hivatalokat, hogy ők azt a' törvény szerént viselték. A' volt consul ezen idő után consularis nevet vőn fel, 's mint illyen elsőséggel birt a' többi senatorok felett, kik még nem viselték ezen méltóságot. Elsőségeik közé tartozott, hogy a' romai tartományokba helytartóknak küldettek, a' holott proconsul volt a' czimek. Midőn Roma kormányformája Augustus Caesar után ismét egyfejdelmivé változtattatott, meghagyattak ugyan a' régi méltóságok, hogy a' népet elejénte ámitsa a' köztársaság szine; hanem tekintetek 's hatalmok egyre alább szálj, 's végre annyira üzé csufolódását egy szemtelen Caesar, hogy lovát nevezé consulnak. Roma első consulai a' vs. é. 244. évében Junius Brutus és Tarquinius Collatinus voltak, utolsóji pedig Justinian császár alatt, Kr. sz. u. 541-ben. Franczia országban a' köztársaság VIII. évében Brumaire 18-kán (Nov. 9. 1799) kiütött revolutio eltörlé a' directoriális országlást (a' harmadik constitutiot), 's egy a' törvényhozó testtől kineveztetett consularis biztosság (Bonaparte, Sièyes és Roger Ducos) negyedik constitutiot készité, melly már Dec. 15 kihirdettetett, 's melly által Francziaország consularis igazgatásalatti köztársasággá tétetett. Három választott consul (Bonaparte, Cambacérès, Lebrun, mindegyik 500,000 frank esztendei fizetéssel) vevé ált tiz évre a' végrehajtó 's majdnem korlátlan hatalmat; a' törvényhozó a' tribunatnál 's törvényhozó gyülésnél maradt, 's ezenkivül ugy nevezett fentartó senatus is állittatott fel. Bonaparte azonban már Aug. 2. 1802 első consulnak választatott holta napjáig, 's ez által a' franczia status szerkezete, miségére nézve ujra tökéletesen egyfejdelmi lett. Jus adatott neki, felváltóját kinevezni, a' két más consult ajánlani, a' senatorokat, statustanácsnokokat 's a' népgyülések előlülőjit kinevezni, azokat öszvehini, üléseik tartását meghatározni, a' törvényhozó testet tetszése szerént egybehini 's elbocsátni. Önkénye alá vettetének minden büntető 's polgári törvényszékek, neki adatott a' kegyelmezés jusa, a' tribunat tagjainak száma pedig felényire szállittatott. Ő igazgatá a' status bevételét 's kiadását, gondoskodék belső bátorságról 's külső védelemről, parancsa alatt álla a' hadi erő, ő vitt minden egybeköttetést a' külfölddel, ő erősite meg minden egyezést, 's ha a' statust veszély látszék fenyegetni, hatalmában álla még a' constitutio felfüggesztése is. Így kapcsolt öszve az első consul királyi hatalmat 's királyi tekintetet, 's hogy ezt annyival inkább fentarthassa, civillistája hat millio frankra emelteték, 's Aug. 15. 1802 mint az első consul születése napján St. Cloudban consularis udvar is állittaték fel, a' hol a' hajdani udvari kinszerités ujra bevétetett. Ezen köztársaságban az első consulok egyszersmind utolsók is voltak, az egyik császár lőn, társai pedig herczegek.

A' keresztes háborúk ideje olta különbféle statusokban találni consulokat, mint felsőséget a' tengeri és kereskedési ügyek elhatározása-, védése- vagy verificatiójára. Az olasz statusok használták főképen a' keresztes háborúkat arra, hogy az asiai fejedelmektől just nyérjenek,

azoknak statusaiba illy védelmezőket nevezni saját nemzetekbeli kereskedők számára, melly példát más europai statusok is követték Levante és Afrika azon helyeire nézve, hová alattvalójik kereskedést üztek, sőt a' 15 és 16 század olta még egymás között is, annyira hogy a' kereskedési consulok száma Europán kivül 's belől már most felette tetemes. A' consulküldés jusa felségi jusnak tekintetik; de csak oda küldethetnek consulok, hova egyezés vagy régi szokás arra just ad. Az a' kötelessége minden consulnak, hogy nemzete kereskedőjit 's hajósit védelmezze 's oltalmazza, a' kereskedési egyezségek megtartására ügyeljen 's fejdelme alattvalóji kereskedésének consulsága helyén való állapotjáról 's javáról udvarát tudósitsa. Az elsőségi jusokra nézve különböznek az afrikai 's levantei consulok az europaiaktól. Amazok, kik mint követek tekintetnek, tökéletes polgári törvényhatósággal birnak fejdelmeik alattvalójira nézve, gyakran még külföldiek vádjaiban is; ezek ellenben csak korlátok közé szoritva ügyelnek fejedelmeik alattvalójira, 's ezekre is csak egymás közti kereskedési ügyeikben, 's még itt is nagyobbrészént csak választott birák, és noha ministereknek kell őket tekinteni (a' mit azonban egynémellyek nem akarnak elfogadni), mindazáltal még a' legutolsó osztálybeli követekkel sem állnak egyenlő rangban, nem lévén creditivájok, hanem csak megbizó levelek, mellyet azon statusnak, a' hol tartózkodnak, még elébb meg kell erősitenie. Ennél fogva nem birnak a' követek elsőségeivel, nem mentek a' törvényhatóságtól 's adózástól, nem tarthatnak követségi isteni tiszteletet, 'sat. Rendszerént alája vannak vettetve azon hely törvényhatóságának, a' hol mint consulok tartózkodnak. Generalconsul az, a' ki több helyre van kinevezve, vagy a' ki alatt több consul van. Néha alconsul is adatik a' consul mellé.

Consulta, statusconsulta, azaz, statustanács, egy tulajdon ága volt az olasz köztársaság utóbb olasz királyság statuskormányának. A' consulta nyolcz személyből állt 's leginkább a' külső ügyekről 's diplomaticai egyezésekről tartozott gondoskodni.

Consultatio, rendszerént több orvosok egyesületét jelenti a' betegágyaknál, az egyes öszvejövetelek réndszerént conferentiának vagy consilium medicumoknak nevetetnek, az ujonnan odahitt orvos pedig consiliariusnak mondatik. A' consultatiók haszna a' betegre nézve a' legtöbb esetekben problematicus, mert ha a' rendes orvos a' jobbakhoz tartozik, akkor az ujonnan odahitt felesleg való, ha a' rendes orvos nézetével megegyez, ha pedig mind ketten ellenkező értelmüek, akkor igen gyakran háboru áll elő, melly a' beteg költségén vitetik. Azonkivül igen gyakran megzavartatik a' consultatiók által a' gyógyitás planumának egysége és öszvefüggése. — Némelly egyes esetekben, p. o. az igen veszedelmes, igen öszvetett és sokáigtartó nyavalyákban van még is a' consultatióknak hasznok. Az igen veszedelmes nyavalyákban az által a' beteg és orvos lelke megnyugosztaltatik; az igen öszvetett és öszvebonyolt nyavalyákban a' környülallások ismételt és mindenoldali megvizsgálása az itéletet megigazitja; végre a' sokáigtartó nyavalyákban sokszor az által a' betegnek jóltévő reménysége a' gyógyuláshoz 's bizodalma a' mivészséghez ujonnan felébresztetik, ha hozzá más orvos hivatik. — Ha azonban a' consultatióknak valami hasznát akarjuk látni, igen sok orvost nem kell tanácsba hini; olly orvosokat kell igyekezni öszvehini, kik egymáshoz jó indulattal vannak 's a' főtételekben megegyeznek, a' tanácskozásoknak a' betegágynál olly nyelven kell tartatniok, mellyet a' beteg nem ért, vagy pedig más szobában, 's különösen a' nyavalyás állapot megitélésével foglalatoskodniok. *A. B. P.*

Contagium, l. Ragadó nyavalyák.

Contarini, velenczei nemes nemzetség. Domenico Contarini velenczei doge volt 1043—71. Az aquilejai patriarcha által felégetett Grado városát felépitette 's a' pártot ütött Zara várost meghódoltatta. — Jacopo C. doge 1275—80. Kormánya alatt kinszeriték a' Velenczések

Ancona városát az adriai tengeren való uraságoknak megesmerésére. — Andrea C. doge 1367—82. A' Genuaiak Doria Pietro alatt 1379 elfoglalták Chiozzát, sőt magát Velenczét is fenyegették; C. 1380 ismét visszavette tőlök e' várost 's a' köztársaságot megszabaditá az ellenségtől. — Francesco C. doge 1623—25. Austria elfoglalá Mailandot és Waadtlandot 's hatalma alá iparkodott hajtani Graubündent is, hogy igy Waatlandon keresztül a' spanyol király olasz birodalmai és a' császár német tartományai közt egybeköttetés állittassék fel. Velencze XIII. Lajos franczia királlyal, a' savoyi herczeggel 's a' helvetiai protestans cantonokkal segitségekre sietett a' Graubündenieknek. Waatland 1624. ismét visszavétetett. — Carlo C. doge 1655—56. Lazaro Mocenigo, a' köztársasig admirala, Junius elején 1655, fényes tengeri ütközetet nyert a' Törökök ellen a' Dardanellák alatt. — Domenico, doge 1659—74. Kandia szigete miatt 5 esztendeig háboruskodott Velencze a' Törökökkel. Háom évi példátlan megátalkodott ostromlás és védelmezés után általadá Francesco Morosini Kandiát Sept. 26-án 1667, mire béke következett — Francesco C. 1460 Paduában philosophiát tanitott, II. Piushoz mint követ ment, a' velenczei hadakat vezette a' Florenczeik ellen, kik a' Sienaiakat megtamadták, 's leirta a' háboru történeteit. — Ambrosio C. (1477—83.) mint a' köztársaság követe, Usun Kassan persa királyhoz küldetett. Ezen érdeklő utazásnak leirása olaszul legelőször 1481 jelent meg Velenczében. — Gasparo C. mint V. Károlynál velenczei követ, a' császár 's a' köztársaság közt állandó békét eszközlött. 1527 mint követ Romába; onnan Ferrarába ment, hogy VII. Clemensnek, kit V. Károly a' St. Angelo erősségben fogva tartott, szabadságot nyerjen, ezt végre hajtván, követ lett a' pápánál, 's visszatérte után Velenczében senator. III. Pál 1535 cardinalkalapot ada neki. 1541 mint papai követ a' regensburgi gyülés tanácskozásaiban részt vett; hol igen mérsékletesen viselte magát. Azon alkalommal, midőn a' püspökök a' Protestansok által felállitott 22 czikkelyt félre vetették, ezeket magához hivatta 's intette, hogy fényüzés, haszonlesés és nagyravágyás által ne adjanak több bosszuságra okot a' népeknek, hanem inkább egyházi megyéjiket látogassák, oskolákat állitsanak, a' szegényeket gyámolitsák 's az egyházi javakat érdem szerént, nem pedig más tekintetekből osztogassák. Visszatérte után mint pápai követ Bolognába küldetett 's ott megholt 1542. — Giovanni C., született Velenczében 1549, megholt 1605. Korának egyik leghiresebb képirója, Titian módja szerént dolgozott, különösön kitünt a' padlatok festésében, mint ezt a' „Feltámadás" S. Francesco di Paolo templomában Velenczében bizonyitja. — Vincenzo C. szül., Velenczében 1577, megholt 1617, olly nagyhirü tudós, hogy a' paduai magistratus, csak hogy az ottani egyetemnél megtarthassa, a' görög és latán ékesszólásnak rendkivüli tanitószéket állitott a' 26 esztendős C. számára. Itt tanitott 1614-ig. — Simone C., szül. Velenczében 1563, megholt 1633, költő és st. marcoi ügyvéd. Velenczei követ volt a' savoyi herczegnél, II. Filep spanyol királynál, III. Mohammednél Konstantinápolyban, V. Pál pápánál, II. Ferdinand császárnál 's azután st. marcoi procurator lett. Még ekkor is tett egy utat Konstantinápolyba a' senatus dolgaiban. Midőn 1630 döghalál pusztitná Velenczét, nem akara eltávozni a' városból, hogy az illy veszélynél szükséges rendet fentarthassa. J.

Contat, I. Franczia szinmivészség és Parisi játékszin.

Conté (Jakabb Miklós), mivész, mechanicus és chemicus, szül. St. Ceneryben Sees vidékén Aug. 14. 1755, megh. Dec. 6. 1805, leginkább mechanicával 's festéssel foglalatoskodott. Jó szerencsével festett már 18 esztendős korában a' nélkül, hogy e' miatt a' physicai és mechanicai tudományokban hátra maradott volna. Egy tőle feltalált hydraulicai erőmiv modellje (mustrahasonmása) megnyerte a' tudományok aca-

demiájának tetszését. Ezután Parisban telepedett meg. A' physicához való nagy hajlandósága vitte arra, hogy (1793) a' dologhoz értő többek társaságában a' viznek vas által történendő feloldozását nagyban próbálná, holott ez azelőtt csak puskacsövekben történt. Tanácsadásai, faradhatatlan éjnappali erőlködései sokat segitettek a' dolog jó kimenetelén. A' kormányszék parancsára Meudonban ismételnie kellet ama' probákat, mellyek szerencsés kimenetele ada okott azon gondolatra, hogy a' köztársaságot levegőgolyók által kellene védelmezni. Ő leve a' levegőben-hajókázási (aërostaticum) intézet igazgatója, 's ezután a' hadi seregnél a' levegőhajósoknak kormányozója. Ekkor talált fel egy felséges iró 's rajzoló cerusanemet, 's ezeknek készitésére nagy kézmivet állitott, melly mai napig is ellátja még egész Francziaországot. Későbben több tudósokkal az egyiptomi expeditióhoz vala meghiva. Itt az alexandriai kikötőnek nagy töltésén két nap alatt golyók tüzesitésére kemenczéket állitott fel, mi által az angol hajókat, mellyek rá rohanás által elvehették volna a' várost, illendő távolságban tartotta. Azután felállitotta Cairóban a' hadsereg számára való fegyverek 'sat. készitésére szügséges mühelyeket, ugy szinte szélmalmokat, a' cairoi pénzverésre, napkeleti könyvnyomtatásra, puskapor 's különbféle öntésekre szügséges erőmiveket. Aczél 's kard, viaszos (firnajszos) vászon, vastag papiros 'sat. készült mühelyeiben. Tökéletesité a' kenyérsütést, előteremté a' szükséges szereket az ispotályok, mathematicai müszereket a' földmérők, üvegeket a' csillagviszgálók, nagyitó üvegeket (Loupen) a' természetvizsgálók, cerusákat a' rajzolók számára, egy szóval mindent, a' mi szükséges illyen tartományban illyen egy planum kivitelére. Nem sokára telegraphot is állitott, noha ennek felállitása ezen forró égaljban végtelen akadályokkal történt. *A***s.*

Contemplatio, az a' belső, lelki szemlélet vagy vizsgálat, mellynél fogva a' lélek minden külső benyomatoktól elvonva a' belsőben feltünő képekkel és megfogásokkal foglalatoskodik. Kivaltképen pedig igy neveztetik ez az állapot akkor, mikor tartós, és igy midőn az ember a' maga belsejének jelenetei körül soká mulat és mintegy önmagába süllyed; továbbá midőn az érzékfeletti világ tárgyai, vagy a' testi világnak a' lelkihez való viszonya és annak ebben való elmerülése az, a' mit a' lélek illyformán képzel és szemlél. Ez a' szemlélődés sokszor tulajdonképi vallásos dolognak is tartatik 's kivált annak tartatott a' napkelti népeknél. Az ők climájaban és philosophiájokban van a' szemlélődő élet csirája, és tőlök vitetett az által a' 3d. század. is, a' Gnosticusok és Uj-Platonicusok ideájival (a' testi világ felett való felemelkedésről) meggazdagitatva, a' keresztény vallásba, mig végre a' szerzetes élet által megtestesittetett. Ellenben egy világi gondolkozásu időkorban az elmének magába való elmerüléséről, mellyet a' contemplatio mindenkor felteszen, teljességgel semmit sem akarnak tudni. *A. B. S.*

Contessa, (Keresztely Jakab), 1767 született Hirschbergben. Öccsével együtt dramákat és elbeszéléseket adott ki, némelly darabokat irt a' slésiai zsebkönyvbe 'sat. Románja: „*Der Freiherr und sein Neffe*" jeles képe politicai vélemények által magában meghasonlott társalkodási életünknek. Libenthalban holt meg Slésiában 1825. — Öccse, Contessa Károly Vilmos, novellairó és vigjátékköltő, 1777 született Hirschbergben, a' hallei paedagogiumban neveltetett, 1797—1801 Hallében és Erlangenben tanult, azután Weimarban és Berlinben lakott, mig végre hitvese halála után barátjához, Houwaldhoz, ment Sellendorfba Alsó-Lausitzban 's ezt későbben Neuhausba Lübben mellé követte, hogy fiát barátjának gyermekeivel együtt nevelhesse. Irt tapssal adott kisebb vig játékokat, elbeszéléseket, gyermekmeséket, 'sat. Berlinben holt el 1815. Hoffmann ezen költőnek, ki mint tájfestő is némelly jó miveket készitett, mérséklett, jószivü characterét remekül rajzolta *Serapionsbrüder*-reiben. Munkájit Houwald adta ki 1826. *B. L.*

Conti, (Antonio Schinelle abbate), velenczei patricius, szül. Paduában 1677, mathematicai vizsgálati juttaták Newton figyelmébe. Le mondván a' papi életről, elébb Parisba, 1715 Londonba ment, a' hol Newton ajánlására felvétetett a' kir. társaság tagjai sorába. Bekeveredett ő is a' Newton és Leibnitz közt folyt vitába; de azon törekedvén, hogy egyikét se sértse meg, sem ez, sem amaz nem volt megelégedve vele. Történetből birtokába jutott egy kézirat, melly Newton időszámlálási systemáját tárgyazta. Ezen iratot Freret-vel közlötte, ki éles jegyzetekkel bocsátotta közre. Ezt Newton igaztalanságnak mondta. Beteges léte kényteté C-t 1726 honja szelidebb ege alá vonulni. Többnyire Velenczében egészen literat. és költői foglalatosságinak élt. Munkájinak, mellyeket kiadni szándékozott, 6 kötete közül csak a' két első jelent meg (Velencze 1739, 4); az első hosszu költeményt foglal magában: „*Il globo di Venere*", mellynek platoni ideákat a' szépről kell vala érzékitenie. C nek halála (1749. Padua) után jelent meg Florenczben 1757 4 szomoru játéka („*Junius Brutus*," „*Caesar*" „*Marcus Brutus*" és „*Drusus*"; költői becsét nem tevék kétségtelenné. C. munkájiban mindenütt inkább az abstract gondolkodóra, mint alakitó költőre esmertek 's nyelvét azzal vádolják, hogy minden velőssége mellett idegen egyvelegektől nem ment.

Conti, l. Bourbon

Continentale systema, l. Szárazföldi rendszer.

Co'ntorniati, régi pénzek, mellyek a' pénzesmerők szorgalmát sokáig foglalatoskodtaták 's a' gyüjtemények ritkasági közé számláltatának. Vékony érczlapból ('s nem, mint sokan hiszik, kettős érczből) állanak, verések lapos, 's az a' sajátságok, hogy mind a' két odalokon, azon helyen, hol a' régi pénzeken gyakran gyöngykoszoru fut körül, barázda van belějek vágva vésővel. Ez a' kivájt linea, mellynek olasz nyelven Contorno a' neve, nyujthata alkalmat mostani nevekre. Az igazi contorniatik másik esmertető jegye egybehuzott EP vagy PE betük, mellyeknek valódi értelme még nincs felfedezve, 's mellyek különbféle benyomott jegyek, leggyakrabban pálmaágak mellett állnak. Ezen benyomott jegyek horpulatját gyakran látni ezüsttel betöltve. Ezek a' betük is második kéz munkája, 's voltaképen különböznek ez által a' pénzmesterek ugy nevezett monogrammjaitól 's hasonlitnak neminemüképen a' romai emlékpénzek benyomott jegyeihez (*signa incusa*). Bronczból vannak minden contorniatik 's nagyságokra nézve hasonlitnak a' nagybronczokhoz, olasz pénzgyüjtők kifejezése szerént medaglioncinikhez. A' typus rajtok felette különböző, a' munka durva 's a' reájok vert felirások gyakran hibáznak a' régiség pénzein szokásban volt curialis stylus ellen. Ez uj bizonysága, hogy noha romai császárok képét viselik magokon, nem ezeknek idejéből valók, hanem későbbi kor szüleményei. Eckhel contorniatikról irt jeles értekezésében Morelli és Mahudel véleményét fogadja el, kik azoknak idejét Nagy Constantintól fogva Valentinianig teszik. Kétséget nem szenved, hogy nem a' nyilvános hatalom parancsára verettek, 's mivel rendeltetésekről semmi nyomot nem hagytak a' régiek, csak gyanitnunk lehet azt. A' rajtok gyakran előforduló futópálya, pálma, kocsiigazgatók buzditása, Nero és Trajan császárok képe 'sat alig hagynak kétséget a' felől, hogy ezen pénzek a' romai és konstantinápolyi circusi játékok látogatóji számára voltak készittetve, kiknek mulattatásáról e' két császár olly igen gondoskodott. Hihető, a' csapatok vezérei 's elrendelői mint bebo sátási jegyeket osztogatták ki azokat a' nézőknek. Némelly hires férjfiak rajtok találtató képei az iconographiára nézve kevessé becsesek, mert nem pontosan az eredeti után 's csak ügyetlen bélyegmetszők által vágottaknak látszanak.

Contour, l. Környülrajz.

Contrabassus, l. Bassus és Hegedü.

Contrahangok, l. Tabulatura.

Contrapont. Ezen név alatt eredetileg azon harmoniai több hangzatu kiséretet értették, mellyet valamelly melodiához tettek. Hajdan t. i. a' kottákat csak egy sor, több lineákra rakott pont által jelelték ki, 's ha még egy vagy több hangot akartak kiséretül hozzá adni, egy illyen sor ellenébe még egy másikat, és igy minden pont ellen még egyet kelle tenni, azaz, ellenpontozni. Ezen értelemben tehát a' contrapont tulajdonkép nem más, mint a' harmoniai öszveszerkeztetés vagy maga a' tétel mestersége, melly szerént több hangzatok kedvesen zengőleg egyesittetnek. Szorosabb értelemben pedig azon különös módot jelenti, mint kelljen egy feladott vagy talált melodiát több hangzatokkal kisérni. Ez értelemben egyszerü vagy közönséges contrapont azon muzsikai tétel, mellyben a' magasabb vagy mélyebb hangzatok melodiája egymással fel nem cseréltetik. Ha ezen hangzatok egymással felcseréltethetnek, 's menetelek változtatása vagy a' harmonia sértése nélkül feljebb vagy alább tétethetnek, ugy hogy p. o. a' bassus menetelét, melly elébb a' discantot csupán kisérte, most mint melodiát maga ezen hangzat veszi által, vagy ellenben, a' discant melodiája a' bassus menetelével, melly elébb csak kiséretül szolgált, felcseréltetik, 'sat. — akkor ez kettős vagy sokszoros contrapontnak neveztetik. Minthogy e' szerént a' kettős contrapontnál főkép egy hangzatnak más közbe való általtétele forog fen, igy a' contrapontnak épen annyi külön nemei vannak, mint a' hány közök szolgálnak illy általtételére a' hangzatoknak. Innen van kettős contrapont secundában vagy nonában, tertiában vagy decimában, quintában vagy duodecimában, octavában vagy decimaquintában, 's igy tovább. Teljes oktatást találni róla Kirnberger „*Kunst des reinen Satzes*" czimü munkájában és Albrechtsbergernél. — A' contrapont hihetőleg legelébb a' Wallisiak, Skotok .s Irlandiak előtt volt esmeretes.

Contraprotest, l. Protest.

Contraremonstransok, l. Remonstransok és Gomaristák a' Reform. egy ház czik.

Contrast, l. Visszásság.

Contraviolin, l. Hegedü.

Contre-alt, hangmivészségben a' tenor és discant közt való középhangot teszi, általjában Alt-nak nevezik.

Contrebande. Igy neveztetik minden portéka, melly törvény ellen vitetik be valamelly tartományba, vagy pedig onnét ki. Van 1) hadi — 2) kereskedési contrebande. Mi legyen hadi contrebande, azt a' statusok közt fenálló egyezségek határozzák meg, mellyek azonban korántsem egyenlők. Már az olasz kereskedő statusok Consolato del mareje (l. Kereskedési jus) előtt megtiltották alattvalójiknak több hatalmasságok, az ellenségnek fegyvert vinni. Utóbb magok a' hadakozó hatalmasságok egyezségei 's rendelései által még a' neutralis statusok is eltiltattak a' hadi szerek ellenség ellen vitelétől, 's innét jött szokásba a' contrebande — contra bannum — név. Ennek fogatja későbben olly anyagokra is kiterjesztetett, mellyekből hadi szereket lehete készitteni. Ellenben minden másnemü portékák, ha bár hasznosak lehettek az ellenségnek, mint a' buza, bor, eleség, pénz 'sat. szabad portékáknak tartattak, némelly, külön egyezségek által meghatároztatott kivételeken kivül. Illyen egyezség volt az, melly Spanyol- és Francziaországok közt 1604, 's az, melly Angolország és Holland közt 1654 köttetett. Hanem legujabb időkben hallatlan kiterjedés adatott a' hadi contrebande fogatjának. A' mult század vége felé kiütött háboru alkalmával félszegüen magyarázgaták azt több hadakozó hatalmasságok. Igy Anglia és Oroszország azt kivánták 1794, hogy a' neutralis hatalmasságok Francziaországba még gabonát se vigyenek, 's végre Anglia egész dictatori önkényt fejtett ki, még a' besózott hust is contrebandenak nyilatkoztatván, olly ürügy alatt, hogy az csak őrség vagy hajós katonaság számára lehetne rendeltetve. A

kereskedési contrebandeot minden egyes status maga határozza meg, leginkább ezen okfő szerént, hogy semmit sem enged bevitetni, a' mi ben az országban elég bőven termesztetik 's készittetik, 's tiltja kivitelét mindennek, a' mi az ország belső szükségét felül nem haladja.

Contregarde vagy Couvreface, az erősitő mesterségben olly külmiv, melly a' bástya vagy más erősségmiv elejébe tétetik, hogy bélésfalát fedezze és kettős védelmet is adjon. A' tetemes költségek, mellyek minden contregardenál 100,000 forintra is mennek, nem felelnek meg az ebből származható haszonnak, főképen ha a' contregarde igen keskeny 's pattantyuk nélkül vagyon, a' mikor különösen couvrefacenak neveztetik.

Contrescarpe, szorosan véve a' hadi tudományban a' sánczoknak a' mező felé való menedékes oldala, melly a' sánczban belső, a' város vagy erősség felé való menedékes oldalával (*escarpe*) áltálellenben vagyon. De ez alatt nem csak az, hanem a' tul rajta fekvő fedett ut is a' melyvéddel és glacisval együtt értődik.

Contributio (öszverakás), 1) az az adó, mellyet az ellenség a' meghóditott tartományokra vet; 2) az, mellyet az országlás háboru idején saját alattvalójira vet, hogy a' status megnevekedett költségeit fedezhesse; 3) némelly tartományokban a' földbirtokadó, melly eredetileg szinte hadi adó volt. (Vö. Adó.)

Controle. 1) A' felsőségi statushivatalokban vagy cancellariákban kettős lajstroma az irományok kiadatásának, hogy ez annál nagyobb biztossággal történjék 's minden csalás kikerültessék. 2) Kettős számvitel, ellenszámvitel, mellyet egy második számló tiszt viszen; innét ellenőr, elleniró, olly ügyelő, a' ki nyilvános bevételeknél 's kiadásoknál azt, mit a' beszedő bevesz 's kiad, könyvébe vagy ellenlajstromába szinte bejegyzi, ugy hogy tökeletesen meg kell egyezni mind a' kettő könyvének vagy lajstromának. 3) Általjában minden lajstrom vagy napló könyv.

Contumacia, makacsság, engedetlenség birói rendelés iránt, elmulasztása bizonyos cselekedetnek, mellyet valakinek törvény előtt 's kiszabott határnapon kelle vala tennie. A' perek folytatása ezen okfőn alapul, hogy illy elmulasztás lemondásnak tartassék, 's az elmulasztó az ellenfél kinyilatkoztatni kellő kivánsága szerént elvessze jusát, az elmulasztott cselekedetet későbben megtehetni. A' törvényrendelte 's nem birószabta határnapok elmulasztása esetében pedig kérni sem kell a' makacsság büntetését, mert ez akkor magában értődik. A' törvényszékek két nemét különböztetik meg a' makacsságnak, a' megjelenés 's a' védelmezés elmulasztását. Megtörténik amaz, midőn az idéztetett alperes az első megjelenést vagy egészen elmulasztja, vagy legalább nem törvényesen teszi meg; ez pedig, midőn a' perlekedő felek egyike, több rendbeli intő itélet után is elmulasztja megtenni a' megteendőket. A' meg nem jelenési makacsság az alperesnek a' megjelenő fél teljes keresetében 's a' késedelem költségében való marasztaltatásával büntettetik, az 1723: 32, 1729: 38 czikkely szerént. De ha a' keresetlevelben olly valami kéretnék, melly a' benne előadott esetnek a' törvényekkel való öszvehasonlitásából egyáltalján nem folyik, hogy azt, mint a' követelő fél keresetéhez világosan nem tartozót a' biró megitélje, tiltja az igazság. Igy azonban csak az első biróság előtt történt megjelenési makacsság büntettetik; a' feljebbvitt perekben csupán a' további feljebbvitel megtagadását szüli a' megjelenés elmulasztása. — A' nem védelmezési makacsság büntetése pedig abban áll, hogy a' makacs további előadása be nem váratván, az addig előterjesztettek szerént hozatik ellene végitélet. — Hanem mind ezek csak a' polgári perekre alkalmaztathatók 's nem a' büntetőkre, mert ártatlant megbüntetni, még ha maga

akarná sem szabad. Szokásban van ugyan itt ott a' büntető perekben a' meg nem jelenőket mint makacsokat marasztalni, de ha az ollyan utóbb megjelenik, ujra kell ellene a' pert kezdeni. — A' makacssági itéletekre nézve méltó megjegyezni: 1) hogy a' meg nem jelenés makacsság itéletét alsó törvényszékek előtt a' kiszabott határnapon tartozik a' felperes kérni, 's a' biró hozni. Ha később hozatik, végrehajtatásának sikeresen állhat ellene az alperes. A' királyi táblán csak negyed nap mulva kéretik a' megjelenés után 's az itélet még később is hozathatik. 2) A' királyi, bani, kerületi 's horvátországi törvényes táblák meg nem jelenési makacssági itéletei nem hajtatnak tüstént végre, hanem az alperes az itélet hozatala után 15 napig váratik, 's ha ez idő alatt megjelenik 's a' 2. R. 59 czikkelye szerént késedelmének törvényes okait adja, sőt hosszu folyásu perben ha ezt sem teszi, megengedtetik neki a' per folytatása 's védelmének tüsténti előadása 's csupán a' késedelem költségét tartozik megtéritni, de ezt is csak a' per befejezte után. Ha azonban a' mondott tizenöt nap alatt sem jelennék meg, vagy ha a' per rövid 's nem hosszu folyásu lévén, a' kiszabott határnapon elmulasztott megjelenésének törvényes okát adni nem tudná, vagy ha végre védelme előterjesztése megengedtetvén neki, ezt tüstént tenni elmulasztaná, akkor a' makacssági itélet megerősittetvén, végrehajtatása elhatarztatik. — A' tizenöt napi várakozás jótéteményével egyéb alsó törvényszékek előtt nem birnak az alperesek, hanem az itélet hozatala után végrehajtás rendeltetik. — A' makacsság büntetése alól kimentő törvényes okok a' 2. R. 59 's az 1723: 32 czikkelye szerént ezek: hirtelen megbetegedés, vizek kiöntése, zsiványok által való letartóztatás 's más hasonlók, mint például, ha az ügyvédvallásról szóló bizonyság, mellyet a' törvénybe idéztetett fél jó eleve adott postára, akarmelly okból későn érkezett meg. De ha az alperes nem személyes megjelenésre volt idézve, mivel ügyvédje altal is megjelenhetett volna, a' makacsság büntetésének kikerülésére nem elég saját személye akadályoztatását bebizonyitni, hanem szükség egyszersmind azt is megmutatnia, hogy egyáltalján nem vallhatott ügyvédet. — 3) A' makacssági itélet akar meg nem jelenés, akar védelmezés elmulasztása legyen az alapja, olly erős, hogy birtokon kivüli ujitáson kivül minden törvényes óvó szert — még feljebbvitelt is — kizár.

Conus, l. Kup.

Convenientia, megegyezés, kivált a' viselet bizonyos eseteire nézve divatban lévő megegyezés, melly néma egyezségen alapul. Mi a' társas viszonyokban erkölcsökre, szokásokra vonatkozik 's régi időkben elejénte talán egytől tétetett, azután pedig egyesektől 's végre legtöbbektől követtetvén, most mintegy közönséges egyezésnél fogva illendőnek tartatik valamelly tartományban vagy helyen, mind az convetionell, convenientiához képesti. Megesik gyakran, hogy a' kor jobb izlése egy, addig convenientiánál fogva divatban volt szokást, erkölcsöt elnyom, mást állit helyébe, 's illyenkor amaz elavul, e' pedig convenientiává válik.

Convent, öszvejövetel; innét national convent a' franczia nemzet öszvegyülése követei által. Klastromokban convent-nek neveztetik a' szerzetesek gyülése, melly a' klastrom ügyeit illeti, továbbá maga a' gyülés helye, sőt gyakran a' monostor is. — Conventualisok-nak neveztetnek nem csak a' klastromi káptalan tagjai, hanem, az observansoktól való megkülönböztetés végett valamelly rend azon ágai is, mellyek gyengébb regulákat tartanak, például Sz. Ferecz szerzete 's a' Carmeliták 'sat. conventualisai. Conventiculumnak hijuk a' vallási felekezetek fiókgyülését, titkos öszvejövetelét, p. o. a' vallási rajoskodókét, cseh atyafiakét 'sat. (l. Separatisták). — Convent-

nek nevezik végre az ágostai vallástételt követők egyházi gyüléseiket, mellyek consistoriumi hatalommal nem birnak.

Conventiós pénz, l. Pénzlár.

Convergentia, különbféle pontokból kimenő, de egymáshoz egyre közelbedő két vonal vagy sugár öszvehajlása vagy egymásba-esése.

Conversatio, l. Társalkodas.

Convex, domboru, l. Homoru.

Convulsionnairek, l. Jansenisták.

Cook (James), világkörülevező, szül. 1728 Yorkshireb. Angliában. Atyja, vagyontalan földmives, 13 éves korában 7 esztendei inasságra adta egy szénszálitó hajóshoz, ki Newcastleből Londonba járt. Ez idő alatt több utat tett Cook Londonb., sőt egykor a' hajóbeli szakács helyét is pótolta. Végre egy kormányosnál segéd lett. Itt minden megtakaritott pénzét a' mathesis és hajóstudomány magányos tanulására forditotta 's ezekben sebes előmenetelt tett. Majd messzebb utakat válalt a' keleti tengerre, Pétervárába, Wiburgba és Norvegiába, 's mint mestersegéd Louisbourg és Cap Breton ostrománál jelen volt. Esmeretei, pontos, hiv és feddhetetlen viselete által, 1759, midőn Anglia Quebeck ellen fegyverkeznék, Saundres admiral hajósseregénél hajómester lett. Itt szinte olly bátorságot, mint előrelátast és ügyességet, bizonyitott. Innen Newfundland felvétele reá bizatott; 1764—67 a' déli partokat egészen, az éjszakiakat pedig legnagyobb részben felvette, 's helyes földképeket adott rólok. Itt egy szerencsétlen eset jobb kezén hüvelykétől 's még egy ujától megfosztá. A' keveshez szokott 's maga ellen sanyaru hajós ezentul esztendei kárpótlásul 4 font sterlinget fizettete magának, a' mit minden tengeri szolgálatban megsebesültnek megadnak egy olly pénztárból, mellyhez a' legutolsó hajóslegény is öt pencet tartozik zsoldjából hónaponként adni. 1759 lord Hawke azon hajónak, melly Venus általmenetelének szemlélésére a' déli tenger szigeteire küldetett, hadnagyává és parancsolójává nevezte. Banks Jósef, doctor Solander, és más tudósok vettek részt ezen otaheitii utban, mellynek leirását Hawkesworth Cook és Banks kéziratiból adá ki. Bánása által hamar bizodalmokat nyeré az Otaheitiaknak, kiknél a' Francziák kegyetlenkedése még emlékezetben volt. Venus áltmenetelének és Otaheiti geographiai fekvésének szemlélete legczélirányosabban hajtatott végre, ezenkivül az egész sziget körüleveztetett 's más szomszéd szigetekkel felvétetett. Cook itt felfedezte, hogy Neuseeland két szigetből áll, mellyek közt fekvő tengerszoros Cook szorosának neveztetett. Felfedezvén azon tengerszorost is, melly Uj-Hollandiát Uj-Guineától elválasztja, visszatért Angliába, hol a' király kormányozó-hajómesterré (a' hadnagy és kapitány közt) tette. Ezután az országlás „*The resolution*" és „*The aventure*" két hajót készittete fel 1772 a' nagy déli tenger pontosabb megvizsgálására; az elsőt, mint az egész munkálat feje, Cook, a' másikat pedig Furneux Tóbiás, mint hajómester, vezérlé. Mind a' két Forster Cook uti társa volt. Csak azon helyes rendszábasok, mellyeket Cook és Forster közösen tevének, eszkölék azt, hogy a' scorbutot elkerülték 's a' hajósnépet olly jó egészségben megtartották, hogy három esztendei utazás alatt, mellyet Forster leirásából esmerünk, csupán egy ember holt meg e' betegségben. Cook megevezte a' világtengert a' déli szélesség 60°, és a' poluskarika közt, örökös hajótörés veszéljének lévén kitéve a' jéghegyek miatt. Majd is csaknem füstbe ment az egész próbatétel, mivel Cook halálos beteg lett. Végre jobbulás mutatkozott, de tökéletes felépülhetésre elkerülhetetlenül fris hus kivántatott, pedig egy otaheiti kutyán kivül, melly a' Forsteré volt, a' hajókon semminemü állat nem találtatott. Forster ezt tüstént leölette, 's csak igy lehete Cookot lábra állitani. Igy minekutána 28 hónapig a' tengeren voltak, Caphoz jutottak. Cook most flotta kapitánya lett, 's a' greenvichi kórháznál egy helyet nyert. Távollétében az éjszakföldsarki vizek vizsgálatjával is pró-

bát tettek, de ebben Philipps kapitány, (később lord Mulgrave) nem igen volt szerencsés. E' miatt egy parlamenti végzés annak, ki a' déltengerből az atlanticum tengerre éjszaki áltmenetelt talál, 20,000 font sterling jutalmat 's ha a' földsarkhoz 1 gradusnyira közelitni képes lenne, 5000 ft. sterlinggel még többet tett fel. Erre is Cookot javalák, ki Juliusban 1776 két hajóval, mellyek közül a' Resolution nevüt maga, a' Discoveri czimüt pedig Clarke kapitány vezérlé, ismést a' sik tengerre szált. — Nov. 9-én hagyák el Capot. Legelébb megvizsgálta Cook a' Manian és Kerguelen feltalálta szigeteket, ezután meglátogatta Uj-Hollandiát, Uj-Seelandot, és a' társasági szigeteket. Az Otaheitiaknak különbféle állatokat vitt 's néhány uj-hollandi muskátdiófát ültetetett nálok. Az esztendő végén éjszak felé evezett, 's a' következő évi Martiusban elérte az amerikai partokat; ezek hosszában felfelé hajózott 's az eddigi földabroszok hibájit kiigazgatta; Asia és Amerika közt feltalálta a' tengerszorost, melly éjszakkeletre vonult, 's már vágyai czéljánál képzelé magát, midőn egyszerre jég fogá körül. Mivel a' polus felé földet vélt, az asiai oldalra fordult, hogy a' siberiai partok hosszában előre nyomulhasson. De innen is vissza kelle fordulnia azon utra, mellyet elhagyott. Innen oldalast kitértében a' keleti hosszas. 200° és éjsz. szél. 22° alatt, a' Sandwich szigeteket (l. e.) felfedezé. Itt Ovaihi mellett vasmacskát hányt, hol jól fogadták 's minden szükségesekkel ellátták. Tovább evezvén, egy erős szél hajója előárboczát ketté tőré, 's igy visszafordulni kénytelen vala. Most tolvajoknak 's ravaszoknak mutaták magokat a' lakosok. Egy csolnakot elraboltak. Ennek visszanyerése végett a' sziget fejéhez akara Cook menni. Egy a' lakosok közül vakmerő sértegetésekkel támadja meg; Cook heves mérgétől elkapva tüzet ad rá. Azt is beszélik, mintha Cook, hogy tüzi fát kaphasson, egy a' parton álló kunyhót lerontatott volna, nem tudván, hogy az valami elpusztult szent hely. És ez gerjesztette volna fel ellene a' szigetbelieket. Reá rohantak 's négy emberével együtt agyonverték. Ez történt Febr. 14. 1779. Testét darabokra tépték, 's csak egyes tetemeit tudták az Angolok megmenteni. Igy mult ki eme' nagy felfedező, ki mind a' két földsarki övbe, 's a' délibe, mellyet előtte senki nem esmert, három izben nyomult be, 's kinek a' déli tengerről és déli Indiáról a' legelső hiteles tudósitásokat, a' csillag- és füvésztudományokban, ember- és népesmeréthen számtalan felfedezéseket köszönhetjük. Szerencsés természeti ésszel fáradhatatlan munkásságot, nem csökkenő bátorságot 's társai szükségében eleven részvételt párositott. Azonban elmulasztott nevelése minden tudósság gyülölésére tántoritá, kapzsivá, morgóvá és társaságkerülővé tevé. A' mi volt, egyedül maga által lett. Az ujabb felfedezők Portlack, Dickson, Wilson 's mások az ő tanitványi. Utazásait, mellyek Angliában többször leirattak, a' Németek részére különösen uti társa, Forster, dolgozta ki. Legjobb életirását Kippis után Wiedmann adta. *J.*

Cooper (James Fenimore), Amerika legjelesb, még élő románirója, 1826—1829 az éjszakamerikai egyesült statusok consula Lyonban, később ugyan azon status követsége mellett Londonban, Angliában huzomosan lakott 's legujabban Németországot is beutazá. Románjaiban, ugy látszik, sir Walter Scott vala példánya, annyiban legalább, hogy nála is valamelly történeti tett körül forog az egész, a' képzelet önalkotta személyeit ehhez füzi, 's az ezek egymiségéből eredő tetteket ama' főtett valóságának alája rendeli. Saját hecse C. románjainak az egyszerüség 's ama' természetes kapocs, melly által bennek költés és valóság mintegy egybeolvad. Ezenkivül 's a' legtisztább nyugalom és párttalanság mellett a' dolgok elbeszélésében, hazája függetlensége 's szabadsága iránt mindenütt a' legforróbb, legszivesb részvétet láttatja. Ha Walter Scott hazafilag Angliát 's kivált Scotiát vevé tündér ábrázolatinak láthelyül: C. phantasiája Amerikának szétomló téreit 's a' nagy Oceant futja be. „A' susquehannai telepedők“ eleven rajza egy uj status támadtának. „Loot-

sen"-je Paul Jonesnak, a' széphirü amerikai tengerhősnek, leplezett történetei. „Lionel Lincoln" (3 kötetben), „A' spion" (3 k.) „Az utolsó Mohican" (3 k.), „A' prairie" (3 köt.), 's „Az Éjszakamerikaiak" (1828. 4 köt.) tőle irattak. Munkáji parisi kiadása („*Oeuvres de C.*" 1829. 27 köt. 12-r.) jegyzetekkel, világositásokkal, földképekkel 's vignettekkel ékeskedik. Le vannak minden darabjai németre is forditva, magyarra egy sincs.

Coquette, coquetterie, asszonyi characternek azon hibája vagy vétke, melly szerént a' hölgy kellemeinek ingerlő 's hóditó hatalmát vagy azért gyakorolja, hogy győzzön, hiuságát táplálja, (begyesség); vagy azért, hogy a' remény és édes bér után esengő férjfi czéljait eszközölje, akar gyönyör legyen aztán ez a' czél, akar haszon (kaczérság). Következéskép a' kaczért tárgya megválasztásában mellékes czélok vezetik 's nem a' sziv. Mert a' szerelmes hölgy is gyakran tudta 's akaratja nélkül, hódit és ingerel, de még nem kaczér, mert csak azért czelekszi ezt, mivel szeret és csak azért, hogy szerettessék. És igy, ugy látszik, elvétik a' dolog értelmét azok, kik a coquetterieből tetszvágyat akarnak csinálni. Ez egészen más. Tetszeni és tetszhetni minden asszonynak nem csak szabad, szent és természeti ösztöne, hanem a' leghivebbnek, legszerényebbnek is szintugy kötelessége, mint a' férjfiunak az erő 's nyájasság. — A' férjfi hiusága 's testisége okozza, hogy a' szép és eszes kaczér ritkán téveszti el emberét 's őt a' legkeményebb, legszilárdabb is sohajtva kerüli. Melly igaz, melly hiv az, mit a' költő mond:

„*Faut-il, qu' elle soit si charmante!*
Ah, de mon coeur prenez pitié.
— — — — — — — — — — — —
Ah, cachons bien que mon coeur est sensible,
La coquette en abuserait". —*t*—

Copia, l. Másolat.

Corday d' Armans (Marie Aline Charlotte), Marat gyilkosa, 1768 szül. St. Saturninban Seez mellett Normandiában. Nemének minden kecse benne 's a' mellett ritka bátorság. Kedvesét, a' caeni várőrcsapat egyik tisztjét, ugy adá fel Marat mint a' respublica ellen öszveesküdtet, 's azt legyilkolák megfizetett gazok. Ez Charlotteot bosszuállásra lobbantá. Mély gyülölséget sziva lelkébe a' hajdankor történetirása olvasásából minden elnyomók ellen 's feltevé, hogy Marattól megszabaditja hazáját, mert ezt nézé azon szörnyek fejéül, kiket akkor vérivóknak (*buveurs de sang*) neveztek. Még egy inditó ok merészkedtette. Barbaroux-, Louvet-, Gaudet- 's több más követre, kikkel Charlotte egy politicai vélekedésen volt, Marat Majus 31. 1793 halált mondatott, 's azok a' Francziák szabadságát kiálták segédjekül, mellyet illy idők iszonyai igy letapodának. Charlotte elhagyja honját; Julius 12. 1793 Parisban terem, kétszer megy Marat lakjába, de egyszer sem bocsátják elejébe. Még az nap este ir hozzá: „Polgár! épen most érkezem Caenből. Szeretete a' hazához azt tételi fel előre velem, hogy azon tartomány szerencsétlen eseteit tudni akarja. Bocsásson egy szempillantatra magához. Szorgos titkokat kell felfedeznem." Virrad a' második nap, Charlotte Marat lakjához; kebelében gyilok. Marat épen kikelőben vala ferdőjéből. Parancsol: „Bocsássák be". A' calvadosi gyülésekkel áll elő a' leány. Marat csupa figyelem. Neki feszülve hallgatja azok neveit, kik azon gyülekezeteket elevenitik. „Rövid időn mind a' hóhérpadra ezekkel," dörgi, 's e' pillanatban Marat szivében forditja meg kését Charlotte. „Nekem ezt," visitja az, 's vége. Mint egy áldozó Vesta állott a' leány bátran az öszvetódultak között. Az apátság fogházába vitték. Hadd halljak én meg e' leányért, könyörge egy ifju. Igen, meg kelle halni annak is. Legelőször is atyja mentségéért esedezett, mert az élete erre szánásáról semmit sem tud, mondá. Azután ezt irta Barbarouxnak:

„Holnap kezdődik perem 5 órakor 's reménylem, Brutussal és más régi nagyokkal az elysiumban még holnap találkozom.“ Önérzete méltóságos magatartásával allott a' revolutioi itélő szék előtt. Minden felelete határozott volt és nemes. Tettéről ugy szóla, mint a' mellyel hazája iránt tartozott. Ügyvédje (Chauveau Lagarde) elfogódik bátorságán a' bámulástól 's igy ronta ki hevenyében. „Halljátok a' bevádoltat magát. Maga vallja meg vétkét, maga esmeri meg, hogy ahhoz hideg elgondolás után fogott, semmit sem titkol, semmi mentséget nem akar! Ez a' megrendithetlen nyugalom, ez az önmaga tökéletes megtagadása, ezek a' belső lelki esmeretbeli nyugalom tanuji nincsenek a' természetben! Illy jelenetek csak a' politicai ábrándozásból kifejthetők, az ada kezébe gyilkot! Lássátok most, polgáresküdtek, mit nyom ezen erkölcsi nézet az igazságosság mérő serpenyőjében!“ A' vérszomjuzó birákat e' mondások meg nem hathaták, de meg itt most a' köz bátorság 's rend megtámadása, mellyel rohanni nyilvános gazemberre sem szabad, büntetéséről vala szó. Az itélet kimondatása után Charlotte igy intézé haláját védelmezőjéhez: „Örömest nyujtanék valamit zálogául tiszteletemnek, mellyet Kegyed bennen most maga iránt gerjeszte. De ezen urak szerént, a' mint épen most hirdeték ki, minden vagyonom is elvétetik. Hanem fogságomban holmi apró adósságom marad fizetni való, e' kötelességet Kegyedre hagyom!“ — Veres köpönyegbe takaródzottan vivék a' véréllásra, mosolygó tekintettel ment végig a' népen keresztül, melly, mint örökké bolond, szidalmazá. Ezen nyugalmában maradt végső perczéig. A' sokaság közül egy szózat hangzék: Nézzétek, nagyobb Brutusnál. Adam Lux vala ez, Mainz városa követe. Fellelkesedetten irá az itélő széknek, hogy ugy kiván ő is meghalni, mint Charlotte Corday, kit a' guillotine 1793-ban Julius 17-dikén végze ki. *D. G.*

Cordeliers, 1) tagjai egy a' Franciscanusok rendjéhez tartozó szerzetesegyesületnek; 2) 1792—94 igy neveztetett gyülése helyéről egy felekezete a' Jacobinusoknak, kik beszédjeikben 's cselekedeteikben legkevesebb mérsékletet sem esmertek. Marat 's egyebek csak hamar felszólamlának e' clubban; Danton elméje tekintetet szereze annak, 's Camille-Desmoulius az agg Cordelier neve alatt egy népujságot ada ki, hol utóbb az Ultrarevolutionisták ellen kikelt 's Hebertnek, valamint társainak, gyalázatos szándékokat felfedezni igyekezett. De későbben maga is Dantonnal együtt fogságba esvén 's kivégeztetvén, a' társaság hanyatlani kezde 's a' Jacobinus-clubbnak még bezárta előtt feledésbe méne. *B. V.*

Cordilleras de los Andes, egy a' dari földszorostól Magellan tengerszorosáig 650 mf-nél tovább terjedő hegyláncz, mellynek legmagasbb csucsa a' Himalaya (l. e.) esmeretesbbé léte előtt a' föld golyobisán legmagassabb pontnak tartatott. A' Spanyolok ezt a' hegylánczot Cordillerasnak nevezték, mivel láncz formára terjed 's csaknem tökéletes szegleteket formaló 3 főágra oszlik el. Ezek közül az első a' dari földszorostól nem messze a' venezuelai part mentében a' Magdolna vizéig 's Trinidad szigetéig terjed. Ennek részei a' Sierra Nevada, Santa-Marta (14000 lak.) és Merida (15000 lak.) nevü havasok. Ezen legmagasabb csucsok közt hegyi térségek nyulnak el, mellyek paramosoknak neveztetnek 's 4—5, sőt 9000 láb. is felemelkednek a' tenger felett. A' második ágat Humboldt az Orinoco vizesései Cordillerasainak nevezi. Humboldt ezen hegyláncczot a' nagy Paráig megvizsgálta; de bejebb, a' hol vad nemzetségek laknak, nehéz lévén a' járás, nem ment. Ezen ág az Anadesek nagy törsökétől a' d. sz 3°—6° közt válik el, keleti irányban menvén, nevezetes magasságra emelkedik fel, nagy folyóknak ad lételt, 's rajta van az Orinoco forrása is, mellyet még egy Europai sem látott. A' havasoknak ezt a' lánczát egy don Antonio Santos nevü Spanyol tette esmeretesebbé, a' ki meztelen utazott oda, mintha vad ember volt volna, testét az ott kedves veres réz szinre

festvén 's magának a' lakosok nyelvében mennél nagyobb készséget szerezvén. Az emlitett láncz Guyanáig nyulik 's hozzá tartozik a' fénylő sárgaságu palakőtől elneveztetett aranyhegy vagy Eldorado. Hegyei csak 40,000 láb. 's pálmafákkal, ananásszal és becses eczetfákkal olly sürüen fedetnek, hogy nem lehet köztök járni. Egy Duida nevü tüzokádó hegy emelkedik fel belőle 8465 l. a' tenger felett. Ez az egész láncz eredeti hegyekből áll, és igy a' hajdani világnak semmi kővé vált testei vagy maradványi nem találtatnak rajta. Az Andesek harmadik lánczát a' chiquitosi bérczek teszik, mellyekből erednek a' d. sz. 15—20° közt kelet felé mind azok a' folyók, mellyek a' Maranonba és Platába ömlenek. Ezek kapcsolják öszve az Andesek oriási tetőjit Peruban a' brasiliai és paragnayi hegyekkel. Ezen három roppant hegyláncz által délszaki Amerika épen annyi végtelen kiterjedésü térségekre osztatik, mellyek nyug. felé az Andesek főláncza által bezáratván, kel. az atlasi tengerig elnyulnak. Legéjszakibb térség az Orinoco alacsony völgye, mellyben Uj-Andalusia és Guyana feküsznek; második térség a' Maranon erdőkkel teljes völgye, mellyhez tartozik még éjszaki Brasilia; a' déli térség a' barmokkal gazdag pampákat formálja, mellyek Rio-Janeiroig s' Buenos-Ayresig terjednek. Az Andesek főláncza Quito táján 20,000 l. magasságra emelkedik fel. Legmagasabb minden csucsai közt a' Chimborasso, melly 20,142 l. magaş. Humboldt Jun. 23. 1802 18192 l. felment. A' Chimborasso után legközelebb van magasságára nézve az Antisana 17, 958 l., Kotopaxi 's Pichincha, melly magasabb 15,000 lábnál. Ezen hegyek keves távolságra feküsznek délre az egyenlitőtől, Quito és Loxa közt, a' déli tengertől alig 25—30 mf-re. Hóval 's faggyal fedett csucsaik csaknem általjában porphyrból allanak, 10—12.000 l. magasságra, ellenben granit csak mintegy 11,000 lábnyira találtatik a' tenger felett. Igen sok gyuladós részek vannak bennek, mellyek iszonyu földindulásokat okoznak, midőn nem csak lavát, hanem sok agyagot és döglött halat 's egész folyókat vetnek ki magokból. Ezen tüzokádó hegyekből gyakran olly dühös szélvészek is jőnek ki, mellyek mindent földre teritnek, a' mi utjokban áll. Általjában az emlitett hegyek igen gazdagok mindennemü ásványokkal, ónon kivül. A' platinán kivül egy igen különös ércznem találtatik bennek, melly agyagból, vasmészből, só savanyos és termésezüstből áll. Rendkivül való magasságok 's a' mellett is, hogy a' hólinea a' 15,000-dik lábnál kezdődik, következésképen a' Chimborasso csucsát 5000 l-ra soha el nem olvadó hó fedi, nincsenek az Andeseken jeges bérczek, mivel az egyenlitő alatt csaknem mindég egyenlő a' levegő mérséklete, 's a' nap egész esztendőn által csaknem mindég egyforma erővel süt; ennél fogva az Andesek völgyeiben soha sem történnek hó leomlások. Abban különböznek az europai Alpesektől, hogy iszonyu mélységü kősziklahasadásaik vannak, mellyek néha 4000 l-nál is mélyebbek 's egészen függőlegesen ereszkednek le. Kiváltképen nevezetes egy Icononzo nevü kősziklahasadék, mellyen a' Summa Paz vize folyik le természettől alkottatott hidjáról, melly 300 l. magasan áll a' viz felett, 50 l. hosszu, 40 l. széles és 8 l. vastag. Virginia magasabb részében is van a' természetnek egy illyen csudálatos munkája. Egy roppant mészkősziklának t. i., mellynek függőleges falai 230 l. magasak, 90 l. széles hasadéka van, melly felett olly vastag bolthajtásos hid megyen keresztül, hogy a' legnagyobb terhes szekereket is elbirja. Az odavaló lakosok az Andes mélységei felett az agavefahártyából font kötelekből csinálnak hidat, mellyet náddal vagy kákával fednek be. Az Andesek közt lévő folyók esései közt megjegyzésre méltóbb Bogatában a' Tequendama, mellynek vize egy igen kies tájékon 40 l. szélesen 's két csatornán ömlik le 600 l. magasságról mély öblébe. *L—ú.*

Cordon (sinór), katonai értelemben a' hadi sereg azon állása, melly által szakadatlan lineát, mintegy sinórt, képez, hogy a' tarto-

mányt vagy ellenséges becsapások, vagy a' ragadó nyavalya behatása 's kiterjedése ellen védje.

Cordova, a' Guadalquivirnél, régi hires város spanyol Uj-Andalusiában, főhelye egy róla neveztetett provinciának, hajdan pedig a' Maurok egy kicsiny királyságának, mintegy 35,000 lak., az éj. sz. 37° 52′ 13″ alatt. Egy hegy lejtős oldalán fekszik 's hosszukás négyszeget formál, kőfallal 's erős tornyokkal körülvétetve. Egy része romai, a' másik mauri eredetü. Sok épületei leomlottak. Lakható közének nagy részét sok kertjei foglalják el. Utszáji keskenyek, görbék és tisztátalanok; mindazonáltal a' Plaça Mayor (főpiacz) nagyságára, rendességre 's a' körülte lévő tornáczok szépségére nézve kitetsző. A' Maurok királyai lakhelyeinek maradványa most az érseki palotának egy része. Az érseki templom a' 7 száz. vége felé Abderhaman királytól épitett pompás mecset, mellynek csudálatosan öszveköttetett, részszerént nyolcz szegletü, részszerént kerek kupjait 850 jaspis- és márványoszlop tartja, mellyek 19 tornáczot formálnak. A' folyón keresztül vivő hid 16 bolthajtáson áll s' a Mauroktól épittetett. — Cordova elejétől fogva jó kereskedő város volt 's már a' Maurok idejében messzére vitettek a' csupán itt készittetett fényes bőrök, mellyek róla maig is kordovánoknak neveztetnek. Mikor tették legyen le a' Romaiak e' város (*colonia patricia* későbben Corduba) talpkövét? nem tudatik. 572 a' Gothok 's 692 a' Maurok vezére Abderhaman által foglaltatott el, a' ki azután magát a' damascusi khalifák hatalma alól kihuzván, királyi nevet vett fel 's Cordovát királyi lakhellyé tette. A' cordovai provincia 195 nsz. mf. nagy 259,000 lak. 's a' Guadalquivir termékeny és szép völgyén kivül, a' részszerént örökös hóval fedett sierra-morenai hegyeket foglalja magában. *L—ú.*

Corelli (Arcangelo), hegedüs, szül. a' bolognai birtokban Fusignanóban 1653. Templomi muzsikában Matteo Simonelli, a' romai Péter kápolnában énekes, világi muzsikában pedig Basanno képzé Bolognában. 1706 Németországba utazott, a' bajor választó fejedelemnél szolgált 's öt év mulva hazatért. A' hegedüt mély belátással 's hihetetlen ügyességgel tudta játszani. Más hegedüsök ugrásai 's enyelgő édesgetései előtte idegenek voltak. Előadása tulajdon characterü, keccsel 's kifejezéssel teljes hangja erős és egyforma volt. Romában pártfogolta Ottoboni cardinal. Corelli képezte 's igazgatta Crescentini utasitása szerént azon hires muzsikai academiát, melly az Ottoboni-palotában minden hétfőn tartatott. Hegedüsonatáji és concertjei által mintegy uj harmonia teremtője leve, különösen önszerszámára nézve. Megholt 1713 's nem csekély vagyonon kivül, egy drága képgyüjteményt hagyott, melly Ottoboni cardinalra szállott. A' Pantheonba temették.

Corilla, l. Improvisatorok.

Corinthus, hasonló nevü földszoroson, melly Moreát Livadiával köti öszve, fekvő város alig 200 lak. Itt 's amott egyenként álló házcsaportja közt omladékok, szőlőkertek, mezők, ház- és olajfa kertek feküsznek a' földszoros mentében az aegeusi és lepantoi tengeröblök közt. Ezen hajdan legpompásabb görögországi városnak omladékai kőfalakból 's oszlopokból, mellyek most semmit sem tartanak, áll. A' corinthusi öbölnél lévő éjszaki kikötője, Lochaeon, valamint Cenchrea is, melly a' saroni öbölnél van, elpusztult 's Schoenos nevü legcsekélyebb, hasonlóképen éjszakra fekvő kikötőjének, melly a' pompás város vásárpiacza volt, alig lehet nyomát látni. Ezen kikötők most levegőt megvesztegető posványok. Mostani templomai, mecsetei és a' lakosok házai, a' hajdani Corinthus omladékaiból vannak épittetve. A' Törökök csak az erősséget, Acrocorinthust, tartották fen valamennyire; de az utolsó görög ostromkor ez is megrongáltatott. — A' hajdani Corinthust az aeoliai Sysiphus alkotta, a' kinek familiáját a' Heraclesé, ezt a' Bachidák aristocratiája, ezt pedig tiszta democratia váltotta fel, melly az achaiai szövetségnek feje volt. Ez a' szövetség különös mérsékléssel viselte magát; de Romá-

nak aristocratiája, melly a' királyokat 's aristocratiákat megszenvedte szomszégságában, nem türhette el a' corinthusi democratiát, mellynek a' romai patriciusok esküdt ellenségei voltak, honnan Mummius consul az achaiai szövetségnek ezen fővárosát K. e. 146 egészen lerontotta. Ambár Julius Caesar Corinthust a' kereskedésre nézve alkalmas fekvéséért ismét felépitette; de hajdani fényét csakugyan nem szerezhette vissza. — A' legszebb oszloprend a' hajdani Corinthustól kapta nevét. Corinthusinak neveztetett a' paloták belső fénye 's gazdagsága. A' Byzantiumiaknak különös udvari hivatalok volt corinthiarii névvel, melly a' belső ékes házi butorokra ügyelt. Corinthus mellett az egyébiránt pallérozottabb Athene szegény volt, minden, mi csak közönséges vagy közhasznu czélra volt szenteltetve, corinthusi pompával fénylett. A' feslettségben is felülmulták Athene hetairiájit a' corinthusiak 's olly fényt üztek, melly szeretőjiket elszegényitette, annyival inkább pedig, mivel Corinthusban szokás volt drága és költséges hetairet tartani. — A' corinthusi földszoros keskeny hegyhát, itt az isthmusi játékok innepeltettek a' Neptun temploma előtt lévő fenyvesben. A' győzedelmesek jutalma fenyőágból font koszoru volt, 's szobraik a' szent berek fáji közé helyeztettek örök emlékezetül. Nero császár oktalan 's épen azért félben maradt feltételei közé tartozik, a' corinthusi földszorosnak az ő uralkodása alatt elkezdett keresztülásatása, mellynek még most is lehet nyomait látni. Ez a' munka abban hagyatott; mivel a' Nerónál erkölcsi tekintetben jobb romai császárok botránkoztatónak találták ezen közhasznu feltételt, mellyhez egy emberiseg ostora kezdett, végre hajtani. — Corinthustól nyugotra virágzott a' hajdani 's termései és kereskedés által gazdag sycioni fejedelemség. Egész Görögországban sehol sem uralkodott olly fény, mint a' sycioni udvarban, hol a' köz vélekedés szerént a' festés és képfaragás mivészségei származtak. Syciontól örökség szerént Corinthusra maradt a' fényre 's más testi gyönyörüségekre való hajlandóság. *L—ń.*

Corinthusi ércz, Görögországban Corinthus feldulatása előtt régen esmeretes volt, meglehet, hogy talán természet szüleménye is, de a' régiek leirása szerént minden esetre sárga réznem volt. *A***s.*

Coriolanus (Cajus Marcius), melléknevét akkor nyeré, midőn a' Volscusok fővárosát, Coriolit, csaknem maga foglalta el. Az Antiumiakon nyert győzedelemben mutatott vitézségét consul Cominius aranyláncczal jutalmazta meg. Azonban nemzete szerelmét elveszté Coriolanus a' Romában kiütött éhségkor (491 K. e.), midőn azon patriciusok vezére lőn, kik a' népet meg akarák szabadságaitól fosztani, sőt azt javalta, hogy a' Siciliából jött gabona csak ugy osztassék ki a' nép között, ha a' tribunatus eltöröltetik. Elkeseredvén a' tribunusok, őt magok elejébe idézték, 's mivel meg nem jelent, elfogatni iparkodtak és ebben sem boldogulván, arra itélték, hogy a' tarpeji kőszirtről levettessék. De a' patriciusok megmenték 's ügyét a' nép itélésére bizták. Megjelent Coriolanus és a' tribunusok vádjaira, hogy zsarló és királyi hatalom után törekedik, tetteit 's hazája iránt mutatott szolgálatjait beszélte el. Sebhelyekkel boritott melyét felfedé 's szinte könnyekre fakasztá a' sokaságot. Azonban mivel a' vádakat nem tudta megczáfolni, kivált azt, hogy törvény ellen a' zsákmányt katonáji közt felosztá, holott a' questornak kellett volna áltadnia, számüzését kivitták a' tribunusok. Erre Coriolanus eltökélve, hogy hálátlan hazáján magát megbosszulja. Roma legdühösb ellenségeihez, a' Volcusokhoz, ment 's reábirta őket, hogy Romát a' fegyverszünés multa előtt megtámadják. Hadvezérnek ő maga neveztetett Attiussal 's Latium városait hirtelenül elfoglalta. Már hadjával Roma előtt állott, mikor ez még sereget sem állithatott önszabaditására. A' tanácstól küldött követség azon felelettel tért vissza, hogy Roma csak a' Volscusoktól elvett tartomány visszaadásával vásárolhat békeséget. A' második követség sem volt szerencsésebb, és végre, hogy

a' hozzáküldött papok és augurok is végzés nélkül tértek haza, Roma szinte kétségbe esett. Ekkor Valeria, Valerius Publicola testvére, mintegy isteni sugalástól ihletve felszólitá hölgytársait, próbálják meg, ha a' gyenge nem könnyei nem tudják e érdekelni a' férjfi kőszivét, mellyet férjfiui büszkeség nem volt képes meglágyitani. Veturiához, Coriolanus anyjához mentek, ott találták Volumniát is, annak hölgyét, 's mind kettőjöket reábirták, hogy velek kimenvén a' győző szivét végképen megkisértsék. A' tanács helyben hagyta szándékokat, 's Roma hölgyei, vezetve Veturiától és a' gyermekeitől körülvett Volumniától, Coriolanushoz indultak. Mihelyt anyját, hölgyét és gyermekeit megesmerte, parancsolván poroszlójinak, hogy rőzséjiket hajtsák meg előttök, leggyengédebb ölelkezések közt fogadá őket. Elejénte inté, hagyják el a' csalfa Romát 's jöjenek hozzá. Hanem anyja nem szünt meg kérésével vini, hogy engedjen hazájának tisztes békét 's erős hangon kimondá, hogy csak testén keresztül mehet Romába. Erre tovább nem állhata ellen, elérzékenyülve felemelé elejébe borult anyját mondván: „Győztél anyám, Roma megszabadult" és lassan hozzá tevé: „de fiad elveszett". Visszavezette hadját, és mikor a' Volscusok gyülésében tettét menteni akará, az Attius gerjesztette zenebonában meggyilkoltatott. Roma tanácsa pedig a' hölgyek szerencséjének templomot emeltete azon helyen, hol Roma szerencséjére fiját megengesztelte Veturia, 's őt nevezte első papnéjának. *B L.*

Cork (éjsz. sz. 51° 53′ 54″ allatt), püspöki lakhely, a' Lee torkolatjánál; 9000 ház. 100,533 lak. második városa Irlandnak. Climája déli fekvése mellett is nedves és ködös. Corkot a' 6 százb. hihetőképen a' Dánok alkották a' Leenek egy szigetén, 's csak 2 hidnál fogva volt a' szárazzal öszveköttetve. Azolta a' város a' viznek mind a' két partján elterjedt, 's a' két elsőhöz még 5 hid jött. — Cork tisztán 's jól van épülve, de minden pompa nélkül. Jó karban lévő kivivő kereskedése besózott marha- és sertéshusból, vajból faggyugyertyából, szappanból 's kikészitett 's nyers marhabőrből, palinkaból, vitorlavászonból, czérnából, vászon-, 's üvegmivekből áll. Kikötője (Cork-Cove) 3 órányira a' városon alól, bátorságos és alkalmatos voltára nézve hires. Eszt. mintegy 3000 hajó evez belé. Keskeny és mély torkolatja két erősség által védelmeztetik. Két kicsiny szigete is meg van erősitve, mellyekről a' torkolathoz lehet lőni. *L—ú.*

Cornaro (Lodovico), régi nemes velenczei házból, melly a' hazának több doget 's Cyprus szigetnek a' 15 században egy királynét ada, ki országát Velenczének hagyá, 1566-ban holt meg Paduában 104 éves korában. Hosszu korát azon rendkivül mértékletes életnek köszöné, mellyre magát negyvenedik éve körül száná 's a' mellyet holtiglan megtartott 's több rendü könyveiben ajánl. C. 25 esztendős korától fogva gyomorgyengeségben, köszvényben 's titkon fogyasztó lázban kezde szenvedni 's mineknutána bajaitól az orvoslás szokott ingadozó utján meg nem menekedhetett, a' lehető legnagyobb mértékletességben keresé és lelé gyógyulását. A' rakott asztalokhoz szokott el nem képzelheti, melly keves az, a' mivel C. erős testi és lelki munkássága mellett is naponként beéré, a' mint ezt „a' józan élet hasznairól" irt latán könyvében bővebben láthatni. Lehet, hogy C. ételszaka nem minden embernek volna hasznos, de általányos nézetei e' tárgyban mindég megtartandják hiteleket. Melly foganatja volt hős elszántának önmagára nézve, legjobban kiviláglik abból, mit „az ember születéséről és haláláról" irt könyvében a' 95 esztendős öreg önmagáról ir: „Egészséges vagyok" ugy mond, „és vidám, mint a' 25 esztendős ember lenni szokott; hét, nyolcz órát irok naponként, a' többi időt sétálásban, beszélgetésben 's concerthallgatásban töltöm. Kedvem derült; a' mit eszem, izemre van. Képzelő erőm eleven, emlékezetem erős, itéletem jó, 's a' mi koromban csudálatot gerjeszt, hangom erős és pengékeny." *— t —*

Corneille (Péter), a' franczia szomoru játék teremtője, a' XIV. Lajos idejebeli irók legöregebbike, szül. Jun. 6. 1606 Rouenben, hol atyja királyi ügyvéd volt. Még későbbi és tökéletesb munkájiból is kitünt, milly behatással volt legyen ifjukori képzésére az udvari fondorságnak és nyughatatlanságoknak ideje XIII. Lajos uralkodása első éveiben. Hogy vig-játékköltésben próbát tett, első ösztönt kapott reá azon kétértelmü szerencséből, mellyet barátja kedvesénél talált, kihez őt amaz, semmit nem gyanitva, önkényt vezeté. E' történetet t. i. versekbe foglalta, melly „*Melite*" név alatt 1629 a' játékszinre vitetett. Jó kimenetel többre buzditá. Igy következének „*Clitandre*" Az özvegy" „*La galérie du palais*", „A' szobaleány" és „Király piacz" (1635). E' darabok olly kedvelést nyertek, hogy miattok egy különös szinjátszó társaság állt öszve, 's némellyek, egyeselben megifjitva, még későbben is becsültettek. A' természet elmellőzésében C. korával osztozik. Senecát utánzva 's épen olly szónoki módon, mint annak munkáji, készült általa „*Medea*" (1635). Akkoriban a' hatalmas cardinal Richelieu több költőket tartott zsoldjában, kik az ő feladása szerént tartozának vig játékokat irni. C.-nek is ezek sorába kell vala lépni; de egy változtatás, mellyet nemi elejébe adott alaprajzon tenni bátorkodott, mindent elronta. Visszavonult hát Rouenbe. Itt Chalon ur, hajdan Medici Maria titoknokja, tanácsolá, hogy szomoru játékokra adná magát, 's követésül a' Spanyolokat ajánlá. C. megtanult tőle spanyolul, 's „Cid" (1636) igazolá a' belátó barát jövendölését. Csak egy vala, ki nem látszék részt venni a' főváros álmélkodásában, Richelieu cardinal, ki azzal, hogy megigért kegyét a' költő szabadon megveté, keseritve lévén, meghagyá az ujon állitott academiának, hogy Cidről véleményét mondja ki. Chapelain, a' társaság szószólója, tudós okoskodással iparkodék alapitójoknak eleget tenni a' nélkül, hogy a' közönség szavával nagyon öszveütköznék. A' „*Sentimens de l' académie française sur la tragicomédie du Cid*" olly oklevel, melly a' franczia tudósok igazságszeretetének több becsületet tesz, mint belátásának. Mások a' gyülölt költő lealacsonyitása által reménylék a' minister kegyét inkább megnyerni. C. munkáji által czáfolá meg őket. 1639 megjelentek tőle a' „Horatiusok" (az első kiadásokban „*Horace*" a' későbbiekben „*Horaces*" van); itt azon szemrehányást, mintha teremtői erővel nem birna, megczáfolta; noha azt még akkor is ismételték, midőn „Heracliust" (1647) Calderon után, és a' „Hazugot" (1642) Pedro de Roxas után előállitá. Talán e' szemrehányás kedvetlenité el a' költőt az uj europai történetek tárgyaitól. Mert csaknem kirekesztőleg a' romai történetekre adá magát; régi Romaiak szoros hazaszeretetének 's az ujjabbak dicsvágyó politicájának kelle nála, mint egy lelkes mübiró megjegyzi, a' lovagi becsületet és hivséget kipótolni, mellyeknek ábrázlása a' Cidben a' spanyol dramaticusok szellemével való rokonságot tesz fel. A' franczia mübirák Cinnáját (1639) hajlandók remekének tartani; melly állitást a' külföld csak akkor tartandja igaznak, ha „*Polyeuk*"-re nem emlékezik. Szerencsés elegyitése az érzékenyen inditónak amaz innepélyes komolysággal, mellyre C. olly felette hajlott, darabját a' többinél vonzóbbá teszi. Ellenben „Pompejus halálában" (1641) mind azon nemes mód mellett is, mellyel a' romai nagyok érzelmét az elnyomók ellen küzdésben festé, dagályosságra hajlását nem lehet észre nem venni. A' „Hazug" kidolgozása érdemmel teljes. Ez az elébb szokásban volt költemények helyett természetet és igazságot adott a' vig játéknak. Az eredeti spanyollal („*Lo sospechosa verdad*") öszvehasonlitása a' dramai mivészség barátinak tenulmányos. Végre, ugy látszék, kifogyott a' termékeny költő ereje. „*Rhodogune*" (1646), C.-nek kedvelt darabja, fájdalmas behatást okoz, mellyet az öszveilletés minden mesterségével egybehalmozott ijedelmek semmi módon sem képesek helyre hozni. Későbbi darabjai („Heraclius" 1647: „Aragoniai don Sancho"; „Andromeda", ez táncczal és muzsikával) kevesbbé esmeretesek, 's a' Francziák véle-

ménye szerént is nem igen érdemesek, kivévén „Nicomedest", melly Talma által feleneltetvén, a' játékszinen folyton megmaradt. A' sors makacs kigunyolása olly tulajdonságot ad a' bajnoknak, melly igen nagy hatásu. De itt is azon ellentételekben gyönyörködő rhetoricát lehet tapasztalni, melly sok darabjain zavart okozva terjedez. „*Pertharite*" (1653) épen nem tetszett. Tehetségén maga is kételkedve, egészen abban akará hagyni a' dramai mivészséget 's hat esztendőt „*De imitatione J. Chr.*" czimü könyv leforditásában töltött és ennek első részét már versekbe is foglalá. Ekkor Fouquet ismét a' játékszinre birta. „Aedipus" 1659, „Sertorius" 1662 a' nézők kedvezését, ugy látszék, ismét részére vonták, mert ezeket még fényes kárpitokkal is iparkodott mellesleg megvesztegetni; de a' következők: „Otho" "Agesilaus" "Attila" 'sat. csak ollyan költőt árulának el, ki minden vetélkedő társ nélkül fejlődvén ki, hanyatló erővel is pálma után iramlik. Hagyott 33 darabja közül mintegy 8 fordul meg játékszinen. Most idő haladtával tekintete nyert; a' Francziák már régtől nagynak nevezék, noha Voltaire, ki irásait kiadta, és Laharpe, hires elődjét használva, C. érdemeiről nem legkedvezőbb itélettel voltak. Mit Schegel A. W. mondott róla, tudják a' dramai literatura baráti. Több darabjainak gyengéjit már Lessing tündöklő játszi elmével mutogatta ki. Elevenen kell sajnálni, hogy nagy tehetségei a' fanyar romaiságra alkalmazás miatt kifejlődésekben, mellyet Cidről fényest igértek, gátoltattak. Kora történetei által ingereltetve, politicai visszálkodásokat szomoru tárgynak vett; maga Voltaire észre vette, hogy ezeknek „Cinna" elrendezésére 's az ettől okozott következésekre befolyások volt, észre vette, hogy az épen gerjedező jansenistai veszekedések „Polyeukt" több helyei érdekletének emelésére használtattak, mellyeket talán épen ezek szültek. — C. az életben keves tetszőséggel birt, mulattatása unalmas és válogatatlan volt. Mint Türennet, inkább korlátoltnak tartották. Külsejére egy roueni kalmárhoz hasonlitott, honnan könnyü megfogni, hogy darabos szokásaival 's önérdemének nem csekély érzetével az udvarnál nem igen volt helyén. Hire és tehetsége nem gazdagitá meg. Olly mértékletesen élt, hogy gyakorta szükölködés látszott rajta. 1647 Maynard helyére a' francz. academiába felvétetett 's megholt 1684, mint e' kör legöregebbike. Idősbik fija után még 1813 élt egy sarjadék, de a' sorstól szinte olly kevessé kedvelve, mint a' nagy Corneille unokájának leánya, kinek Voltaire hazája köz adósságát C. munkáji kiadása által fizette le. A' Francziáknak ezen, az ők játékszine körül nagy érdemü férjfiról való legujabb nézeteit lehet találni „*Eloge de Corneille par M. Victorin-Fabre*" munkában, melly 1807 a' fran. academiától jutalmat nyert 's azolta ismét kiadatott. Munkájinak legpontosabb, legtökéletesebb kiadását, öccsének jelesb iratival, Voltaire észrevételeivel 's Palissot kiválogatott jegyzékeivel gazdagitva, Renouard eszközlé (Paris 1817. 12 köt.). *J.*

Corneille (Tamás), az elébbinek öccse; szül. Rouenben Aug. 20. 1625 bátyjával, Péterrel, végig legszivesebb egyetértésben élt. Egy latán versekbe foglalt vig játék, mellyet mint tanuló a' Jesuiták collegiumában irt, 's melly előadásra méltónak találtatott, nem különben azon kedvesség, mellyet bátyjának munkáji nyertek, arra birák, hogy magát dramai költésre szánja. Calderon után dolgozott első vig játéka „A véletlen eljegyzés" 1647 tetszéssel fogadtatott. Ezt számos hasonló, szinte a' Spanyoloktól kölcsönözött darabjai hamar követék. Dramai szülményeinek száma 42-re telik; de ezek nagyobb részben annyira feledékenységbe mentek, hogy feljegyzések még a' franczia academia történeteiben sem egészen helyesen találtatik. Akkoriban az ifjabb testvér vig játékait csaknem örömestebb nézték, mint bátyjáéit. Ezt mustraul vévén, próbát tett Tamás a' szomoru játékban is, és „Timocrat" (1656) olly tartós kedvezést talált, hogy a' szinjátszók az annyiszor ismételt előadást végre elunván, a' játékszinről kértek engedelmet, hogy valahá-

ra mást adhassanak, mivel különben minden többi darabokat elfelejtenek. Azolta soha sem jött játékszinre. Hasonló mozgást okozott „Camma és Pyrrhus" (1661), mellynek előadásakor a' nézők annyira tolakodtak, hogy a' játszóknak alig maradt hely. Dramaï munkáji közül ma is figyelmet érdemelnek „Ariadne", melly Racine „Bajazet"-je mellet az öszvehasonlitást kiállotta; — „Az esmeretlen" vitézi vig játék (1675), melly egy innepi alkalommal a' Tuileriákban 1724 ismét elővétetett, 's ekkor XV. Lajos az udvar minden fiatalaival balletet tánczolt; mindenek felett „Gróf Essex" (1678), melly szinte mint „Stilico" és „Ariadne", a' parisi közönségnek néha néha most is adatik. Bátyjánál Tamás még is gyengébb vala, de Voltaire itélete szerént ahhoz legközelebb állott. Mint nyelvbuvárnak érdeme tagadhatatlan. Midőn t. i. 1685 bátyját, a' franczia academia tanitói székében mindenek egyforma választásából követné, a' franczia szókönyv kiadójihoz csatolta magát, megjelent ez 1694, 's ő Vaugelas észrevételeihez jegyzéseket adott, a' „*Dict. de l' acad.*" szókönyvhöz pedig egy toldalékot ragasztott, mellyben a' mü- és tudományos szókat megmagyarázta 's ezt a' későbbi „*Encyclopédie*" alapjául lehet tekinteni. Ezenkivül szorgalmas köz dolgozó volt a' „*Mercur galant*" folyó irásnál, mellyet barátja du Visé adott ki, de mint tudós is megérdemlette, hogy a' „Felirások academiajába" tagnak felvétessék. Agg korában szeme világát elveszté, 's az idejebeliektől tiszteltetve és társasági erényeiért szeretve, megholt Andelysban Dec. 8. 1709. Társalkodásban vidám és elmés volt. Maradt két gyermeke. Fijának Ferencznek leányát Voltaire de la Tour du Pin grófhoz adá férjhez. Kiválogatottabb Dramáji közönségesen bátyja munkáji mellé csatolva találtatnak. Többi iratjait, mellyek nagy részben jobbakkal vannak kipótolva, nem nyomtatták öszve. *J.*

Cornelia, anyja a' Grachusoknak, leánya az idősb Scipio Africanusnak, hitvesse consul Grachusnak, nagylelkü romai hölgy, élt 130 K. e. Fijait (l. Gracchus) jelesen nevelte. Tudva van, hogy egy kösöntyüjivel kérkedő Romainénak, ki Cornelia kincseit kiváná látni, gyermekeit mutatá elő legdrágább érteke gyanát. A' nép oszlopot emelt neki. *B. L.*

Cornelius Nepos, romai történetiró, Hostiliában született Verona mellett, Roma nyelvének aranykorában és Catulussal, Ciceróval, Pomponius Atticussal barátságban élt, megholt 30-dikban K. e. Számos irásai közül csak „*Vitae excellentium Imperatorum*" maradtak fen. Ő ebben remek irásmóddal, tömött rövidséggel és világos értelmességgel adja elő a' régiség legnevezetesebb, többnyire görög 24 hadvezéreinek életét, ámbár némelly idegen vezéreké, az öregebb Cato Romaié és Atticusé is köztök vagyon. Charactereit rendszerént jelesen festi; csak előadásában néhol nincs egyirány, mivel a' fontos dolgokat igen röviden, ellenben a' csekélyeket hosszasan irja; kutforrási sem mindég tiszták. Rövidsége miatt nem sok uj világosságot terjeszt a' történetirásra. Innen azt hiszik csaknem közönségesen, hogy a' hozzánk jutott könyv egyedül Aemilius Probus készittette (Theodosius alatt) kivonatja Nepos munkájának. Legbecsesb kiadása Steventől van. (Leidenb. 1773). Jó uj kiadások a' Fischeré, Harlesé, Tzschuckéé, Bremié. L. Hisely „*Disquisitio critica de fontibus et auctoritate Corn. Nepotis* (Delft 1827). *B. L.*

Cornides (Daniel), szül 1732 Sz. Miklóson Liptó vármegyében, a' honnan apja Márton-Orváros-, későbben Körmöczbányára tette által lakását. Ugyan itt kezdte Daniel tanulását Sexti, folytatta Losonczon Kármán és Posonyban Bél Mátyás és Tomka Szászki alatt, a' kiktől bele oltatott a' honi történetkutatás iránt való megkülönböztetett hajlandóság. Minekutána Erlangenben, a' hol négy esztendeig mulatott vala, befejezte volna 1758 tanulását, a' bölcsekedés mestere nevének megnyerésével Hadadi Veselényi István báró özvegyétől, Vargyasi Daniel Polyxena asszonytól, gyermekeinek nevelésére meghivatott Erdélybe, a'

hol egyszersmind a' kolosvári ref. collegiumban német nyelvtanitó is vala mintegy 15 esztendeig. Azután Széki Teleki Jósef, római sz. birodalombéli gróf, titoknokjává lett, a' kivel bejárta Olasz- és Franczia ország jelesebb városait. Midőn pedig épen azon volna, hogy az emlitett gróf két fijával, Lászlóval 's Istvánnal, a' külföldi tudományos intézeteket meglátogatná, a' magyar királyi tudományos egyetemben diplomatica 's heraldica tanitójává 's a' könyvtár őrzőjévé neveztetett ki. Azonban esztendeig tartó szabadságot nyervén, Göttingenben töltötte el azt az ifju grófok mellet, a' hol a' királyi tudós társaság ülésében Sept. 10. 1785 egy értekezést olvasott fel a' Magyarok hajdani vallásáról, mellyre nézve ama' tudós tarsaság levelező tagjává választatott. Ugyan abban az esztendőben visszatért honjába 's beállott a' neki szánt tisztségbe; de már 1787 halála történt 55 esztendős korában. Erdélyben való lakozása, a' külföldön való utazása 's tartózkodása, valamint helyezetéből származott öszveköttetése is bő alkalmatosságot nyujtottak vala neki a' honi 's külföldi nevezetesebb könyvtárak és kéziratgyüjtemények viszgálására 's használására; melly alkalmatossággal ő el nem mulatott élni, a' miről bizonyságot tesz főképen a' honi történetesmeretet illető eredeti 's másolt oklevelekből, felülirásokból, apróbb irományokból, pénzekből és képezetekből álló gazdag gyüjteménye, a' mellyet testvéröccsétől és örökösétől általján fogva meg vett Teleki Jósef gróf és koronaőrző, 's a' melly most Pesten tartatik a' Teleki házban. Nyomtatásban ki jött tudományos munkáji e' következők: 1) „*Regum Hungariae, qui seculo XI regnavere, Genealogiam illustrat, atque ab objectionibus Reverendissimi Domini Antonii Gánóczi vindicat Daniel Cornides, philos. Mag.*" (Poson. 1778. 4.). Alkalmatosságot szolgáltatott ezen értekezésekre a' Pray Győrgy és Gánóczi Antal között támadott vetélkedés a' nagy-váradi püspökség alkotója felől, a' kik közül az első Sz. Istvánnak, az utolsó pedig Sz. Lászlónak tulajdonitá annak felállitását, 's egyszersmind Praynak egyéb történetesmeretbeli, neveztesen a' magyar uralkodó ház elágazására tartozó állitásait is kétségbe igyekszék hozni. Cornides Pray ügye mellett harczol felhozott munkájában, és honi 's külföldi irók mondásaiból világositja az arpádi törzsök ágazatjait. 2) Windisch 1780 egy tudós társaságot állitott fel Posonyban, a' melly tudományos dolgozásait füzetenként e' következő czim alatt adá ki; „*Ungrisches Magazin, oder Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft, und die dahin einschlagende Literatur.*" E' tudós társaság tagja lévén Cornides is, a' honi történetesmeretre tartozó hat értekezése jelent meg az emlitett folyó irás I, II és III darabjában. 3) „*Commentatio de religione veterum Hungarorum. Edidit, suamque de origine Hungaricae gentis dissertationem adjecit Christianus Engel.*" (Viennae 1791. 8.) 4) „*Danielis Cornides vindiciae Anonymi Belae regis notarii. Editae, auctae a J. Christiano Engel.*" (Budae 1802, 4.) Magában foglalja Cornidesnek az emlitett Anonymust illető öszve nem függő jegyzéseit, a' mellyeket az kéziratban hagyott vala, a' kiadótól renbe szedve 's tulajdon észrevételeivel 's értekezéseivel bővitve. Hozzá van adva a' magyar föld képe, ama' nevetlen iró előadása szerént készitve Hell Maximiliantól. Kéziratban hevernek még Cornidesnek mintegy 30 a' honi történetesmeretet tárgyazó munkáji 's értekezései, a' mellyeket az ő könyv- 's irománytárának tartalmával együtt fel hord: „*Danielis Cornides bibliotheca hungarica, sive catalogus scriptorum de rebus omnis generis Hungariae, adnexarum provinciarum, gentiumque finitimarum, tam typis publice editorum, quam manu exaratorum.*" (Pestini 1792. 8). Készitette Koppi Károly, kegyesoskolabeli szerzetes, a' ki a' magyar királyi tudományos egyetemben beszédet is tartott vala Cornides emlékezetére 's dicséretére. *Fábri Pál.*

Cornwallis (Károly, marquis és gróf), szül. Dec. 31. 1738, megkülönbözteté magát mint a' britus hadi sereg vezére az amerikai szabad-

sághábóruban. Bevevé Philadelphiát, sokat tőn déli Carolina meghóditására, 's general Gatest csekély erővel veré meg. Hanem Oct. 19. 1781 egyeznie (capitulalni) kelle Yorktownnál. Keletindiát mint főkormányzó 1786 olta dicsőn 's bölcsen igazgatta. Bangalore meghóditására (Mart. 21. 1791) Tippo Saïb teljes megbukása következett. Minekutána az Angolok keletindiai birtokait e' háboru által tetemesen kiterjesztette volna, visszatére Angliába 1793, marquisvá 's admiralság lordjává, Irland alkirályává (*lordlieutenant*) nevezteték, hol a' lázadást elnyomta, 's 1798 Septemberben a' szigetre kiszált Francziákat kinszeritette magokat megadni. Ezután nagyon előmozditotta Irland egybekapcsoltatását Angliával. 1801 béke iránt alkudozott Francziaországgal, 's ő irá alá az amiensi egyezséget 1802. 1805 nyáron Indiába utazott mint főkormányozó, a' hol ugyan azon évi Oct. 5-kén holt meg. A' Pál-templomban emlékoszlop állittaték neki.

Coroner (coronator), Angliában egy tisztviselő, ki a' grófságok freeholderei által választatik, hogy a' korona jusaira vigyázzon. Főfoglalatossága: hirtelen halálos esetek okait esküdtek hozzájárultával megvizsgálni 's szántszándékos gyilkosság (*murder*) vagy agyonütés (*manslaughter*) esetében a' törvényes megbosszulás munkáját elkezdeni. Öngyilkosság esetében megvizsgálja, ha ideigleni tébolyodottság (*mental derangement*, *insanity*) következése volt e az, vagy véteknek kelljen tekintetnie (*felonia de se ipso*), mellyre becstelen temetés 's vagyonvesztés van téve. Ha a' község henye politiája az oka valamelly ember halálának, arra vet a' coroner pénzbüntetést; azon dolgokat, mellyek által a' halál okoztatott (*deodant*, p. o. lovat vagy kocsit, mellyen valaki szerencsétlenül járt) a' királynak itéli. Vannak ezeken kivül még birói foglalatosságai is. (L. Haláltörvényszék).

Corpus, a' könynyomtatók nyelvén a' betüknek bizonyos meghatározott vastagsága; ugy szinte egy bizonyos betünem, melly az esmeretes garmondnál valamivel nagyobbacska, 's onnan származtatják nevét, hogy az első corpus juris nyomtattatott vele. — A' papiros készitőknél a' nyomtató papiros tömöttségét és erősségét jelenti. *A***s.*

Corpus Catholicorum és corpus Evangelicorum. A' német birodalomnak tagjai a' Luther reformatiója (religioi ujitása) által két egymástól elszakaszkodó és a' hitvallásra nézve különböző egyesületre oszolván, kik a' catholica felekezetnél a' császárral egyesülve maradtak *corpus Catholicorum*-nak — kik pedig a' reformatio ügyét védni öszveszerződtek az evangelica vallást követők közül, *corpus Evangelicorum*-nak nevezettek. T. i. mennyivel kevesbbé igyekeztek catholicus tagjai a' német birodalomnak a' közös igazokra nézve, bizván a' szavazhatasnak, többségében annyival inkább törekedtek az Evangelicusok a' szavak többsége ellen magokat védő állapotba helyeztetni. A' szász és hassiai fejedelemség 1526 Torgauban kezdtek egyesületre lépni a' vallási különség védelmére, mellyekhez azonnal a' lüneburgi és meklenburgi, az anhalti 's mansveldi grófok 's Magdeburg városa hozzá járult. És ezen egyesült evangelicus országos rendek a' spirai gyülekezetben 1529 ellenmondottak (protestáltak) az Evangelicusokról hozott rendelkezésnek. A' többi evangelicus ország rendjei már a' norimbergai vallásos béke szövetkezésben 1532 mint egyesült test (*corpus*) a' catholicus testől külön foglalatoskodtak; de ezek csak a' religiót illető kérdésekben használták e' különböző elnevezést. És mivel a' 30 esztendei villongások inkább 's inkább meghasonlókká tették e' két felekezetet, már a' westfaliai békekötéskor a' két test közti elválás szembetünőbbé leve, és 1720-ban egész elhatározottsággal eggyé alkatott a' Corpus Evangelicorum és mint egymástól külön állóvá tétetett a' Corpus Catholicorumtól. Az evangelicusi egyesülethez (corpushoz) tartoztak minden e' felekezeti uralkodók akar Luther, akar Calvin követői, sőt még azon evangelicus tartományok fejedelmei is, kik egyébként személyekre nézve

Catholicusok valának. 'S ámbár az országgyülésekben, a' hol az egymástól elválás szükségesnek nem látszott, a' dolgok elrendelését a' mainzi választó fejedelem igazgatósága vezette, még is az ellenkező esetekben két igazgatóság állittatott, a' mainzi vál. fejedelem a' Catholicusok, a' szász vál. fejedelem pedig az Evangelicusok részén vezetvén az igazgatást. III. Fridrik szász vál. fejedelem avatkozott legelőször országgyülési követe által a' Protestansok ügyének vezetésébe. Azután János, ki Állhatatosnak neveztetett, 1530 az ágostai vallástétel alkalmával Schmalkaldba hiván a' tanácskozást, mind a' két vallási felekezet egyetértésével vette fel az igazgatast. Noha pedig egy ideig az igazgatási tisztviselés kivált a' 30 esztendős háboru változósága miatt majd egymás választó fejedelemre szállott: utóbb a' német birodalom felosztásáig a' szász vál. fejedelmek voltak mintegy törvényes igazgatóji az evangelicusi corpusnak. És noha végtére II. Fridrik Ágoston a' catholica vallásra tért és a' brandenburgi vál. fejedelem, I. Wilhelm Fridrik, reménylte az igazgatóságot (*directoriumot*) megnyerhetni, és II. György hannoveri vál. fejedelem szabad választást javaslott, ezen méltóság a' szász udvarnál meghagyatott. Az igazgatóságot pedig követe által, a' kinek még is evangelicus vallásunak kellett lenni, ugy gyakorolta, hogy az egyéb ügyekben ugyan ez fejedelmének utasitásaitól, a' vallás 's a' *corpus evangelicum* dolgaiban pedig annak titkos egyházi dresdai tanácsától függene 's venné rendeléseit. *Sz.*

Corpus delicti, vétekjel, valamelly cselekedet külső jelenése, nem tekintve a' cselekvő belső inditó okait 's ezek határozta törvenyes vagy moralis minemüségét a' tettnek. Kiváltképen tehát a' büntető törvényben azon külső tettbeli esmertető bélyegek, mellyek valamelly vétek fogatjához tartoznak, például: emberhalál, melly más valaki behatása által következik; valamelly dolog elidegenitése a' birtokostól erőszakkal vagy nélkülę; az elidegenitett tárgy becse 'sat. Ezen tettbeli bélyegek némelly cselekedeteknél megesmerhetők a' hátramaradt nyomokon (*facti permanentis*); illyenek példának okáért valamelly emberen elkövetett sértések, a' kifüggesztett gunylevél, az irt vagy nyomtatott beszéd, a' meghamisitott irás; másoknál minden illyen nyom nélkül csupán emlékezetben maradnak fen (*facti transeuntis*), mint az élő szóval tett sértegetés, az elkövetett fajtalanság, 'sat. A' büntető pernek illendőkép megállapitott vétekjelből kell mindég kiindulnia, melly vétekjel annak elkerülhetetlen alapja. Bebizonyitott emberhalál nélkül 's annak megbizonyitása nélkül, hogy ez a' halál más behatása által következett, senki sem itélthetik el mint agyonütő vagy gyilkos. Halotti vizsgálat, a' megsértetett feladása, mellynek hittel is kell erősittetnie, első feltételei minden büntető pernek. A' vétekjel tökéletes hijányát vallomás nem pótolja ki, sőt inkább minden foganat nélkül való ez utóbbi; ha például bevádolná valaki, hogy valamit elidegenitett vagy embert ölt, de meglopott vagy megölt embert találni nem lehetne, foganatlannak kellene vádjának maradni. Olly esetekben pedig, hol a' vétekjel azért, mivel a' vétkes annak minden nyomát megsemmisitette (p. o. a' holt test tökéletes elégetése által), közvetetlen tekintéssel ki nem eszközölhető, más környülményeket szükség keresni, mellyek a' vétek elkövetését bizonyossá teszik, 's ezek nélkül jus szerént semmi törvényes büntetést nem lehet szabni. Igy gyilkosságnál is bizonyosnak kell annak lenni, hogy a' halál a' sértés következése, vagy inkább, hogy az elkövetett sértés magaban elegendő oka volt legyen a' halálnak. E' részben néha felette messze mennek a' vizsgálódók 's még a' legtávolabbi lehetséget is felkeresik, hogy a' vétekjelet bizonytalanná tegyék. Az angol büntető törvény szerkezetének ellenben az egyik legnagyobb hijánya, hogy szerénte a' vétekjel megállapitását egyáltalján lehetetlen meghatározott regulák alá vetni, 's annak megitélése, mondjanak bár akármit a' kihallgatott orvosok, mindég a' tapasztalatlan esküd-

tek dolga. Igy néhány esztendő előtt halálra itéltetett egy ember, mint felesége gyilkosa, mivel egy gyógyszertáros annak fején egy sebet halálosnak állitott, noha maga megvallá tökéletes tudatlanságát az orvosi tudományban, egy seborvos pedig a' fején lévő sebet egészen ártalmatlannak mondá, 's vérkiöntés sem találtatott az asszony agyavelejében, a' ki inkább csak alsó részeinek gyuladásában holt meg. Igy a' Fonk ellen folyt hires büntető pernek is egyik legnagyobb hibája volt, hogy a' vétekjel (a' szerencsétlen Cönen fején találtatott sértések) nem elegendő orvosi pontossággal vizsgáltatott meg, 's gyilkost kerestek, minekelőtte a' gyilkosság bizonyos volt volna. Több izben megtörtént, hogy emberek kivégeztettek, mint gyilkosi valamelly elveszettnek, a' ki utóbb ismét elevenen megjelent, 's e' részben korántsem lehet azzal megelégedni, hogy talán az állitólag megöletettet többen látták halva, mig a' holttest vagy maradványai vagy legalább a' halál egészen csalhatatlan bizonyságai fel nem találtatnak. Olly vétkeknél, mellyek semmi nyomot nem hagynak magok után, tanukon 's ezeknek el nem fogadhatása esetében önvalláson nyugszik ugyan a' bizonyitás egész lehetősége; de illyenkor még más környülményeknek is szükség hozzájárulniok, mellyek az önvallásnak gyámául szolgáljanak, például: olly cselekedeteknek, mellyeket többen vehettek észre, 's mellyek a' vétekre vonatkoznak, 's ennek gyanitását alapitják. A' vétekjel kitudására nézve sok esetben szükség, hogy az igazságszolgáltatásnak segitségére legyen az orvosi tudomány; de ez is számos bizonytalanságra akad, p. o. megétetésnél 's e' kérdésnél: elevenen jött e világra valamelly gyermek vagy nem? A' törvényszéki orvosok elejébe gyakran tétetnek kérdések, mellyekre egyáltalján nem felelhetnek; de illyenkor nem is akarnak egyebet tudni annál, hogy azokra nem lehet bizonyosat mondani. Felette fontos e' részben az a' kérdés, mennyire lehessen a' holtat haláláig orvoslott orvos bizonyságának vagy a' holtat vizsgáló törvényszéki orvos nyilatkoztatványának (a' mennyire ez nem közvetetlen érzéki észrevételeket közöl) elsőséget adni. Egy elhiresedett esetben, a' holt testet vizsgálók egérkővel történt megétetésnek nyomaira akadtak, magára pedig az egérkőre nem; holott az utolsó nyavalyabeli orvos állitása szerént a' halál elkövetkezéséig semmi esmertető jele nem látszott a' megétetésnek, hanem a' betegség egészen természetesen folyt le. Más esetben azt nyilatkoztatá ki az orvos, hogy a' halott sebgörcsben holt meg, holott a' vizsgálók állitása szerént a' kapott seb minden befolyás nélkül volt a' halálra. Hasonló kétségek dr. Castaing esetében is fordultak elő.

Corpus juris. Igy neveztetének Justinian törvénykönyvei 's gyüjteményei a' 12-ik században, midőn annak egyes részei zárt egésznek kezdettek tekintetni. A' romai törvény corpusához a' pandecták számláltatának 3 kötetben. A' 4-ik kötet a' codex 9 első könyvét foglalá magában, az 5-ik (Volumen nevü) kötetben az institutiók, novellák, vagy az authenticum voltak 9 osztályban vagy collatióban, mellyekhez az adománytörvény gyüjteményei 's az ujabb császári törvények mint 10-ik collatio járultak, 's a' codexnek még hátralévő 3 könyve. Egyes tudósok a' romai-német császároktól még későbbi törvényeket is akartak 11-ik collatio gyanánt hozzá ragasztani; de ez nem esmertetett meg, 's a' corpus juris civilis Accursius ideje olta befejeztetettnek tekintetett. Justinian törvényadásának azon részei, mellyeket a' glossatorok tanitási előadásaik körébe nem vontak, az europai törvényszékekben nem emelkedtek törvényes tekintetre, noha későbben még is felvétettek a' romai törvény teljes gyüjteményébe. Az egyházi vagy pápai törvény gyüjteményeire nézve szinte illyen bánásmód tartatott meg. Gratian a' conciliumok régibb végzeteiből 's pápai decretumokból, igazakból 's hamisakból, a' 12-dik század közepe táján szedé öszve „*Concordantia discordantium canonum*“ czimü munkáját, melly később decretumnak neveztetett. Ehhez járult a' 13-dik században a' későbbi pápai végzetek vagy decretalék

gyüjteménye 5 kötetben (IX. Gergely parancsolatjára Pennaforti Raimund által 1234 készitve), melly már valami külsőnek, hozzájárultnak tekintetik, 's ugyan azért Extra névvel neveztetik, VIII. Bonifácz 1298 a' 6-ik könyvet ragasztatá hozzá, V. Kelementől a' viennei egyházi gyülés (1311) végzetei, Clementina vagy a' decretalék 7-dik könyve neve alatt adatának hozzá, 's ezzel befejeztetett a' corpus juris canonici, noha 1340 körül XXII. János pápa 's 1488 körül egy privat tudós a' pápák utóbbi decretaléjit öszvegyüjtötték, mellyek Extravagantia név alatt függesztetének az elébbiekhez. A' corpus juris név a' törvények és törvénykönyvek több privat gyüjteményére is ruháztatott, igy van „*Corpus juris germanici antiqui*" Georgischtól; „*Corpus juris feudalis*" és „*Corpus juris germanici publici et privati medii aevi*" Senkenbergtől; egy németül irt „*Corpus juris*" Bürgermeistertől 'sat. Egyes tartományok törvényei is gyüjtetének néha e' név alatt öszve, p. o. a' „*Corpus constitutionum marchicarum*", melly a' porosz-brandenburgi törvényeket 1807 foglalja magában. A' porosz törvényrend legelsőben (1781) mint a' „*Corpus juris Fridericianum*" első könyve jelent meg, valamint már elébb nagycancellar Cocceji uj törvénykönyve egy részét, „*Corpus juris Fridericiani*" javalatja czime alatt tette közzé. Illyen továbbá a' „*Corpus juris hungarici*", vagy is magyar törvény könyv, melly a' benne előforduló tárgyak különbféleségéhez képest 3 részre osztatik. Első része Verbőczy István hármas törvénykönyvét foglalja magában, melly Cseh Ulászló kir. parancsára készittetett, 1514 a' királynak áltadatott, ez által pedig az országosan egybesereglett rendek vizsgálatja alá terjesztetett. Ez legelsőben 1517 nyomtattatott ki Bécsben; azolta több izben adatott ki 's magyarra és németre is fordittatott. Elrendeltetése következő: előbocsáttatik benne 16 czikkelyből álló előbeszéd, mellyben a' jus általányos okfejei 's az igazság, jus, törvény, szokás, állitványok képzetei magyaráztatnak. Maga a' munka 3 részre oszlik, azután minden rész czikkelyekre, 's nevezetesen az első 134-re, a' második 86-ra, a' harmadik 36-ra. Ez a' munka rendesen ugyan nincs megerősitve a' törvényhozó test által; de mivel már három század olta bir erővel, 's ujabb törvényeink nagy része reá vonatkozik, nem szenved legkisebb kétséget, hogy valódi törvénynek kell tekintetnie. A' magyar törvénykönyv második része az országgyüléseken Sz. István idejétől fogva mostanig hozott 's a' koronás fejedelmek által megerősittetett végzeteket foglalja magában. Ezeket III. Rudolf végzetéig Mossóczy Zachariás, nyitrai püspök, adá ki legelsőben. A' harmadik rész több toldalékokból áll, mellyek közül csak a' tárnoki czikkelyek, katonai rendszabások, 's a' hitletétel formáji birnak törvényes erővel, a' többiek pedig csupa utasitásul 's tanuságul szolgálnak. *Zs. G.*

Correa de Serra (Jósef Ferencz), portugali diplomaticus és tudós; szül. 1750 körül Serpában, Alentejo tartományban, elébb Romában, azután Nápolyban neveltetett a' hires Genovesi apát által. Romában a' régi nyelvek és füvészség tudományára adta magát. 27 éves korában barátja, Foens herczeg, hazájának visszaadá. C. most Lissabonban részt vett a' tudományok királyi academiája alapitásán, melly Foens herczegben alkotóját, a' nevezetes Pombalban pedig előmozditóját tisztelte. Amaz előlülő, Correa pedig az academia állandó titoknokja leve. Ezzel közösön munkálva természeti ritkaságok gyüjteményét, dolgozó mühelyeket, 'sat. jelesen pedig egy nevezetes nyomtató intézetet állitottak, mellynek teljes sajtószabadságot eszközlöttek ki. Correa birta reá az academia tagjait a' hazai történetek végett egy „*Monumentos ineditos*" öszvegyütésére is. Füvészi vizsgálatiban a' növevények physiologiája körül jeles érdemmel foglalatoskodott. De félvén nehogy a' türedelmetlenség áldozatja legyen, kénytelen volt Portugalt hirtelen elhagyni. 1768-ban Parisba ment. Ekkor Broussonet természetvizsgálóval legszorosabb szövetségre lépett. Midőn azonban III Péter halálá után, ellenségei befolyásokat elveszték, visszatért Portugalba. Később Brous-

sonet is a' parisi rettenet elől futva, Lissabonba jött, hol Correa tekintetéből Foens herczegnél nyájas elfogadást talált. De a' franczia kiköltözöttek, kik Broussonetnak az első zendülési mozgásokban való rézvételét el nem felejthették, bevádolák őt az inquisitio törvényszéke előtt mint Jacobinust és szabad kőmivest 's bajába barátját, Correát, is belékeverték. Nem volt a' futásnál egyéb mód, mit már elébb Broussonet is tett, kit Foens herczeg több napokig a' királyi könyvtárban tartott elrejtve. C. Londonba ment, hol Banks ur, az academia elöllője, jól fogadta 's a' társaságnak bemutatta, ez pedig tagjának választotta. Ő ennek emlékirásait természettudománybeli tárgyakról szóló értekezésekkel gazdagitá. A' portugali tengeri erő ministere, gróf Linhares, közbenjárására a' londoni követségnél követségi tanácsosnak neveztetett. Az amiensi béke után azonban a' hivatalt elhagyta 's Parisban még 11 esztendeig élt, hol az academia levelező tagnak tette. 1813 tudományos buzgósága az éjszakamerikai szabad statusokba csalta; itt a' portugali országlás az 1816 gyülésre meghatalmazott ministerének nevezte. Mh. Washingtonban 1827. J.

Correct, l. Tisztáltság.

Correggio (Antonio Allegri, vagy születése helyéről: Antonio da Correggio), szül. 1494 Corregióban a' modenai birtokban. A' tudományoknak kell vala magát szentelnie, de mivésznek alkotta a' természet. Mennyit köszöne tanitójának (hihetőleg nagybátyja Allegri Lorenzo volt), meg nem határozhatni. Szelleme jelelte ki halhatatlanságra vezérlő pályáját. Egykor, midőn a' nagy Rafaël egyik festését megpillantá, igy kiálta fel: *Anch' io sono pittore* — én is képiró vagyok! — azonban C.nak Romában volta nincs bebizonyitva, Parma- 's Modenában pedig, hol — d' Argensville szerént — láthatta volna Rafaël miveit, azok közül idejében egy sem találkozott, nincs tehát e' regének bizonyos alapja. C.t, noha az antikokat 's előtte éltek remekeit nem látta, önereje az utána élők példányává tette; 's bámulatunkra ez okból annál méltóbb. Milly nagy volt C. a' rajzban, világ- és árnyékban, szinezetben, compositióban, redőzetben és harmoniában, megmutatta Mengs („*Gedanken über die Schönheit in der Malerei*"). Kelleme, harmoniája 's ecsetének vitele bámulat tárgyai maradnak mindenkoron. Saját báj ömleng alakjai mozgásin 's kifejezések kelleme kimondhatlan kecscsel hat a' lélekre. (C. kelleméről l. Speth „*Über die Kunst in Italien.*") Illy állásokat, illy fordulatokat csak a' kurtitásokban nagy mesternek ecsete teremthet, mik több különféleséget is öntenek a' képbe 's emelik is a' kellemet. A' durva 's kemény ellenje lévén, csaknem asszonyi puhaság által törekvék kecsegtetni az érzéket. Oda czélzott szinharmoniája is. A' világhomályban tulhaladhatlan 's ügyességében, mellynél fogva alakjainak gömbölyüséget adott 's azokat elő- 's visszalépteté, miben a' lombardi oskola — fejének C.t nevezik — általjában jeles. Redőzetiben nem ügyelt szorongva a' hüségre, hanem mindég a' világhomály hatásait tartotta szemmel; féltinták segitségével ügyesen ált tudott menni egyik szép szinből a' másikba. Mindenkor a' főtárgyat igyekezék kiemelni; mert a' világból örömest siet a' szem enyhébb massákra pihenni. Egész teljében lebeg ezen mivészet lelke ejében (*Notte di Correggio*); most a' dresdai képtárt diszesiti. Hogy C.t költői szellem is lelkesité, bizonyitják czélzásai némelly festésein, p. o. a' fejér nyul az ugy nevezett Zingara (Czigányné, Szüz Mária képe, mellyet keleti főékességéről neveztek igy.) mellett (Dresdában 's Nápolyban) és a' tenglicz Sz. Katalin menyekzőjénél (Nápolyban). Ezen távozásokat feledő szilaj állatok emelik a' cselekvő személyek ártatlansága 's tisztasága megfogását 's a' jelenet nyugalmát és csendjét jelelik. Legjelesb mivei közé tartoznak ején kivül, Sz. Jerómosa, melly sok hires képirót igaztalanságig lelkesite Rafaël ellen, — a' bünbánó Magdolna, Sz. Ferencz, Sz. György és Sz. Sebestyén oltártáblájik, Krisztus az olajkertben (Spanyolországban), Amor (Bécsben), fresco-

festései Parmában 's mindenek előtt a' parmai székes egyház padlatfestései. Mh. 1534. Azon regét, melly szegénységéről 's erről mint halála okáról szól, régen megczáfolták.

Corregidor, Spanyolországban 's Portugaliában polgári tiszviselő, másodrendü politiabiró.

Corsarok, tengeri rablók, kik a' tengeren a' kereskedő hajókat felkeresik 's elrabolják. E' név az olasz corso szótól származik melly ide 's tova kocsizást jelent. Corsaroknak neveztetnek közönségesen az Algir-, Tunis-, Tripolisból 's a' marokkoi kikötőkből kievező rabló hajók; ellenben azon hajók, mellyek által az Europaiak háboru idejében országlások engedelmével az ellenség hajójit elfoglalni iparkodnak, capereknek neveztetnek.

Corsica, nagyságára nézve Olaszországnak harmadik szigete, Sardiniának éjszaki partjaitól a' San-Bonifacio nevü 4 órányi széles tengerszoros által választatik el, Toscana partjaitól 20, Francziaországéitól 40, Spanyolországéitól 60 órányi távolságra fekszik, 178 nsz. mf. 18 várost (ezek közt 4 tengeri várost, a' nagy hajósseregek számára való 3 kikötőtorokkal), 5 mező vár. 560 falut (ide számlálván 63 mivelt völgyét is) és 18,0000 lak. foglal magában. Fekvéséhez képest S. Fiorenzónnak kellene fővárosának lenni 's meg kellene erősitve lennie. Egy sok mellékágra oszló 's a' szigeten keresztülnyuló hegyláncz a' sziget közepe táján olly magasan emelkedik fel, hogy az esztendő nagyobb részében mindég hó fedi csucsait. A' Monte rotondo és Monte d' oro (8—9000 l. magas) örökös hóval borittatik. A' hegy részént meredek kőszikla, részént erdőkkel fedetik. Sok apró folyói közt csak a' Cholo hajókázható. Nyáron többnyire gyakran kiszáradnak. Keleti partja térebb, mint a' nyugoti. Éghajlatja kellemetes, mivel a' nap hévsége a' magas hegyek és tengeri szelek által mérsékeltetik. Némelly tájékain az álló vizek egészségtelenné teszik a' levegőt, honnan a' föld pusztán hever, melly kiváltképen a' völgyekben 's a' tengerparton igen termékeny. Ez az oka, hogy a' lakosok, jollehet a' földmivelést igen resten üzik, elegendő gabonát aratnak zabon kivül, melly nem termesztetik. Corsicának alacsonyabb sorsu lakosai gesztenyével élnek, 's ritkán van buza kenyerek. Bora, melly hasonló a' malagához 's a' francziaországiakhoz, bár keveset gondolnak a' lakosok a' szőlőtermesztéssel, igen sok terem, valamint lenje igen jó 's nemes déli gyümölcse is olly sok, hogy ki is vitetik; gesztenyefáji egész erdőket formálnak; olajfáji számtalanok; erdejit szép tölgyfák 's 122—130 l. magas fenyőfák is diszesitik. A' baromtartás szorgalmatosan üzetik; hanem lovai, szamarai 's öszvérei apró nemüek, szarvas marhája ellenben nagy, de sovány; juhainak durva gyapjok van. A' lakosoknak egy főfoglatosságok a' tin-, szardella- és csigahalászat. Hegyeiben sokféle érczek találtatnak; mindazáltal a' bányászság csaknem egészen esmeretlen a' lakosok előtt. Kiválképen jó érczei közt a' vas. A' Corsicaiak, egy még igazi természetes nép, nagyobb részént Olaszok 's catholica hiten vannak. A' mesterségek közül még a' minden nap szükségesek sem igen esmeretesek; kiki csaknem mindent maga csinál, a' mire szüksége van. Házaik, házi ezközeik 's öltözeteik nyomorultak. Felsőbb oskolájok egy sinos. Charactervonásaik: vitézség, szabadságszeretet 's tunyaság. Az első carthagoi hadig a' Carthagoiak birták ezt a' szigetet. Azután a' Romaiak kezére került. Később minekutána egy ideig a' Vandalok birták volna, egymást felváltva most a' görög császárok, majd a' Gothusok birták, 850 a' Sarecenusok foglalták el, kik azt a' 11 száz. első negyedjéig birták, midőn a' Pisaiak hajtották hatalmok alá. 12 4 a' Genuaiak lettek a' sziget urai, kik már 806 elfoglalták azt, de nem sokáig maradhadtak birtokában. A' Genuaiak 400 esz. tartott felsősége alatt igen nyomatván, fegyvert fogtak a' Corsicaiak Genua ellen 1729 's azolta le sem tették azt. Genua 1730 császári 's franczia seregeket hivott segitségére, 1736 Neu-

hofi Theodor westfaleni báró annyira meg tudta a' népet maga iránt nyerni, hogy ez őt királyává nevezte ki; hanem midőn a' franczia seregek közelgettek, oda hagyta az uj király országát és segitséget ment keresni. A' Francziák a' német háboru kiütésével 1741 kitakarodván Corsicából, azonnal kiütött a' zendülés. 1755 a' corsicai tanács Paoli Pascalt nevezte ki vezérévé, a' ki Corsica dolgait olly jól kormányozta, hogy a' Genuaiak 1764 olta a' franczia őrseregek segitsége mellett is csak egynéhány tengeri várost 's Bastiát, a' sziget fővárosát, tudták kezeik közt megtartani 's minden a' sziget hatalmok alá leendő hajthatására való reménységről lemondottak. Ennél fogva 1768 Francziaországnak engedték azt egy Choiseul herczegtől és Spinolától köttetett egyezés által, ugy t. i. hogy a' franczia király a' Corsicaiakat meghóditván, mind addig uralkodjék rajtok, mig a' Genuaiak a' hadi költséget vissza nem fizetik a' Francziáknak. Ez a' feltétel mindazonáltal csak Anglia elámitására való volt és hogy a' tanács Corsica eladásával ne vádoltassék. Francziaország azt vélte, hogy Corsicát csekély hadi erővel hatalma alá fogja hajtani; de Paoli, bizván az Angolok segitségében, olly tüzesen állott a' Francziáknak ellene, hogy a' táborozásra tett költség már 30 mil. livrere ment a' nélkül, hogy a' franczia sereg csak valamennyire elő ment volna is Corsica meghoditásában. Az udvar tehát 30,000-re szaporitotta a' Corsicában táborozó franczia katonaság számát de Vaux vezérlése alatt. Anglia azonközben munkátlanul nézte a' Corsicaiak küszködését, kik magok is olly kevessé teljesitették több ütközetbeni kötelességeiket, hogy Paoli minden ellenálással felhagyván, Angliába szaladt, a' hol kegyelem-pénzből élt. A' hegyek közt mindazáltal folytattatott a' csatázás 1774-ig. A' franczia zendüléskor a' sziget öszveköttetésbe lépett Francziaországgal, mint ennek különös megyéje, 's követeket küldött a' nemzeti gyülésbe. Paoli ekkor visszatért hazájába; hanem midőn Parisba hivatott, a' hol kétségkivül kivégeztetett volna, felszólitotta a' Corsicaikat a' halálfő (Corsicának hajdani czimere) zászlója alatt való viaskodásra 's az Angolok segitségevel, kik Febr. 18 1794 száltak ki, Maj. 22 Bastiát, 's Jun. 4 Calvit elfoglalta. Erre a' nemzet a' corsicai követek cortei közönséges gyülésében Britannia alá adtamagát Jun. 14. 1794, midőn, mint Nagy-Britannia alatt lévő negyedik királyság, angol polgári alkotmányt 's törvényeket kapott, tulajdon parlamentje volt, mint Irlandnak 's egy vicekirály által (a' ki Elliot volt) igazgattatott. De már elejénte a' Corsicaiaknak nagy része nem szenvedhette az Angolokat, mint eretnekeket 's a' franczia párt Gentili vezér alatt (Oct. 1796) igen elterjedt a' szigeten. Az Angolok helyeztetését a' betegségek is nehézitették, kik, hatalmok Livornonak a' Francziák által 1796 lett elfoglaltatása után ezen tájékon igen elgyengülve, oda hagyták a' szigetet. 1811 olta Corsica különös franczia megye, mellynek fővárosa Bastia. Francziaország Corsicából 1821 csak 500,000 franknyi jövedelmet vett be, midőn a' kormányozás esztendő alatt 3 mil. fr. került. L. Napoleonnak „*Memoires*"-eit (Lond. 1824) gróf Montholontól és *Sketches of Corsica* 1823 Bensontól (1825 Lond), továbbá Boswellt *Historish-geographische Beschreibung von Corsica* és Lassú „Olasz statusok". *L—ú*

Corso, Romának főutszája, melly nevét, mint több olasz városok, p. o. Florencz hosszu utszáji, azon lóversenezéstől kapta, mellyel Romában mindenik farsangi estve szokott berekesztetni. A' romai Corso mintegy 3500 lépésnyi, magas, töbnyire pompás épületek állanak mellete két felől, hanem szélessége nem egyirányos, mivel némelly helyein legfeljebb három szekér mehet el egymás mellet. A' főbb ranguak rajta szoktak kocsikázni. ezen estveli kocsikázás, melly minden nagy olasz városokban fényes szokott lenni, 's a' kisebbekben, bár keves kocsikkal is, szokásban van, igen sok sétálókat édesget a' Corsóra. Ezen vasárnapi 's innepnapi mulatságok főpontja, 's az idő, mellyben a' Corso leg-

fényesebb, a' farsang. L. Göthe *Beschreibung des römischen Carnevals und des Corso,*

Cortes, Spanyolországban és Portugaliában hajdan az országos rendek gyülései (Corte, azaz, udvar, lakhely, residentia, egy értelmü a' jószágbirtokkal 's birtokosi rendséggel). Spanyolországban az egyesült spanyol monarchia idejében a' főnemességből, főpapságból, Sz. Jakab, Calatrava és Alcantara vitézi rendekből 's bizonyos városokból álló castiliai cortesek birtak az első ranggal. Korábbi időkben nagyon függött tőlök a' király; birtokába helyezék ők magokat a' fegyverjusnak, mellyet nem ritkán gyakorlának maga a' királyszék ellen. Aragoniában, hol az országrendes szerkezetnek saját 's felette nevezetes formáji voltak, a' gyülésekben körökből választatott 's *el Justitia* nevü legfőbb biró ült elől, ki a' királyi hatalmat szerkezet képesti korlátok közt tartá. Aragoniai Ferdinand királynak 's hitvesének, Castiliai Isabellának, szerencséjek volt magokat a' cortesektől (las Cortes) függetlenebbékké tenni, 's midőn a' Castiliaiak bátorkottak V. Károly által a' Toledoban 1538 tartatott országgyülésen egy rendkivüli adót megtagadni, szétoszlatá a' király a' gyülést. Ezolta sem a' nemesség, sem a' papság nem, hanem csak a' 18 város követei hivatának öszve, 's ezek is csupán akkor, midőn uj adót kellett megajánlani. Az Aragoniaiak elsőségi jusait II. Filep szoritotta korlátok közé 1591. V. Filep a' spanyol öröklési háboru után az austriai párttal tartott tartományokat minden hátra lévő szabadságaiktól megfosztotta. Ezolta a' cortesek csak a' királynak vagy az austriai herczegnek hódolni hivatának öszve, vagy a' koronaöröklés felől kelle valamit végezni. De midőn Napoleon Spanyolországot elfoglalni akará (l. Ferdinand VIII. és Spanyolország 1808 olta), cortesjuntát hiva öszve Bayonneba (Jun. 15 1808). Ennek utolsó ülésében (Jun. 7. 1812) elfogadtaték az uj constitutioacta, mellynek 9-ik czikkelye a' cortesekről avagy a' nemzeti gyülésről szól, melly 25 érsekből, 25 nemesből 's 122 népválasztotta követből állni rendelteték. Utóbb ugyan törekedett Napoleon olly ajánlással, hogy a' corteseket hajdani méltóságokba visszaállitandja, a' spanyol nemességet 's ez által a' nemzetet megnyerni; de ezen fortélya foganatlan maradt. — A' spanyolországi és portugaliai ujabb cortesek felől l. a' Spanyolország és Portugal czimü czikkelyeket.

Cortez (Fernando), Mexico meghóditója, szül. 1485. Medelinben Estremadurában. 1504 Nyugotindiába ment, hol Cuba helytartója, Velasquez, egy uj földnek keresésére küldött hajóssereget biza rá. C. 10 hajóval, 600 Spanyollal, 18 lóval 's néhány ágyuval Nov. 18. 1518 hagyta el San-Jagót 's a' mexicoi tengeröbölben kötött ki. A' lovak, mellyekről a' Spanyolok viaskodtak, a' mozgó várak, mellyekben a' tengeren keresztüljöttek. a' vas, mellyel boritva voltak, a' fegyverek ropogása mind annyi rémülettel tölték el a' többnyire nemhadakozó népeket. Cortez Nov. 18. 1519 ment be Mexicóba. Montezuma, a' tartomány feje, mint urát fogadá, a' lakosok pedig — ugy beszélik — istennek 's a' nap fijának tarták. Cortez öszvetörette templomaikban a' bálványokat 's helyekbe Szüz Maria és a' szentek képeit állitá. Azonközben mindég bejebb nyomolt a' tartományba, a' Montezuma iránt ellenséges kazikokkal frigyet kötvén, a' többieket pedig részént erővel, részént egyezéssel nyervén meg. De mivel Montezuma egyik vezére titkos parancsolatnál fogva a' Spanyolokat megtámadta, Cortez a' császári palotát elfoglalta, ama' hadvezért tisztjeivel együtt eleyenen megégettette 's a' békóba vert császárt V. Károly felsőségének nyilván megesmérésére kinszerité. A' szerencsétlen fejdelem e' hódoláshoz még 600.000 marka tiszta aranyból és nagy számu draga kövekből álló ajándékot mellékelt. Azonban Velasquez féltékénysége képviselőjének tettei által ugy felgerjedt, hogy ellene hadsereget küldene. Cortez, Spanyolországból jött csoportokkal erősödve, ennek elejébe ment, meg tudta nyerni az ellene

küldött katonákat 's velek ujonnan megverte a' Mexicoiakat, kik öncsászárok ellen is, mintha áruló volt volna, feltámadtak. Minekutána Montezumát, ki megjelenésével a' népet lecsendesiteni reménylé, a' lázadók megölték, unokája és veje, Guatimozin, a' Mexicoiaktól császárnak esmerve, még egy darabig némelly szerencsével viaskodott. Három hónapig védé koronáját, de tovább nem állhata ellen a' spanyol fegyvernek. Cortez ismét bevette Mexicót 's 1521 a' császár, császárné, ministerek és az egész udvar kezébe estek. A' győzők pénzszomja legborzasztóbb kegyetlenségeket szüle. Cortez magánál Spanyolországnál nagyobb birodalmat nyert V. Károlynak, mellyért az főhadvezérnek 's Uj-Spanyolország helytartójának tevé. De majd ujabb lázadás ütött ki; Cortez temérdek kincsekkel tért Spanyolországba. Mexico igazgatását az uj-spanyolországi audiencia (törvényszék) vette által, 1530 pedig tulajdon vicekirályt kapott Mexico. Cortez e' változásokon bosszankodva, uj felfedezésre indult 's 1536 felfedezte California félszigetét. Bővebb segitség nyerés végett innen is haza fordult, de hidegen fogadtatott. Meghalt 1547. — Cortez elszánt, vitéz, kormányértő 's bajtürő, de csaknem azon mértékben kegyetlen és hitszegő volt. J.

Cortona (Pietro Berettini), képiró 's épitő-mivész, 1596 szül. Cortonában; innen nevezete. Atyja szinte mivész volt, 's Pietro elébb is tőle tanult, azután Romában Commodi Andrástól 's Baccio Ciarpitól. Elejénte olly ügyetlennek látszott, hogy társai gunynévvel illetnék, de C. az antikok 's Rafael és Caravaggio 's Michel Angelo tanulására adta magát 's a' rablott Sabinákkal mint mivész lépett fel. Krisztus születése a' lorettoi Szüz templomában megalapitá hirét. A' becsület vagy tisztesség diadala, mellyet a' Barberini-palota egyik nagy teremének padolatján feste, egy a' legoriásibb compositiók közül, mellyet valaha festő, Mengset ide nem értve, kivitt. Lombardiát, Velenczét 's birtokait és Florenczet, hol a' Pitti-palota padlatjait festé, beutazván, Romába visszatért 's szakadatlanul épite vagy feste. Ha a' köszvény miatt álláson nem dolgozhatott, képgéme (Staffelei) elejébe ült, de igy készült munkáji ritkák 's kisebb becsüek is mint a' nagyobbak. Kiékité a' della Pace templom oszlopfolyosóját, 's VII. Sándor pápa sarkantyus vitéznek nevezé jutalmul. A' festők templomában, Szent Lukácsnál, egy csinos oltárt emele Szent Martinának, 's itt nyugszik maga is 1669 olta, hol nevét munkája hirdeti. C. a' tetszőt keresé leginkább 's feláldozta ennek a' hüt és igazat, noha még igy sem éré el czélját mindenkor. Azonban rajza liibájit termékeny és vidám leleménye fedi 's az az édes báj, melly fiatal hölgyalakjain lebeg és még mind ezeknél inkább a' virágzó 's váltogatásiban olly keccsel öszvezengő szinezet. Ez utóbbi C.-nak saját 's legnagyobb érdeme, mellyet hasonló mértékben sem előtte, sem utána senki nem ért el.

Coruña, 11,000 lak., kikötős város Galiciának, Spanyolország egy tartományának, éjsz. ny. partjain, egy a' betanzosi öböl torkolatjánál fekvő félszigeten (az é. sz. 44° 23′ 32″ alatt). A' városnak egy magassabban fekvő felső része kőfalakkal van körülvétetve 's egy fellegvár által védelmeztetik. Utszáji keskenyek 's rosszul vannak kövekkel kirakva. Az alsó városnak, egy keskeny földnyelven, széles és tiszta utszáji vannak. Nevezetesek benne a' fegyvertár 's egy régi igen magas torony. Itt laknak a' főkapitány 's provincia polgári kormányozója, itt van a' galiciai királyság főtörvényszéke. Félhold formáju kikötője tágas és bátorságos. A' beevezés S. Martin és Sta-Cruz nevü várkastélyai és S. Amora 's S. Anton nevü két erőssége által védelmeztetik. Az utolsó egy hullámoktól körülvétetett köszikián fekszik 's egyszermind statustömlöczül is szolgál. Egy a' várostól 1 orányira eső hegyen világító tornya van, mellynek lángját 15 német mf-re lehet látni. Két postahajó evez ki kikötőjéből, egyik minden hónapban Havannahba, melly Portoricóban szokott kikötni, a' másik minden két hónapban a' szarufok körül a' Philippinekbe.